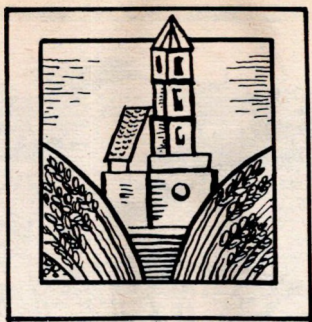
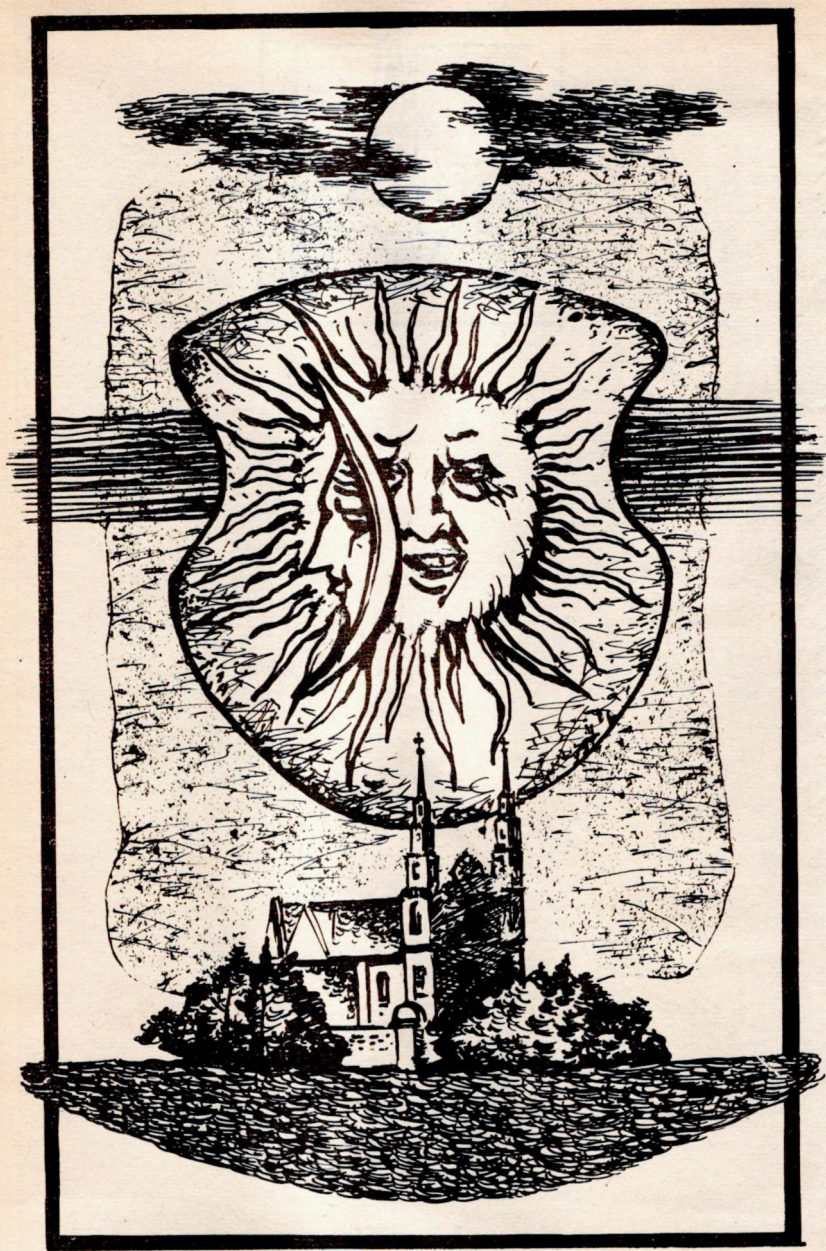

Алесь
Марціновіч

Зэрне
да
Зэрня

Пачнём збіраць зярно к зярняці,
Былое ў думках ўваскрашаць,
Каб быт на новы лад пачаці
І сеўбу новую пачаць.

Янка Купала

У кожнага пакалення могуць быць
свае ідэалы, у майго свае, у вашага
іншыя, але шкада тое пакаленне,
у якога няма ніякіх.

Васілій Ключэўскі

ОЙ ТЫ, КНЯЖНА, ДЫ СВАБОДНАЯ...

Рагнеда

Хай звон звонка разгамоніцца
Дый раскажа быль бывалую.
Быль бывалую пра доч князеву,
Ту красавіцу ненаглядную,
Пра ту княжну пра свабодную,
Што Рагнедай называлася...

Янка Купала

Ночкі вы, цёмныя, сяброўкі мае адзіныя! Праходзіце, знікаеце, адна другую замяняеце. Даўно я лік вам страціла, не памятаю, калі ўжо з вамі звывалася, сяброўкамі сваімі лічыць стала. Таму вы і аднолькава блізкія мне. Ці тая, каторая ўжо даўно растала на ранішнім даляглядзе, растварылася ў імклівым поступе часу. Ці гэтая, што яшчэ тэ сваю павалоку, якой няма пакуль прасвету і не хутка ён будзе, бо да раніцы далёка. Ой, як далёка! Як да самага Полацка роднага, дзе сыночак даражэнькі, матчына крывіначка, жыве сабе, не ведаючы, не здагадваючыся, як яго матулька пакутуе, як без свабоды кволіцца, як хочацца ёй у чаіцу хуткую ператварыцца, каб, узмахнуўшы крыламі моцнымі, над келлю ўзняцца, над Свіслаччу праляцець. І махаць, махаць імі несупынна... Не адзін дзень махаць, пакуль удалечыні не пакажуцца знаёмыя абрысы полацкага дзядзінца, што прытуліўся ля самай Палаты.

А ночка, што наперадзе яшчэ?! Яна таксама ж сяброўкаю стане. Як і тая, што за ёю прыйдзе. Як і ўсе наступныя. Да скону жыцця хаўрусаваць ёй, чарніцы Анастасіі, з імі. У маўклівай цішы бедаваць, гэтаксама маўкліва скардзячыся на лёс уласны, на долю няшчасную. Скардзячыся, пакутуючы і адначасова разумеючы: як ні цяжка ёй век векаваць у гэтай келлі, халоднай і няўтульнай, а ўсё ж яна, Анастасія, не скарылася. Не прасіла ратунку, на калені не становілася, калі зразумела, што даравання не

будзе. А не будзе, дык навошта кляцьба тая і просьбы! Поўзанне, вымальванне літасці. Навошта! Ведала, што яе чакае, разумела, каму прэрэчыць уздумала. Аднак менавіта гэтае веданне і разуменне і сталі тым зыходным момантам, з якога пачалося ўсведамленне і ўласнай годнасці, і жаночага гонару, і таго святога пачуцця, што любоўю да бацькоўскай зямлі завецца.

Ночкі вы, ночанькі, сястрычкі мае родныя! Хіба хто на грэшнай зямлі разумее мяне так, як вы?! Вам не трэба ні спагады, ні абяцанняў аб чаканні, ні запэўнівання ў вернасці. Заўсёды прыходзіце ў прызначаны час, ніколі не спазняецеся. І цяжка мне з вамі, калі сустрача гэтая доўжыцца. Асабліва позняй восенню ці зімой. Цяжка, ды адначасова і лёгка. Бо каму магу яшчэ паспавадацца, з кім можна заставацца такой адкрытай і даверлівай? Богу выказаць боль, у яго спагады папрасіць?! Ды і забыталася я ўжо, якому богу пакланяцца трэба.

У мяне ж, з маленства, свае багі былі. Добрыя, як і ўсё наўкола. Язычніцкія... Як і ў бацькі і маці. Як у дзеда і бабулі. Як у продкаў усіх. Пярун, які валадарыць, трымаючы ў адной руцэ лук-вясёлку, а ў другой стрэлы-маланкі. Як бог сонца Дажбог. Як Жыцень, што ўраджай прыносіў, хлебным, жытным духам наваколле аздабляў. Як Зніч, Велес, Дзіў, Сварог... А лесавікі, дамавікі, русалкі?! Яны ж свае, без іх, як без неба над галавой.

Цяпер жа, ночанькі-сястрычкі, кажуць, не будзе гэтых багоў. Адзіны людзьмі правіць пачне. Можа, ён таксама добры, спагадлівы. Але ж мне і з колішнімі добра, бо даўно з імі паразумелася, сваімі лічу і з такім перакананнем застануся назаўсёды. А новы няхай самым лепшым будзе для тых, хто падрастае, да веры новай далучаецца, шукаючы сваю, адзіную. Так яно лепей, ці памыляюся? Магчыма, і памыляюся. Але, думаю, даруецца мне такая памылка. Іншых, здаецца, не было ў мяне. Сама свой шлях выбіралася, усвядомлена на цяжкую дарогу ступала, дык чаго ж тут крыўдаваць, чаго скардзіцца?!

...Стаяла над стомленай за дзень зямлёй ноч. Адна з тысяч, а то і дзесяткаў тысяч, што праходзілі над тутэйшымі мясцінамі. Падобная на іншыя і ў нечым адрозная ад іх. Цёмная, хоць вока выкалі, і загадкавая ды такая таямнічая, калі страшна ў цемру хоць адзін крок зрабіць.

А якая яшчэ ноч можа быць не цёмнай, не загадкавай? Нават у месячную часам неспакойна на душы бывае. На тое

і цемень, каб і вабіць чалавека да сябе, і палохаць яго чымсьці невядомым, чаго днём ніколі і не пабачыш. Так было колісь, даўным-даўно, што запамятавалася ўжо. Гэтак і цяпер, калі ў келлі не спіць чарніца Анастасія. У невялікім паселішчы ля Свіслачы-ракі, Ізяславам пазней названым. Сярод густых, дрымучых і непраходных лясоў схаванага, балотамі з усіх бакоў абнятага.

Які быў год, сказаць няпроста. Калі ж адбывалася тое, не ўсё, на жаль, летапісы занатавалі. Магчыма, ішоў 6498 ад Хрыстова нараджэння, ці, калі прытрымлівацца цяперашняга летазлічэння, 990-ы. Можа, і 992-гі. Адно з пэўнасцю можна засведчыць: з'явілася яна тут у 987 годзе. І не па добрай волі прыехала, а была пакарана за непаслушэнства ноўгарадскім князем Уладзімірам. Сама і малалетні сын Ізяслаў, па імені якога і пачало пазней называцца паселішча гэтае. Сённяшняе Заслаўе, што непадалёку ад Мінска. Па прыездзе звалася жанчына гэтая зусім не Анастасіяй, і не манашкай была, а княгіняй. Дачкой полацкага князя Рагвалода і жонкай таго самага Уладзіміра.

Анастасія, Гарыслава, Рагнеда...

Бацька Рагнеды быў не проста полацкім князем, а першым князем гэтага княства, пра якога згадваецца ў летапісе. Адкуль ён з'явіўся ў тутэйшых землях, невядома. Сказана толькі, што прыйшоў «з-за мора». Гэта і дало падставы асобным даследчыкам лічыць яго нарманам, жыхаром адной са скандынаўскіх краін. У карысць падобнага меркавання, як быццам, сведчыць і зусім не славянскае імя. Хаця чаму не славянскае? Думаецца, куды больш правільнае меркаванне вядомага беларускага пісьменніка і гісторыка Міколы Ермаловіча. На яго думку, Рагвалод — гэта ўладар рога ці мыса. Пашырана ў славянскіх народаў і жаночае імя Рагнеда, ці ў іншай, больш распаўсюджанай форме — Рагнэдзь.

Але чаму, у такім разе, Рагвалод апынуўся «за морам»? М. Ермаловіч і тут выказвае думку, да якой нельга не прыслухацца. Рагвалод да заняцця прастола ў Полацку мог быць князем і ў якіх-небудзь заморскіх землях. У тыя часы гэта дазвалялася і, калі не лічылася нормай, дык ва ўсякім разе даволі часта практыкавалася.

Магчымы і іншы варыянт. Яго таксама не адмаўляе М. Ермаловіч. Захаваліся звесткі, што прадстаўніца вышэйшай полацкай знаці Прадслава ў 945 годзе мела свайго пасла. А чаму б не пагадзіцца, не прыйсці да дум-

кі, што пасол гэты ніхто іншы, а якраз Рагвалод? Ды і сынам Прадславы мог быць у такім разе ён, як чалавек для полацкага княства невыпадковы, пасля смерці Прадславы вярнуўся на Радзіму. Заняў княжацкі прастол. Калі? На жаль, таксама цяжка сказаць. Можна толькі прыкладна ўявіць, прыслухаўшыся да Маскоўскага летапіснага зводу канца XV стагоддзя. У ім, у прыватнасці, гаворыцца, што Рагвалод пачаў княжыць у Полацку «...у дні Святаслава Ігаравіча». Святаслаў Ігаравіч, як вядома, быў кіеўскім князем з 915 па 972 год. Перыяд, канечне, немалы. Але ў ім недзе і хаваецца той год, калі ў Полацку «з-за мора» з'явіўся Рагвалод.

Інтарэсы полацкага княства на той час часта сутыкаліся з ноўгарадскімі землямі. Зразумела, нельга адмаўляць жадання правіцеляў пашырыць свае ўладанні, аднак у дадзены момант не абыходзілася і без больш практычных меркаванняў. Полацк, як вядома, стаяў на беразе Палаты, непадалёку ад тагачаснага горада працякала і Дзвіна. Рэкі з'яўляліся судаходнымі, па іх лёгка было выйсці на шлях «з варагаў у грэкі». Зрабіць жа гэта не так і цяжка, калі, карыстаючыся валокамі, дабрацца да Дняпра. Няцяжка ў тым сэнсе, што такое «плаванне» з'яўлялася нормай. Але валокі знаходзіліся на тэрыторыі Ноўгарадскага княства. Ноўгарадам жа валодаў князь Уладзімір.

У Ноўгарадзе — Уладзімір, а ў Полацку — Рагвалод. У Рагвалода — прыгажуня дачка Рагнеда, якой споўнілася ўжо дванаццаць ці, магчыма, і трынаццаць-чатырнаццаць гадоў. На той час узрост, каб сама засылаць сватоў. А на Рагнеду ўжо кінуў вока Уладзімір. Здавалася б, што можа быць прасцей. Уладзімір бярэ ў жонкі Рагнеду, і «водныя перашкоды» на шляху яе бацькі Рагвалода знікаюць. Але ж інтарэсы Полацкага княства сутыкаліся яшчэ і з інтарэсамі Кіева, у якім правіў брат Уладзіміра Яраполк. Яраполк жа, у сваю чаргу, хацеў узяць у жонкі Рагнеду.

Дачка адна, а прэтэндэнтаў на яе руку двое. Абодва жаніхі, як кажуць, на падбор. Абодва неаднаразова ў баях вызначаліся, не ў адным паходзе праславіліся. Лепшых мужоў, здавалася, і падшукаць немагчыма.

Рагвалод, відаць, доўга прыкідваў усе «за» і «супраць», перш чым аддаць перавагу аднаму з князёў. Ды і як жа інакш, не пра звычайную жаніцьбу гаворка ішла, а пра далейшы лёс княства. Выбар, па сутнасці, рабіў ён сам. Ад таго, за каго пойдзе замуж Рагнеда, залежала,

з ноўгарадцамі ці кіеўлянамі давядзецца хаўрусаваць надалей. І адпаведна, якое княства — Ноўгарадскае ці Кіеўскае, стане ворагам полацкіх земляў. У рэшце рэшт Рагвалод схіліўся на карысць Кіева, а значыць, і Яраполка, у асобе якога бачыў больш моцнага і ўплывовага саюзніка. Сваю волю і паведаміў Рагнедзе. Тая з бацькам пагадзілася. Яраполк дык Яраполк, не быць жа аслушніцай.

Усё лагічна, як быццам. Праўда, у падобным паслушэнстве Рагнеды, яе маўклівай згодзе, ёсць маленькая, але ўсё ж няўвязка. Канечне, згодна тагачасных (ды і куды больш пазнейшых) звычаяў, бацькава воля з'яўлялася няпісаным законам, а спробы пайсці насуперак ёй — найцяжэйшым грэхам. Правільна, але ж... Нельга забываць, што замуж выходзіла не простая дзяўчына, а князеўна. І не звычайная князеўна, а Рагнеда. Чалавек з уласнымі поглядамі, думкамі, пачуццём жаночага гонару. Значыць, і сама яна магла вырашаць, каму аддаць перавагу. Яраполку, які імпанаваў яе бацьку, паколькі ў такім разе вырашаліся, як кажуць, адным махам важныя дзяржаўныя задачы? Ці Яраполку, якога кахала? І, наадварот, адмаўляла Уладзіміру, як таго хацеў сам Рагвалод? Ці ўсё ж да ноўгарадскага князя не мела ніякіх пачуццяў?..

Верагодней за ўсё, што Рагнеда рашэнне прымала сама. Магчыма, папярэдне выказаўшы сваю думку бацьку. А што аддала перавагу Яраполку, сведчаць запісы ў «Аповесці мінулых часоў» і ў Лаўрэнцьеўскім летапісе. Тое ж, што ў гэтыя гістарычныя дакументы не трапіла, можна ўявіць інтуітыўна ці на падставе іншых звестак, якія тычацца жыцця полацкага княства згаданага перыяду.

Запіс пра тое, як сваты Уладзіміра з'явіліся ў Полацку, пазначаны 980 годам, хоць адбывалася гэта, мяркуюць даследчыкі, крыху раней. Калі ноўгарадскія паслы пераступілі парог князева дома, Рагнеда канчаткова вырашыла, за каго ісці замуж. Тым не менш, хутчэй для прыліку, Рагвалод запытаўся:

— Ці хочаш за Уладзіміра?

Тое, што адказала дачка, бацьку спалохала, а аднаго са сватоў, дзядзьку Уладзіміра Дабрыню, моцна абразіла і абурыла.

— Не хачу разоваць рабыніча, а Яраполка хачу, — прагучала з вуснаў князеўны.

Дабрыню аднак уразіла не столькі сама адмова ў карысць Яраполка, колькі гэтае — «не хачу разоваць рабы-

ніча». Гэта была аплявуха, ды яшчэ якая. Справа ў тым, што князь Уладзімір з'яўляўся пазашлюбным сынам Святаслава і служанкі княгіні Вольгі Малушы. Згодна ж звычаяў, жонка перад сном мужа разувала. Рагнеда тым самым не проста не хацела ісці замуж за Уладзіміра, яна не жадала прыніжаць сябе перад тым, хто, згодна яе ўяўленняў, быў чалавекам другога гатунку, «рабом».

Сваю як ветрам змяло. Не развіталіся, адзін Дабрыня напаследак кінуў:

— Паглядзім, хто рабамі будзе! Пашкадуеш, князе Рагвалод! А ты, — яго позірк працяў Рагнеду, якая стаяла спакойна, быццам тое, што адбывалася, яе зусім не тычылася, — ты на каленях поўзаць перад князем Уладзімірам будзеш!

Рагвалод не на жарт спалохаўся. Бяды не мінуць. Але спакойна сядзець склаўшы рукі не выпадала. Лепшая абарона — нападзенне! Затрубілі паходныя ражкі, і пачаў князь збіраць сваё войска, каб у паход ісці. Усіх, хто паўзросце падыходзіў, на коней пасадзіў. І да Ноўгарада.

Калі паведамлілі пра гэта Уладзіміру, той, у сваю чаргу, занепакоіўся. Хто ведае, што ў галаве гэтага неўтаймаванага і непрадказальнага Рагвалода? Глядзіш, не прымеш адпаведныя захады, можна і княства пазбавіцца. Таму і Уладзімір пачаў думаць, каб належна сустрэць войска палачан.

На адны ўласныя сілы не разлічваў. Сабраў пад свае сцягі тых, з кім апошнім часам падтрымліваў сувязі. Узброіў варагаў. Падышлі да сцен Ноўгарада чудзі, славы. Перавага пасля гэтага, канечне ж, была на яго баку. Рагвалод ад бою аднак не адмовіўся, з паўдарогі назад не павярнуў. Адступіў толькі тады, калі пацярпеў пад Ноўгарадам паражэнне. І хутчэй назад, за моцныя сцены Полацка.

Сцены дык моцнымі былі, але войска Уладзіміра нішто спыніць не магло. Зняважлівае «рабыніч», кінутае Рагнедай, так і чулася ў яго вушах, надавала лютасці і рашучасці. Не адпачываючы, тым жа днём, калі ўвайшлі ў Полацк, вырашыў браць горад наступам.

Па наваколлю чуліся рэзкія воклічы, каманды, лезлі на сцены воіны Уладзіміра, падалі назад, прабітыя дзідай ці стралой, з енкам качаліся па зямлі. Але на гэта ніхто не звяртаў увагі, іх месца займалі новыя воі, і здавалася, канца ім не будзе.

Сам Уладзімір стаяў поруч з Дабрыняю, чакаючы

хуткай перамогі. А яна была недалёка. Абаронцы перасталі ліць зверху расплаўленую смалу, амаль не падалі каменні. Яшчэ колькі часу і — першыя воіны Уладзіміра пералезуць праз сцяну, а тады будуць расчынены вароты... І адпомсціць князь Уладзімір, за ўсё адпомсціць. За свой зняважаны мужчынскі гонар. За тое, што не палічыліся з яго думкай, думкай аднаго з магутнейшых князёў. Адпомсціць не аднаму Рагвалоду. І не толькі яго сям'і, а і ўсім гэтым гараджанам. Пакажа ім, як супраціўляцца!

Нарэшце вароты знутры адчыніліся. Ды і каб не адчыніліся, усё адно нядоўга давалося б чакаць. Даўно шугалі ля іх кастры, і языкастае полымя лізала драўніну, якая была абабіта жалезнымі лістамі. Ды хіба ўстаіць што перад агнём?! Але калі хутчэй, дык лепей!

— За мной! — скамандаваў Уладзімір Дабрыню і сваім ахоўнікам. — Да князя! Да князёўны! Чакай мяне, Рагнедачка! Чакай! — загад патануў у дзікім рогаце князя, ажно Дабрыня ўздрыгнуў.

Віхрам прымчаліся коні да двара Рагвалода. Скочыў на зямлю Уладзімір, за ім Дабрыня, ахова — і да Рагвалода.

— На калені! — закрычаў Уладзімір, убачыўшы перад сабой полацкага князя. Ён замахнуўся было шабляй, ды Дабрыня падбег, нешта зашаптаўшы яму на вуха.

Меч Уладзіміра апусціўся, з'едлівая грываса кранулася твару:

— Маладзец Дабрыня! Здатны ты ў мяне, як і воін, і на прыдумкі розныя ахвочы. Да такога даўмецца не кожны можа.

І ўжо да Рагвалода:

— Дачка дзе? Рагнеду сюды! І жонку хутчэй!

Кінуліся воі, прывалаклі абедзвюх.

— А цяпер, Рагвалод, глядзі, які я рабыніч. Глядзі, гэта будзе апошняе, што ты ўбачыш.

Шмат ведае гісторыя прыкладаў звярынай лютасці, але тое адбывалася на іншых землях, а гэта на славянскіх. І ніхто іншы пайшоў на такое жудаснае, а сам славянін. На вачах у бацькі і маці згвалціў Уладзімір Рагнеду, а пасля засек Рагвалода.

Па іншых звестках, забіў ён яшчэ маці Рагнеды і двух яе братоў. Полацк жа быў поўнасю спалены, ніводнага будынка не засталася. Гэта пацверджана і археалалагічнымі раскопкамі. Знойдзены сляды папалішча, якое адносіцца да X стагоддзя. Рагнеду ж Уладзімір узяў у жонкі

і стала яна ўжо не Рагнедай, а Гарыславай.

Цяжка жыць з чалавекам, якога не қахаеш, але бывае, што з цягам часу многае само сабой улагодзіцца. Нездарма кажуць, сцерпіцца — злюбіцца. Магчыма, так адбылося б і ў Рагнеды з Уладзімірам. Адалі б яе замуж, не пытаючы згоды, жыла б неяк. Не яна першая, не яна апошняя. Але як жыць, калі побач забойца?! Як дзяліць ночы з тым, хто зняважыў дзявочы гонар, апляваў, сілай узяў?

Ды не толькі гэта было прычынай таго, што Рагнеда ненавідзела мужа. Асабістая непрыязь, канечне, мела места. Аднак над асабістым узвышалася і тое, што тычылася патрыятычных пачуццяў. Ніхто іншы, а Уладзімір заваяваў яе Радзіму. Уладзімір, забіўшы бацьку Рагнеды, знішчыў мужчынскі радавод полацкай княжацкай дынастыі. Не магла гэтага не ведаць княжна. Памятала яна пра сваіх продкаў, бо пра іх шмат расказваў бацька. І маці гаварыла неаднойчы.

Не спыніла Уладзіміра і гэтая нявінная кроў. Супраць уласнага брата пайшоў. Ды і не адкрыта дзейнічаў, хоць і гэта само па сабе подла, а спадцішка. Наняў забойцаў, якія і адправілі Яраполка на той свет. Здавалася Рагнедзе, што кроў гэтая пастаянна на мужу бачна. Присутнічае яна, і ніколі ёй не высохнуць. Адно часам сучешвала, што мала Уладзімір дома бывае, усё справамі сваімі заняты, а калі падумаць, дык здадамі.

Пасяліў жа яе пад Кіевам у невялікай вёсачы. Дзеткі з'явіліся... За сем гадоў нарадзіла пяцёра. Ёй, Рагнедзе, канечне, уцеха, а Уладзіміру што? Хіба лічыў ён калі, колькі яго крывінак бегае. А каб і паспрабаваў, дык заблытаўся б у пераліку. У навакольных жа вёсках, акрамя Рагнеды, яшчэ некалькі жонак жыло. Ды тыя законныя, а трымаў жа Уладзімір і гарэм у восемсот наложніц...

Хочаш жыць, трывай і колішняю знявагу. Перанось маўкліва і новыя здзекі. А Уладзіміру што — задаволены ўладай, ваеннымі поспехамі. Не прамінае часам успомніць пра колішняга «рабыніча». Гэта, у сваю чаргу, яшчэ большы боль прыносіць ёй. Плача Рагнеда. Па бацьку і маці плача, па братах забітых... Але слёзы гэтыя і па роднай Полаччыне, растаптанай заваёўнікам. Па горадзе спаленым.

Плача Рагнеда, год за годам трывае, не ведаючы, як выйсце знайсці. Але аднойчы як празарэнне на яе найшло! Слёзы самі сабой спыніліся, і думка такая праведная

з'явілася... Забіць яго, крыўдзіцеля, трэба! Знішчыць, каб не было на зямлі!

Жахнулася Рагнеда спачатку. Падумаць толькі — пра забойства замышляе і лічыць гэта ўчынкам, які апраўданы? Але чаму б і не быць думцы гэтай — светлаю, чыстаю? Зло ж будзе пакарана... Пральецца, вядома, кроў, але ж яна, кроў гэтая, мора іншай крыві спыніць. І полацкай, і ноўгарадскай, і кіеўскай. Не стане таго, хто на чужыя землі пасягае, для каго разбой — звычайная справа. Тым самым адпомсціць яна, Рагнеда, і за родных сваіх, і зямлю сваю, якую любіць, ой, як любіць!

Пасля гэтага не знаходзіла яна сабе месца. Усё чакала, калі Уладзімір завітае, а прыехаў, дык баялася ненарокам выдаць, што задумала. Ноч настала, спакою ў княжны яшчэ паменела. Гадзіну, другую не змыкала вачэй, каб жа Уладзімір ды мацней заснуў. А пасля нож кухонны ў правую руку, і ў князеву спачывальню. Падышла, размахнулася, адкуль тая сіла ўзялася?! У самае сэрца мужу цэліла. Ды не пашанцавала! Ці то нож ударыўся ў рабрыну і саслізнуў. А можа, пачуў князь яе крокі, хоць і асцярожна ступала (нездарма ж у паходах прывык пільна спаць), нечакана прачнуўся. Магчыма, здагадаўся, толькі зрабіў выгляд, што спіць, а сам чакаў, калі жонка падыхдзе.

Усхапіўся з ложка, вочы агнём гараць:

— Ну, воўчае племя, развітвайся з жыццём!

Меч поруч ляжаў, і мог Уладзімір засекачы яе адным узмахам. Але вырашыў па-іншаму зрабіць:

— Апранайся, жоначка, у свой убор святочны. Каб усё чын-чынам было. Гордая ты ў мяне, дык чаму б па-княску цябе і ў апошнюю дарогу не адправіць. Шлюбную апратку бярэ!

Нічога Рагнедзе не заставалася, як выканаць загад. Апранулася, села на ложак, чакае Уладзіміра. Толькі не здагадваліся ні сама Рагнеда, ні Уладзімір, што ад крыку прачнуўся іх сямігадовы сын Ізяслаў. Хлопчык спачатку падумаў — звычайная гэтая сварка, але пачуўшы, што бацька збіраецца забіць маці, віхрам уляцеў у пакой, кінуўся напярэймы Уладзіміру:

— Не думай, што ты тут адзін?!

Зірнуў Уладзімір у сынавы вочы, а тыя поўныя і рашучасці, і нянавісці, і зусім не дзіцячага болю, ды такога, што і словамі выказаць немагчыма. Не паспеў ён

хоць што-небудзь у адказ сказаць, як Ізяслаў крыкнуў, як адрэзаў:

— Забі спачатку мяне!

Апусціў князь меч. Разгубіўся ад такой сынавай рашучасці і гатоўнасці за маці пастаяць. Нічога іншага не знайшоў, як ціха прамовіць:

— А хто ведаў, што ты тут?

Магчыма, нават не само заступніцтва Уладзіміра ўразіла, а тое, што, згодна іншых версій, Ізяслаў не проста нечакана ўбег у пакой, а кінуўся на бацьку з мячом, які паспела даць яму Рагнеда.

Магло і гэтае быць. Выбіраць ёй, як кажуць, не заставалася. Якім вялікім гневам ні поўнілася Уладзімірава сэрца, але падсвядома зразумеў: праліваць кроў не толькі жонкі, а і сына яму ніяк нельга. Яе ж ужо і так зашмат на яго, князем, сумленні. Каб жа толькі чужой!

Тым самым Ізяслаў і выратаваў маці. Уладзімір разбор гэтага надзвычайнага здарэння вырашыў адкласці на заўтра. Сабраў баяраў. Усё, як было, раскажаў. Не ўмаўчаў і пра тое, што Ізяслаў выступіў на баку маці, гатовы быў загінуць з ёй. Паслухалі баяры князя, парайліся між сабой і сказалі яму:

— Забойства забойствам караецца... Але паколькі ты жывым застаўся, справядлівасці можна дабіцца і іншым спосабам. Без крыві. Вышлі Рагнеду і сына ў якую-небудзь глухань.

Не чакаючы доўга, пасадзілі Рагнеду і Ізяслава на судна. І паплылі яны ў суправаджэнні аховы па Дняпры, Бярэзіне, Свіслачы, аж пакуль не апынуліся ў якіх трыццаці вёрстах ад Менска. І ён на той час быў зусім маленькім паселішчам, а што ўжо казаць пра тое, якому наканавана было ўвайсці ў гісторыю Заслаўем?!

...Крочыў па зямлі 987 год. Уладзіміру што — выслаў адну з жонак разам з сынам і забыўся пра іх. Ці былі, ці няма, якая розніца. Хаця і пра іншых сваіх жонак не вельмі клапаціўся. Падумваў князь аб новай жаніцьбе. Упадабаў сястру візантыйскага імператара Васіля II. І сама прынцэса Ганна была не супраць, каб выйсці замуж за багатага ўладара, але паставіла ўмову: той мусіць прыняць хрысціянства. Уладзіміру нічога не заставалася, як пагадзіцца з гэтым. Ён распусціў гарэм, колішніх жонак аддаў замуж за сваіх дружыннікаў, а дзяцей з сабой пакінуў. Адным словам, стаў халасцяком. Пасля прыняцця князем хрысціянскай веры яго і абвянчалі з прынцэсай Ганнай.

Тут і паўстала пытанне, што рабіць з Рагнедай? Цяпер, згодна хрысціянскіх звычаяў, яна, па сутнасці, становілася свабоднай, ніякіх абавязкаў перад колішнім мужам не мела. Дараваць — у планы Уладзіміра не ўваходзіла, ён па-ранейшаму не мог забыцца, што толькі цудам уратаваўся. Так і пакінуць з Ізяславам у высылцы? Выйсце апраўданае, але ў некаторай ступені і небяспечнае. Мала што можа адбыцца, наперад жа не заўсёды зазірнеш. Падрасце Ізяслаў, глядзіш, і пачне шукаць тых, хто гатовы разам з ім весці барацьбу супраць яго, бацькі. Узяць і забіць абаіх — і Рагнеду, і Ізяслава — такая пагалоска пойдзе, што толькі непрыемнасці пачнеш мець. Як заўсёды, добрую парадку даў Дабрыня. У таго, здавалася, загадзя было выйсце з самага складанага становішча.

— Ахрысціць, княжа, трэба тваю колішнюю жонку-зладзейку, а пасля пастрыгчы ў манахіні, — сказаў ён, нядоўга думачы.

— І сапраўды, — пагадзіўся Уладзімір, — светлая ты галава.

Пагадзіцца дык пагадзіўся, але ж адразу ў князя выйшла сумненне наконт таго, што рабіць з Ізяславам. Дабрыня і тут падказвае:

— А да сябе забяры...

— Да сябе?

— Да сябе, каб пра маці забываўся...

На тым і пагадзіліся, а Дабрыня са сваімі людзьмі хутчэй у дарогу сабраўся. Заадно і балгарскіх святароў прыхапіў, каб хрысціць усіх жыхароў паселішча, дзе жылі Рагнеда і Ізяслаў.

Па прыездзе ажыццявілі свае планы. Спачатку ўсіх пад прымусам загналі ў вадугу, святары перахрысцілі іх. А потым чарга дайшла да Рагнеды, усё ж княжна, ёй — асаблівая ўвага. Але на хрышчэнні не спыніліся. Прымусова пастрыглі ў манашкі, абвясцілі Анастасіяй. Келлю збудаваў, жыві, вымольвай грахі свае ды Богу служы. А Ізяслава з сабой забралі, да бацькі вярнулі.

Так і пацягнуліся для Рагнеды дні і ночы, гэтакія падобныя між сабой. Немагчыма сказаць, як жыла яна ўвесь гэты час. З кім сустракалася, з кім хаўрусавала. Як ставіўся да яе тутэйшы люд. Відаць, усё ж ведалі, хто яна на самой справе. А магчыма, і не здагадваліся. Прывезлі князевы слугі з сабой жанчыну, значыць, так і трэба. У манахіні пастрыглі — ім лепей відаць.

Не стала чарніцы Анастасіі ў 1000 годзе. Ці з-за якой

хваробы з жыцця пайшла, ці атруцілі... Верагодна і апошняя, была ж Рагнеда яшчэ зусім маладой. А князь Уладзімір разумеў, што яна па-ранейшаму з'яўлялася прамой наступніцай Рагвалода, а значыць, спакайней, калі спадчынніцы Полацкага княства няма на свеце.

Ізяслаў толькі на год перажыў маці. Перад гэтым прыязджаў на яе магілу, на якой насыпалі курган. Пасля сябе Ізяслаў пакінуў двух сыноў — Усяслава і Брачыслава, абодва былі яшчэ малалеткамі. Старэйшы Усяслаў і стаў полацкім князем. Ды нядоўга займаў прастол, праз два гады і ён памёр. Княжацкае месца заняў Брачыслаў, які правіў да 1044 года. Нямала, калі ўлічыць, што ўзваліў на свае плечы гэтую цяжкую ношу ў сямігадовым узросце...

Хутка споўніцца тысяча гадоў, як не стала Рагнеды — адной з самых трагічных, складаных і, як гэта не здзіўна, светлых постацяў на небасхіле нашай беларускай гісторыі. Нездарма ж беларускі гісторык Д. Леанардаў (і яго прозвішча толькі пачынае вяртацца з небыцця) назваў тое, што звязана з яе пакутным лёсам «зыходнай падзеяй», тым пачаткам, з якога бруяцца нацыянальныя вытокі. Менавіта Рагнеда, а не хто іншы, першай выявіла тую душэўную моц і стойкасць, якія так спатрэбіліся народу на доўгім шляху яго развіцця, а пасля станаўлення як нацыі. Яна была жанчынай, здатнай на самаахвярнасць у імя Радзімы, у імя будучыні.

У сённяшнім Заслаўі пра Рагнеду нагадвае курган, пад сховамі якога яна спачывае амаль дзесяць вякоў. У гонар яе дзве рэчкіносяць назвы Княгінька і Чарніца. У заўтрашнім Заслаўі, думаецца, будзе пастаўлены помнік. Рагнעדзе, Гарыславе, Анастасіі. Помнік Беларускай Жанчыне.

ЧАРАДЗЕЙ З СІВОЙ ДАЎНІНЫ

Усяслаў Чарадзеі

Усяслаў быў з тых першых князёў, пры якіх Полацкая зямля заявіла пра сябе як пра самастойную дзяржаву. Ён быў адным з першых ва ўсёй Усходняй Еўропе, хто адчуў перспектывы насць і гістарычную неабходнасць развіцця адносна малых незалежных дзяржаў. Пры Усяславе высокага росквіту дасягнула мастацтва, адукацыя, дойлідства. Хрысціянства пачало паступова мірна ўжывацца ў штодзённы побыт народа. Пашыраюцца гарады, рамёствы, гандаль.

Сяргей Тарасаў

Колькі памятаў сябе Усяслаў, а такой зімы, як у 1067 годзе, яму дагэтуль бачыць не даводзілася. Завіхурыла, засняжыла, рэкі лёдам скавала яшчэ задоўга да Новага года, тады, калі звычайна вецер сама разносіў апалае, пажоўклае лісце. Праўда, спачатку маразы стаялі не такія і вялікія. Паўбяды, трываць можна. Ды і сам ён, і дружына да паходаў прывыклія. Дзе застала ноч, там і адпачываць кладуцца, не зважаючы надта, якое надвор'е.

Сам князь звычайна прытулак у лёгкім паходным шатры знаходзіў, які, калі вельмі халадала, уцяпляўся скурамі ваўкоў, мядзведзяў. Аднак надта пераборлівым не быў, надаралася, і пад дрэвам начаваў. Пасцеллю ў такім разе становіліся мяккія, пахкія галінкі маладых елак ці хвояў, а коўдрай — увесь шацёр зорнага неба. Распасцёрты над галавой, ён вабіў сваёй вечнай таямнічасцю і загадкавасцю. Зімой, каб цяплей было, падсыпалі снегу з ветранага боку. Вельмі дапамагала гэта пасля адліжнага дня. Глыбы прыліпалі адна да адной, спластоўваліся, утвараючы самую што ні ёсць сцяну, якая стаяла трывала, не прапускаючы ветру.

Ды то ў звычайную зіму, а ў гэтую? Адчуў Усяслаў, як кажуць, дзе ракі зімуюць, ужо на самым пачатку 1067 го-

да, калі вырашыў з Новагародка (цяперашні Навагрудак) выбіць кіеўскую дружыну. Даўно збіраўся зрабіць гэта, бо яна была для яго, як тое бяльмо на воку. Праўда, усё рукі ніяк не даходзілі. Хаця апошнім часам кіяўляне як быццам і не выступалі супраць Полацкага княства, але і спакойна жыць не давалі. Пры любым выпадку можна было чакаць нападу. Нездарма Яраслаў Мудры, засноўваючы гэты горад на месцы літоўска-дрыгавіцкага паселішча Жоўны, ставіў на мэце трымаць у сваіх руках навакольныя землі. І пра Полацк ён не тое, што не забываў, хутчэй за ўсё, у сваіх планах ставіў яго на першае месца. Думаў не пра адзін цэнтр княства, а і пра ўсё яго ўладанні. Яно і зразумела. Бліжэй знаходзіўся і нападаць лацвей, а то з самога Кіева нязручна дабірацца.

Таму і не мог Усяслаў ніяк змірыцца, што непадалёку ад яго княства знаходзяцца, па сутнасці, ворагі, гатовыя ў любы зручны момант пасягнуць на незалежнасць полацкіх земляў. Але дзейнічаў князь абачліва. Для яго пакуль што Новагародка як бы і не існавала. З сіламі збіраўся, у іншых паходах выпрабоўваў баявую моц сваёй дружыны. Дзе з поспехам дзейнічаў, а дзе і адступаць даводзілася. Толькі без бою гэтага звычайна не рабіў. У адным выпадку рызыкаваць не хацеў — калі адчуваў, што перавага ў праціўніка відавочная.

Нешта падобнае надарылася ў 1065 годзе. Пайшоў тады Усяслаў на Пскоў. Разлічваў на смеласць і рашучасць сваіх вояў, таму і не збаяўся гэтага магутнага суседа. Не памыліўся ў спадзяваннях. Дружына і на самой справе дзейнічала па-геройску. Аднаго не ўлічыў князь, што вялікія равы з вадой, высокія красныя сцены стануць перашкодай, якую не вельмі адолееш.

Заставалася аблажыць Пскоў, чакаць, пакуль абаронцы, застаўшыся без ежы, самі здадуцца. Магчыма, так і адбылося б. Але нездарма, калі не шанцуе, дык не шанцуе. На дапамогу пскавічанам паспяшаўся ноўгарадскі князь Мсціслаў. Пакінуў Усяслаў абаронцаў у спакоі і на новага ворага ваўком кінуўся.

Давала знаць крыўда, што не па-ягонаму выйшла. Яшчэ як давала! Таму і сам дзейнічаў як ніколі, смела, і дружына не адставала. Бітва, што адбылася на рацэ Чарэсе, не прынесла ноўгарадцам поспеху. Сам Мсціслаў, праўда, з часткай вояў уратаваўся, у Кіеў уцёк. Астатнія ж — хто загінуў, а хто ў палон трапіў.

Не да Пскова цяпер было Усяславу, пра Мсціслава ўсё

забыцца не мог. Наступным годам узняў раць загартаваную, ды на Ноўгарад. Шмат ворагаў пабачыў гэты горад за свой век, а такіх, як палачане, яшчэ не сустракаў. Здавалася, няма сілы, здатнай адолець іх. Толькі тады, калі ледзь не ўсе абаронцы загінулі, спынілі яны баявую сечу, узяўшы ў палон жанчын і дзяцей. Прыхапіў Усяслаў з сабой і званы са святога Сафійскага сабора. У Полацк павёз.

Даказаўшы пскавічанам, што ў крыўду сябе не дасць, перамогшы ноўгарадцаў, мог ужо і з Новагародкам паквітацца. Выступіў у пачатку 1067 года. Воі былі бадзёрыя, і сам князь радасці не хаваў. На настроі ўсіх, канечне, сказвалася нядаўня перамога. Жартавалі ў паходзе, не зважалі, што з кожным днём усё халадней становілася.

Але хутка не да смеху стала. Такія маразы ўдарылі, што хоць назад паварочвай. Перахоплівала, сцінала дыханне, пранізвала да самых касцей цела, слаблі, спатыкаліся і падалі коні. Асабліва цяжка даводзілася пры пераходзе рэк. Пад глыбокім снегам засталася нямала таросаў. Коні прабівалі капыты, ламалі ногі.

Ды не вяртацца ж назад! Дабраліся ўсё ж да Новагародка. І хоць знясіленныя былі, стомленыя, выбілі адтуль кіяўлян. Пасля раіліся, як далей быць. Ці ў Полацк, не зважаючы на надвор'е, вяртацца, ці пераचाкаць да вясны, а потым у зваротную дарогу збірацца.

Аднак планы перайначылі сыны Яраслава Мудрага. Даведаўся Усяслаў, што яго дзве перамогі запар не на жарт устрывожылі Яраславічаў. Ізяслаў, што ў Кіеве правіў, Святаслаў Чарнігаўскі, Усевалад з Пераяслаўля аб'ядналіся і ў спешным парадку рушылі на полацкія землі. Чым далей на поўнач прабіраліся, тым больш адчувалі, як лютое зіма. Але ваяўнічы пыл іх нішто не магло астудзіць. Ды і разлічвалі, што праз колькі дзён, магчыма, пацяплее, усталюецца надвор'е.

На шляху Яраславічаў першым аказаўся Менск. Гараджане, зразумела, не маглі аказаць дастойнае супраціўленне такой сіле, таму вырашылі проста схвацца за сценамі, пераचाкаць, пакуль падыдзе на падмогу Усяслаў. Але не вытрымалі сцены, рухнулі... З дзікім гіканнем насіліся воі, нікога не шкадавалі. Сяклі мячамі, калолі дзідамі, паражалі стрэламі з лукаў. Мужчыны, усе да аднаго, былі забіты, а жанчыны і дзеці ўзяты ў палон. Сам жа Менск быў спалены.

Аднак адысці далёка ад зруйнаванага горада захопні-

кам не ўдалося. Ня ракі Нямігі 3 сакавіка 1067 года іх і пераняў са сваім войскам Усяслаў. Цяжка паверыць, як гэта яму ўдалося ў лютыя маразы пераадолець так хутка немалую адлегласць ад Новагародка. Ды факт застаецца фактам. Пра гэта сведчаць летапісы, расказвае знакаміты твор старажытнай літаратуры «Слова пра паход Ігаравы».

Перавага, безумоўна, была на баку Яраславічаў. І колькасная, і па вынослівасці воінаў. Канечне, яны зрабілі вялікі пераход з поўдня, але ў Менску змаглі адпачыць. Ды і разгром па сутнасці безабароннага насельніцтва не каштаваў вялікіх высілкаў. Чаго нельга было сказаць пра войска Усяслава, стомленае пасля дарогі. У чым яно выйгравала, дык у высокім маральным духу. І князем, і яго воямі рухала святая помста за парабаваную зямлю, за смерць суайчыннікаў. А нездарма ж кажуць: смеласць і рашучасць гарады бяруць.

Тым не менш, ні з аднаго боку, ні з другога нападаць не спяшаліся. Цэлы тыдзень стаялі сотні людзей насупраць адзін аднаго на процілеглых берагах Нямігі. Лютаваў мороз, не адзін ужо воін пакутаваў з абморожаным тварам, вушамі. Было відавочным, што мірна разысціся праціўнікі не змогуць. Ведалі пра гэта Яраславічы, здагадваўся і Усяслаў. Ён жа, у сваю чаргу, усведамляў і іншае. Ад таго, як павядзе сябе ў гэтай бітве, у многім будзе залежаць далейшае стаўленне да яго княства. Пакажа моц, не спалохаецца, адчуюць ворагі сілу, магчыма, і непаваднымі стануць іх наступныя захопніцкія паходы. А не, дык рана ці позна давядзецца змірыцца з заваёвай полацкіх земляў.

Цягнуліся дні... Мороз не слабеў. Крапчаць нават пачаў. Ці, магчыма, толькі здавалася гэта? Нарэшце зразу меў Усяслаў, што чакаць болей недаравальна. Вырашыў узяць ініцыятыву ў свае рукі. Высока ўзняў меч над галавой, махнуў ім у бок Яраславічаў.

Гэтага моманту толькі і чакалі і людзі і коні. Дзве лавіны ракой пацяклі адна другой насустрач. Чуліся выкрыкі, праклёны, іржанне коней змешвалася са званам мячоў. Ён заглушаў сабой покліч баявых ражкоў. Ды, калі падумаць, непатрэбныя былі яны цяпер. Кожны ваяка добра ведаў, што ад яго самога залежыць выйсці жывым з гэтай калатнечы, ці назаўсёды застацца ляжаць на снежным беразе Нямігі.

Кроў спачатку зіхацела на бялуткім снезе, пускаючы бурбалкі. Быццам кіпела яна. Хутка замярзала і адразу

ўтвараліся вялізныя чырвона-чорныя пляміны. Паўсюдна падалі загінуўшыя і параненыя. Неўзабаве ляжала столькі тупаў, што немагчыма было ні прабегчы, ні каню прагарцаваць.

Надзіва праўдзіва адлюстравана гэтая сеча ў «Слове пра паход Ігаравы»:

На Нямізе снапы сцелюць
Галовамі,
А малоцяць жа стальнымі
Іх цапамі.
На таку жыццё кладзецца
Неспадзейна,
І душу ад цела веюць
Безнадзейна.
Берагі ў крыві Нямігі
Па калені;
Не дабро на іх пасеяў
Сейбіт жменяй.
А былі яны гусценька
Ў процьмах вузкіх
Там засеяны касцямі
Сыноў рускіх.

(Пераклад Янкі Купалы)

Ніхто не перамог у бітве — ні Яраславічы, ні Усяслаў. Калі ляглі на берагах Нямігі горы тупаў, праціўнікі вырашылі разысціся. Усяслаў вяртаўся ў Полацк, а аб'яднаныя сілы кіяўлян скіраваліся ў бок Смаленска і спыніліся недзе пад Оршай. Прынамсі, як сведчыць летапіс, 10 ліпеня таго ж года Яраславічы прапанавалі Усяславу правесці перамову «на Ршы ля Смаленска». Той згадзіўся. Разам з двума малалетнімі сынамі пераправіўся на лодцы праз Днепр на другі бераг, дзе яго ўжо чакалі. Аб небяспецы і не думаў. Яраславічы цалавалі перад гэтым «крыж святы Усяславу» і казалі: «Прыйдзі да нас, не ўчынім табе нічога злога».

Пераступіць праз «крыжацалаванне» на той час лічылася клятваадступніцтвам, на што сумленныя людзі ніколі не ішлі. Памятаючы пра гэта, Усяслаў спакойна ступіў за Ізяславам, які першым сустрэў яго, у шацёр. І паплаціўся за даверлівасць. Тут жа яго схапілі, звязалі, а праз некаторы час павезлі з сынамі ў Кіеў і ўсіх траіх пасадзілі ў турму-поруб. У Полацку ж пачаў княжыць сын Ізяслава Мсціслаў, той самы, якога палачане ў 1065 годзе разбілі ра рацэ Чарэсе.

Поруб нагадаў глыбокую яму, зверху накрытую тоўстымі бярвеннямі. Заставалася маленькае акенца, праз якое падавалі сёе-тое з ежы, ці конаўку вады. Становішча —

не пазайдросціш. Нельга было адмаўляць і больш страшнага — трагічнага зыходу. Яраславічы гатовы на ўсё, абы толькі вызваліць полацкае княства ад дынастыі Рагваладавічаў. У свой жа час яны і забілі прадзеда Усяслава Рагвалада і двух яго сыноў.

Якое дзікае супадзенне! З ім жа, Усяславам, тут, у порубе, таксама двое сыноў. І не столькі за сябе непакоіцца ён, колькі за іх. Гэтак мала на свеце пажылі. А хлопцы ж у яго, што трэба, у самога бацьку ўдаліся. І смелыя, і рашучыя. Маглі б стаць дастойнай зменаў на прастоле. Дбаць далей пра княства, клапаціцца аб яго ўмацаванні. А што атрымліваецца? Вымушаны свету белага не бачыць. І ўсё з-за яго, за бацькаву даверлівасць. Трэба ж гэтак пралічыцца! Паверыў, ды каму? Яраславічам! Яны ж здаўна адно пра сябе і дбаюць. Маўляў, Кіеў усімі землямі мусіць правіць! Што ім той Полацк?! Бач ты, на клятваадступніцтва пайшлі!

Чым болей думаў-разважаў Усяслаў, тым цяжэй становілася на душы. І дагэтуль на ёй быццам вялізны камень ляжаў, але гэтае пастаяннае «капанне» ў самім сабе зусім аслабляла. Хацелася забыцца пра ўсё, легчы ў кутку на рызё, якое пасцеллю служыла, і каб ніхто не чапаў. Ніводзін чалавек...

Ён і зрабіў бы так. Ад ежы адмовіўся б, ад вады. Зрабіў бы, калі б не сыны. Яны, падумаўшы, малайцы. Спачатку кволіліся, адчуваючы безвыходнасць становішча, а потым звыкліся з палонам і адначасова як бы духам выпрасталіся. Усё часцей просяць бацьку расказаць пра колішняе жыццё. А аднойчы, дык зусім узрадавалі Усяслава. Надалі і яму ўпэўненасці, калі сказаў:

— Бацька, дык ты ж усё можаш! Ты ж Чарадзеі у нас!

Чарадзеі... Прызнацца, такое прозвішча раней яму падабалася. Не кожнаму даецца яно. А пасля звыкся, спакойна ўспрымаў. Паходы шмат часу адбіралі, клопаты паўсядзённым.

А і на самой справе, каб жа гэтае чарадзеіства і дапамагло?! Тады б устаў, узяў рукі, бяровенні рассунуў і на волю... Стража поруч стаіць? Таксама не страшна. Чарадзею ж усё дазволена. Яны не такія, як іншыя, простыя смяротныя. Калі б сам не ўратаваўся, дык хоць бы сыноў на волю адпусціў. Хай бы ў Полацк дабраліся, праўду пра яго, бацьку, сказалі. А то, магчыма, ужо ніхто і жывым не лічыць. Ад Мсціслава ўсяго чакаць можна. Якія хочаш чуткі пусціць. Ды і чаму не зрабіць гэтага. Калі бацька

і дзядзька клятваадступнікі, дык сын і пляменнік таго ж роду. Яблык ад яблыні рэдка далёка падае...

— Чарадзеі я, кажаце, дзеткі? — Усяслаў падышоў да сыноў, прытуліў іх да сябе. — Каб сапраўдным Чарадзеём быў, не сядзелі б мы тут, вызваліліся б! Хаця, — разважліва працягваў ён, — магчыма, чарадзеіства сапраўднае і ў іншым. Не толькі ў тым, каб рабіць немагчымае. А і каб за народ гарой стаяць, ворагаў хіжых перахітрыць, людзей добрых у крыўду не даць. Калі так, дык, мабыць, я і на самой справе — Чарадзеі...

Даўно ноч настала. У порубе яно і днём цёмна, але Усяслаў навучыўся адрозніваць дзень ад ночы па гуках. Як наступаў надвечорак, ціха станавілася. Ды і прахало да давала аб сабе знаць. Хаця і днём не вельмі цёпла было, часам зуб на зуб не трапляў. Што ноччу добра, дык гэта тое, што сыны хутка засыналі. Малады, здаровы арганізм браў сваё. Сіла патрабавалася.

Самому, хоць і сорак за плячыма яшчэ не меў, не так і лёгка дрома было дачакацца. І цяпер таксама... Развядзіла гаворка, узрушыла.

Усяслаў падышоў да сцяны, прыціснуўся да яе спіной. Холадам абдало па ўсім целе, па спіне нават дрыжыкі прабеглі. Пасля гэтага і зусім спаць расхацелася. А яму толькі гэтага і трэба. Стаяў моўчкі ў цемры, прысланіўшыся, знайшоўшы апору, і думкі плылі, плылі... Не столькі ў будучае, якое па-ранейшаму заставалася такім неакрэсленым, сягалі яны, як назад вярталіся. Да пражытага...

Бадай, няма ў гісторыі Полацкага княства, а значыць, і ўсёй Беларусі, больш яркай, супярэчлівай і адначасова загадкавай фігуры, чым полацкі князь Усяслаў Чарадзеі. Наўрад ці ўвогуле былі ўладары, якія б правілі столькі часу, як ён. Княжыў жа Усяслаў у Полацку з 1044 па 1101 год. Летапісцы называлі яго «нялітасцівым на кровапраліцце», але ж ніхто іншы, а менавіта Усяслаў дбаў не проста аб умацаванні княства, а і аб развіцці рамёстваў, гандлю, будаваў храмы, прывозіў з заморскіх краін кнігі. Сапраўды ўжо — Чарадзеі.

Як сведчыць «Аповесць мінулых гадоў», «маці ж яго нарадзіла ад чарадзеіства. Калі маці яго нарадзіла, на галаве яго была сарочка. І сказалі вешчуны яго маці: «Гэтую сарочку навяжы на яго, няхай носіць яе да смерці».

Што ж гэта за сарочка такая загадкавая, ці, калі быць

больш дакладным, «язьвена» была на галаве ў князя? Адны з гісторыкаў да яе адносяць вялікую радзімую пляму. Другія даследчыкі мяркуюць, што гаворка ідзе пра звычайны каўтун. Але, відаць, трэба пагадзіцца з думкай тых, хто бачыць у «язьвене» і сапраўды «сарочку». Справа ў тым, што хоць і вельмі рэдка, але ўсё ж дзеці могуць нараджацца з рэшткамі зародкавай абалонкі. Яе ў даўніну лічылі чарадзейнай, не выкідвалі, а навязвалі звычайна нованароджанаму на галаву, каб насіў у якасці талісмана.

Ёсць меркаванні, што Усяслаў Чарадзеі з'яўляецца галоўным героем старадаўняй быліны «Волх Усяслававіч». У ёй, як і ў кожным мастацкім творы, зразумела, шмат народжанага багатай фантазіяй невядомага аўтара. Далёкае ад рэальнасці ўжо само з'яўленне князя на свет:

Па садзе, садзе па зялёнаму
Хадзіла-гуляла маладая княжна
Марфа Усяславаўна.
Яна з каменя скокнула на лютага на змея,
Абвіваецца люты змей
Каля чобата зялёна саф'янавага,
Вакол панчошкі шаўковай,
Хобатам б'е па белым клубе.
А ў той час княгіня понас панесла,
А понас панесла і дзіця нарадзіла...

Хаця далей у быліне жыццё маладога князя падаецца такім, якім яно і магло быць на самой справе: «сямі гадоў аддавала яго маці грамаце вучыцца». Усяслаў хутчэй за ўсё вучыўся чытаць-пісаць у настаўнікаў, якія былі пры двары яго бацькі князя Брачыслава.

Падрос Усяслаў, іншыя клопаты паўсталі: «а ў дваццаць гадоў стаў сабе Волх дружыну прыбіраць, дружыну прыбіраў у тры гады». І сабраў, аказваецца, ажно «сем тысяч». І меў на той час Волх Усяслававіч пятнаццаць гадоў. Таксама наўрад ці далёка ад рэальнасці. У падобным узросце спадчыннікі прастола якраз і пачыналі ўсур'ёз задумвацца аб будучай дзейнасці. Рана далучаліся яны і да вайсковай справы. Ды і летапіс пацвярджае, што менавіта ў гэты час Усяслаў узначаліў княства: «у той жа год (маецца на ўвазе 1044 — А. М.) памёр Брачыслаў, сын Ізяслава, унук Уладзіміра, бацька Усяслава, і Усяслаў, сын яго, сеў на яго стале» (г. зн. заняў прастол). Няцяжка падлічыць, што Усяславу сапраўды споўнілася пятнаццаць гадоў ці было недзе каля гэтага.

І хоць, як ужо заўважалася, аб ваяўнічасці Усясла-

ва — нагадаем яшчэ раз радкі летапісу: «...нялітасцівы ён на кровапраліцце» — засталася нямала сведчанняў, відавочна і іншае. З першых крокаў на чале княства ён пачаў дбаць і аб духоўным жыцці людзей.

Меркаваць падобным чынам падставы даюць, на жаль, не летапісы (аб гэтым яны чамусьці замоўчваюць), а звесткі, якія па крупіцах можна знайсці ў іншых крыніцах. Напрыклад, у дакументах пазнейшага часу, дзе гаворыцца аб сувязях полацкай зямлі з суседнімі княствамі.

Слава пра Полацк пайшла далёка, за «моры-акіяны», калі Усяслаў збудаваў у горадзе Сафіійскі сабор. Падобных цэркваў дагэтуль на тэрыторыі старажытнай Русі было толькі дзве — у Кіеве і Ноўгарадзе. Дарэчы, візантыйскія дойліды, завяршыўшы работу ў Ноўгарадзе, прыехалі ў Полацк.

Праца над узвядзеннем Сафіі пачалася прыкладна ў 1050 годзе, а завяршылася недзе праз пяць гадоў. З замежнымі майстрамі, відаць, працавалі і мясцовыя, ці ў крайнім выпадку з таго ж Ноўгарада ці іншых гарадоў. Прынамсі, на вялікім камені-валуну, які ў час раскопак знайшлі археолагі, значацца розныя імёны: Давыд, Тума, Мікула, Копысь...

Пастараліся і мастакі, аздобіўшы сцены цудоўнымі фрэскамі. Са столі ж галоўнага купала пазіраў сам Ісус Хрыстос, а падлога была ўпрыгожана рознакаляровымі пліткамі. Пабудовай Сафійскага храма Усяслаў не толькі даказаў, што Полацк на роўных з Кіевам і Ноўгарадам. Дбаў новы князь і пра пашырэнне культуры, асветніцтва, а гэтыя задачы на той час паспяхова вырашала царква.

Спачатку, паколькі дзейнічала дамоўленасць аб міры, да якой прыйшлі кіеўскі князь Яраслаў і полацкі Брачыслаў, Усяслаў прытрымліваўся яго. Калі паўднёвым землям кіеўскага княства пачалі пагражаць стэпавыя качэўнікі торкі, ён адгукнуўся на прапанову Яраславічаў дзейнічаць сумесна. Праўда, на гэта магла быць і іншая, больш практычная прычына.

На думку М. Ермаловіча, Усяслаў, які дбаў аб умацаванні і пашырэнні граніц свайго княства, разлічваў, што Яраславічы, у сваю чаргу, пасля смерці смаленскага князя Ігара, дапамогуць яму завалодаць гарадамі Копысю і Оршай. Магчыма, хоць у крыніцах такіх звестак няма. Больш блізкі да ісціны, здаецца, малады даследчык С. Тарасаў. Удзел Усяслава ў паходзе супраць торкаў ён растлумачвае і тагачасным узростам князя, які меў

каля 31 года: «Трэба было выпрабаваць сваю сілу, сваё войска, разведаць, на што здатныя ягоныя дзядзькі — Яраславічы». Тым самым — зазірнуць, каб ведаць, як паводзіць сябе з імі надалей.

Торкаў разграмілі лёгка. Па сутнасці, і бою не было. Ubачыўшы перад сабой вялікае войска, яны разбегліся. З гэтага моманту і пачалася баявая біяграфія Усяслава Полацкага, а хаўрус з Яраславічамі стаў нядоўгім. У тых былі свае планы, ва Усяслава — свае. Кожны дзейнічаў як мог, не адмаўляўся і ад хітрыкаў, а то і ішоў насуперак сумленню, мяркуючы, што на першым плане павінны заставацца інтарэсы княства. Расплачваліся ў такім разе звычайна тыя, хто аказваўся больш даверлівым. Таму і апынуўся полацкі князь з сынамі ў порубе.

...Не адну бяссонную ноч правёў пасля гэтага Усяслаў, узважаючы, асэнсоўваючы пражытае. Радаваўся, калі ўспамінаў, як смела паводзіў сябе ў баях і перамагаў ворагаў. Засмучаўся, што гэтак паплаціўся, даверыўшыся Яраславічам. Было часу думаць. Але, на шчасце, пакуты працягваліся ўсяго 14 месяцаў і 5 дзён.

Пасля адной бяссоннай ночы Усяслаў задрамаў у куце. Сыны не перашкаджалі яму спаць, бо, прызнацца, пачыналі яго і баяцца ўжо. Стаў нейкім азлобленым, нервовым, мог, без даі прычыны, накрываць, праклінаючы ўсё на свеце.

Спаў Усяслаў, як ніколі, спакойна, але, калі зверху пачуліся галасы, адразу ўсхапіўся на ногі:

— Дзеткі, што гэта? Хто гэта?

Тыя і самі нічога толкам зразумець не маглі. Тым больш што ўслед за галасамі пачуліся ўдары аб бяргенні, а потым нечая кудлатая галава наблізілася да акенца.

— Жывы, княжа? — пачулася.

Усяслаў па-ранейшаму нічога не мог зразумець. Праўда, мільганула думка, што гэта, магчыма, і ёсць уратаванне. Мільганула, ды ён хуценька прагнаў яе прэч, баючыся нават, што так падумалася. Хто яго можа ўратаваць? Хто?! Ізяслаў даўно паводзіць сябе, як подлы здрайца. А хіба можа нехта аслухацца самога кіеўскага князя?

Маўчаў Усяслаў. Маўчалі і сыны, а з акенца зноў пачулася:

— Жывы, княжа? Адказвай хутчэй, — удары па бяргеннях сталі мацнейшымі, зверху пасыпалася зямля.

— Жывыя мы! — адказалі сыны.

— То трымайцеся! Хутка на свабодзе будзеце.

Падзеі перад гэтым разгортваліся наступным чынам. У 1068 годзе на паўднёвыя кіеўскія землі напалі полаўцы, «мноства полаўцаў», як кажа летапіс. Яраславічы выступілі насупраць, аднак сілы аказаліся няроўнымі. Клятваатступнікі ў страху разбегліся. Святаслаў уцёк у Чарнігаў, а Ізяслаў з Усеваладам — у Кіеў. Гараджане, даведаўшыся пра ганебнае паражэнне, запатрабавалі коней і зброю. Адказ з боку князя быў адмоўным. Пасля гэтага натоўп раздзяліўся на дзве часткі. Адна з іх нейкім чынам апынулася ля поруба, у якім сядзеў Усяслаў з сынамі.

— Ён і павядзе нас у бой! — пачуліся галасы.

Пасля гэтага і пачалі раскідваць бяргенні. Узнікае пытанне: наўжо Ізяслаў не прадугадаў падобны паварот падзей? Здагадаўся, ды і найбольш блізкія яму дружыннікі раілі забіць вязня. Але нерашучасці Ізяслава была свая прычына. Кіяўляне вызвалялі Усяслава 15 верасня, на другі дзень Узвіжання, а рабіць зло на свята — вялікі грэх. Дарэчы, і клятваадступніцтва Яраславічаў адбылося ў паслявелікодныя дні. Менавіта за грахі, калі верыць летапісу, Ізяслаў і яго браты былі разгромлены на рацэ Альце полаўцамі. На гэты раз, баючыся за боскае пакаранне, ён і не асмеліўся на забойства: «Людзі ж вызвалілі Усяслава з турмы ў 15-ы дзень верасня і праславілі яго пасярод княскага двара. Двор жа княскі разрабавалі — безліч золата і срэбра, у манетах і злітках». Ізяслаў — «уцёк у ляхі», да стрыечнага брата — польскага караля Балэслава з Харобрага.

«Усяслаў жа, — чытаем далей у «Аповесці мінулых гадоў», — сеў у Кіеве. Гэтым Бог паказаў сілу крыжа, таму што Ізяслаў цалаваў крыж, а пасля схпіў яго (Усяслава — А. М.), з-за гэтага і наслаў Бог паганых, а Усяслава ж яўна выратаваў святы крыж, бо ў дзень Узвіжання Усяслаў, уздыхнуўшы, сказаў: «О, святы крыжу! Я верыў у цябе, таму ты і вызваліў мяне з гэтай ямы».

Нядоўга было аднак знаходжанне Усяслава ў Полацку. Праз сем месяцаў Ізяслаў аб'яднаўся з Балеславам Харобрым і рушыў на горад. Сабраўшы войска, Усяслаў накіраваўся насустрач, дайшоў да Белграда. Але чамусьці ноччу ўцёк у Полацк. Наконт такіх дзіўных паводзін — хто-хто, а ён не прывык без дай прычыны пакідаць поле бою — ёсць некалькі версій. Па першай, адчуў, што не знаходзіць далей агульнай мовы з баярамі, якія, вызваляўшы яго з поруба, прысягнулі на вернасць, а пасля не

прымалі, бо лічылі чужынцам. Можа, дала аб сабе знаць туга па родных мясцінах. А хіба не мог збаяцца, што праз некаторы час зноў апынецца ў турме?

Як бы там ні было, але «Слова пра паход Ігаравы» падае ўсё вобразна-ўзнёсла:

Скочыў ад іх лютым зверам
апаўночы з Белграда,
сінім воблакам ахінуўся.

(Пераклад Рыгора Барадуліна)

Яшчэ больш рамантызавана апавядае быліна «Волх Усяслававіч»:

Дружына спіць, ды Волх не спіць.
Ён абярнецца шэрым воўкам,
Бегае, скача па цёмных лясках і кустах,
А б'е ён звяроў рагатых,
Ды і воўку, мядзведзю спуску не дае.

Лютая нянавісць Ізяслава дагнала Усяслава ў Полацку. Княскі прастол заняў Ізяславаў сын Мсціслаў. Пасля нечаканай яго смерці (магчыма, палачане і атруцілі яго) правіць стаў яго брат Святаполк. Пакрыўджаны Усяслаў адседжваўся хутчэй за ўсё ў фінскага племені водзі. Ёсць меркаванні, што з гэтага племені паходзіла маці Усяслава. Праз некаторы час, сабраўшыся з сіламі, ён пайшоў на Ноўгарад, аднак на гэты раз не пашчасціла. Войска разграмілі, а сам Усяслаў Чарадзеі трапіў у палон. Праўда, па незразумелых і па-сённяшні дзень невысветленых прычынах быў адпушчаны на волю. Ні на хвіліну не забываў, каб вярнуцца ў Полацк. Паколькі разумеў, які цвёрды арэшак Святаслаў, запрасіў на дапамогу іншыя народы, гатовыя выступіць разам з ім.

У 1071 годзе войска Усяслава (а ў ім і літоўцы, і лівы, і эсты) падышло да горада. Святаслаў уцёк з Полацка, а Усяслаў зноў узначаліў прастол. Пасля яму неаднаразова даводзілася з мячом у руках адстойваць свае інтарэсы і інтарэсы княства, прымаць удзел у вялікіх і малых бітвах. Чаго, а іх за 57 гадоў княжання хапала.

Такі быў час, калі меней за ўсё даводзілася разлічваць на дыпламатыю, ды і яна далёка не заўсёды прыносіла жаданыя поспехі, а спрэчныя пытанні вырашаліся, як правіла, з дапамогай сілы. Сутыкнуўся Усяслаў і з Уладзімірам Манамахам. Таму ў 1078 годзе ўдалося спаліць прыгарад Полацка. У адказ Усяслаў пайшоў на Смаленск. Гэта яшчэ больш раззлавала Манаха. У час свайго чарговага паходу ён, як сказана ў летапісе, разарыў «ую зямлю Полацкую». Пра гэта прызнаваўся і сам Уладзімір Мана-

мах у сваім вядомым «Павучанні»: «Не пакінуў ...ні чалядзіны, ні скаціны». Полацка аднак не крануў. Ведаў, што Усяслаў, які схаваўся за яго сценамі, можа даць дастойны адпор. Ведаў, таму і «прайшоўся» толькі па самому княству, не чапаючы яго цэнтр.

З сілай Усяслава ўжо не маглі не лічыцца, як і не маглі не прызнаваць яго ўладу. Даніну яму плацілі нават продкі сучасных латышоў. За гонар парадніца з полацкім князем палічыў візантыйскі імператар, узяўшы ў жонкі яго дачку. З усіх канцоў спяшаліся ў горад на Палаце купцы. Іх прываблівала гасціннасць тутэйшых людзей, іх заможнасць, што ў гандлі, зразумела, немалаважна, паколькі заўсёды знойдуцца патэнцыяльныя пакупнікі. Ды і сам князь любіў сустракацца з гандлярамі, пагутарыць з імі аб жыцці, прасіў пабольш прывозіць тавараў. Не забываў і пра кнігі.

Само кіраванне ў княстве адбывалася, карыстаючыся сучаснымі тэрмінамі, дэмакратычным шляхам. Князь, вядома, стаяў на чале войска, але ваяваць ці не ваяваць, вырашала гарадское веча. Увогуле, яно мела немалыя па тым часе правы. Давала дазвол на вайну ці адмаўляла ў вядзенні баявых дзеянняў. Веча магло запытацца ў князя, чаму той прайграў бітву. Цікавілася яно і якой цаной атрымана перамога. Калі вялікай, дык высвятляла чаму... Веча пасылала пасольствы ў іншыя краіны, вырашала шмат якія пытанні паўсядзённага жыцця.

Падраслі Усяслававы сыны. Іх было шасцёра: Барыс-Рагвалод, Глеб, Давыд, Раман, Расціслаў і Святаслаў. Вядомы год нараджэння толькі аднаго Расціслава — 1070. Як і трэба было чакаць, бацька выходзіў дзяцей адважнымі воямі, адданымі сынамі Бацькаўшчыны. Сам жа ўсё часцей задумваўся, што не вечны на гэтай зямлі. І хоць паўсюдна называюць яго Чарадзеям, ды ніякае чарадзеяства не можа ўратаваць ад смерці. Тут перад ёй роўныя. І князь і чэлядзь...

Не шмат вядома аб апошніх днях Усяслава. Занатаваны толькі адзін жудасны выпадак, які адбыўся ў Полацку ў 1092 годзе: «Уначы на гарадскіх вуліцах чуліся нібы стогны людзей, тупат, іржанне конскае. Гэта гойсала па горадзе д'ябальская сіла... Калі ж палачане перасталі ўначы выходзіць з хорамаў сваіх, яна пачала даваць аб сабе знаць днём». Некаторыя гараджане, напалоханыя гэтым, сцвярджалі, што лютавалі, помсцілі ім так званыя наўе (так называлі душы тапельцаў, забітых і г. д.).

Гэтыя загадкавыя помснікі, дарэчы, паказаны на адной з мініячур Радзівілаўскага летапісу.

Цяжка меркаваць, што тады адбывалася ў Полацку. Хутчэй за ўсё пачалася нейкая загадкавая эпідэмія, што прывяла да масавых смерцяў, яна так і напалохала сучаснікаў Усяслава. А, магчыма, канкрэтнаму факту далі падобную міфічную афарбоўку праціўнікі Чарадзея, каб паказаць, што ён звязаны з д'ябальскай сілай, а яна і помсціць палачанам.

Ці здагадваўся Усяслаў, што гэтую напасць нядобразычліўцы звязвалі з яго чарадзеяствам? Відаць, ведаў. А калі ведаў, ці крыўдаваў? Хутчэй ужо прывык да розных нападаў. За плячыма ж было такое вялікае жыццё і даўно ставіўся спакойна да таго, што пра яго гаварылі. Разумеў і іншае. Як гаворыцца ў «Слове пра паход Ігара-вы»: «Ні хітраму, ні спрытнаму, ні чарадзею дасціпнаму суда божага не мінуць». А там ужо і сапраўды — сам Бог судзіць.

Немінучае прыйшло ў 1101 годзе. Асоба полацкага князя даўно была ва ўсіх, як кажуць, на слыху, таму летапісцы паставіліся да яго смерці вельмі ўважліва, праявілі здзіўляючую дакладнасць: «Памёр Усяслаў, князь полацкі, месяца красавіка ў 14-ы дзень, у дзевяць гадзін дня, у сераду». Памёр Усяслаў Чарадзеі...

Бацькава месца на прастоле заняў Барыс-Рагвалод. Пра яго, між іншым, нагадвае гранітны валун, што ляжыць цяпер у Полацку ля Сафійскага сабора. Хоць і з цяжкасцю, але на ім можна прачытаць: «ХС. Ника. Ги (Госпадзі) помози рабю своему Борісу». Глеб пачаў княжыць у Менску і ўвайшоў у гісторыю як Глеб Менскі. Астатнім сынам дасталіся іншыя землі.

ЯК ПРАМЕНЬ СОНЕЧНЫ

Ефрасіння Полацкая

Сілай духоўнай узвысіла Полацк высока.
Тым, хто імкнуўся да кнігі,
святціла, бы зорка...
Мове, адзінай дзяржаве
шчэ толькі злучацца —
свет нас прымаў як народ
па адной палачанцы.

Данута Біцэль-Загнетава

Зімой вельмі рана змяркаецца. Здаецца, сонца не паспела як след расплюшчыць вочы, каб з вышыні лепей агледзець зямлю, у каторы раз палюбавацца вабнымі купаламі Сафійскага сабора, як час ужо і на спачын збірацца. Не хочацца, яшчэ як не хочацца яму зноў хавацца за гарызонтам. Таму і затрымалася ў вершалінах вялізных дрэў, якіх столькі тут, поруч з храмам. Успомніла, прыгадала вузкую келлю-галубніцу, што знаходзіцца на самых хорах.

Любіла зазіраць сонца ў гэтую келлю. І заўсёды, нязменна — і з самага ранку, і ўдзень, і пад вечар — бачыла там адну і тую ж жанчыну ў чорнай манахскай апратцы. Здзіўлялася сонца — і калі гэта толькі яна адпачывае?! Калі іншымі справамі займаецца...

У любы час зірнеш у келлю, а чарніца па-ранейшаму на сваім месцы, быццам ні на хвіліну адсюль і не выходзіла. Гэтаксама, як і ўчора, заўчора, як і некалькі дзён назад, не разгінаецца над важкімі фаліянтамі, штосьці старанна перапісвае з іх. Увішна шчыруе, ледзь не кладзецца на грубаваты, амаль не абструганы дубовы стол. Не проста літары піша, а з натхненнем вымалёўвае іх. Асабліва стараецца, калі неабходна аформіць загалоўак чарговага раздзела ці паставіць пачатковую літару. Мала тут ужо адной выявы знака. Патрэбна яшчэ і адпаведны арнамент выкарыстаць. Раслінны, а то і жывёльны.

Без мастацкіх задаткаў і рабіць няма чаго.

Сонца ціхутка, непрыкметна прабралася ў келлю, каб упэўніцца, што жанчына і цяпер там. Адзін, другі прамень прайшоў праз маленькае акенца, па звычцы прабег па сталі. Як і звычайна, на каструбаватай паверхні яго ляжала некалькі тоўстых кніг. Тая, што знаходзілася з самага краю, была пасярэдзіне разгорнута. Сонца гатова ўжо было здзівіцца, што не заспела ў келлі жанчыну, але тая, аказваецца, яшчэ выходзіць і не збіралася.

Праўда, на гэты раз яна сядзела не на сваім звыклым месцы, упрытык да стала, а як бы крыху воддаль ад яго. На левай руцэ трымала кавалак пергаменту, на палову ўжо пакрыты вяззю літар, а каб было зручна пісаць, локцем абaperлася на калена. У правай жа руцэ жанчына трымала пяро. Ці не ў соты раз апусціла яго ў пляшачку, патрымала секунду-другую ля гарлавінкі, каб апалі лішнія кроплі і зноў засяродзілася над пергаментам. Новая літара была пачатковай, вымагала вялікай акуратнасці, а жанчына, па ўсім відаць, ужо стамілася, таму пісала вельмі марудна. Нарэшце, абмакнуўшы яшчэ раз пяро, паставіла, відаць, апошнюю рыску, таму што адразу паклала пергамент побач з кнігамі. Асцярожна прысыпала пяском напісанае.

Узнялася з лаўкі, падышла да тапчана, які стаяў у куце, стомлена апусцілася на яго. Скупыя промні сонца прайшліся па твары жанчыны. Яна схамянулася, як быццам нешта ўспомніла, уголас сказала:

— Яшчэ адзін дзень прайшоў!

Пакутліва ныла спіна, ды так, што не разагнуцца было, адчувалася стомленасць у руках.

— Не жаночкая гэта справа — перапісванне кніг, — прыгадалася неаднойчы казанае ёй.

— Не жаночкая? — жанчына і цяпер гатова была спрачацца з тымі, з кім неаднойчы выказвала нязгоду. — Не жаночкая, а чыя ў такім разе? Канечне, добра, калі перапісваннем займаюцца мужчыны. Але ці толькі адны яны павінны рупіцца, каб засяваць людскія душы зернем ведаў? Ці адны яны мусяць змагацца, каб чалавек і сапраўды адчуваў сябе часцінкай вялікага свету? І хіба Бог, які ўладарыць на небе, не павінен знаходзіць працяг у тым Богу, які паселіцца ў душы кожнага?! А гэты Бог адчуе сябе ўпэўнена, калі чалавек адукаваным будзе!

Тапчан быў цвёрдым, таму надта не расслабляў, адно даваў магчымасць крыху адпачыць. І з думкамі сабрацца.

А яны віравалі, усё не знаходзілі нейкага пэўнага кірунку, пакуль не павялі яе за сабой у гады юнацтва.

Што першае запомнілася з тых, не такіх яшчэ і далёкіх гадоў, дык гэта летні ранак, гэткі сонечны, што балюча становілася вачам, калі доўга глядзець у адным кірунку. Яе так і цягнула да вады. Балазе, недалёка была Дзвіна.

Як толькі і ўдалося незаўважна выбрацца з княжацкага двара?! Хуценька, ці не падбегам папраставала туды, дзе адчувалася жаданая прахалода. Вада была ўжо зусім-зусім блізка. Дзяўчынка прадчувала асалоду, як акуне туды босыя ногі.

Ды жаданае не адбылося. Ззаду пачуўся спалоханы голас нянькі:

— Князеўна! Прадслава!

І ўжо больш ціха, каб ніхто старонні не пачуў, нянька прамовіла:

— Ну і дзіятка ў нашага князя, хвіліны спакойна пасядзець не можа...

Сам князь Георгій таксама, бадай, з характарам быў. Пасварыўся з родным братам, вялікім князем Барысам, дык не доўга думаючы, па-свойму вырашыў. Абасобіўся, збудаваў свае харомы ці не ля самай Дзвіны. Наўкола жыў просты люд, а яму хоць бы што, абы выйшла так, як хацеў.

Запомнілася яшчэ Прадславе, як сам бацька ўпершыню прачытаў ёй кнігу. Багата іх у двары было. Маленькая Прадслава любіла разглядаць фаліянты, узіраючыся ў прыгожыя літары-застаўкі, перагортваючы старонку за старонкай. Але тады князь Георгій — ёй было ўжо гадоў шэсць ці сем — зайшоў у пакой да сваёй любіміцы познім вечарам. У руках ён трымаў кнігу, але такую, якую раней яна дома не бачыла. «Александрыя» — тая кніга называлася. Бацька, памятаецца, прачытаў Прадславе колькі старонак, а пасля нечакана, без пераходу, як кажуць, запытаўся ў дачкі:

— А ты, Прадслава, ці ведаеш пра род свой? Скуль пайшлі мы, што за людзі?

Узрадаваўся князь Георгій, калі дачка спакойна, можа, і саромеючыся, пачала расказваць яму пра славутага свайго дзеда Усяслава Чарадзея і пра яго, князя Георгія, бацьку. Не прамінула ўспомніць Прадслава і пра непакорную Рагнеду.

— Маладзец, дачушка, — пахваліў яе князь Георгій,

прыціснуў моцна да сябе. — Добра, што ты такая дапытлівая, не забываешся пра родзічаў сваіх.

Прайшло колькі часу, і князь Георгій ужо не мог не радавацца, як хутка Прадслава навучылася чытаць і пісаць. Адно не пераставаў здзіўляцца, адкуль такая прагавітасць да ведаў. Сёстры, дык тыя, як быццам, болей апараткамі рознымі цікавяцца, любяць рэчы дарагія, з далёкіх заморскіх краін прывезеныя. Прадславе ж, здаецца, апроч кніг, нічога і не трэба. Бадай, ніводнай не засталася ў доме, якую б яна ні прачытала. І «Аповесць пра Акіма Прамудрага» даўно ведае. І тую ж «Александрыю» гатова па памяці пераказаць. І «Ізборнікі» ахвотна ў рукі бярэ.

Праўда, адначасова князь Георгій і іншае пачаў заўважаць. Села Прадслава з кнігай, у такі момант лепей да яе не падыходзіць. Пачытае колькі мінут, адкладзе фаліант у бок, а сама доўга сядзіць моўчкі, узіраючыся наперад. Як быццам ёсць яна на гэтай зямлі і адначасова, як бы няма яе. Знаходзіцца ў нейкім іншым, адной ёй вядомым свеце. У такія хвіліны князь лічыў за лепшае не падыходзіць да Прадславы, аб чым і нянькам казаў.

Аднак падрасла дачка, ужо дванаццаць гадоў споўнілася ёй. Стройная, прыгожая і разумная. Па тым часе сама ўзрост, каб замуж аддаваць. Балазе, вестка пра старэйшую дачку князя Георгія далёка за межы Полацка пайшла. Зачасцілі да князя сваты. І той гатовы руку Прадславы ўзяць і сэрца сваё аддаць. І гэты толькі аб ёй і думае. Перабірае жаніхоў яна, ды і бацькі таксама цану Прадславе ведаюць, не хапаюцца за першага стрэчнага, як тапелец за тую выратавальную саломінку, якая яму, бедалагу, дапамагчы можа. Нарэшце, аб'явіўся сын нейкага багатага валадара. Тут ужо князь Георгій прама дачцэ сказаў:

— Як хочаш, Прадслава, а перабіраць хопіць. Жаніх знакаміты, слаўны, годна наш княжацкі гонар далей панясе.

У адказ жа пачуў бацька тое, што яшчэ раз прымусіла падзівіцца мудрасці і празорлівасці дачкі. Адначасова і трывога засела ў сэрцы. Не пойдзе замуж Прадслава, зробіць насуперак бацькоўскай волі. І самае страшнае, што адна застанецца.

Ды і як жа інакш было князю думаць, калі Прадслава, яго любая Прадслава ў адказ на тое, што годны жаніх падшуканы, прамовіла:

— Што рабілі нашыя роды, якія былі да нас? Жаніліся і выходзілі замуж, і княжылі, але не вечна жылі; жыццё іх міма працякло, і згінула іхняя слава, быццам прах... Затое жанчыны, якія жылі раней, і, узяўшы мужчынскую моц, пайшлі следам са сваім Жаніхом, і целы свае аддалі на пакуты, і склалі галовы пад меч, а іншыя хоць і не схілілі шыі свае пад жалеа, але духоўным мячом адсеклі ад сябе плоцкія асалоды, аддаўшы цела сваё на пост і на дбанне, і каленныя пакланенні, і зямельныя лежанні, — тыя памятныя на зямлі, іх імёны напісаныя на нябёсах.

Слухаў князь Георгій Прадславу, слухаў і не ведаў, як быць далей. Канечне ж, відаць, ад свайго яна не адмовіцца, бо сказала, як адрэзала. Мо, праўда, і пагарачылася, чаго не бывае, аднак падобнае з-за пляча не рэжучь:

— Ці не лепей пастрыгчыся ў чарніцы і быць пад ігуменнай, і слухацца сёстраў, і вучыцца, як Божы страх сцвердзіць у сэрцы сваім і скончыць жыццё?

...Так размову гэтую Прадславы з бацькам засведчыў невядомы аўтар «Жыція Ефрасінні Полацкай», арыгінальнага помніка старажытнабеларускай літаратуры. Летапісец гэты, канечне, быў сучаснікам Прадславы, хутчэй за ўсё чалавекам з яе акружэння, а магчыма, нават і вучнем. «Жыццё» пісалася недзе ў канцы XII стагоддзя, захаваны ў ім звычайны для падобнага жанру стыль агульна-агіяграфічных традыцый сярэднявечча. У творы паведамляюцца толькі асноўныя факты біяграфіі Ефрасінні Полацкай, а менавіта такое імя атрымала Прадслава, калі насуперак бацькоўскай волі пастрыглася ў манахкі. Даследчыкі, супастаўляючы іншыя падзеі, якія адбываліся на той час, змаглі прыкладна ўстанавіць і год нараджэння яе. З'явілася Ефрасіння Полацкая на свет не раней за 1101 год. Пастрыгла ж Прадславу яе родная цётка, княгіня Раманава, удава князя Рамана Усяслава і прыкладна ў 1113 годзе.

З дазволу полацкага епіскапа Іллі Ефрасіння і пасялілася ў келлі-галубніцы, каб «нача книги писати своими руками». Безумоўна, праца перапісчыка была вельмі карпатлівая і цяжкая, нездарма гэтым часцей займаліся мужчыны. Аднак нішто не магло спыніць Ефрасінню ў яе апантанай веры ў адукацыю. Вучоныя выказваюць меркаванні, што яна і сама пісала рэлігійныя творы, займалася перакладамі, а галоўнае — рыхтавала новых перапісчыкаў. Дзеля гэтага выходзіла хлопчыкаў і дзяўчынак, наву-

чыла іх грамаце. Безумоўна, школкі ў Полацку існавалі і да яе. Але менавіта ў асобе Ефрасінні Полацкай з'явіўся педагог, які не проста даваў дзеткам пэўную суму ведаў, а і дбаў аб іх усебаковым развіцці. З таго ж «Жыцця» бачна, што манашскі сан не перашкаджаў ёй, як ігуменні, клапаціцца аб духоўным здароўі і вучняў, і саміх манах. Ефрасіння Полацкая, як гаворыцца ў «Жыцці», «кожны дзень павучала сясцёр сваіх: старых вучыла цяролівасці і ўстрыманню; юных жа навучала душэўнай чысціні і цялеснаму супакаенню; хадзе спакойнай, голасу засяроджанаму, слову дабрачыннаму, ядзе і піццю маўкліваму; у адносінах да старэйшых быць пакорлівымі, а мудрых слухаць; да роўных і меншых — любові некрывадушнай; менш казаць, а больш разумець».

Гутаркі Ефрасінні з яе выхаванцамі ператварыліся ва ўрокі маралі, дабрыні, яна ненавязліва нагадвала аб трываласці спаконвечных народных устояў: «Вось сабрала нас, нібы квахтуха птушанят пад крылы свае і на пашы, нібыта авечак, каб выпасвіліся ў заповедзях божых. І я з вясёлым сэрцам стараюся вучыць вас, бачачы плён працы нашай, і такі дождж праліваю на вас вучэннем. Але баюся, што будзеце вы пустазеллем і аддадуць вас агню нязгаснаму. Пастарайцеся ж, дзеці мае, пазбегнуць яго і зрабіцеся чыстай пшаніцаю, і змяліцеся ў жорнах уміронасцю, малітвамі і пастом, каб пранесціся чыстым хлебам на трапезу Хрыстова».

Думала Ефрасіння і аб родных сёстрах сваіх. Хацелася ёй, яшчэ як хацелася, каб і яны таксама знайшлі правільную дарогу ў жыцці. Таму адразу, пасля заснавання Спаскага манастыра, папрасіла бацьку прыслаць Гардзіславу, каб магла яна навучацца грамаце. Тая аказалася вучаніцай паслухмянай: «з руплівасцю прымала, як ураджайная ніва» тое, што прыпадносіла ей Ефрасіння...

Князь Георгій супраць навучання нічога не меў, але, здагадвалася Ефрасіння, наўрад ці захоча ён, каб і другая дачка стала манашкай. Таму пастрыгла Гардзіславу, Еўдакіяй наракла ўпотаі. Стрыечная ж сястра Ефрасінні Звеніслава сама ў манастыр папрасілася. Прынесла з сабой залатыя рэчы, вельмі каштоўныя рызы. Ахвяравала ўсё на пабудову царквы святога Спаса. Нараклася Еўпраксіяй і, як гаворыць «Жыццё», сталі Ефрасіння і Еўпраксія людзьмі вельмі блізкімі, аднадумцамі: «яко едина душа вь двою телесу».

Царкву святога Спаса, якую задумала Ефрасіння,

узводзіў знакаміты полацкі дойдлід Іаан. На той час палачане ды і госці горада ўжо маглі любаватца талентам ягоных рук. Пад кіраўніцтвам Іаана былі пабудаваны ў Бельчыцах пад Полацкам два храмы — Параскевы-Пятніцы і Барыса і Глеба. І вось новы храм...

Наколькі вялікім майстрам з'яўляўся Іаан, але тут, здаецца, ён пераўзышоў нават самога сябе. Усяго трыццаць тыдняў — адзін будаўнічы сезон — рупіўся Іаан са сваімі памагатымі, а цуд атрымаўся, мала дзе такі знойдзеш.

Нездарма знакаміты даследчык даўніны, у тым ліку і полацкай, Л. Аляксееў адносіць узвядзенне царквы святога Спаса да «найбуйнейшай падзеі ў полацкай і ва ўсёй старажытнарускай архітэктуры». І сапраўды, Спаса-Прабражэнская царква — адно з цудоўнейшых архітэктурных збудаванняў за ўсю гісторыю слаўнага Полацка. Адметнасць гэтага храма ў тым, што дзякуючы ўмела прадуманай планіроўцы ён аднолькава прыгожа глядзіцца з усіх бакоў... Гэта мураваны, трохнефавы (неф — падоўжаная частка царквы, якая з бакоў заканчваецца слупамі ці калонамі) шасціслуповы крыжовакупальны будынак. Надзіва прыгожа быў аздоблены інтэр'ер трохнефавай залы. Шкада, што гэты фрэскавы роспіс часткова закрылі алеевай размалёўкай у другой палове XIX стагоддзя пры рэстаўрацыі царквы.

Калі ўзводзіўся Спаскі храм, на жаль, нельга пэўна сказаць. Найбольш аўтарытэтныя даследчыкі сходзяцца ў тым, што адбылося гэта недзе паміж 1152—1159 гадамі. Завершэнне будаўніцтва светкаваў увесь горад. Слова «Жыцію»: «Найпадобнейшая ж Ефрасіння, убачыўшы скончаную царкву, ўзрадавалася душою, і было асвятчэнне храма і вялікая радасць усім хрысціянам. І сабраліся князі і ўладарныя мужы, і інакі з інакіямі, і простыя людзі, і была вялікая ўрачыстасць, і, пасвяткаваўшы многа дзён, разышліся».

Даспадобы прыйшоўся храм Ефрасінні. Па вартасцях ацаніла яна і келлі, што размяшчаліся ў заходняй сцяне паабапал хораў. Там і пасялілася з любай стрыечнай сястрой Еўдакіяй. Сама — з паўднёвага боку, а Еўдакія — з паўночнага. Як і ў Сафійскім саборы, зноў да позняга заседжвалася над рукапісамі. Вядома, адна не шмат магла б зрабіць. Але ўжо ў заснаваных Ефрасінняй манастырах пад яе кіраўніцтвам працавалі спецыяльныя майстэрні. Скрыпторыямі называліся яны. Адбываўся свайго роду

падзел працы, а значыць, павялічвалася і прадукцыйнасць яе. Адзін пісаў загалоўныя літары, другі вымалёўваў мініяцюры, трэці рабіў пераплёт. Ды і перапісчыкаў адразу працавала некалькі. Звычайна працу дзялілі такім чынам, што ў кожнага былі асобныя раздзелы кнігі. Пасля старання складвалі і перапляталі.

Душа Ефрасінні як бы разрывалася на дзве часткі. Яна пачала заўважаць, што з некаторага моманту яе аднолькава прыцягвае да сябе і кніга, і дойлідства. У першым выпадку ўсё зразумела. Пазнанне свету, людзей і адбываецца праз кнігу, праз веды. Але ж і сам храм — з густам аздоблены, смела зроблены, хіба не той самы крок да нязведанага, непазнанага яшчэ?! Хіба не магчымасць гэта і самому стаць часткай свету, у якім, як бы і не жывеш, але разам з тым у ім існуеш. Ён пастаянна нагадвае табе аб сабе загадкавасцю і здзіўляючай прыцягальнай сілай.

Падымаючыся ў келлю, Ефрасіння спынялася і кожным разам, быццам упершыню, любавалася стройнасцю архітэктурных форм сабора. Адчувалася гэта не толькі знадворку. Дойлідства майстэрства Іаана прысутнічала і ўнутры. Кампазіцыя настолькі была прадуманай, што нараджалася адчуванне знаходжання на нейкай вялізнай, недасягальнай вышыні.

— Будаваць, трэба болей будаваць, каб пакінуць аб сабе памяць на зямлі. Каб людзям прыгажосць перадаць у спадчыну! — цяпер гэтыя думкі ўжо былі пастаяннымі ў галаве Ефрасінні, як і тыя, што напаміналі аб неабходнасці працягваць перапісванне кніг, распаўсюджваць іх сярод мясцовага людю.

З задумкамі ігуменні пагаджаўся Іаан. Вырашылі ўзвесці сабор для заснаванага Ефрасінняй Багародзіцкага мужчынскага манастыра. Калі закончыліся работы, захачелася ёй як мага найлепей упрыгожыць сабор. Паслала Ефрасіння свайго слугу Міхаіла ў Царград (Канстанцінопаль) да візантыйскага імператара Мануіла і патрыярха Лукі Хрысаверга. Дала пасланцу нямала дарагіх падарункаў, а просьба была адна — прывесці абраз Багародзіцы Эфескай. Згодна падання, яшчэ пры жыцці Дзевы Марыі Лукой былі напісаны тры абразы яе, што знаходзіліся ў Ерусаліме, Царградзе і Эфісе.

Са спагадай паставіўся імператар Мануіл да просьбы. Паслаў у Ерусалім семсот воінаў, якія і даставілі яму

дарагі абраз, што пасля трапіў у Полацк. Ефрасіння, аздобіўшы абраз золатам і каштоўнымі камянямі, устанавіла ў царкве Багародзіцы. Рэліквія гэта стала звацца Адзігітрыяй Полацкай. Адзігітрыя — значыць Пуцяводная. Цяпер гэты ўнікальны помнік захоўваецца ў Рускім музеі ў Санкт-Пецярбургу. Ён з'яўляецца самым раннім узорам іканаграфіі такога тыпу ва ўсходнеславянскіх землях.

З імем Ефрасінні Полацкай звязаны і славыты крыж, створаны мясцовым майстрам Лазарам Богшам. У многіх дакументах, даследаваннях гэты шэдэўр старажытнабеларускага ювелірнага мастацтва так і называецца — крыж Ефрасінні Полацкай. Вядома, тым самым у нечым як бы на другі план пераносіцца імя самога аўтара. У нечым гэта і сапраўды так, але ж не будзем забываць, што не было б Ефрасінні Полацкай, не было б і знакамітага крыжа.

Ефрасіння Полацкая яго заказвала, яна натхняла Лазара Богшу на працу. Яна падказвала яму, як увасобіць задуманае. А ствараўся напразтольны крыж для царквы Спасакага манастыра ў 1161 годзе. Рабіўся хутчэй за ўсё з кіпарысу, а ўжо на гэтую аснову мацаваліся залатыя, пазалочаныя і сярэбраныя пласціны, аздобленыя тонкімі эмалямі, жэмчугам, каштоўнымі камянямі. Крыж быў шасціканцовым, невялікага памеру. Даўжыня яго 51 сантыметр, верхняе скрыжаванне — 14, ніжняе — 21 сантыметр. З абодвух бакоў знаходзілася 20 абразоў святых, архангелаў і апосталаў царквы. Імя майстра было выціснута ў самым нізе адваротнага боку, пад абразом святога Панцеляймона. Значылася і закліцце, якое папярэджвала, што таго, хто выкрадзе крыж ці проста возьме, напаткае страшная кара.

Згодна «Жыцця» Ефрасіння Полацкая, атрымаўшы абраз святой Багародзіцы, молячыся, выказала пажаданне: «Каб жа дайсці мне да святога горада Ерусаліма і пакланіцца труне Гасподняй і ўсім месцам святым: бачыць і цалаваць, і скончыць там жыццё сваё». На схіле жыцця яна і сапраўды вырашыла здзейсніць святое паломніцтва. Перад тым як сабрацца ў далёкую дарогу, пастрыгла ў мамахіні сваіх пляменніц. Кіраанна стала Агаф'яй, Вольга — Яўфіміяй. «Сама ж прападобная Ефрасіння, — чытаем далей, — зладзіўшы абодва манастыры, братоў і сёстраў, дала ўладарыць і ладзіць сястры сваёй Еўдакіі абодва манастыры». З сабой жа ў дарогу ўзяла любую Еўпраксію і брата Давыда.

Шлях у Ерусалім быў няблізікім. Па дарозе паломнікі сустрэліся з візантыйскім імператарам Мануілам Комніным, ён якраз ішоў на вайну з венграмі. Мануіл гасцінна сустрэў іх і «сць великою чэстыю» праводзіў у Царград. Там падарожнікі пабывалі ў саборы святой Сафіі, купілі разнастайныя фіміямы і залатое кадзіла, атрымалі бласлаўненне ад патрыярха.

Прыбыўшы ў Ерусалім, Ефрасіння Полацкая накіравалася да труны Гасподняй, дзе малілася, курыла з кадзіла фіміямы. Спынілася яна ў манастыры святой Багародзіцы, адтуль яшчэ тры дні запар прыходзіла, каб памаліцца. У апошні, трэці дзень, калі верыць аўтару «Жыція», Ефрасіння папрасіла Бога, каб той дазволіў ёй памерці ў святым горадзе. Вярнулася ў манастыр святой Багародзіцы і хутка заняджала. Сканала праз дваццаць тры дні, паклікаўшы святара, паспавядаўшыся, атрымаўшы прычасце. Мяркуецца, што памерла Ефрасіння Полацкая прыкладна 23—24 мая 1167 года. Пахавана яна была ў Ерусалімскім Феадосіявым манастыры святой Багародзіцы.

У 1187 годзе, калі магаметане рыхтаваліся штурмаваць горад, усходнеславянскія манахі забралі раку з астанкамі Ефрасінні (рака — свайго роду куфар для захоўвання святых мошчаў) і прывезлі яе ў Кіеў, дзе перазахавалі ў Кіеўска-пячорскім манастыры.

Астанкі святой Ефрасінні вярнуліся ў родны Полацк 23 мая (па новаму стылю 5 чэрвеня) 1910 года, у дзень яе смерці. Аднак у лютым 1918 года, як вядома, Народны камісарыят юстыцыі РСФСР прыняў пастанову, згодна якой праводзілася арганізаванае ўскрыццё святых мошчаў па ўсёй краіне. У адносінах да Ефрасінні Полацкай гэтае святатацтва адбылося ў 1922 годзе. Пасля ўскрыцця мошчы экспанаваліся на атэістычнай выстаўцы ў Маскве, а потым былі выстаўлены ў Віцебскім краязнаўчым музеі. У Полацк вярнуліся толькі ў 1943 годзе, дзе і захоўваюцца цяпер у храме святога Спаса...

Дык хто ж яна, Прадслава, прападобная Ефрасіння Полацкая? Доўгі час афіцыйная навука лічыла яе рэлігійнай дзяячкай, ледзь не цемрашалкай, якая з сваёй апантанай веры ў Бога і ўласнае жыццё зламала, ды і блізкіх людзей не шкадавала. Абвінавачванні рабіліся па так званаму класаваму прынцыпу, усё падводзілася пад загадзя складзеную схему, у якой не бывае, як вядома, самой супярэчнасці жыцця, а прысутнічае толькі добрае ці, наадварот, благое.

А мо і няварта шмат думаць-гадаць, а лепей уважлівей перачытаць заключныя радкі «Жыцця»?! Услухаемся ў іх уважліва, яны ж так шмат гавораць: «Якою моваю, братове, належыць мне ўсхваліць светлую памяць праведнай нявесты Хрыстовай Ефрасінні! Была яна памочніца пакрыўджаным, зажураным — суцяшэнне, распанутым — адзенне, хворым — даведванне ці, проста кажучы, — для ўсіх была ўсім. Ефрасіння сэрца сваё напаўняла Божаю мудрасцю. Ефрасіння — нявянучая кветка райскага саду. Ефрасіння — арол, які, лунаючы ў небе, праляцеў ад захаду да ўсходу, як прамень сонечны, асвятціўшы зямлю полацкую».

Лепей, бадай, і не скажаш. Так, прамень сонечны, яна — першая з жанчын, каго царква аднесла да святых, і першая беларуская асветніца, і, увогуле, адна з самых адукаваных еўрапейскіх жанчын XII стагоддзя. А яшчэ Ефрасіння Полацкая з тых, хто дапамагае людзям паядноўвацца і ў наш складаны і супярэчлівы час, калі столькі згрызоты, калі нацыянальныя і іншыя канфлікты пастаянна нагадваюць аб сабе. Невыпадкава яе аднолькава шануюць і праваслаўныя і католікі. І нездарма ў зацверджанай Рымскім Папам «Малітве за беларускі народ» ёсць і такія словы: «Цябе, Прачыстая Багародзіца і наша нябесная Маці, просім: прычыніся за намi, а ты, святая Ефрасіння Полацкая — патронка Беларусі, ды ўсе святыя заступнікі Беларускага народу, апякуйцеся намi, каб мы сталі народам святым, што выконвае волю Божую і сваё пасланства...»

Не адно стагоддзе радуе людское вока сваім воблікам Спаская царква ў Полацку. Цяпер яна, як і ўвесь архітэктурны комплекс Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра, уключана ў склад мясцовага гістарычна-археалагічнага запаведніка. Пашанцуе трапіць у яе — адразу адчуеш прысутнасць неўміручай Ефрасінні. Яна, праз напластаванні вякоў, узіраецца з фрэскі, размешчанай на паўночна-заходнім гранёным слупе, што падпірае хоры.

Зразумела, час папрацаваў не ў карысць. Месцамі сцерлася, абсыпалася фарба, бачны шматлікія трэшчыны, аднак вочы ўражлівыя, дапытлівыя... Яна гэта, Ефрасіння Полацкая, хоць пэўнасці ў даследчыкаў адносна таго, хто намаляваны на фрэсцы, няма. Але хочацца верыць у гэта, і ўсе сумненні пачынаюць адпадаць, калі пастаіш колькі мінут, пераносячыся ў думках туды, у сіваю мінуўшчыну. Праніклівы позірк вачэй як бы праці-

нае цябе наскрозь. Магічна дзейнічае фрэска. А хіба не магічным было ўздзеянне і самой Ефрасінні Полацкай на тых, хто быў з ёй поруч, каго далучала яна да сваёй веры і хто дзякуючы гэтай веры становіўся сапраўдным чалавекам на зямлі.

На жаль, нам ніколі не даведацца імёнаў дзесяткаў з гэтых людзей. Але мы памятаем саму Ефрасінню Полацкую, ведаем пра Іаана і Лазара Богшу, яе сяцёр. А тым самым шмат ведаем ужо і пра жыццё палачан ці не дзесяць стагоддзяў назад. Хіба нельга адчуваць сябе шчаслівым у гэтым веданні?!

А ў келлі прападобнай Ефрасінні — яна тут жа ў саборы святога Спаса, за хорами — стаіць крыж. Рыхтык той, што зроблены Лазарам Богшам. Вышыня — 51 сантыметр, верхняе скрыжаванне мае 14 сантыметраў, ніжняе — 21... Толькі ён са звычайнага дрэва. Той, сапраўдны, настойліва шукаецца. Кажуць, цяпер ён знаходзіцца ў нейкай прыватнай калекцыі ў ЗША.

Каб жа знайшоўся!

ЗАЛАТАВУСТ 3 ТУРАВА

Кірыла Тураўскі

Нас могуць
Чорным брудам паліваць,
Культываваць бяспамяцтва,
Бяспраўе,
Але мы мусім
Цвёрда помніць-знаць:
У нас ёсць Полацк,
Тураў
І Заслаўе.

Ніл Гілевіч

Пад самы вечар, калі стомленае за доўгі дзень сонца сфіяшалася схвацца за гарызонт, падшуквала звыклае месца для начнога адпачынку, пачало прыпарваць. Гэтак моцна, быццам у самы поўдзень. У манахскай апараты было нясцерпна гарача, нават дыханне перахоплівала. Хацелася скінуць яе і, не раздумваючы, акунуцца ў халодныя хвалі Язды. Яна бурліць поруч з самым дзядзінцам, спяшаецца, каб хутчэй упасці ў Струмень, а пасля разам уліцца ў Прыпяць і далей ужо несці свае воды з вялікімі і малымі рэкамі да самага сіняга мора.

Кірыла некалькі мінут пастаяў на беразе ў роздуме, настойліва адганяючы спакусу прэч і адначасова мяркуючы, а можа, і на самой справе адкінуць усе сумненні і зрабіць тое, чаго душа жадае. Цвярозая развага аднак узяла верх. Нельга яму купацца. І заўважыць можа ненарокам хто-небудзь з гараджан — як-ніяк, а самы цэнтр Турава. Ды і не выпадае манаху, як быццам, такім заняткам займацца. Яго паўсядзённая справа — пакора і служэнне Богу, апантанасць у веры. А яшчэ — пастаяннае дбанне аб асвеце, аб пашырэнні ведаў сярод народа, аб далучэнні яго да тых кніг, што прывозяць у Тураў за тысячы кіламетраў, і да якіх ён мае магчымасць дакранацца першым, кожным разам па-новаму, як бы ўпершыню зачароўваючыся вяззю літар, такіх вечна загадкавых і

гэткіх зразумелых, калі спасцігнуў ужо іхнія сакрэты.

Грэчаская мова, якой гэтыя кнігі пісаны, Кірылу Тураўскаму не перашкода. Авалодаў ён дасканала яшчэ ў маленстве, як толькі падрастаць стаў, сама на ногі ўпэўнена пачаў станавіцца. Бацька яго быў з людзей багатых, заможных. А яшчэ ён добра ведаў і разумеў цану адукацыі. Таму загадзя паклапаціўся, каб сын чытаць і пісаць навучыўся. Сакрэты ведаў спасцігаў тут жа, у Тураве. Балазе, у горадзе знаходзілася нямала прыезджых грэкаў. Асабліва іх шмат прыехала, калі правіў князь Святаполк Ізяслававіч.

Невыпадкава пацягнуліся яны ў далёкі горад, што размясціўся ў пойме некалькіх рэк. Ахвотна запрашала іх на сваю другую радзіму князева жонка Варвара, грачанка па нацыянальнасці. Ехалі ў Тураў, канечне, купцы, найперш розныя рамеснікі, але ўпадабалі сюды дарогу і грэкі адукаваныя, тыя, хто меў цягу да ведаў. Тым больш што яны ведалі: пры княжацкім двары іх заўсёды сустрэнуць з радасцю, створаць адпаведныя ўмовы для працы, дазваляць любімым заняткам займацца. Надаралася і так, што прыезджыя абзаводзіліся ў Тураве сем'ямі, заставаліся ў горадзе назаўсёды, а пасля ўжо прапаноўвалі ім розныя пасады, у тым ліку і епіскапскія. І не ў адным Тураве, а і ў Полацку, Смаленску...

І цяпер у вузкай келлі Кірылу Тураўскага не толькі даўно любімыя ім кнігі чакалі — творы Іаана Златавуста, Іаана Дамаскіна, Яфрэма Сірына і іншых знакамітых візантыйскіх аўтараў, а і зборнік «Пчала», складзены манахам Антоніем. Кніга гэтая для Кірылы апошнім часам ці не настольнай стала. Сапраўды ўжо — зборнік са зборнікаў. Антоній пад адну вокладку сабраў і выказванні антыйскіх пісьменнікаў, узяўшы іх з кнігі, якую Іаан Ставейскі склаў яшчэ ў V стагоддзі, і цытаты з твораў знакамітых хрысціянскіх аўтараў — выкарыстаў зборнік Максіма Спавядальніка, які з'явіўся ў VII стагоддзі.

Ва ўсіх гэтых творах закранаюцца тыя вечныя праблемы, над якімі ўсё болей задумваецца ён. Добра і зла, праўды і няпраўды, дружбы і любові... Праблемы, што пачалі знаходзіць сваё ўвасабленне і раскрыццё і ў развагах самога Кірылы. Таму і хацелася яму хутчэй у келлю, бо хацеў прадоўжыць працу, павесці далей развагі аб тых прамудрасцях жыцця, не зразумеўшы, не спасцігнуўшы якіх, чалавек наўрад ці можа называцца чалавекам.

Аднак, як ні спяшаўся, мусіў крыху затрымацца, на беразе Язды пастаяць. Толькі ўжо яго не прахалода ракі вабіла. Калі сонца заходзіць пачало, пасвяжэла само наваколле. Дыхалася лёгка, навошта тое купанне... Запыніцца па іншай прычыне хацелася. Малюнак, пабачаны Кірылам, зачараваў, змусіў забыцца, што спяшаецца. Не да спешкі было. Уся рака пакрылася густым бялесым туманам. Ён ішоў ад самай вады, расплываўся над ёю, слаўся ў нізіну, стрыножачы кусты альхоўніку і падразаючы ствалы вербаў, якіх расло шмат.

Адчуванне было такое, што нехта дзіўны і загадкавы сядзіць на самым дне, расклаў там цяпельца, падкідвае смаляныя карчы — а што, яму, чараўніку, усё можна, на што толькі ні здатны ён! — і дымяць яны, а дым праз тоўшчу вады прабіваецца, шлейфам сцелецца.

— Вадзянік жа гэта там! — нечакана мільгнула думка. — Вадзянік? — Кірыла спалохаўся, што падобнае магло прыйсці яму ў галаву. Спалохаўся і жахнуўся. Перахрысціўся... Раз, другі... Але з берага ўсё ж не пайшоў. Нешта незразумелае трымала яго тут, не пускала ад сябе, як быццам вялікім магнітам прыцягвала. Самае цікавае, у гэтым незразумелым прыцягненні было нешта вабнае.

Што гэта такое, Кірыла Тураўскі спачатку і здагадацца не мог і толькі праз нейкую мінуту-другую, калі з думкамі сабраўся, зразумеў. Дык гэта ж жаданне ў маленства вярнуцца, перанесціся нашмат гадоў назад. У такі самы надвечорак, таксама на бераг ракі. Язды? Струменя? Прыпяці? А якая розніца, галоўнае — маленства клікала яго да сябе, вабіла.

І ўжо на беразе Язды стаяў не мажны мужчына, які нямала пабачыў-перажыў на ўласным вяку, а даўганогі хлапчук. Ды і не адзін стаяў, а з сівым як лунь дзядулем.

Памятаецца, тады яны лавілі венцерам рыбу, затрымаліся... Гэтаксама, як сёння, спачатку нясцерпна пякло сонца, а пасля неўпрыкметку наступіла прахалода, а з ёй нечакана-негадана прыйшоў бялесы дым, што спавіў усё наваколле.

— Дзеду, дзеду? — запытаўся даўганогі хлапчук са здзіўленнем. — Што гэта такое, дзеду, адкуль столькі туману?

— Туману, кажаш, унуча? — перапытаў дзядуля. Замоўк, раздумваючы, гаварыць далей ці не гаварыць, выказваць тое, што само прасілася з языка зляцець. Пасля ўсё ж рашыўся, сказаў і здзівіў хлапчука:

— Ды ніякі не туман гэта!

— Не туман, дзеду? — хлапчук змоўк, а пасля гарэзліва ўсміхнуўся, палічыў дзедаў адказ за звычайны жарт:

— Жартаўнік ты, дзядулечка мой...

Хацеў было па звычцы прылашчыцца да дзеда, прытуліцца да яго шчаціністай шчакі, але не зрабіў гэтага, бо, глянуўшы на старога, зразумеў, што той раптоўна стаў нейкім зусім іншым, чым быў нядаўна. Не падобным на сябе колішняга, такога добрага, шчырага, сардэчнага. Пасуровеў твар, зусім не ўсміхаліся вочы. І гаварыць дзед пачаў неяк загадкава. Азіраўся па баках, асцерагаючыся, каб хаця ніхто не пачуў гаворку гэтую, не даведаўся пра яе:

— Маўчы пра тое, што цяпер табе скажу. Хто б ні запытаўся — маўчы!

— А калі бацька, а калі маці? — перапытаў хлапчук.

— Нікому, унучак, ні слова!

І расказаў дзед аб тым, як Вадзянік любіць такія летнія вечарамі, калі паступова на зямлю вяртаецца прахалода, раскладваць на дне ракі вогнішча. І пра бога Перуна расказаў тады дзед, і пра добрую багіню Цёцю, якая з сабой ураджае прыносіць. Шмат пра якіх яшчэ багоў гаварыў тым разам дзядуля. Адно кожным разам прасіў, нагадаў: «Нікому ўнучак ні слова, нікому...»

Чаму так дзядуля асцерагаўся, каб хаця ніхто пра іхнюю гаворку не даведаўся, зразумеў Кірыла Тураўскі пазней, калі ўжо далучыўся да візантыйскіх кніг, адчуў для сябе вабнасць іх гаючага святла. Тады і зразумеў ён, што памянлася ў іхнім краі вера. Прышло на зямлю хрысціянства, з той самай Візантыі прыйшло, і людзі вымушаны былі адцурацца ад ранейшых багоў, каму верылі, каму пакланяліся. Не па сваёй волі адмаўляліся і ад Перуна, і ад Вадзяніка, і ад Ярылы, і ад Святавіта, і ад добрай Цёці. А адслушнікаў каралі, часам, вельмі жорстка.

Кірылу Тураўскаму што! Прыняў новую веру адразу, бо з маленства прыйшла яна да яго. Прыняць дык прыняў, але, бач ты, даўняе ўспомнілася, дык калі яшчэ? І як нечакана, хто б падумаў, што прыйдзе яно гэтым летнім надвячоркам...

Кірыла перахрысціўся і таропка заспяшаўся ў келлю. Там, доўга не раздумваючы, усеўся на дубовую лаву ля стала, запаліў свечку, бо прыцемкі ўжо згусціліся, і ўзяўся за пяро. Хацеў было працягваць пісаць тое, што

пачаў зранку, але праз мінуту адклаў пяро ўбок. Прабег па ранейшым тэксце. Дзіва, дый годзе! Казанне аб кніжным чытанні і навуцы, пачатае ім надоечы, так увязваецца са згадкамі, прынесенымі гэтым надвячоркам.

Шапталі вусны, і ў келлі гучалі ціхі-ціхія словы Кірылы Тураўскага. Як споведзь, чуліся. Як павучанне. Як напамінак, што неабходна заўсёды імкнуцца да добра і дабрачыннасці, прагнуць сапраўднай веры і заўсёды памятаць: у кожнага чалавека ні некалькі іх на зямлі, а ёсць толькі тая адна-адзіная, без якой і жыццё далейшае страчвае сэнс.

«Паслухайце, братове (казанне падаецца ў перакладзе на сучасную беларускую мову — А. М.), і ўразумейце, дзеці, як належыць, вам вераваць у адзінага Бога, у Тройцы існага — у Бацьку, і Сына, і Духа Святога, — і спадзявацца на яго аднаго, і павучацца, схіліўшыся да святых кніг — Евангелля, Апостала, Парамійніка, Псалтыра і іншых, а да адрочаных кніг не звяртацца ніколі. Адрочаныя ж: астраномія і Заралік, Соннік, Зельнік, Чароўнік, Птушыныя Чары, Громнік, Каляднік і Жэрабнік. Бо прароцтвы лжывыя ў іх, на святых паклёпы ўзводзяцца. Кнігамі гэтымі д'яблаў прывабліваюць і гутараць з імі. У параўнанні са святымі кнігамі гэтыя маняць і невукаў дураць. А ім падобныя кнігі халдзейскія і элінскія байкі — таксама кашчунныя».

Прачытаў напісанае, адкінуўся на лаве.

— Не, адпачываць няма часу, пісаць далей трэба, пісаць! — сказаў, як загадаў сабе. Паклаў аркуш на стол і старанна схіліўся, выводзячы літару за літарай, кожным разам укладваючы ў чарговую выяву душу сваю.

Пісаў Кірыла Тураўскі пра тое, як «распладзілася ў ерэтыкаў вучэнне д'ябла, і пачалі зневажаць яны Бога», не разумеючы кніжных прыпавесцяў, не слухаючы разумных, не прымаючы правільнага вучэння і настаўнікаў ненавідзячы, якія навукай сваёй прыводзілі іх да вечнага жыцця... Шчыраваў да позняй ночы, аж пакуль апошняю кропку не паставіў. Яшчэ раз прабег напісанае, застаўся задаволеным і толькі пасля пачаў збірацца на спачын...

...Цяжка назваць дакладныя гады жыцця Кірылы Тураўскага. Большасць даследчыкаў сыходзяцца на тым, што нарадзіўся ён недзе каля 1130 года. Меркаваць так ёсць усе падставы. Добра вядома, што К. Тураўскі ў 1169 годзе стаў епіскапам, а, згодна тагачаснай практыкі, кандыдат

у епіскапы не мог мець менш, чым сорок гадоў. Памёр жа гэты выдатны пісьменнік, публіцыст да 1182 года. І таксама лічба з'явілася невыпадкова. Справа ў тым, што ў гэтым годзе тураўскім епіскапам ужо стаў Лаўрэнцій. Значыць, калі прыняць пад увагу, што Тураўскі карыстаўся вялікім аўтарытэтам, яго ніхто зняць не мог. Наўрад ці маюць пад сабой падставу і асобныя меркаванні аб чарговым пераходзе яго ў манаства. Рабіць гэта К. Тураўскаму не было ніякай патрэбы. Калі ў маладым узросце ён пастрыгся ў манахі, дык гэта было апраўдана жаданнем атрымаць належную адукацыю, паслужыць у імя асветы роднага народа. Цяпер жа ён ужо дасягнуў усяго таго, пра што марыў і да чаго імкнуўся. Значыць, Лаўрэнцій заняў месца епіскапа пасля смерці Кірылы Тураўскага.

Ёсць у жыцці Кірылы Тураўскага і яшчэ адна загадка, на якую, бадай, ніколі немагчыма даць адгядку. Кірыла — імя не сапраўднае, а тое, якое ён атрымаў пасля пастрыгу ў манахі. Тураўскі — гэта ўжо з-за павагі да асветніка. Як сказана ў жыцці «Памяць святога нашага бацькі Кірылы, епіскапа Тураўскага»: «Блажэнны Кірыла нарадзіўся і ўзгадаваўся ў рускім горадзе Тураве. Быў ён сынам багатых бацькоў, але не любіў багацця і марнай славы гэтага свету, а любіў больш за ўсё вучэнне Боскіх кніг. І, навучыўшыся Боскім пісаннем, пайшоў у манастыр, і зрабіўся манахам». Гэтае жыццё і называе яго «другім Залатавустам, які праззяў больш за ўсіх на Русі!» («Златоуст, паче всех воссиявший нам на Руси» — так сказана ў арыгінале.)

Пахвала, вядома, вялікая. Вялікая і заслужаная, бо Кірыла Тураўскі і сапраўды належаў да творцаў, мысліцеляў, слава пра якіх пайшла далёка за межы Тураўскай зямлі. Тым самым прынёс ён і вядомасць гораду, у якім нарадзіўся, узгадаваўся і рос. Хаця, не сказаць, каб Тураў і да свайго знакамітага земляка не меў вядомасці ў свеце. Як сталіца дрыгавічоў, ён упершыню згадваецца ў летапісах ужо ў 980 годзе. Неўзабаве горад стаў культурным цэнтра княства, падтрымліваў самыя цесныя сувязі з многімі гарадамі Старажытнай Русі і замежнымі дзяржавамі. Пастаянна ў Тураве бывалі купцы з Прыбалтыкі, Валыні, Блізкага Усходу, Сярэдняй Азіі. Славіўся ён і як культурна-рэлігійны цэнтр.

Дзякуючы раскопкам, праведзеным вядомымі археолагамі, на месцы старога горада знойдзены рэшткі храма,

вельмі блізкага па сваёй архітэктурцы да славутага Успенскага сабора ва Уладзіміры Валынскім. У XII — пачатку XIII стагоддзях менавіта ў Тураве ўзнікла адна з першых у Кіеўскай Русі епіскапія, былі пабудаваны манастыры. Тураўскія князі з'яўляліся людзьмі адукаванымі для свайго часу, цанілі і любілі кнігі.

Няцяжка ўявіць, наколькі дабратворнай стала гэтая атмасфера для чалавека, які сам прагнуў ведаў і марыў пашыраць іх сярод людзей. Разам з тым, нельга не сказаць, што дзейнасць К. Тураўскага прыпала на перыяд, калі на Русі пачаліся міжусобныя сутыкненні. Спачатку, праўда, стасункі з Кіевам былі найлепшыя. Аднак у 1158 годзе (Кірылу Тураўскаму, нагадаем, не споўнілася яшчэ і трыццаці) унук тураўскага і вялікага князя Святаполка Ізяслававіча князь Юрый Яраслававіч захапіў Тураў, каб вярнуць яго Ізяслававічам. Аднак умяшаўся князь Ізяслаў Давыдавіч, ён к гэтаму часу заняў кіеўскі трон і, безумоўна, не жадаў цярэць самаўпраўства.

Што адбывалася далей зафіксавалі летапісцы: «У тое ж лета пайшоў Ізяслаў да Яраслававіча на Тураў і папаліў сёлы вакол яго». Асада працягвалася дзесяць тыдняў, сілы наступаючых былі вялікія, аднак абаронцы трымаліся да апошняга. І вытрымалі асаду. Князь Ізяслаў Давыдавіч вымушаны быў адступіць.

Кірыла Тураўскі як жыхар свайго горада, патрыёт Радзімы, вядома, радаваўся перамозе. Але як чалавек, які пастаянна задумваўся над тым, наколькі зло адных можа звесці ні на што самыя найлепшыя памкненні сумленных, адчуваў, што міжусобіцы нясуць з сабой смерць і разбурэнні, аслабляюць народ. Як мог змагаўся супраць насілля, абараняючы дабрачыннасць. Мог жа гэта рабіць, пішучы казанні («словы»), малітвы, каноны.

Не стаяў убаку ад вострай тагачаснай палітычнай барацьбы. Пацвярджэнне таму — кантакты К. Тураўскага з уладзіміраўскім князем Андрэем Багалюбскім. Аб наяўнасці іх сведчыць у сваёй «Истории государства Российского» М. Карамзін: «Св. Кирилл епископ туровский муж знаменитый ученостью по тогдашнему времени, имел переписку с Андреем Боголюбским и сочинил несколько рассуждений богословских». Хутчэй за ўсё, магло адбыцца і асабістае знаёмства К. Тураўскага з А. Багалюбскім. Ёсць меркаванні, што той прыязджаў у Тураў у 1151 годзе, які ўжо быў яго ўладаннем.

Дарэчы, на прыкладзе А. Багалюбскага бачна, наколькі

ўлада можа сапсаваць чалавека, калі той не задумваецца над вынікамі неабачлівых дзеянняў. У маладосці А. Багалюбскі разважаў цвяроза, выступаў супраць войнаў. Прынамсі, у адным з лістоў свайму бацьку — суздальскаму князю Юрыю Уладзіміравічу, які ўвайшоў у гісторыю, як Юрый Далгарукі, папярэджаў, каб той не слухаўся Юрыя Яраславіча, першага незалежнага тураўскага князя, і не ішоў на Кіеў. Аднак прайшлі гады, і А. Багалюбскі забыўся пра сваю колішнюю пазіцыю. Ужо ў 1169 годзе ён і яшчэ адзінаццаць князёў захапілі Кіеў, спалілі цэрквы, манастыры, жорстка абышліся з гараджанамі.

У час свайго княжання А. Багалюбскі зрабіў епіскапам растоўскім, суздальскім і уладзімірскім Фёдара (Фёдараца). Той аказаўся чалавекам лютым, не прымаў улады кіеўскага мітрапаліта, не цяпеў тых, хто цярэчыў яму, жорстка караў іх. Ні ў чым не павінных людзей варылі ў катлах, выпальвалі ім вочы, адсякалі рукі і ногі.

Чым мог змагацца ў падобных абставінах К. Тураўскі? Канечне ж, сваёй самай магутнай зброяй — словам! Ён напісаў адзін з найбольш выдатных твораў «Прытчу аб чалавечай душы і целе», што вядома яшчэ пад назвай «Прытча пра сляпога і кульгавага». Пад сляпым К. Тураўскі разумеў Фёдараца, пад кульгавым — А. Багалюбскага.

Прытча немалая (дзесяць старонак кніжнага фармату), але дамінанта яе — у заключных эпізодах:

«Калі прыйшоў гаспадар узяць плады вінаграду і ўбачыў, што яны сарваны, пазваў кульгавага і злучыў яго са сляпым, і пачалі яны адзін аднаго выкрываць. Кульгавы кажа сляпому: «Калі б ты мяне не панёс, ніяк я б не дабраўся, таму што я кульгавы». Сляпы ж сказаў: «Калі б ты не паказаў мне дарогу, то ніяк бы я не дайшоў». Тады гаспадар сеў на судзейскае месца і стаў іх судзіць. І сказаў ён: «Як вы кралі, так і цяпер рабіце разам — няхай кульгавы сядзе на сляпога». І калі кульгавы сеў, пачаў іх караць перад рабамі ў пакутнай камеры».

Як і патрабуе таго жанру, К. Тураўскі даў тлумачэнне прытчы, давёў даходліва яе сэнс: «Чалавек гаспадарлівы — Бог айцец, творца ўсіх. Яго ж сын добрага роду — гасподзь наш Ісус Хрыстос. А вінаграднік — гэта зямля і свет. А апора вінаградніка — закон божы і заповедзі. Слугі ж, існыя з ім, і анёлы. Кульгавы — гэта цела

чалавека. А сляпы — душа яго. А што пасадзіў іх каля варот — гэта значыць, што ён аддаў ва ўладу чалавеку ўсю зямлю, даўшы яму закон і заповедзі. Калі ж чалавек пераступіў заповедзь Божую і за гэта асуджаны на смерць, то напачатку душа да Бога прыводзіцца і апраўдваецца, кажучы: «Не я, але плоць саграшыла». Таму і няма пакут душам да другога прыходу, але яны захоўваюцца, — Бог ведае дзе. Калі ж ён прыйдзе аднавіць зямлю і ажывіць усіх памерлых, як сам раней абяцаў, тады ўсе існыя ў трунах пачуюць голас сына божага, і ажывуць, і выйдуць тыя, хто стварыў дабро, ва ўваскрэсенне жыцця, а тыя, хто тварыў благое, — ва ўваскрэсенне суда. Тады ж душы нашыя войдуць у цела і атрымае кожны адплату па справах сваіх: праведнікі — вечнае жыццё, а грэшнікі — бясконцую смяротную пакуту. Чым хто грашыць, тым і караны будзе».

Да нас дайшло далёка не ўсё з багатай творчай спадчыны К. Тураўскага, але і тое, што вядома, дае аб ім уяўленне, як аб пісьменніку, які працаваў надзіва плённа. Захавалася 8 казанняў, якія прысвечаны нядзелям і святам велікоднага цыклу, 21 малітва (па тры на кожны дзень тыдня), 2 каноны (малебны) на смерць княгіні Вольгі. І, вядома ж, па праву першынствуюць прытчы, здзіўляючы спалавам думкі, вобразнасці, мудрасці... Акрамя таго, даследчыкі прыпісваюць К. Тураўскаму 11 казанняў і 9 малітваў.

Наўрад ці можна згадаць яшчэ аднаго аўтара з дваццацістага стагоддзя, творчасць якога б так захавалася. Што ж, К. Тураўскага нашчадкі заўсёды паважалі, пастаянна далучаючыся да яго творчасці, як да невычэрпнай крыніцы людской мудрасці. Яго сказанні ўключаліся неаднаразова ў зборнікі «Златоуст», «Торжественник», якія ў Расіі абавязкова чыталіся на вялікія святы. Яго малітвы нязменна сустракаюцца ў малітоўніках, што выдаваліся ў Вільні ў 1596, 1602, 1635 гадах. Перавыдаваліся па шмат разоў «словы» К. Тураўскага, павучанні.

Блізкі ён нам, але і загадкавы. І справа нават не ў тым, што немагчыма ўстанавіць дакладна даты жыцця і смерці, даведацца сапраўднае імя. Загадкі дае сама творчасць К. Тураўскага. Не тыя творы, якія ім напісаны, а творы, што маглі б з'явіцца з-пад яго пяра. Многія даследчыкі сыходзяцца на думцы, што Залатавуст з Турава хутчэй за ўсё аўтар неўміручага «Слова пра паход Ігаравы». Нечаканая версія, ці не праўда?

Нечаканая і разам з тым, калі паразважыць, мае пад сабой аснову. Найбольш аргументаваныя довады ў карысць яе выказаны Б. Зотавым у артыкуле «Хто ён — аўтар «Слова пра паход Ігаравы»?», апублікаваным у першым нумары часопіса «Вопросы истории» за 1989 год. У прыватнасці, Б. Зотаў акцэнтует ўвагу на дасканаласці формы «Слова...», высокай ступені літаратурнага майстэрства яго аўтара, блізкасці да народных традыцый. На тым, што прысутнічае і ў творах самога К. Тураўскага.

У сваіх разважаннях Б. Зотаў ідзе далей. Многія вобразы, ідэі «Слова...» маюць аналагі ў грэка-візантыйскай літаратуры. Але ж К. Тураўскі яе цудоўна ведаў, значыць, мог нешта запазычыць, штосьці творча наслідаваць, развіць далей у адным са сваіх твораў. Прынамсі, як паказвае Б. Зотаў, сустракаюцца тэкстуальныя падабенствы. У «Іліядзе» Гамэра «задождили свистящие стрелы». У «Слове...» — «идти дождю стрелами».

І апошнія ў сцверджаннях Б. Зотава, да чаго проста нельга не прыслухацца: «Наступная істотная прыкмета аўтара «Слова...» — гэта яго сацыяльнае становішча. Бліскучы літаратар, паэтычная натура, прыхільнік Баяна, эрудыт і кніжнік, які спазнаў грэчаскую мудрасць, перакананы хрысціянін, гісторык і інфармаваны палітык з агульнаруускай пазіцыяй і з поўнай незалежнасцю ад княжых родавых інтарэсаў, ён, безумоўна, належаў да інтэлектуальнай эліты, стаяў вельмі блізка да кіруючых вярхоў».

Хто гэта? Магчыма, К. Тураўскі! Праўда, апошняю кропку зможa паставіць час, калі даследчыкі, хутчэй за ўсё возьмуць у дапамогу электронную тэхніку, каб зрабіць параўнанне арыгіналаў твораў К. Тураўскага з арыгіналам «Слова пра паход Ігаравы».

Хацелася б, каб ён, знакамiты тураўскі Залатавуст, аказаўся аўтарам «Слова...»! Вельмі хацелася б... Аднак хіба і без гэтага помніка старажытнаруускай літаратуры мы не здзіўляемся мудрасці і празорлівасці К. Тураўскага?! Хіба не блізкі нам яго развагі пра дабро, як пачатак усіх пачаткаў, пра маральныя каштоўнасці, якім вечна жыць на зямлі?!

Даўно няма ўжо на зямлі Залатавуста, які жыў у Тураве. Змянілася непазнавальна і сама зямля, адкуль яго вытокі. Бясследна знікла ў ёй водамі сваімі рэчка Ядра. Але голас К. Тураўскага даходзіць да нас праз напластаванні стагоддзяў. Разам з намі нястомны Кірыла радуец-

ца жыццю, вітае кожнае чарговае адраджэнне прыроды:
«Сёння вясна красуецца, ажываючы зімовую прыроду.
Буйныя ветры, ціха павяваючы, песцяць і гадуюць плады.
І зямля, жывячы насенне, родзіць зялёную траву...»

Словы гэтыя з адной з малітваў К. Тураўскага. З малітвы? Ды з самога жыцця яны. Як і ўся неўміручая творчасць яго. З жыцця, з зямлі караніцца яна вытокамі.

ЛЯ ВЫТОКАЎ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА...

Войшалк

Усё лятуць і лятуць тыя коні,
Срэбнай збруяй далёка грымяць...
Старадаўняй Літоўскай Пагоні
Не разбіць, не спыніць, не стрымаць.

Максім Багдановіч

На змярканне даўно пачало збірацца — касыя промні сонца адсвечваліся дзідамі на падлозе, а перамовам, па ўсім відаць, і канца краю не бачылася. Баяры неспакой пачалі праяўляць, але Даніла Галіцкі, ледзь прыкметным кіўком суняў іх нецярпенне. Маўляў, не спяшайцеся, усё застанецца як мае быць. Аднак ужо і сам заўважыў, што чым далей гаворка заходзіла, тым больш ён пачынаў страчваць ініцыятыву.

Не чакаў, зусім не чакаў гаспадар Галіцка-Валынскага княства, што так атрымаецца. Загадзя ж, здавалася, пра-дугледзеў магчымыя варыянты. Аднаго не ўлічыў — незгаворлівасць Войшалка мяжы не ведала. Ды каб жа толькі не пагаджаўся, а то ўпарта, хоць і не на прамую, гне сваю лінію. Быццам не ён, Даніла Галіцкі, адзін з магутнейшых уладароў у наваколлі, і зусім не ад яго залежыць ісці на ўступкі, альбо і надалей працягваць барацьбу з Новагародкам.

Бач ты, апрыцца не паспеў, а нораў паказвае, галаву падымае. Праўда, робіць усё хітрыкамі, не тое, што бацька яго, Міндоўг. Гэты пра дыпламатыю звyczajна не думаў, не надта разважаў, якімі вынікі могуць стацца, рабіў, як таго хацеў. Войшалк жа абачлівы, асцярожны. Але прыгледзішся лепей — рыхтык Міндоўг. Данілу Галіцкага не правядзеш.

Што б ні гаварыў Войшалк, адчуваецца — пра адно думае. Як бы лепей у Новагародку замацавацца... І сюды на перамовы не кінуўся б, калі ўпэўнена сябе адчуваў.

А так пакуль яшчэ ўлада яго на валаску вісіць. Інакш было б, нізавошта не аддаў бы сваю сястру замуж за Данілавага сына Шварна. Знайшоў бы каго-небудзь іншага, больш выйгрышнага, але атрымалася тады, што выбіраць не давялося. А то разграміў бы яго Галіцкі. Цяпер жа, несумненна, хочацца Войшалку з сіламі сабрацца. Ды і ў Данілы самога нявыкрутка. Вайна з Новагародкам і яго войска аслабіла.

— Дык на чым мы спыніліся? — Даніла Галіцкі рэзка ўстрахнуў галавой, ад здранцвення ачوماўся. Гэта не прайшло незаўважным ад баяр. Стаміўся князь, зусім аслаб, столькі ж паходаў апошнім часам было. А тут яшчэ ўнутраныя справы княства.

Пытанне Войшалка не заспела знянацку. Ён увесь час моўчкі назіраў за Данілам, разумеючы стомленасць таго і марудлівасць у дзеяннях.

— На чым, яснавяльможны княжа? — перапытаў ён, тым самым нагадваючы, што доўгія перамовы яму нікольнікі не надакучылі і, калі патрэбна, гатовы яшчэ пасядзець гадзіну-другую. — Я ж казаў ужо. Згодны, каб новагародскай зямлёй правіў твой сын...

— І я пра гэта ж гавару! — Даніла Галіцкі ці то падумаў, што Войшалк забыўся, на чым яны перад гэтым спыніліся, ці разлічваў на яго памяркоўнасць, якая, падалося князю, якраз цяпер можа даць аб сабе знаць.

— О, княжа Даніла! — засмяўся Войшалк. — Канечне, мы абодва гаворым пра тваіх сыноў, як спадкаемцаў майго княства. (Гэтае «майго» не прайшло незаўважным ні з боку Данілы Галіцкага, ні з боку яго акружэння, на што Войшалк і разлічваў.) Абодва, — працягваў ён, — у гэтым я не пярэчу. Але справа ў тым, хто з нас каторага мае на ўвазе. Ты, напрыклад, княжа, усё Шварна і Шварна мне прапаноўваеш. А я хачу бачыць князем у Новагародку Рамана...

«Разгадаў, даўно ўсё разгадаў, — Даніла ў гэтым ужо нікольнікі не сумняваўся. — Хітры, пранырлівы, — думаў ён пра Войшалка, — такога ніколі і ні на чым не прывядзеш».

Сапраўды, толькі недасведчанаму магло падацца, што ніякай розніцы ў тым, хто ў Новагародку пачне правіць — Шварн ці Раман, — няма. Маўляў, абодва — Данілы Галіцкага сыны. І той, і другі будуць там прышлымі. Але розніца была, прытым вялікая, калі ўлічваць інтарэсы княства на будучае. Сядзе ў Новагародку жанаты

Шварн, дзеці пойдучь, а гэта ж законныя спадкаемцы. Пройдзе колькі часу, падраснуць яны, сам жа Шварн памрэ ці загіне на вайне і... «паплыў» Новагародак ад Войшалка назаўсёды. А перадасць Войшалк княства ў карыстанне Раману, пры жаданні заўсёды зможа вярнуць назад. І нават смерці яго не чакаючы, ваеннай сілай.

Здагадваецца, думалася Галіцкаму, Войшалк і пра іншае. Пра тое, што сам Даніла, калі ўзнікне пільная патрэба, не зможа хутка прыйсці на дапамогу. Ні Шварну, ні Раману... Галіцка-Валынскае і Новагародскае княства падзяляе Пінская зямля, з якой ён варагуе. Ды і сілы дзе ўзяць?! Насядае гэтая праклятая Залатая Арда, прадыху не дае...

— Дык што, княжа? Адказу чакаю! — добра адчуваў ужо Войшалк, што ніяк не выпадае Данілу Галіцкаму далей на сваім настойваць, таму і прыспешваў яго з канчатковым рашэннем. І пра дыпламатычнасць, бадай, пачаў забываць.

— Адказу? — Галіцкі прамовіў цвёрда і па яго голасе баяры зразумелі, што князь нешта такое надумаўся, чаго Войшалк ніяк чакаць не можа. Сам жа Войшалк гэтай змены ў голасе Данілы не заўважыў, таму, калі пачуў: «Згодзен, каб Раман правіў!», ад радасці ажно прыўстаў.

Аднак, як раптоўна ўскочыў ён з месца, гэтаксама нечакана і сеў, бо замест таго, каб у знак згоды працягнуць руку, Даніла Галіцкі дадаў яшчэ: «Але...» Гэтага, безумоўна, баяры ад яго чакалі, ужо ведаючы, што князь нешта задумаў. Войшалк жа па-ранейшаму нічога не разумееў. Гэтае самае «але» заспела яго знянацку, і ён зразумеў — падвох, якога ў перамовах абавязкова трэба баяцца з боку праціўніка, не праміне з'явіцца. Так і атрымалася.

— Але, княжа Войшалк, сам застанешся пры маім двары, — сказаў як адрэзаў Галіцкі.

Сумнення не заставалася, ён Войшалку не давяраў. Але сам недавер — паўбяды. Можна падумаць — гэткі ўжо даверлівы Войшалк і не бачыць, як усе Галіцкія плятуць вакол яго сеці, чакаючы толькі, як ён трапіць у іх. Ды так завязне, ажно, нягледзячы на ўсе намаганні, выбрацца не зможа.

Страшней, што Даніла намер разгадаў, таму і збіраецца яго па сутнасці ізаляваць, пры сваім двары пакінуць. Каб не мог шукаць зручнага выпадку для выступлення супраць таго ж Рамана ў Новагародку. Ізаляваць нават

не тое слова, сапраўдным заложнікам робіць. І падумаць, як быць, часу няма. Бач, пазірае ўжо, з нецярпеннем чакае адказу.

Эх, было не было! Ці то пан, ці прапаў, не ў такія сітуацыі даводзілася трапляць, ды, бач, жывы пакуль! Войшалк не падаў духам. А гэтая ці такая ўжо безвыходная? Чаму б і не пажыць пры двары Данілы Галіцкага? З думкамі разважыць, прыгледзецца, што і да чаго, а пасля відней будзе.

— Пры двары, дык пры двары! — Войшалк падняўся насустрач Галіцкаму, працягнуў руку для поціску. Той зрабіў адпаведным чынам.

Гледзячы на іх збоку, можна было падумаць, што гэта рукаюцца самыя блізкія і надзейныя сябры, якіх, як кажуць, ні вада не разалье, ні агонь не раз'яднае. Што ж, складаная справа — дыпламатыя. А Войшалк пра асцярожнасць ніколі не забываўся. Таму і згадзіўся застацца пры двары Данілы Галіцкага, быццам дагэтуль толькі тое і рабіў, што марыў, як бы лепш поруч пажыць. Аднаму яму было вядома, што трымае ў галаве.

...Праўленне Войшалка супала з надыходам аднаго з самых значных, лёсавызначальных перыядаў у нашай нацыянальнай гісторыі. Ён ахоплівае сабой другую палову XIII — пачатак XIV стагоддзяў і называецца Новагародскім. Калі пры Рагвалодзе, Усяславе, Чарадзею і іншых князях, іх паплечніках і наступніках, па сутнасці закладваліся першыя цаглінкі ў фундамент беларускай дзяржаўнасці, мацвалася Полацкае княства (яго, як прапануе С. Тарасаў, «лепш называць не беларускай дзяржавай, а дзяржавай на тэрыторыі Беларусі»), дык на гэты час выпадае стварэнне Вялікага княства Літоўскага. Галоўным асяродкам, вакол якога адбывалася аб'яднанне зямель, і накіравана было стаць Новагародку, што паступова ператвараўся ў эканамічны і культурны цэнтр. Менавіта Новагародак і даў нараджэнне беларускай дзяржаве.

Можа ўзнікнуць пытанне, а як гэта стасуецца Вялікае княства Літоўскае і не проста дзяржава, а дзяржава БЕЛАРУСКАЯ? Ці няма ў такім супастаўленні нацягнутасці, супярэчнасці?

Калі ўжо быць дакладным, дык поўная назва яго такая — Вялікае княства Літоўскае, Рускае, Жамойцкае. А пра супярэчнасць і гаворкі быць не можа. Толькі афіцыйныя гісторыкі нядаўняга часу (найбольш вядомы тут Л. Абэцэдарскі), паўтараючы сваіх папярэднікаў з мі-

нулых стагоддзяў, лічылі гэтае княства Літоўскай дзяржавай, сцвярджаючы, што Беларусь падчас утварэння яго была ўсяго толькі «заваёванай Літвой», стала «падуладнай Літве».

На самой справе прыцягальнай, аб'яднанай сілай сталі менавіта беларускія, новагародскія землі. Першым найбольш пераканаўча даказаў гэта М. Ермаловіч. Ні ў якім разе нельга колішняю Літву атаясамліваць з сучаснай Літвой. Тая Літва «урэзалася клінам паміж Полацкай, Турава-Пінскай і Новагародскай землямі і побач з імі з'яўлялася гістарычнай вобласцю Беларусі».

У аб'яднанні зямель «рускіх, літоўскіх і жамойцкіх» (Жамойць — гэта і сапраўды сучасная Літва, яе заходняя частка) у адзіную дзяржаву належыць літоўскім князям — Міндоўгу і яго сыну Войшалку. Але яны не Новагародак далучылі да літоўскіх земляў, як сцвярджалася не адну сотню гадоў, а літоўскія землі — да Новагародка. Тым самым, кансалідуемым цэнтрам з'яўлялася Беларусь.

Але ж як быць у такім разе з літоўскім паходжаннем Міндоўга? Чаму ён апынуўся ў Новагародку? Ды Міндоўг, аказваецца, належаў да тых князёў, якія звычайна выступалі ў ролі наёмнікаў. Яны па запрашэнні паступалі на службу ў чужыя землі. Так дзейнічаў і Міндоўг, але ў 1246 годзе ён, наняты куршамі і вядучы барацьбу з крыжакамі, пацярпеў паражэнне пры ўзяцці крэпасці Амботэн. У Літве гэта расцанілі, як няздольнасць ваяваць. Міндоўгу давалося шукаць сабе новых пакравіцеляў. Паразуменне знайшоў з новагародцамі.

Мясцовыя баяры, значь таксама прагнулі заваёвы чужых зямель, але лічылі за лепшае рабіць гэта чужымі рукамі. Для падобнай ролі і падыходзіў Міндоўг. Яны не сумняваліся, што цяпер, калі пайшла гуляць пра яго слава як паражэнца, пачне дзейнічаць больш ваяўніча. Міндоўгу прапанавалі стаць новагародскім князем. Праўда, перашкодай гэтаму з'яўлялася яго язычніцтва. Нічога не заставалася, як у спешным парадку прыняць хрысціянства. Аднак, як сведчыць Галіцка-Валынскі летапіс, «хрышчэнне яго было няшчырае, ён тайком прыносіў ахвяры сваім багам: першаму Нанадзею, і Целявелю, і Дзіверкізу, зачэму богу, і Мідзіяіну. Калі выязджаў у поле і выбягаў заяц, ён не заходзіў у лес і не асмельваўся нават дубца выламаць. Міндоўг багам сваім прыносіў ахвяры, целы мёртвых спальваў і адкрыта трымаўся свайго язычніцтва».

Хто яго ведае, магчыма, вера ў Міндоўга і засталася ранейшай, але, будучы новагародскім князем, ён пачаў сумленна служыць зямлі, якая ў цяжкую мінуту прытуліла яго, паверыла яму. Галоўнай мэтай для Міндоўга стала заваёва чужых княстваў, аб'яднанне іх вакол Новагародка. У канцы 1248 года (хаця, верагодней, у пачатку 1249 года) ён заняў Літву, выгнаў адтуль князёў Таўцівіла, Эрдзівіла і Аікінта.

Яны, шукаючы паратунку і разлічваючы на дапамогу, уцяклі ў Галіцка-Валынскае княства. Тамашнія князі Даніла і Васілька Галіцкія сустрэлі іх па-рознаму. З радасцю, паколькі хацелі бачыць у іх асобе новых і надзейных саюзнікаў у далейшых ваяўнічых планах. І адначасова з трывогай. Не было сумнення, што Новагародскае княства пасля гэтага становіцца патэнцыяльным праціўнікам, і Міндоўг, рана ці позна, прывядзе сюды сваё войска.

Даніла Галіцкі вырашыў апырэдзіць яго і пайшоў на Ваўкавыск, Здзітаў (цяпер вёска Здзітава ў Бярозаўскім раёне), Слонім, а гэтыя землі і належалі Новагародку. Міндоўг занепакоіўся. А калі даведаўся, што чарговы паход галіцка-валынскія князі па ініцыятыве Таўцівіла скіравалі на Пінск і Новагародак, кінуўся за падтрымкай да крыжакоў. Шукаючы паразумення з імі, вымушаны быў прыняць каталіцтва. І ўсё ж перавага была на баку Данілы Галіцкага. Міндоўг, каб не пацярпець паражэння, прапанаваў мір. Ды Даніла Галіцкі не пайшоў на гэта, а зноў рушыў на Новагародак. Недзе каля 1254 года. Мір усё ж быў заключаны, але на ўмовах, прапанаваных Данілам Галіцкім.

Такога павароту падзей новагародская знаць не чакала. Атрымлівалася, што Міндоўг, па сутнасці, не апраўдаў надзей, ускладзеных на яго. Новагародак павінен быў лічыцца з прысутнасцю галіцка-валынскіх князёў. Міндоўга пазбавілі прастола. На гэты раз баяры спынілі выбар на яго сыне Войшалку, які тады меў трыццаць адзін год і правіў у Ваўкавыску і Слоніме.

Як тонкі палітык, Войшалк разумеў, што без хітрасцяў, дыпламатыі ўтрымаць уладу ў такіх неспрыяльных для яго момант немагчыма. Не раздумваючы, ён уступіў у перамову з Данілам Галіцкім. Спачатку, праўда, вырашаў зусім не стратэгічныя задачы, а... напрошваўся ў сваяцтва, прапанаваўшы сваю сястру ў жонкі аднаму з сыноў яго. Даніла Галіцкі хацеў, каб мужам яе стаў Раман. Як быц-

цам і сам Раман быў не супраць. Але Войшалк настойваў на сваім. Сястру аддаў за Шварна. Тым самым у нейкай ступені сутыкнуў між сабой братоў. Схітраваў і быў задаволены.

...Цяпер у спешным парадку трэба было шукаць новае выйсце. Заставацца заложнікам пры двары Данілы Галіцкага Войшалк, зразумела, не збіраўся, але і адмовіць яму не мог. Разумеў — у такім выпадку ўсе яго намаганні па заключэнню міру застануцца марнымі. Заставалася спадзявацца, што сам час унясе пэўнасць у гэтым пытанні. Каб зняць з сябе любыя падазрэнні, Войшалк стаў самой пакорай. Назіраючы за ім, можна было падумаць, што ён і на самой справе вырашыў назаўсёды развітацца з ваеннай і палітычнай дзейнасцю. Днямі ці то хадзіў маўкліва-задуменны, ні на кога не звяртаючы ўвагі, ці гэтаксама маўкліва-задуменна сядзеў. Як бы нішто яго не турбавала, не цікавіла.

Даніла Галіцкі быў задаволены такімі паводзінамі свайго «заложніка». Мір заключаны, у Новагародку княжыць Раман. Ладзяцца справы ў Шварна. Яшчэ пройдзе крыху часу і можна з новымі сіламі змагацца за пашырэнне княства. Галоўнае, што па сутнасці нейтралізаваны такі небяспечны праціўнік.

Войшалк жа, як гэта яму цяжка ні далася, знайшоў і тут выйсце. Правільней, нават не выйсце знайшоў, а задумаў такое, што магло прынесці жаданы вынік праз некалькі гадоў. Але ж ён і належаў да тых, хто дзеля справы заўсёды можа пачакаць. Нічога не робіць з наскоку, а загадзя ўсё ўзважае. Іншым жа людзям іх планы і крокі падаюцца нечаканымі і невытлумачальнымі. Але кожны мяркуе, як таго хоча.

І Даніла Галіцкі, калі пачуў пра жаданне Войшалка пастрыгчыся ў манахі, расцаніў гэта, як звычайную магчымасць пакаяцца, памаліцца аб уратаванні душы. Для яго таксама, бадай, не было сакрэтам, наколькі той прагны да крыві. Калі верыць летапісу: «Войшалк... у Новагародку, будучы язычнікам, і стаў праліваць шмат крыві. Кожны дзень ён забіваў па тры-чатыры чалавекі. Калі ж у які дзень не забіваў нікога, то вельмі смуткаваў, а калі забіваў — тады радаваўся». Значыць, меркаваў Даніла, загаварыла ў чалавека сумленне, нешта зварухнулася ўнутры. Канечне ж, і сам Галіцкі не лічыўся нявінным агнём, але літасці не даваў ворагам, са сваімі ж імкнуўся быць больш-менш памяркоўным.

Галіцкі жаданне Войшалка ўхваліў і адпусціў яго ў Палонінскі манастыр. Гэта «заложніку» толькі і трэба было, бо ўжо прыйшоў да думкі, што лягчэй будзе вырашыць пытанне з заваёвай Літвы, калі насельніцтва яе прыме хрысціянства.

У манастыры Войшалк знаходзіўся тры гады. Не столькі богу маліўся, колькі шукаў святароў, якія б з ім пайшлі на Новагарадчыну. З гэтай мэтай сабраўся і ў Грэцыю, аднак пачаліся ваенныя дзеянні і, дайшоўшы да Балгарыі, вымушаны быў вярнуцца назад. Ад свайго, праўда, не адступіўся і папрасіў Данілу Галіцкага дазволіць пабудаваць манастыр «на рацэ на Нёмане, паміж Літвой і Новагарадкам». Той пра далейшыя намеры Войшалка не здагадваўся, таму на яго просьбу адказаў станоўча. Манастыр узвялі на месцы цяперашняй вёскі Лаўрышава, на паўночны ўсход ад Новагарадка. Відаць, у манастыры Войшалк быў прыкладам для іншых. Ускосна пра гэта гаворыць тое, што выява воя з дзідай у руках і шчытом на акладзе Лаўрышаўскага евангелля — гэта святы Лаўрыш, а ў міры ніхто іншы, як сам князь Войшалк.

Але быў ён цішэй вады, ніжэй травы не таму, што пра служэнне Богу думаў. Святы Лаўрыш зусім не боскімі справамі жыў, а палітычнымі, ваеннымі. Найпершай задачай для яго было вызваленне Новагарадскага княства з-пад улады галіцкіх князёў. Войшалк наладзіў неўзабаве сувязі з Таўцівілам, якога на той час палачане ўзялі да сябе князем. У 1258 годзе разам з Таўцівілам яму ўдалося захапіць Новагарадак, пасля чаго князь Раман быў забіты.

Даніла Галіцкі, хоць і позна, але ўсё-такі зразумеў, наколькі хітра Войшалк падмануў яго, прыкінуўшыся нявінным анёлам. У спешным парадку ён арганізаваў паход на новагарадскія землі, але вызваліць іх так і не змог, захапіў адзін Ваўкавыск. Не паланіў Даніла Галіцкі і Войшалка з Таўцівілам, чаго вельмі хацеў.

Сам жа Войшалк мог радавацца ажыццяўленню свайго першага плана — ён вызваліў Новагарадак і княства з-пад галіцка-валынскай залежнасці. Цяпер яму марылася аб заваяванні Літвы і далучэнні яе да Новагарадка. Міндоўг, які княжыў там у 1263 годзе, быў забіты. Прастол заняў жамойцкі князь Транята. Ён здагадваўся, што Войшалк з Таўцівілам прэтэндуюць на Літву, таму вырашыў, не адкладваючы надоўга, расправіцца з імі.

Першай ахвярай стаў Таўцівіл, якога Транята і яго

аднадумцы выклікалі з прапановай «дзяліць зямлю і набытак Міндоўгаў». На падобнае запрашэнне ён, бадай, і не адгукнуўся, бо хутчэй за ўсё здагадаўся, што можна ўсяго чакаць. Але не паехаць не мог, таму што, у сваю чаргу, хацеў забіць Траняту.

Невядома, як яшчэ б разгортваліся падзеі, калі б намеры Таўцівіла не выдаў яго баярын, нехта Пракоп (пра яго ў летапісе больш нічога не гаворыцца). Пасля гэтага людзі Траняты схапілі Таўцівіла і забілі. Падобны лёс чакаў і полацкіх баяраў, якія прыехалі з ім. Ды Транята вырашыў па-іншаму: згадзіўся пакінуць заложнікаў жывымі пры ўмове, што ў Полацку прымуць яго стаўленніка. Палачанам нічога не заставалася, як прыняць гэтыя ўмовы.

Небяспека над Войшалкам навісла ў чарговы раз, аднак ён не прывык сядзець, выпрабоўваючы лёс. Полацк з гультні, як кажуць, выбыў. Хаця і не пра тое, што ў дадзены момант нельга і марыць аб уз'яднанні гэтых зямель вакол Новагародка, думалася Войшалку. Аднаго жадалася — нейкім чынам пераचाкаць, каб пасля сабрацца з сіламі. Лепей за ўсё гэта можна было зрабіць у Пінску, куды і перабраўся апальны новагародскі князь.

Назіраючы збоку за падзеямі ў Літве, ён не сумняваўся, што там павінна ўзнікнуць незадавальненне Транятам. Так і атрымалася на самой справе: расплата не прымуціла чакаць. Траняту забілі колішнія слугі Міндоўга.

Войшалк, узяўшы пад сваю апеку пінянаў, а пасля, далучыўшы да іх новагародцаў, «пайшоў у Літву княжыць». «Усе літоўцы, — гаворыцца ў летапісе, — прынялі яго з радасцю, сына свайго гаспадара». Але, як бачна, прыхільнікі былі тыя, хто яшчэ нядаўна жыў «пад Міндоўгам». Інакш кажучы, «Літва Міндоўга» прымала новага ўладара. Інакш паставіліся да Войшалка тыя нежадаючыя раней трапляць пад уладу Новагародка. Ды і падставы ў іх былі для выступлення супраць Войшалка: «пачаў ён вынішчаць ворагаў сваіх, і перабіў іх мноства, а іншыя разбегліся хто куды».

У такім становішчы трэба было праяўляць асаблівую абачлівасць, узважваць кожны ўчынак. Войшалк прымае захады, каб знайсці новых саюзнікаў. Робіць стаўку на крыжакоў. Па-першае, адпусціў з турмы католікаў, якія трапілі туды пры Міндоўгу, адмаўляючыся прыняць хрысціянства. Затым накіраваў свайго пасла ў Рыгу да магістра тэўтонскага ордэна Конрада, з якім павёў перамовы

аб перамір'і. Наладзіў масты і з галіцка-валынскім княствам, згадзіўшыся па сутнасці стаць васалам князя Васількі: «назваў ён Васільку сваім бацькам і панам...».

Больш таго, Войшалк запрасіў Шварна дапамагаць кіраваць у Новагародку. У 1254 годзе не згадзіўся на гэта, а цяпер сам выказаў прапанову! Дзіўна, ці не праўда? Хаця нічога незразумелага ў гэтым няма. У Шварна не было дзяцей, дык чаго ж Войшалку ў такім разе было баяцца за прастол?!

Само галіцка-валынскае княства, тады аслабленае, вялікай небяспекі для яго не прадстаўляла, а ў якасці саюзніка яно спатрэбілася: «І бачыў Войшалк дапамогу Шварна і Васількі, бацькі свайго, і вельмі ўзрадаваўся, і стаў рыхтавацца да вайны, і пайшоў з вялікім войскам. Ён заваяваў Дзяволту (землі гэтыя знаходзіліся вакол горада Вількаміра) і Нальшчаны з цэнтрам у Крэве (гэта паўднёвы ўсход сучаснай Літвы і паўночны захад сённяшняй Беларусі).

Літва пасля гэтага пачала належаць Новагародку, што стала ўжо і ўдарам па Полацку, бо, як пераканаўча сведчыць М. Ермаловіч, «каб карыстацца і ў далейшым матэрыяльнымі рэсурсамі і вайскавай сілай літоўска-балцкіх зямель Полацк павінен быў прызнаць волю Новагародка. У гэтым і заключаўся стратэгічны план Войшалка».

Каб зрабіць Літву яшчэ больш «сваёй», заставалася яе ахрысціць. За дапамогай Войшалк звярнуўся ў 1265 годзе ў Пскоў, папрасіў, каб адтуль прыслалі святароў. Але чамусьці не дачакаўся іх і паехаў у Палонінскі манастыр, каб запрасіць адтуль. Вымушаны быў перапрашуцца ў манахскую апратку, бо баяўся, каб пра гэтае з'яўленне не даведаўся князь Леў Данілавіч. Той не мог дараваць, што Войшалк запрасіў гаспадарыць у Новагародак Шварна. Манастыр жа, як вядома, знаходзіўся на галіцка-валынскіх землях.

Леў Галіцкі нейкім чынам пра ўсё даведаўся. Звярнуўся да Васількі: «Я хацеў бы з табою сустрэцца, але і каб Войшалк быў». Згодна звестак Галіцка-Валынскага летапісу, сустрэча праходзіла ў горадзе Уладзіміры ў нейкага немца Маркольта, у час абеду. Васілька, паеўшы, папіўшы, «паехаў дамоў спаць». Войшалк жа накіраваўся ў манастыр святога Міхаіла Вялікага, дзе перад гэтым спыніўся. Не паспеў ён заснуць, як заявіўся да яго Леў Данілавіч і прапанаваў яшчэ выпіць. Што за размова адбывалася за сталом, летапіс маўчыць. Відаць, разгарэла-

ся спрэчка адносна валодання Новагародкам, і князь Леў запатрабаваў, каб Войшалк забраў горад у Шварна. Магчыма, усплылі іншыя, больш раннія крыўды. Пасля Леў Данілавіч кінуўся на Войшалка і забіў яго.

Аднак гэтая смерць ужо ніяк не магла паўплываць на тое, быць аб'яднаным літоўскім, нальшчанскім, дзяволтваўскім, пінскім, жамойцкім і іншым землям вакол Новагародка ці не. Дзякуючы празорлівасці, дальнабачнасці, а таксама абачлівасці ды і палітычнай хітрасці Войшалка ўзнікла новая дзяржава, якая пачала неўзабаве называцца Вялікім княствам Літоўскім. Цэнтрам яе стаў Новагародак, а герб гэтага горада, так званая «Пагоня» — коннік на белым кані з мячом над галавой — дзяржаўным гербам. Вялікае княства Літоўскае было беларускай дзяржавай, у ёй развіваліся беларуская мова, культура.

ПІСАЎ ПІНСКІ МАЙСТРА...

Ананія

Стаў бачыць я! (Вы чуеце мяне?) —
Слязінку ў сэрцы, песню ў збажыне.
І ўсё, што звыклым некалі было,
Жывое выпраменьвае святло.
Яно трывожыць, радуе, баліць...
І хочацца свяціць, свяціць, свяціць.
Каб невідучы побач прашаптаў,
Нібы святы зарок: «Відушчым стаў!»

Змітрок Марозаў

Вясна з кожным днём усё настойлівей давала знаць аб сабе, як бы непрыкметна, ненарокам напамінаючы, што зіма ўжо не гаспадыня на гэтым свеце. Канечне, да першага жаўрука ў небе было яшчэ далекавата. Але сумнення не заставалася — пройдзе колькі часу і ўсё наўкола завітнее, напоўніцца сокамі адталай зямлі, убярэ ў сябе шчодрасць жыццядайных сонечных промняў.

Абуджэнне прыроды адчувалася на кожным кроку. Рудым стаў снег на пагорках, чорнымі плямамі пакрыліся агароды, што збягалі, апускаліся ледзь не да самай Піны. Яна таксама ачнулася ад зімовага сну. Лёд на рацэ ламаўся, крышыўся. Вялізныя крыгі, шукаючы дарогу, наскоквалі на меншыя. Часам становіліся на дыбкі, з цяжкасцю апускаліся, на імгненне затрымліваліся, каб пасля марудна прасоўвацца наперад.

Калі-нікалі ўзнікалі заторы. Лёд на трывалым месцы клаўся некалькімі пластамі. Працягвалася гэта да той пары, пакуль аснова не ламалася і тады зноў чуўся скрыгат. Утваралася суцэльнае месіва, з якога ў розных месцах, як вострыя дзіды, скіраваныя ў неба, тырчэлі льдовыя аскабалкі. Новыя крыгі, якія падыходзілі несупынна, зносілі іх і памалу, з нейкай заспакоенасцю, лёд накіроўваўся туды, дзе русла пашыралася. Гэта Піна, што не месцілася ў берагах, спяшалася ўвайсці ў Прыпяць. Тая

ж даўно разлілася, адхапіўшы немалую частку балота. І ўжо калыхалася хвалямі сапраўднае мора, амаль што падступаючы да лесу, які віднеўся на даляглядзе.

Ананія любіў вясну, бадай, як ні адну пару года. Не сказаць, праўда, каб яму не падабалася зіма — снежная, віхурная, з піліпаўскімі маразамі, з каляднымі гісторыямі, адна страшнейшая за другую. Ды што тыя гісторыі, калі дастаткова было ўслухацца ў скуголенне ветру за сцяной, каб пачуць ваўчынае завыванне. Не баяліся шэрыя людзей, падыходзілі амаль да самых сцен замка. Нават вялізныя рвы, што акружалі яго, не з'яўляліся для драпежнікаў перашкодай. Ды і перагукванне вартаўнікоў не палохала, хаця і тыя лічылі за лепшае схавацца дзе-небудзь з-пад ветранага боку.

Падчас гэтага завывання ў Ананія сціналася сэрца, асабліва калі голас ваўкоў супадаў з расказам пра ваўкалакаў — людзей, якія могуць лёгка ператварацца ў ваўкоў. Здавалася тады, што хто-небудзь з мужыкоў — няўклудны, заўсёды панурлівы і маўклівы, які любіў сцішыцца ў куце, няйначай адзін з такіх пярэваратняў. Няведама, як забраўся ў чалавечае жылло, сядзіць вось разам з усімі, слухае неверагодныя гісторыі. Паспрабуй, даведайся, што ў яго на самой справе ў галаве. Хацелася гнаць падобныя страшныя думкі, але яны чамусьці ўчэпіста трымалі ў сваіх цісках, не адпускалі, гнялі душу чымсьці невытлумачальным і загадкавым.

Летам жа, наадварот, яна як бы разнасцежвалася, хутка разнявольвалася. Ды і як інакш магло быць, калі прастору наўкола па сутнасці большала. Усё буяла, квітнела, прыгажэла, жыло! І паветра, настоенае на водары красак, убірала ў сябе сам неруш іх. Дыхалася лёгка і свабодна. Пры кожным чарговым уздыху яно ачышчала нутро, пачынала гаіць душу. Так і хацелася на ўлонне прыроды, туды, дзе зранку да позняга вечара працавалі кабеты і маладзенькія дзяўчаты. На княжацкім полі чуліся іх, такія роздумна-працяжныя і адначасова стоена-засяроджаныя песні.

Аднак тужлівасць гэтая ніколькі не псавала настрою, а яшчэ і ўзнімала яго, бо тым самым адчувалася далучэнне да вечнага ў сваёй самабытнай напоўненасці. Ананія і сам быў з сялянскай сям'і, але з малога ўзросту апынуўся ў княжацкім двары. Спачатку прыслуже дапамагаў, а потым, калі заўважылі здатнасць хлопчыка да малявання, аддалі яго ў навучанне да вядомых майстроў, якіх нямала

было ў замку. Ананія даволі хутка авалодаў сакрэтамі разьбы па дрэве. Бацькі, праўда, к таму часу памерлі ўжо, і ён застаўся адзін, бо так і не завёў сям'ю.

Душэўнае заспакаенне і маральную асалоду Ананію прыносіла і кожная восень. Хапала ўражанняў, хоць і жыло адчуванне, што з прыходам яе ў жыцці завяршаецца яшчэ адзін круг. Гэта надавала крыху самотлівасці. Асабліва пасля таго, як аднойчы давялося пагутарыць з цыганкай.

Адбылося гэта ў адзін з тых звычайных восеньскіх дзён, што такія багатыя на сонца. Сама пачалося бабінае лета. Лёгкае павуцінне гайдалася ў паветры, пасмачкамі ападала на галінкі дрэў, на пажоўклую лістоту. Увесь княжацкі двор пакрыўся залацістым дываном, ды такім прыгожым, што ажно боязна было, не хацелася па ім ступаць. Ананія раз-пораз прыпыняўся, падымаў адзін кляновы ліст, другі. Клаў іх на даланю, уважліва ўзіраўся ў атожылкі, што перакрываваемымі лініямі разбягаліся ў розныя бакі.

Якраз тады і падышла варажбітка, загаварыла і нечакана прапанавала:

— Хочаш, пагадаю? Паваражу, лёс твой прадкажу?

Ён заўсміхаўся, запытаўся:

— Няўжо на кляновым лісці?

Цыганка жарту не падтрымала, узяла Ананію за левую руку, павярнула далонь да сябе. Уважліва глянула і раптам стала надзіва сур'ёзнай і заклапочанай. Сказала, як выпаліла на адным духу:

— Шчасце не міне цябе, але ніхто пасля пра тваё жыццё нічога ведаць не будзе...

Прамовіла гэтыя словы і нечакана знікла. Была вось тут, поруч і няма... Ананія тады пастаяў, уражаны гэтым нечаканым яе знікненнем, а яшчэ болей — прадказаннем жанчыны. Пасля выйшаў са двара ў горад. Яшчэ болей асцярожна ступаў па вуліцы, бо паўсюдна на бярвеннях, пакладзеных, каб вясной ці ў дажджлівае надвор'е не гразка было хадзіць, ляжала кляновае лісце. І ўжо чамусьці думалася Ананію, што не па лістоце ступае ён, а быццам па ўласным лёсе. Гэтак жа падобныя лісты клёна на чалавечую далонь!

«Шчасце не міне цябе, але ніхто пасля пра тваё жыццё нічога ведаць не будзе...» — не выходзіла з галавы. Гучала ўжо як нейкая наканаванасць, няўмольнасць лёсу, калі пры ўсім сваім старанні нічога не можаш перайначыць

у ім, і ўсе высілкі, якімі б упартымі ні былі яны, наўрад ці нешта дадуць.

...Ананія любіў вясну, бадай, як ні адну пару года. Ды як жа не любіць было, калі з кожным прыходам яе адчуваў новы прыліў сіл, быццам нанава з'яўляўся на гэтай такой старой і грэшнай зямлі. Забывалася, колькі гадоў за плячыма. Не хацелася думаць пра іх, не хацелася і лічыць іх, тым больш перагортваць старонкі перажытага, узважваючы набыткі, пераацэньваючы пралікі. Не да гэтага было падчас вясновага абуджэння. Верылася — усё самае галоўнае і лепшае яшчэ наперадзе. Кожнае чарговае «нараджэнне» абяцала столькі вабнасці, гэтутлікі здзяйсненняў задум, планаў.

Падумаўшы, неяк трэба было б уладкаваць і асабістае жыццё. Не хадзіць жа ўвесь час бабылём-непрыкаянцам. Апошнім часам пачаў заўважаць Ананія, што яго так і цягне да чужых дзетак. Хочацца абняць іх, прыгалубіць, прылашчыць. Няйначай праяўляюцца бацькоўскія пачуцці.

Асабістае жыццё... Хаця творы яго хіба не часцінка, пры тым прыкметная, гэтага асабістага? Ці не прыносяць яны кожным разам задавальнення, усведамлення немарнасці знаходжання на гэтым свеце? Хіба не ўкладвае Ананія ў кожны сюжэт, узноўлены на дошцы, усю душу сваю?

Дрэва даўно мела для яго тую магічную сілу, перад якой заўсёды хочацца на калені станавіцца, здзіўляючыся і здзіўляючыся, якая ўладная яна ў сваім пастаянным прыцягненні. Адначасова менавіта дрэва надавала Ананію ўпэўненасці ў яго памкненнях. Працуючы над новым творам, ён заўсёды трапляў у нейкі іншы, аднаму яму вядомы свет. Тое, што акружала, даўно было звыклым, забывалася. Чыстая дошка станавілася полем, якое хацелася засеяць шматлікімі сюжэтамі, што ўжо асэнсаваліся ў галаве.

Уваходжанне ў загадкавы свет творчасці пачыналася для Ананія з падбору матэрыялу. Дрэва павінна было быць трывалым, але адначасова лёгка паддавацца апрацоўцы. Браў звычайна дуб, граб, бярозу... Калі ж пазнаёміўся з купцамі — праз Пінск праходзілі шматлікія гандлёвыя шляхі з Прыбалтыкі, а туды вялі дарогі і з многіх паўднёвых замежных краін — упадабаў пальмавыя дошкі. Спачатку аднёсся да прапановы заморскага госця прывезці колькі іх з недаверам. Мала што могуць прапанаваць. Таму — абы збыць, а ты што хочаш, тое і рабі з пакупкай. Ды купец сумненняў не падзяліў. Аказаўся

чалавекам, які ведаў сапраўдную цану разбе па дрэву. Ахвотна ўзяў абразок, зроблены Ананіям. Уважліва разгледзеў яго і, не хаваючы захаплення, ад здзіўлення толькі галавой паківаў:

— Майстар ты, Ананія, яшчэ які, браце, майстар! Такіх нячаста я сустракаў, хоць у многіх землях па-бываў...

Пахвальба, прызнацца, прынесла вялікае задавальненне. Адна справа, калі добрыя словы кажуць свае, тутэйшыя. І сам князь пінскі Фёдар Яраслававіч, і баяры. І куды вышэйшая ацэнка тваёй працы, прамоўленая людзьмі прышлымі.

Купец жа не пераставаў здзіўляцца майстэрству, круціў і круціў абразок у руках, быццам хацеў пераканацца, што той і на самой справе належыць яму, а не каму іншаму. Погляд яго нечакана запынуўся на літарах, выразаных па краях. Прачытаў: «Робіль попъ Ананиа».

— Дык ты, Ананія, аказваецца поп? — спытаўся з няменшым здзіўленнем. — Нешта не казаў ты мне пра гэта, хоць і даўно ведаем адзін аднаго...

— Духоўную адукацыю маю, — адказаў Ананія, — а так майстрам-разьбярком працую пры княжацкім двары.

— Дык чакай мяне, Ананія, праз месяцаў пяць-шэсць, — сказаў на развітанне купец. — Адным словам, праз паўгода. Пройдзе зіма, ачысцяцца рэкі ад ільду, прывязу новыя тавары. Пальмавых дошак табе... І кніг — таксама...

Кнігі былі другім захапленнем Ананія. Не толькі, пры магчымасці, карыстаўся тымі, што былі ў княжацкім двары. Набыў некалькі і ўласных. Што купіў, што абмяняў на свае творы. Але то ўсё былі кнігі на чужых мовах. Хацелася даўно прачытаць нешта сваё, што б адразу стала зразумелым, у душу запала. Купец не першы раз абяцаў прывезці што-небудзь. Праўда, абяцанкі заставаліся абяцанкамі. Магчыма, у час яго чарговага прыезду пашанцуе?

Таму і чакаў Ананія гэтую вясну з такім нецярпеннем, як ні якую іншую. Ці не штодня спускаўся да Піны, назіраючы за ледаходам. Узрадаваўся, калі адным ранкам убачыў, што рака амаль ачысцілася ад зімовага панцыру, хаця вада яшчэ і не спадала. Прыпязь, дык тая па-ранейшаму нагадвала вялізнае мора, якое ахапіла ў акрузе не адну мілю. Аб тым, дзе знаходзіліся яе пастаянныя берагі, давалі знаць толькі кусты ды дрэвы, што вытыркаліся сям-там з вады.

Аднойчы Ананія напаткаў на беразе Навошу. Той так-сама ахвочы быў палюбавацца прыродай, што абуджалася ад зімовага сну. Пастаялі ўдвух, узіраючыся ў люстраную роўнядзь.

— Не хутка спадзе вада, не хутка, — парушыў маўчанне Навоша.

— Не хутка, — пагадзіўся Ананія. — Шкада...

— Што шкада? — не зразумеў Навоша.

Паміж імі даўно не было асаблівых сакрэтаў. Навоша таксама працаваў пры княжацкім двары, толькі ў ад-розненні ад Ананія, з'яўляўся жывалісам. Як і Ананія, меў талент, Богам дадзены. Пісаў абразы, ствараў разма-лёўкі ў цэрквах. Нават афармляў пакоі самога Фёдара Яраславіча.

Ананія не таіўся, раскажаў усё, як было. Навоша ўважліва выслухаў:

— Прыедзе твой купец, чакай... — працягваў: — А кні-гі прывязе, і мне пакажы. Ты ж ведаеш, і я да чытання ахвочы...

Як жа ўзрадаваўся Ананія, калі праз дзень-другі па звычцы спусціўся да Піны і ўбачыў, як далёка на гары-зонце, там, дзе яшчэ Прыпяць не ўвайшла цалкам у свае берагі, паказаліся кропкі купецкіх суднаў. Быў ужо пачатак чэрвеня, куды больш паўгода прайшло, а вада, што не часта назіралася, усё яшчэ не спадала. Ды, Бог яго, з той вадой. Галоўнае, што доўгаму чаканню прыйшоў канец. Хутка, вельмі хутка ўжо будзе трымаць ён у руках пальмавыя дошкі, а калі пашанцуе, — і кнігі на сваёй, зразумелай мове. Разважаў нават, а што болей чакае ён — пальмавыя дошкі ці кнігі? Прыйшоў да высновы, што і тое, і другое. Бо ўсё гэта так неабходна для яго духоўна-га спахыву, для працы.

Дошак купец і сапраўды прывёз некалькі, а вось кні-гу — толькі адну. Ананія падзякаваў, прапанаваў узамен свае работы, бо даўно яны дамовіліся не грашыма раз-лічвацца. Хацеў было запытацца ў купца, а чаму той кніг болей не прыдбаў, ды купец, разумеючы, што гэтае пы-танне абавязкова з'явіцца, апырэдзіў:

— Кніга і праўда толькі адна... Ды ведай, поп Ана-нія, — ён наўмысна жартліва выдзеліў менавіта «поп», — ведай, цаны гэтай кнізе няма. Пражскае выданне прытчаў Саламонавых. Сам доктар Скарына ажыццявіў. Летась, восенню 1517-га года, калі хочаш дакладней, дык 6 каст-рычніка.

Купец узяў кнігу з рук Ананія.

— Глядзі, вось тут, на тытульным лісце з гравюрай і ўказана: «Зупольне выложны на рускій языкъ докторомъ Францискомъ Скориною с Полоцка».

Адчуваючы, што Ананія зацікавіўся выданнем, удакладніў:

— Глядзі, неабходна «чести всякому человеку, мудрому и безумному, богатому и вбогому, младому и старому, на-больей тым, они же хотят имети добрые обычае и познати мудрость и науку».

Не даў купец Ананію і слова сказаць:

— Бяры, бяры, поп Ананія, пазнавай «мудрость и науку», а дзякаваць пасля будзеш, калі прачытаеш. Магчыма, і ў працы тваёй дапамогуць прытчы Саламонавы...

Шкадаваў, яшчэ як шкадаваў Ананія, што тады так хутка развітаўся з купцом. Неаднойчы пасля думаў: мала тых ухвальных слоў яму сказаў, бо кніга гэтая і сапраўды многае ў яго душы перайначыла. Так захапіўся Ананія ёю, што хвіліны вольнай не меў. Усё, што акружала, не на адзін дзень як бы страціла сваё звыклае існаванне. Калі ж спахапіўся, позна было. Адплылі купцы, добра яшчэ калі знаёмец у Пінск восенню дабярэцца, а так давядзецца зноў да вясны чакаць.

Прывабіла Ананія ў скарынавай кнізе густоўнае афармленне. Як мастак, ён па вартасцях ацаніў застаўкі, гравюры. Але няменшае задавальненне меў і ад знаёмства з самімі прытчамі. Адну з іх перачытваў неаднойчы — «Первый суд еже судил Соломон царь две жене блудницы о двоих детях». Падобныя гісторыі аб мудрасці людской, яму неаднойчы даводзілася чуць, ды гэтая асабліва кранула, трывала засела ў памяці.

Падумаць толькі, якім мудрым, празорлівым аказаўся Саламон, калі да яго прыйшлі на суд-раду дзве жанчыны? А не так жа проста было разважыць, каторая з іх хлусіла, а якая праўду гаварыла. У адным сумненні не заставалася — абедзве маці і абедзве вельмі любяць дзяцей. Але адна па неасцярожнасці задушыла дзіцёнка ў сне і ўпайкі замяніла сынам другой. Не быў бы Саламон Саламонам... Загадаў, падумаўшы-разважыўшы, дзіця... рассячы, а пасля падзяліць пароўну. Каб кожную маці не пакрыўдзіць. Чужая, як і можна было чакаць, адразу пагадзілася, а родная ў распачы сказала: «Хай лепш яна забярэ дзіця, абы толькі яно засталася жыць!»

Думаў шмат Ананія над зместам гэтай прытчы. На-

раджаліся вобразы, набываючы сваю рэальнасць. Адначасова кранала чытанае і чуае раней — згадкі пра Сафію Прамудрасць, прыпаміналіся вершы Іаана Дамаскіна, цара Давіда, у якіх ужо сам Хрыстос называецца Сафіяй. У новым святле паўставалі і пропаведзі Іаана Залатавуста. Захацелася ўсё гэта ўвасобіць на дрэве. І назва акрэслілася — «Прамудрасць ствары сабе храм». Ведаў, нялёгка давядзецца, каб усё па-майстэрску перадаць на дрэве. Але задуманае не адпускала ад сябе, не хацелася работу адкладваць на пасля.

Калі падзяліўся планамі з Навошам, той ухваліў іх. Гэта надало яшчэ болей упэўненасці. Пачаліся дні, тыдні настойлівай працы. Часам настолькі захапляўся ёю, што не звяртаў увагі на прыцемкі. Запальваў лучнік і старанна шчыраваў над дрэвам, надаваў яму жыццё, адухаўляў яго. Балазе, абрысы твора лёгка вымаляваліся ў памяці, а патрэбныя інструменты знаходзіліся пад рукой. Ананія і сякерай карыстаўся, калі трэба было прайсціся па дрэву «па-чарнавому», пасля пераходзіў да стамесак рознага памеру, нажоў-разцоў, браў у рукі свярдзёлак. Усё тое, што і патрэбна разьбіру.

Інструменты слухаліся яго. І рука ўпэўнена хадзіла, ды і многае з гэтага рыштунку самім зроблена было. Вядома, Ананія давяраў майстрам, якія апрацоўвалі жалеза, яны нямала дапамагалі, каб займець дасканалыя інструменты. І ўсё ж, сам зробіш, большая ўпэўненасць, што працаваць будзе лёгка. Найперш, калі кампазіцыя складаная. Адзін неасцярожны рух — і вострая стамеска так увойдзе глыбока ў дрэва... Хоць крычы, а паправіць ужо нічога немагчыма будзе.

Ды і князь Фёдар Яраслававіч падахвочваў Ананія да новай работы, загадзя ўхваліў яе:

— Старайся, Ананія, дарунак харошы будзе...

— Дарунак, княжа?

— Фёдару Іванавічу Шчэпіну падарыць збіраюся, дык ты зрабі так, каб і надпіс адпаведны быў.

Князь і тэкст сам напісаў: «Дана бысть княземъ Федоромъ Ивановичемъ Ярославича Федороу Ивановичоу Щепиноу». Выразаў Ананія, як мае быць, гэты надпіс на абразку. Праўда, як заўсёды, не забыўся і пра аўтарства. Са згоды князя Фёдара Яраслававіча дадаў: «Робиль попь Ананиа».

Кампазіцыя — адно задавальненне! Кожны, хто меў магчымасць пазнаёміцца з абразком, не хаваў свайго за-

хаплення, казаў Ананію ўдзячныя словы.

Ды і было чаму захапляцца. Пастараўся Ананія, як ніколі пастараўся. У левай частцы абразка намаляваў Сафію Прамудрасць божую, якая на прастоле сядзіць, а правай рукой бласлаўляе. У левай жа яна скрутак трымала. Над Сафіяй фантастычны храм, а там цар Саламон схіліўся. Да Іаана Дамаскіна звяртаецца, разам разгорнуты скрутак разглядаюць. У цэнтры ж кампазіцыі маці боская з дзіцем, як само зямное ўвасабленне мудрасці. Аб гэтым нагадвае, паказваючы на яе, Іаан Дамаскін. У верхняй частцы абразка, справа, сем выяў анёлаў, яны напамінаюць аб сямі ўсяленскіх саборах. Сцэна ахвярапрынашэння атрымала ўвасабленне ўнізе кампазіцыі. Тым самым паядналіся між сабой старажытнае прароцтва і яго новазапаветнае ўвасабленне.

Найменш складаную кампазіцыю прыдумаў Ананія і на другой дошцы. Атрымаўся двухбаковы абраз, кожная з кампазіцый стала створкай мініяцюрнага дарожнага складзена. Бяры ў дарогу і пастаянна з табой Сафія Прамудрасць, заўсягды не пакіне вера ў Бога, ва ўсё добрае на зямлі, што і пачынаецца з гэтай усвядомленай веры.

Праз некаторы час Ананія зноў вярнуўся да кампазіцыі «Прамудрасць, ствары сабе храм». Зрабіў яшчэ адзін экзэмпляр, ідэнтычны папярэдняму. Толькі на верхнім правым бардзюры з'явіўся дадатковы тэкст: «Софеи Премудрость бжиа зроблена повелением блговерна князя Федора Ивановича Ярославча». Унізе, справа, дадаў майстра: «Попъ Ананія», ды і піктаграму паставіў у выглядзе крыжа.

Задавальненне ад зробленага доўга не праходзіла, пакуль не настаў той момант, калі зразумеў Ананія, што яго душа ўжо прагне нечага новага. Адчуў — хочацца зноў над чарговым творам працаваць. Ды так, каб ажыццяўленне задумы забрала не тыдзень, не два. Ён даўно заўважыў за сабой гэтае. Найбольшае натхненне прыходзіць падчас асаблівага творчага ўзрушэння. Здаецца, падобны момант і настаў. Узрушэнне напаткала не вясной, як надаралася неаднойчы. Не летам, што таксама часта бывала.

Зімой адчуў Ананія новы прыліў творчых сіл. У самяя каляды... Марознае, сцюдзёнае паветра асвятляла, ачысціла душу. Спорна працаваў нож-разец, пакідаючы на цвёрдай дошцы лініі, паглыбленні, лёгка абыходзіў тыя месцы, дзе кампазіцыйны рэльеф узвышаўся. Нараджаўся сюжэт «Каляды». У цэнтры — маці боская з дзі-

цем... Потым былі выкананы і іншыя кампазіцыі — «Праабражэнне», «Ушэсце», «Успенне». Сам жа абразок, складзены з гэтых чатырох частак, Ананія назваў «Святы».

...За працай незаўважна праходзілі гады. Ананія даўно ўжо страціў лік абразкам, зробленых ім. Ды і як палічыць іх, калі яны хутка развіталіся са сваім гаспадаром. Нешта князь Фёдар Яраслававіч браў сабе, штосьці дарыў Ананія сябрам і блізкім людзям. Траплялі абразкі і купцам. Іх звычайна майстра абменьваў на кнігі, а асобныя і прадаваў... Дык колькі ж іх было зроблена? Дзсяткі, сотні?! Няважна колькі, галоўнае, што ўсё гэта былі не падробкі пад мастацтва, а само мастацтва. Гэта была праца чалавека таленавітага, які спяшаўся дарам сваім дзяліцца з людзьмі.

Адно заўважаў Ананія за сабой апошнім часам. Чамусьці назойліва лезлі ў галаву словы, прамоўленыя колісь варажбіткай: «Шчасце не міне цябе, але ніхто пасля пра тваё жыццё нічога ведаць не будзе...» Хацелася адагнаць думку аб гэтым, але словы не пакідалі і, што самае страшнае, напаміналі аб сабе ўжо бяссоннымі ночамі.

— Можа, гэта ўжо старасць надыходзіць? — думалася Ананіі.

«Старасць?» — як бы перапытваў ён самога сябе і, не знаходзячы пэўнага адказу, сіліўся заснуць, але не мог гэтага зрабіць. Тады паціху выходзіў на двор, стаяў колькі хвілін, узіраючыся ў бездань чорнага неба, на якім далёка-далёка, у неабсяжнай вышыні мігцелі адзінокія зоркі.

Можа, адна з іх і яго? Аднак, паспрабуй даведайся, каторая. І гэтаксама паспрабуй згадай, колькі свяціць ёй дадзена яшчэ. Адзін Бог пра гэта ведае. І што лёсам накіравана, таго не перайначыш ужо, як ні старайся.

Ад такіх думак станавілася Ананію лягчэй, і ён, вярнуўшыся ў свой прытулак, хутка засынаў, каб назаўтра раніцой зноўку ўзяцца за працу.

...Да нас дайшло толькі некалькі работ Ананія. Першая з іх «Прамудрасць, ствары сабе храм» была знойдзена яшчэ ў 1849 годзе Ш. Кае і А. Марцінам у французскай калекцыі Бланжы. Два творы знаходзяцца ў Рускім музеі ў Санкт-Пецярбургу. Гэта абразок «Прамудрасць, ствары сабе храм», ідэнтычны «французскаму», і «Святы».

Невядома дзе і калі нарадзіўся мастак, калі і дзе памёр. Аб адным можна сказаць з упэўненасцю — тварыў

Ананія ў прамежку паміж 1499—1522 гадамі, бо тады якраз княжыў у Пінску Фёдар Яраслававіч. Паметкі ж на знойдзеных творах: «зроблена...», «робил» даюць падставы сцвярджаць, што Ананія быў беларусам. І яго работы належаць не да лепшых узораў старажытна-рускай дробнай пластыкі канца XV — пачатку XVI стст., як чамусьці па-ранейшаму сцвярджаюць асобныя даследчыкі, а беларускай...

Канечне, гісторыкам мастацтва, даследчыкам удалося прыкладна назваць час творчасці Ананія, дзякуючы таму, што яны ўстанавілі гады княжання Фёдара Яраслававіча. Аднак і сам Ананія аказаў добрую паслугу свайму колішняму князю, пра якога б наўрад ці шмат ведалі нашчадкі, калі б не працавалі пры яго двары Ананія, Навоша, іншыя таленавітыя прадстаўнікі беларускага народа.

...Бадай, кожнаму, каму давядзецца пабываць у Кіева-Пячорскай лаўры, пастаяць ля магільнага склепа пінскага князя Фёдара Яраслававіча, прачытаўшы эпітафію: «...широкиш панства ...отдечивши, мною сиял я знатно-стью», у думках захочацца дадаць: «знатносьцю Ананія».

ПЕСНЯ ПРА БЕЛАРУСЬ

Мікола Гусоўскі

Туга па лясной маладосці заўсёды жыла ў ім, як у сухмень пад мохам і шыгавіннем жыве грыбніца... Ён аддаваўся ўспамінам усёй сваёй істотаю і надыходзіла хвіліна, калі знікалі сцены, знікалі камяніцы і галасы Вечнага горада, знікаў Тыбр і разлогія кроны піній, і ён бачыў мірную зубрыную чараду на тым баку Нёмана. Потым яму было цяжка даць веры, што гэтыя роўныя лацінскія радкі накрэсліла на паперы ягоная, а не чыясьці іншая невідочная рука, што іх пакінуў звычайны атрамант з сажы і гарэхаў, а не нейкае магічнае рэчыва.

Уладзімір Арлоў

— Дарагі Ніколаус, — Эразм Вітэліус павольна хадзіў па пакоі, ступаў асцярожна, мераючы яго цяжкімі, упэўненымі крокамі. — Дарагі Ніколаус, — паўтарыў ён, і Мікола Гусоўскі адчуў, што спакойнасць, няспешлівасць гэтая ў развагах, як і павольнасць у хадзе, падманлівыя, а сам Вітэліус узрушаны. Пра гэта найперш сведчыў яго зварот «Ніколаус». Звычайна Эразм, калі неабходна было пра нешта запытацца ці даць якое заданне (у тым ліку і спешнае), гаварыў Мікалай. І толькі тады, калі надыходзіў момант вельмі адказны, карыстаўся паважным Ніколаус, якое ў яго ўяўленні нязменна асацыяравалася з важнасцю таго, пра што неўзабаве меўся паведаміць.

Праўда, Гусоўскі ўжо і так здагадваўся, пра што пойдзе гаворка, разумеў яе значнасць, але свайго ведання нічым не выказваў, чакаў, пакуль пра ўсё скажа сам Вітэліус. Не таму, што захоўваў ва ўзаемаадносінах пэўную адлегласць — Вітэліус жа вядомы дзяржаўны дзеяч, дыпламат, кіраўнік каралеўскага пасольства ў Ватыкане, а ён усяго-наўсяго васал, а калі прасцей, яго слуга, які адначасова выконвае і пісарскія абавязкі. Стасункі іхнія якраз даўно выйшлі за межы афіцыйных кантактаў і падчас

працы абодва выяўлялі не проста паважнае, а і сяброўскае стаўленне адзін да аднаго. У немалой ступені ў гэтым, бадай, сказвалася і далёкая адарванасць ад Радзімы, калі на чужыне душа звычайна цягнецца да супляменніка.

Не хацеў Гусоўскі забягаць наперад, бо як і Эразм Вітэліус, добра разумеў, што менавіта з гэтай гаворкі, з сумеснага абмеркавання таго, што ў аднолькавай ступені хвалюе абодвух, і пачнецца ў яго лёсе, лёсе Міколы Гусоўскага, нейкі новы этап. Хаця, чаму пачнецца? Пачатак гэтаму паваротку, можна сказаць, быў пакладзены некалькі дзён назад, калі Вітэліуса і Гусоўскага запрасілі паглядзець бой быкоў на арэне.

У самім відовішчы для іх, канечне, нічога новага не адкрывалася. Бавячы вольны час, яны, заўзятыя паляўнічыя, калі па нейкіх прычынах не выпадала магчымасці ўдзельнічаць у ловах, з ахвотай наведвалі карыду. Зразумела, паядынкі на арэне мала набліжаліся да ловаў, дзе патрабаваліся асабістае смеласць, рашучасць і адвага кожнага ўдзельніка, інакш лёгка было развітацца з жыццём, бо раз'юшаны звер знішчаў усё і ўсіх, хто апынаўся на яго шляху. Тым не менш, і назіранне за быкамі, у цэла якіх з усіх бакоў упіваліся стрэлы і коп'і, прыносіла асалоду, блізкую да паляўнічага азарту. Надыходзіла душэўнае расслабленне, зніжалася напружанне пасля працоўнага дня. Таму Вітэліус з Гусоўскім, як і іншыя прадстаўнікі пасольства, не праміналі выпадку, каб у чарговы раз стаць сведкамі падобнага паядынку.

Але днямі ім давялося не проста назіраць схватку на арэне, а аказацца поруч з папам Лявонам Х. Пра яго хадзіла нямала легенд, як пра адважнага паляўнічага. Паляўнічы азарт папы сказаўся і тут. Лявон Х, не саромеючыся, разам з усімі крычаў, свістаў, тупаў нагамі, даючы волю пачуццям. Не знаходзілі сабе месца і дыпламаты. Калі ж яны ўбачылі, як самы вялізны бык азверыўся, рынуўся на чалавека, які перад гэтым увагнаў у яго цэла доўгае кап'ё, адзін з іх не ўстрымаўся, на ўвесь голас закрываў:

— Як у нас на зубрынай аблаве!

Папа павярнуўся ў яго бок:

— На аблаве, кажаш? На каралеўскай?

— На літоўскай аблаве, — умяшаўся ў размову Вітэліус.

Лявон Х, пачуўшы пра «літоўскую аблаву», зацікавіўся, хацеў было адразу пра яе распытаць, але мусіў пакінуць гэта на пасля. Не мог адарвацца ад арэны, дзе

раз'юшаны бык насядаў на свайго крыўдзіцеля. Таму дасталося, яшчэ як дасталося! Не ўтрымаўся на нагах, упаў. Бык зноў стралой кінуўся наперад, яшчэ імгненне і...

«А-а-а-а!!!» — прыўзняліся ўсе з месцаў. Кожным валодаў толькі паляўнічы азарт, і ў гэтую хвіліну далёка не ўсе разумелі, што над чалавекам навісла смяротная небяспека. Ды той аказаўся не слабаком. Трымаўся да апошняга.

Бык, апусціўшы галаву, рынуўся на бедалагу. Той паваліўся на бок. Заставалася нейкая секунда — нават доля секунды, што магла вырашыць зыход гэтага, цяпер ужо такога няроўнага паядынку. І тут здарылася неверагоднае. Чалавек у гэтае самае імгненне здолеў выставіць кап'ё і трапіў жывёліне прама ў сэрца. Адбылося ўсё так нечакана, што калі бык з хрыпам паваліўся на бок, нямногія здагадаліся, што ён ужо мёртвы. І толькі тады, калі, хістаючыся, тэрадор узняўся, стаў на ногі, тысячны натоўп закрычаў, засвістаў — славячы яго, пераможцу.

Папа Лявон Х спешна, як бы баючыся, што пасля будзе позна, наблізіўся да Вітэліуса:

— Дык кажаш, як на тваіх літоўскіх аблавах? — не даючы яму прамовіць нешта ў адказ, дадаў, не просячы нават, а загадваючы. — Расказвай, хутчэй расказвай!

Эразм аднак загад сустрэў спакойна, павёў сябе так, быццам яму ці не штодня даводзілася толькі тое і рабіць, што пастаянна расказваць пра аблавы на звяроў. У сваю чаргу перадаў загад гэты Гусоўскаму. Праўда, звярнуўся да яго так, што ўжо зусім не загад прагучаў, а звычайная просьба:

— Давай, Ніколаус, расказвай.

І да папы, каб той зразумеў, чаму гэта ён, Эразм Вітэліус, не сам гаворыць пра зубрыную аблаву, а іншага просіць:

— Ён жа ў нас з тых краёў родам. У лесе нарадзіўся. З зубрамі жыў, з зубрамі і ў паядынкі ўступаў. — І да Гусоўскага: — Расказвай, Ніколаус, падрабязней расказвай...

Не адну гадзіну гаворка заняла, але Мікола Гусоўскі, бачачы, што папу ўсе прыгоды вельмі зацікавілі, паспраўднаму захапілі, і не спяшаўся асабліва. Запыняў увагу на падрабязнасцях.

Праслухаўшы расказ, Лявон Х звярнуўся да Вітэліуса:

— Пане пасол, а ці нельга б мне для маёй калекцыі

займець чучала гэтага бізона ці, як вы кажаце, зубра?

Вітэліус і сам быў не супраць зрабіць прыемнае Лявону Х, таму вырашыў выкарыстаць магчымасць:

— Калі жадаеце, то пастараюся. Адкладваць надоўга не буду, пашлю спецыяльнага ганца да Радзівіла. У нашых лясках такіх бізонаў процьма...

Бачачы, як у азарце загарэліся вочы ў папы, працягваў:

— Зробяць вам чучала, абавязкова зробяць...

— Гэта аднак не ўсё... — Лявон Х, уражаны расказамі аб паляўнічых прыгодах, што адбываюцца ў час палявання на зуброў, хацеў паболей ведаць пра гэтых дзіўных жывёл. — Не ўсё гэта... Чучала, вядома, няблага мець... Але яшчэ лепей будзе, калі згадкі пра паляванне пераліць памерам вершаваным.

— Памерам вершаваным? Мой Мікола, — Вітэліус дазваляў сабе ў адносінах да Гусоўскага і падобны зваротак, таксама ніколькі не крыўдзячы яго, а толькі тым самым паказваючы яшчэ большую прыязнь, — мой шкаляр і на паэзію здатны. Ён не толькі прысвячэнні і эпіграмы піша, а і рэчамі сур'ёзнымі захапляецца. Пры магчымасці, пазнаёмлю вас з яго творами. Сам асалоду ад паэтычнага слова надзвычайную меў, і вы яе, не сумняваюся, не меншую атрымаеце. А пра зубра Мікола напіша, абавязкова напіша...

— Дарагі Ніколаус, — Вітэліус нарэшце перастаў хадзіць па пакоі. — Ведаеш, пра што я хачу гаварыць? Вядома ж, ведаеш... Пра паэму, якую мусіш ты напісаць. Пра будучую паэму пра зубра, пра «Песню пра бізона», як таго жадае Лявон Х. Толькі хацелася б...

Тут Вітэліус замаўчаў. Не, не з думкамі збіраўся. Зусім не з думкамі збіраўся, гэта Гусоўскі разумеў. Як адчуваў і тое, што нечаканае маўчанне зусім невыпадковае. Відаць, біскуп хацеў сказаць штосьці важнае, аднак прамовіць яго так, каб адначасова прагучала яно і простама, даходліва:

— Не мне цябе, Ніколаус, вучыць, як пісаць... Не мне! Ды, зразумей, дарагі, гэта павінна быць не проста паэма пра зубра, а паэма пра нас. Пра ўсіх нас, хто жыве пад Палярнай зоркай. Пра народ наш...

Чым больш слухаў Мікола свайго гаспадара, тым больш здзіўляўся, наколькі думкі таго адпавядаюць яго ўласным развагам. І сапраўды пра народ наш трэба раска-заць... Пра ліцвінаў, пра палякаў, якія насяляюць вялізную краіну сярод дрымучых лясоў. Ды так раска-заць,

каб не толькі тут, у спякотнай Італіі, але і ў іншых дзяржавах зразумелі — ёсць народы гэткія ж культурныя, як і тутэйшыя. І няважна, што, магчыма, у сваім эканамічным развіцці яны пакуль не дасягнулі таго ўзроўню, як італьянцы. Культура ж, калі глядзець шырока, сам уклад паўсядзённага жыцця. Пачынаецца яна і з духу народнага, і з легендаў, паданняў, казак, якія перадаюцца з пакалення ў пакаленне. І з гісторый пра таго ж самага зубра, ды такіх займальных, што нават цяжка зразумець, дзе праўда, а дзе фантазія, выдумка.

Хаця, ці ёсць асаблівая патрэба гэтыя дзве плыні падзяляць? Неабходна расказваць так, як ёсць. Бо і выдумка таксама сведчанне таленту народа, яго паэтычнай душы. Так ён, Гусоўскі, і будзе пісаць пра зубра. Пра зубра і пра свой народ.

— Зразумеў, што ад цябе патрабуецца? — вывеў яго з роздуму Вітэліус. — Зразумеў?

— Усё зразумеў! Пра народ наш раскажу, як мае быць. Пра народ і яго звычаі.

— Дык поспехаў табе, Ніколаус, — Вітэліус абняў яго. — Дакажам, на што мы здатныя. Пакажам, хто ёсць мы на гэтай зямлі. Каб людзі паўсюдна ведалі, каб пераканаліся пад Паўночнай зоркай не нейкія там дзікуны, а цывілізаваны народ!

Пісалася лёгка. Вершаваныя радкі не толькі за пісьмовым сталом нараджаліся, але часта прыходзілі і падчас блукання па Рыме, калі прысядаў у засені дрэў, хаваючыся ад спякотнага паўднёвага сонца і не знаходзячы прахалоды. Ды не зважаў на гэта, бо ў думках быў далёка адсюль, там, дзе не пальмы растуць, а разгалістыя елкі, дубы ў некалькі абхватаў.

Гусоўскі меў добрую памяць, таму, вярнуўшыся дамоў, без асаблівых высілкаў прыгадваў тое, што нарадзілася, калі хадзіў па горадзе. І лёгка клаўся радок за радком, хоць паэтычную форму выбраў няпростую — бліскі да гексаметра пяці- і шасцікратны дактыль з цэзураю і без цэзуры.

У пушчы, у роднай знаходзіўся ў гэты момант Мікола Гусоўскі:

Вочы прыжмурыш — і быццам іх бачыш на стойлішчы ў пушчы:

Лес векавечны, і ён прытаіўся між елак,

Грозны, пануры, магутны рагаты асілак.

Хай ён рыкне і прарвецца ў радкі мае рэхам

Тое рыканне — набудзе гармонію песня;

Хай ён бадне ў мой радок, каб маглі мы памераць

Бурае дзіва з абшараў Літоўскага княства.

Волатным целама сваім ён настолькі вялікі,
Што, калі ранняць смяротна і, ранены, ўкленчыць,

Трох паляўнічых садзіцца ў яго між рагамі.

Скажам, калі б наўздагад я пачаў падбіраць параўнанні

З мордай і каркам янонімі, не падабраў бы.

Злямчаны клін барады памялом вытыркае з-пад сківіц,

З позірка зыраць і злосць, і нянавісць, і ярасць;

Грыва калматая шчыльна да самых лапатак

Шыю ўкрывае, звісаючы ўніз па калені.

(Тут і далей пераклад Язэпа Семяжона.)

Ажывалі малюнкi, памятлівыя з маленства. Паўстава-лі вобразы роднага краю, а за ўсім гэтым прыгадваў і асобныя моманты з уласнай біяграфіі. Асобныя, бо сціп-ласць не дазваляла Гусоўскаму гаварыць шмат пра сябе, узнаўляў толькі тое, што мела непасрэднае дачыненне да раскрыцця задумы. Ды гэта той выпадак, калі сціпласць саслужыла нялепшую паслугу. Каб жа Гусоўскі быў больш дакладны ў перадачы пэўных рэалій уласнага жыцця! Глядзіш, і яго біяграфія не мела б шматлікіх «белых плям». А так — даводзіцца пра многае здагадавацца, нешта адкрываць інтуітыўна, шукаючы факты, як кажуць, на-вобмацак.

Нарадзіўся М. Гусоўскі недзе каля 1480 года, хоць асобныя даследчыкі апошнім часам схільны называць і 1470 год. Аднак 500-годдзе з дня нараджэння выдатнага паэта-лацініста, прадстаўніка новалацінскай усходне-еўрапейскай школы па рашэнні ЮНЕСКА адзначалася ва ўсім свеце ўсё ж у 1980 годзе.

Радзімай М. Гусоўскага можна ў аднолькавай ступені назваць і Магілёўшчыну, і Гомельшчыну. Дакладных звестак і тут няма, але ў паэме два разы згадваецца «Дняпра паўнаводная строма», якую аўтар запамніў з маленства, бо яе, як прызнаецца ён, «пераплываў... з канём у пагоні за зверам»...

На гэтай зямлі М. Гусоўскі ўпершыню далучыўся і да ведаў: «свет даўніны вывучаў па кнігах славянскіх — граматах рускіх, кірыліцай пісаных вязкай». Увогуле, ён быў дзіцем прыроды. У лясной глухамані нарадзіўся, з лесам не развітваўся і калі падрас, бо бацька быў лесні-ком-палясоўшчыкам:

Край свой (цяпер ужо ўласнасць Кароны) калісьці

Я перамераў удоўжкі і ўпоперак пешшу.

Змалку ад бацькі вучыўся ў бясконцых абходах

Крокам нячутным ступаць, каб нішто не шурхнула,

І спасцігаў, як звяроў прыкмяцаць па бярогах

Нюхам, і вухам, і вокам. Без якасцяў гэтых

Не напалюеш, бо звер палахлівы і пільны.

Колькі патоў ён, бывала, зганяў з мяне ў зімнюю сцюжу,
Коп'і шыбаць прымушаючы з бегу наводмаш!

Колькі нагледзеўся смерці, наслухаўся энку
Ў пушчах, пакуль мяне, сына, вучыў палясоўшчык!

Рос і засвойваў усё: дзе сям'ёю мядзведзі
Сусяць маліннік, дзе пасвіцца дзік па дубровах,

Як на ласёў асцярожных нябачныя сеці
Ў лузе расставіць, каб трапіў у пастку сахаты.

Калі падрас, акрэп, разам з вопытнымі паляўнічымі і сам прымаў удзел у паляванні на зубра. У час адной з аблаў хутчэй за ўсё і пазнаёміўся з тагачасным сакрата-ром вялікакняжацкай канцылярыі Эразмам Вітэліусам. Пры якіх абставінах гэта адбылося, таксама нельга пэўна сказаць, але ў паэме ёсць эпізод, які дае падставы сцвярджаць, што гэта адбылося прыкладна так.

Кароль Аляксандр захацеў паказаць паляванне на зубра сваёй жонцы Алене, дачцэ маскоўскага князя Івана III, і іншым прыдворным дамам. У пушчы збудаваў памост у тры сажні, на чатырох магутных падпорах, на якім і размясціліся гледачы. Перад памостам расцягнуўся ланцуг паляўнічых. Сярод іх быў і Вітэліус.

Хвіліны, як ніколі, доўжыліся. Заду, у некалькіх сотнях крокаў ад паляўнічых, на памосце чуўся дружны смех. Гэта весяліліся прыдворныя дамы з каралевай, якім нешта расказвалі панічы. Ім таксама не цяпелася сутыкнуцца са зверам, але наперад не высоўваліся, каб надта не рызыкаваць. Чакалі, пакуль пачнуць паляванне больш вопытныя, каб пасля далучыцца да іх.

Вітэліуса гэты беспрычынны смех пачаў раздражняць, а яшчэ болей выводзілі з сябе жарцікі панічоў. Ён ужо хацеў сказаць нешта колкае ў іх адрас, як пачуў наперадзе ціхі, амаль нячутны яшчэ брэх сабак. Паляўнічае чуццё падказала: «Не звяртай ні на што ўвагі, галоўнае пачынаецца». Вітэліус мацней сціснуў кап'ё, напружыўся, узіраючыся ўдалачынь.

Снежная белізна апякала вочы, даводзілася прыжмурвацца. Аднак і так было зразумела, што праз некалькі хвілін пакажацца зубр. Магчыма, і не адзін. Сабачы брэх узмацніўся, становіўся пералівістым. І сапраўды неўзабаве на ўзлесак выскачыў... важак. Сумнення быць не магло — самы магутны звер, з ноздраў якога, як з вялізнага катла, валіла пара.

Убачыўшы людзей, зубр шырока раззявіў пашчу, з храпам захапіў паветра і працяжны рык аглушыў наваколле.

Гэта было папярэджанне важака зубрыцам і аблеткам, што несліся за ім крыху здаля. «Трывога! Трывога!» — чулася ў гэтым рыку. І, разумеючы, што ён адзіны абаронца іх, ён, а ніхто іншы адказвае за іх жыцці, зубр кінуўся ў бок памоста. У звера паляцелі пікі, стрэлы — не адна з іх ўжо тырчэла ў загрыўку, і гэта яшчэ больш раззлавала жывёлу.

З разгону зубр ударыў у памост. Як лёгкая шчэпка, вылецела зламаная адна з апор. Закрычалі, залямантавалі ад страху прыдворныя дамы, збіліся ў кучу, бо насціл нахіліўся. Зубр жа, страсянуўшы галавой, з налітымі крывёю вачыма развярнуўся, каб зноў пайсці ў атаку.

— Што будзе, што будзе?! — Эразм не памятае, шаптаў ён гэта, ці казаў у голас, але і сам не ведаў, што рабіць. Кінуцца на лютага звера, значыць — свядома развітацца з жыццём. Яго не спыніш, не ўтрымаеш. — Што будзе...

І раптам з-пад таўсматых ялін напярэймы зубру кінуўся малады лоўчы. Хто ён, ніхто не ведаў. Ды і, прызнацца, не бачылі яго за ствалом дрэва. Вajak, нечакана заўважыўшы перад сабой чалавека, асеў на пярэднія ногі так, што з-пад снегу паказалася мёрзлая зямля. Ён не мог, не хацеў паверыць... Нехта асмеліўся саступіць дарогу!

Яшчэ мацнейшы рык працяў наваколле. Зубр падрыхтаваўся да рашучага скачка, але лоўчы палічыў за лепшае адскочыць убок і зноў схвацца за дрэвам. Гэта яшчэ больш раз'ярыла зубра, і ён пачаў рабіць вакол ёлкі кругі, каб схпіць чалавека.

Лоўчы таксама разумеў небяспеку і ведаў, што кожны яго неасцярожны крок можа каштаваць жыцця. Тым больш што зубр высунуў доўгі, як вужака, язык, наравіўся захапіць лоўчага, падцягнуць да сябе. Занепакоіліся ўжо і вопытныя паляўнічыя. Нашто Вітэліус у розныя варункі трапляў, але і ён распачна прамовіў: «Ну, усё!»

Становішча ўскладнялася тым, што пацэліць стралой у звера было практычна немагчыма, так хутка разам з чалавекам ён насіўся вакол дрэва. Заставалася спадзявацца на вынослівасць лоўчага. Ён жа, як бачна, ведаў сабе цану. Пакуль не спяшаўся цяляць у зубра, хацеў, каб той знямог. І дамогся свайго. Крокі звера станавіліся ўсё больш цяжкімі, ён соп, спатыкаўся. Нарэшце, пысай прысланіўся да елкі. Гэтага і чакаў лоўчы. Удар клінка быў дакладны і прафесіянальны, прама ў сэрца.

Пасля гэтага і адбылося знаёмства Вітэліуса з Міколам Гусоўскім, тым самым смелым лоўчым, які ўратаваў

ад пагібелі каралеву і яе світу. Эразм узяў яго на працу ў сваю канцылярыю, а калі ў 1518 годзе ўзначаліў польска-літоўскую дыпламатыю, на новую службу сабраўся і Гусоўскі.

...Праца над паэмай яшчэ больш зблізіла іх. Гэта і на самой справе была як сумесная творчая праца. Канечне, пісаў Гусоўскі, але і Вітэліус меў самае непасрэднае дачыненне да таго, што ўвасаблялася на паперы. Як сябра і аднадумца, даваў парады, падказваў, на якія моманты звярнуць найпершую ўвагу. Ды і сам Гусоўскі памятаў ужо добра — твор жа павінен быць пра наш край. Тым не менш, любіў параіцца, перш чым садзіцца за наступны раздзел. Так было і пасля таго, як прачытаў Эразму пра паляванне, пасля якога яны пазнаёміліся, зблізіліся.

— Памятаю, Ніколаус, памятаю... — Вітэліус узяў у рукі аркуш, спісаны рукой Гусоўскага. — Здрава ў цябе атрымалася! Нічога не скажаш. Быццам навідавоку бачу твой той паядынак са зверам. Умееш, умееш пісаць.

Вітэліус пачаў чытаць уголас, як бы смакуючы кожнае слова, правяраючы яго на вартасць:

...Звер з паляўнічым — адзін на адзін. Сперажыся,

Смелы дзяціна! Жыццём за памылку заплаціш:

Выткнешся бокам з-за дрэва — падые на рогі.

Круціцца, быццам у танцы, капыты і чобат,

Дамаж — дзябёлая елка — стаіць, як княгіня.

Слухаў Гусоўскі, сарамяжліва вочы апускаў. І падбалася — што праўда, то праўда. Адначасова і не верылася, няўжо гэта ён сам напісаў, колішні лоўчы Мікола з Гусава?! Не верылася — таксама праўда. А Эразм дачытаў раздзел да канца. Зноў вярнуўся да заключных радкоў:

Нетры лясныя стаілі ў сваёй таямніцы

Шчэ аднаго, што паранілі, — можа, і сына

Гэтага волата. Хай выжывае, не буду

Гнацца ў пагоні за раненым. Час падганяе.

— Для мяне, дык гэтыя радкі твае вельмі шмат гавораць. І пра народ наш гавораць. — Вітэліус па звычцы захадзіў па пакоі. — Не забыўся, ніколі не забудуся. Тады цудам многія ўратаваліся, дзякуючы табе ўратаваліся. Але, што цікава, ніхто, як азлобленыя ні былі, не пагнаўся ўслед за другім зубрам, за параненым. Не помслівыя мы, Ніколаус, вось што важна... А калі далей глядзець — не любім мы крыві. Не любіць народ наш захопнікаў і сам захопнікам не хоча быць. Не здагадаўся, куды хілю?

— Калі вас правільна зразумеў, — усміхнуўся Гусоў-

скі, — вы пра тое, пра што я пішу цяпер... Хочаце паслухаць?

Гусоўскі ўзяў паперыну, якая ляжала збоку:

— Да вашага прыходу закончыў:

Спынім забойствы! Сумленне, і розум, і гонар

Ўладна загадваюць кніжніку: як са званіцы,

Бі ў сваё звонкае слова, узбройвай народы

Супраць разбою! Бясконца купае і губіць

Марс збраяносны людзей у крывавах купальнях.

Свет хрысціянства з яго хрысціянскаю верай

Трэснуў даўно, і расколіна вельмі глыбока

Ў стрыжань пайшла, скалануліся веры падрубы!

Хто вінаваты? Чыёю злачыннай рукою

Губяцца сувязі братнія, бурацца храмы?

Вораг знішчае — мы скажам, а трэба ж прызнацца:

І ад сваіх міжусобиц мы ўсе не дужаем,

Нашы ж мячы падсякаюць вучэнне Хрыстова.

— Маладзец, нічога не скажаш — маладзец! — прамовіў Эразм звыкла, бо шмат гаварыў нешта падобнае Гусоўскаму і кожным разам разумеў: словы гэтыя не лішнія, апраўданыя яны, да месца. Заслугоўвае такой пахвалы аўтар, заслугоўвае, а што будзе, калі твор напішацца цалкам?! Не можа не ўзрадавацца Лявон Х, не можа...

Праўда, папа Лявон Х з усёй паэмай пазнаёміцца так і не паспеў. Памёр у 1521 годзе, але чытаў твор па меры яго напісання. Завершана паэма была ў 1522 годзе, калі папскі прастол заняў Андрыян VI. І не ў Рыме, а ў Кракаве, пасля звароту пасольства паставіў Гусоўскі апошнюю кропку. У кастрычніку наступнага года ў Кракаве кніга «Песня пра постаць, дзікасць зубра і паляванне на яго» пабачыла свет. Асноўнае месца ў ёй, безумоўна, заняла паэма «Песня пра зубра». Аднак пад адной вокладкай яшчэ былі сабраны праявічнае прысвячэнне каралеве Боне Сфорцы і адзінаццаць вершаў, напісаных раней.

Прысвячэнне, канечне, можна разглядаць і як традыцыйную ўдзячнасць аўтара — зборнік жа з'явіўся не ў нейкай там другараднай, а менавіта ў каралеўскай друкарні. Аднак Гусоўскі не абмежаваўся абавязковымі ў падобных выпадках кампліментамі. І не звычайнае гэта прысвячэнне, а публіцыстычны зварот, напісаны страсна і поклічна. У каралеве Боне Сфорцы паэт бачыў чалавека (не кажучы ўжо — правіцеля), які павінен узяць дзяржаўнае апякунства над таленавітымі людзьмі. І дзеячамі мастацтва, культуры, і прадстаўнікамі навукі. Гаварыў Гусоўскі і аб неабходнасці далучэння народа да ведаў.

Што меў на ўвазе, калі пісаў гэта? Відаць, дбаў і аб

тым, што мова, якая прыходзіць да чалавека ў маленстве, павінна спадарожнічаць яму і ў сталасці, па выхадзе ў вялікі свет жыцця. Не мог над гэтым не думаць Гусоўскі, бо ў самога, як не прыкра, атрымалася інакш. Хоць і меў прыстойную адукацыю (як устанавілі даследчыкі, ён вучыўся ў Вільні, Польшчы, Італіі), пісаць пасвойму не мог. А што хацеў — сумнення няма.

Па-лацінску створана «Песня пра зубра», але гэта паэма перш за ўсё беларуская. Сам дух народны напаўняе яе старонкі ад пачатку да канца і пастаянна дае знаць аб сабе нацыянальны каларыт. Ненавязліва расказваецца пра народны побыт, звычаі. І ўсё гэта праз прыроду. Праз далучэнне да яе і еднасць з ёю.

Вядома, само жыццё прымушала людзей ад яе браць многае, каб выжыць. Не без гэтага, як кажуць. Жыццё ёсць жыццё, супраць яго не пойдзеш. З маленства запала Гусоўскаму ў памяць прымаўка: «Жывіся глушчом — станеш мудрацом». У Вялікім княстве Літоўскім лічылася, што глушцовае мяса не толькі вельмі спажывае, але і садзейнічае разумоваму развіццю чалавека. Пра гэты звычай нагадваецца і ў паэме:

З токаў шчаслівец прыносіць двайную спажыву:

Страўніку — ежу, а глузду — і кемнасць, і мудрасць.

Як шкадаваў Гусоўскі, што ў Рыме не мог пайсці на такавішча, упалываць гэтую дзіўную птушку. Не, не пра глушцовае мяса думаў, хаця, калі разважаць, і яго пакаштаваць не адмовіўся б. Не ляжала ж душа да ўсіх гэтых макаронаў.

Па прыездзе ў Кракаў, калі справы больш-менш уладзіліся, прапанаваў неяк Вітэліусу схадзіць на паляванне.

— Апярэдзіў ты маю прапанову, апярэдзіў! — сказаў Эразм радасны. — Я пра гэта таксама думаў. Але да зубрыных ловаў рыхтавацца трэба, ды і ўдвух не пойдзеш на іх...

— А я не пра ловы зубрыныя, а пра паляванне на глушоў...

— І я таксама...

Назаўтра ранічкой прыхапілі лукі — ад мушкетаў адмовіліся, паляваць, дык так, каб сапраўдную асалоду мець, а не толькі дзічыну нішчыць... Прыхапілі лукі і ў дарогу. Былі першыя дні красавіка, сама часіна, калі пачынаецца глушцовае такаванне. У гэты момант і лепш за ўсё паляваць на іх.

Неба да самага далягляду, дзе віднеўся лес, што змеш-
ваўся з балотамі, было чыстае, быццам вялізнае люстэрка.
Ні хмурынкі...

Сама час і развітацца з Міколам Гусоўскім. Ён у чар-
говы раз ідзе ў лес. Ён далучаецца да прыроды, што зрабі-
ла яго песняром. Але, як і кожны сапраўдны творца,
у творчасці сваёй Гусоўскі пасляхова выйшаў за межы
аніمالістычнага жанру, вырваўся з яго палону, каб праз
прыроду пагаварыць пра сам народ. Каб «Песня пра зубра»
стала «песняй пра Беларусь».

Гусоўскі нешта гаворыць Вітэліусу, абарочваецца. На
нас глядзіць, у нашы вочы ўзіраецца. Запомнім яго ў гэты
момант. Запомнім, бо пра далейшае яго жыццё нічога
невядома. Адно можна сказаць, што памёр недзе пасля
1533 года.

Памёр? Жыве! Усміхаецца, радасна махае рукой. Праз
стагоддзі, праз вякі махае. Запомнім яго!

А напісанае... Напісанае жыве па сваіх законах.

Scripta manent. Напісанае застаецца...

ЛЕГЕНДА І ПРАЎДА НЯСВІЖСКАГА ЗАМКА

Барбара Радзівіл

О мой магутны кароль!
Ты апошнюю выканай просьбу
І адгані ад мяне процьму нягоднікаў тых,
Што на каленях паўзуць —
пацалаваць маё плацце
І потым павесяць няшчыра
над маёй галавою насы.
Яны, як сляпні, пааблепяць
мой белы
халодны саван
І будуць: «Святая!», «Святая!»
бруднымі вуснамі млець.
Бачыш, ім зараз няцяжка
назваць мяне нават святою,
Каго пры жыцці, каб прымелі,
маглі б утапіць і ў слязах.
Чуеш, ласкавы кароль мой?
Хутчэй іх, хутчэй адгані ты —
Я не хачу быць святой!

Янка Сіпакоў

Цемра на замак насунулася нечакана. Чарнатою вы-
свечвалі вокны, зацяжна, неяк пакутліва-нудна шумелі,
крахталі векавыя дрэвы старога парку. Хаця ў такім
хуткім пераходзе ад дня да вечара адчувалася і падманлі-
васць. З самага ранку імжэў, быццам сыпаў з вялізнага
рэшата, калючы асенні дождж, хмары пастаянна трымалі
ў павалоцы неба. Сонца, калі і выглядала, то зусім нена-
доўга. На якую з паўгадзіны — не болей. Ды і за гэты час
яно не магло ачысціць неба. Спрабавала промнямі раз-
гнаць хмары, разарваць іх на шматкі, але нейкая дзіўная
сіла прыцягвала іх адзін да аднаго, і праз якое імгненне
станавілася ўсё, як і раней. Недзе а шостаі гадзіне ў на-
сельнікаў санаторыя з'явілася такое адчуванне, што даўно
насталася ноч.

Настрой ва ўсіх быў гнятлівы, нічога не хацелася рабіць. Юрась, праўда, усё ж хацеў пачытаць кнігу, якую загадзя прыханіў у бібліятэцы, ды вырашыў узяцца за яе пасля вячэры. Праз некалькі мінут ён услед за іншымі падаўся ў сталоўку. Павітаўся з тымі, з кім не бачыўся днём, і заняў сваё месца. У санаторыі ён знаходзіўся ўсяго другі дзень, але з суседзямі па стала паспеў пазнаёміцца.

Аднак ці то надвор'е паўплывала на агульны настрой, ці па нейкай іншай прычыне, але чамусьці не чулася звыклых жартаў. Як не дзіўна, маўчаў і Аляксандр Пятровіч — гарэзлівы мужчына, пра якіх звычайна кажуць, што такія ніколі за словамі ў кішэню не лезуць. Што да двух яшчэ суседак — прыгожых дзяўчат, настолькі аднолькавых, што Юрась спачатку думаў, магчыма, яны блізняты, дык тыя сядзелі маўкліва, апусціўшы голавы.

Адказаўшы на прывітанне Юрася, Аляксандр Пятровіч нечакана запытаўся:

— Не ведаеш, чаго прыгажунькі зажурыліся?

Юрась падумаў, што той, як гэта бывае ў падобных выпадках, вырашыў пажартаваць, таму адказаў:

— Ды, мабыць, не знайшлі пакуль што таго, хто б іх мог развесяліць... А мы з вамі, як відаць, не надта іх цікавім?

Аляксандр Пятровіч аднак жарту не падтрымаў, а сказаў сур'ёзна:

— Ды я вось, на ноч гледзячы, раскажаў ім пра Чорную даму, а цяпер і сам не рады...

— Пра якую яшчэ Чорную даму? — зацікавіўся Юрась.

— Няўжо ты і на самой справе нічога не чуў? — не хаваў здзіўлення Аляксандр Пятровіч.

Дзяўчаткі, адчуваючы, што ён зноў пачне расказваць, спалохана папрасілі:

— Не трэба цяпер, мы хуценька паямо, а вы пасля...

— Лады, — Аляксандр Пятровіч узяўся за шніцэль. — А ты, — ён ужо звяртаўся да Юрася, — не спяшайся. Такое раскажу, валасы на галаве падымуцца!

Выйшлі са сталоўкі разам. Хоць па-ранейшаму даждыла, вырашылі крыху прайсціся аляямі. Балазе, у абодвух былі парасоны. Аляксандр Пятровіч, відаць, гісторыю гэтую ведаў даўно, таму расказваў нетаропка, спакойна. Юрась слухаў яго і хоць настрой быў вельмі гнятлівы, скептычна ўсміхаўся. Канечне, Аляксандр Пят-

ровіч у цемры — а святло электрычных ліхтароў слаба прабівалася праз жоўтую, яшчэ неапалую лістоту — гэтай усмешкі не заўважаў, таму працягваў гаварыць, як ні ў чым не бывала. Пра Чорную даму, якая па начах з'яўляецца нечакана ў самых розных месцах замка.

Даслухаўшы да канца, Юрась ужо не хаваў сваёй іранічнай усмешкі:

— Прывід кажаце? Прабачце, але ўсё гэта звычайнае глупства. Чаго толькі не прыдумаюць людзі...

Аляксандр Пятровіч, відаць, чакаў такога рэагавання, таму спрачацца не стаў, а толькі на развітанне, калі вярнуліся ў будынак, дадаў:

— Глядзі, хлопча, каб яна да цябе сёння ноччу не з'явілася!

Юрась на гэта нічога не адказаў, адно кінуў звыклае: «Дабранач» і заспяшаўся ў свой пакойчык. Быў ён не аднамесны, але іншыя ці запазніліся з прыездам, ці ўвогуле пущэўкі не прадалі. Ахвочых ездзіць па дамах адпачынку і санаторыях цяпер і так няшмат, а да ўсяго восень.

Не сказаць, каб расказанае Аляксандрам Пятровічам гняло хлапца, аднак пра пачутае ён не мог адразу забыцца. Тым больш што ўзяўся за чытанне дэтэктыва, а ў ім ці не з першай старонкі гінулі людзі. Маньяк дзейнічаў садысцкі, не шкадаваў ахвяр. Міжволі ўсплывала ў памяці і чутае пра загадкавую Чорную даму.

І ўсё, калі клаўся спаць, пастараўся адагнаць прэч думкі і пра саму Чорную даму, і пра маньяка з дэтэктыва. Таму і заснуў хутка. Колькі праспаў, Юрась не памятаў, бо перад тым як класціся, забыўся глянуць на гадзіннік. Калі нечакана прачнуўся, было не да таго, каб уключаць святло. Страх прама-такі паралізаваў хлопца. Як і расказваў Аляксандр Пятровіч, недзе поруч з пакояў чуўся жаночы плач. Ды такія гучны, што, здавалася, гатовы разбудзіць усіх насельнікаў санаторыя. Яшчэ праз імгненне плач сціхнуў, але цішэй не стала. Заместа плачу пачуўся працяжны стогн, такі, быццам нехта здзекваўся над чалавекам, рабіў яму асабліва балюча і той ужо не мог трымаць, каб не крычаць.

Позірк Юрася скіраваўся чамусьці не на акно, каля якога ўпрытык стаяў яго ложка і адкуль прабівалася ўсё ж слабае святло — бадай, на двары распагодзілася, — а на дзверы пакоя.

Лепш бы гэтага Юрась не рабіў! Не сказаць, каб ён быў

палахліўцам, але тое, што пабачыў, холадам працяло спіну, па цэле прабеглі дрыжкі. Чамусьці захацелася адразу нацягнуць на сябе коўдру, накрываючы ёю з галавой, як неаднойчы рабіў у маленстве, калі прачынаўся ад страшнага сну. Ды рукі сталі быццам ватнымі, не слухаліся...

Каля дзвярэй стаяла жаночая постаць. Валасы прывіда былі распушчаны, рухі няўпэўненыя. Жанчына як бы разважала, затрымацца тут, ці зрабіць колькі крокаў наперад.

«Чорная дама! — маланкай прабегла думка ў галаве Юрася. — Тая Чорная дама, пра якую расказваў яму Аляксандр Пятровіч».

Адчуваючы, што ад страху вось-вось страціць прытомнасць, хлапец удыхнуў у сябе як мага болей паветра і страшнае: «А-а-а-а!», ад якога, здавалася, зазвінелі шыбы, страсянула пакой.

Здань знікла, быццам яе ніколі тут і не было. Юрась падышоў да ўключальніка. Матавае святло разлілося па пакоі. Усё на месцы, у тым жа парадку, як і вечарам. На стуле яго апратка, на століку разгорнутая кніга, ніякіх слядоў ля дзвярэй. І ўсё ж Юрась ужо не мог заснуць. І святло не выключаў да самай раніцы.

У сталоўку прыйшоў стомлены, з мяшчамі пад вачыма.

— Няйначай з Чорнай дамай сустракаўся? — прывітаўшыся, пажартаваў Аляксандр Пятровіч.

Юрась жартаваць не стаў, а толькі адказаў упэўнена, жадаючы пацвердзіць сваю правату:

— Якая можа быць яшчэ Чорная дама?!

— Глядзі, глядзі, хлопча, табе відней, — адказаў Аляксандр Пятровіч і ўзяўся за сняданак. Як бачна, ён ніколі на апётыв асабліва не скардзіўся.

Пасля гэтага кожным вечарам Юрась клаўся спаць з апаскай, хаця б зноў да яго ноччу не прыйшоў прывід. Аднак хваляванні яго былі марнымі. Хоць і спаў неспакойна, па некалькі разоў прачынаўся, але ў пакоі больш ніхто не з'яўляўся. Праз некалькі дзён пасяліўся сусед, так што стала спакойней. Яму, праўда, Юрась пра Чорную даму нічога не сказаў, ды і сам неўзабаве пачаў лічыць, што гэта ўсё яму проста падалося. Спрацавала, што быў гнятлівы настрой, а перад сном чытаў дэтэктыў.

Але, калі вярнуўся ў Мінск, адразу пайшоў у бібліятэку. Заказаў літаратуру, у якой расказвалася пра Нясвіж і яго колішніх уладароў — магнатаў Радзівілаў. Якое ж было Юрасёва здзіўленне, калі ў асобных з гэтых кніг ён

зноў сустрэўся з Чорнай дамай. Аказваецца, у замку, у якім цяпер знаходзіцца санаторый, яе бачылі многія. Згодна сцвярджэнняў выдавочцаў, прывід прыходзіць звычайна ў адзін і той жа час — прыкладна ў 15 хвілін а першай гадзіны ночы. Знікае праз чатыры гадзіны — у 15 мінут а пятай... Увесь гэты час чуецца ці то плач, ці то стогн. Надараецца, што і плач і стогн пераходзяць у смех, а яшчэ ўнізе, недзе ў скляпеннях замка, чуцен рух, быццам там нехта пастаянна ходзіць. А яшчэ даведаўся Юрась, што гэтую здань усе атаесамліваюць з Барбарай Радзівіл.

...Прадстаўніца старога і аднаго з самых магутных родаў на Беларусі Б. Радзівіл нарадзілася 6 снежня 1552 года. Праўда, паводле іншых крыніц, годам нараджэння яе называюць 1520-ы. Як жыла яна ў маленстве, як выхоўвалася, калі падрасла, сказаць дакладна немагчыма. Хутчэй за ўсё атрымала добрую адукацыю, выхоўвалася не мясцовымі педагогамі, а запрошанымі з краін Заходняй Еўропы.

Сцвярджаць падобным чынам можна, зыходзячы з таго, што Радзівілы, як правіла, былі высокаадукаванымі людзьмі, дыпламатамі, дзяржаўнымі дзеячамі. Стрыечны брат Б. Радзівіл Мікалай Радзівіл Чорны стварыў у Нясвіжы друкарню, у якой Сымон Будны са сваімі паплечнікамі выдаў першыя на Беларусі кнігі на беларускай мове. Дайшлі да нас і дзесяткі пісем Б. Радзівіл, адрасаваных ёю ў свой час блізкім людзям. Лісты гэтыя вылучаюцца вобразнасцю, лаканічнасцю, стыль іх блізкі да сучаснай мовы. Так пісаць мог толькі чалавек таленавіты і добра адукаваны.

Ад нараджэння Барбара была вельмі вабнай. Пройдзе час і яе назавуць самай прыгожай жанчынай дзвюх тагачасных дзяржаў — Вялікага княства Літоўскага і Польшчы, нават пачнуць параўноўваць яе з міфічнай Аленай, якая, як вядома, вылучалася і знешне, і розумам сваім. Гэта адзначаць не толькі прыдворныя летапісцы, першаступеннай задачай якіх з'яўлялася занатоўванне для нашчадкаў таго, як жылі іх правіцелі.

Гісторыя назаўсёды захавае і сведчанні пра яе людзей дзяржаўных. У прыватнасці, адзін з паслоў Венецыі, пабачыўшы Барбару Радзівіл, назаўсёды запомніў яе дзівосныя вочы. Яны так запалі яму ў душу, што колер іх параўноўваў з колерам высокагатунковага піва. Спадабаліся гэтаму, як відаць, сапраўднаму цаніцелю жаночкага

хараства і рукі Барбары, яе пяшчотная скура, якую ён параўнаў з колерам алебастры. Б. Радзівіл была жанчынай стройнай, умела падтрымаць размову, праяўляла элегантнасць у рухах.

Такія, як кажуць, у дзеўках не заседжваюцца. У маі 1537 года, калі Барбары пайшоў усяго пятнаццаты год, ёй падшукалі мужа, аддалі замуж за вядомага ваяводу Станіслава Гаштольда. Выбар — невыпадковы. Радзівілы выкарыстоўвалі любую магчымасць, каб яшчэ паболей умацаваць сваё палітычнае становішча, а С. Гаштольд таксама належаў да магутнага роду, толькі літоўскага. Праўда, сямейнае шчасце нядоўга доўжылася. У 1542 годзе С. Гаштольд памёр, пры тым у маладым узросце, яму не было яшчэ і сарака. Барбара ў дваццаць год засталася ўдавой...

Паклоннікаў у яе хапала, але сустрэча ў 1543 годзе з сынам польскага караля Жыгімонта Старога Жыгімонтам Аўгустам адразу выйшла за межы звычайнага захаплення. Жыгімонт Аўгуст на той час быў жанаты на Елізаветце Габсбургскай, але яна, хоць і была маладой, цяжка хварэла на эпілепсію. Зразумела, што каралевіч не знаходзіў узаемаразумення з жонкай. Чалавек адкрыты, заўзяты паляўнічы, гарачы па натуре, ён хацеў мець поруч жанчыну, блізкую яму па духу. На Барбару Радзівіл ён звярнуў увагу яшчэ падчас яе замужжа, замкі абодвух стаялі ў Вільні непадалёку. Часам было дастаткова пры мімалётнай сустрэчы аднаго позірку, каб пераканацца, што табе адказваюць узаемнасцю. І ўсё ж Жыгімонт Аўгуст не спяшаўся адкрыта выказаць пачуцці. Ды і пасля смерці Станіслава Гаштольда адкладваў наведванне рэзідэнцыі прыгожай суседкі, хоць і меў ужо запрашэнне.

Смуглявая бландынка яго, канечне, па-ранейшаму вабіла, але, бадай, баяўся, што пра гэта даведаюцца родзічы. Яны ж з пагардай ставіліся да тых, хто не належаў ні да аднаго каралеўскага двара, тым больш не прызнавалі літоўцаў.

Першая ж сустрэча закаханых паказала, што ні Жыгімонт Аўгуст, ні Барбара Радзівіл ужо не могуць жыць адзін без аднаго. Ды і лёс па сутнасці ішоў ім насустрач. У семнаццацігадовым узросце памерла Елізавета Габсбургская, Жыгімонт Аўгуст стаў свабодным. Аднак афіцыйна афармляць адносіны абодва не спяшаліся.

Не толькі ў сям'і Жыгімонта Аўгуста давала знаць каралеўская пыха, ведалі цану сабе і Радзівілы. Таму яны не маглі спакойна ставіцца да плётак, што неўзабаве

з'явіліся наконт узаемаадносін Жыгімонта і Барбары. Асабліва клапаціўся аб рэпутацыі стрыечнай сястры Мікалай Радзівіл Чорны. Хацелася яму і парадніцца з родам Жыгімонтаў.

Разам з родным братам Барбары Мікалаем Рудым Мікалай Радзівіл прыехаў у Вільню. Сустрэча з Жыгімонтам Аўгустам пераканала, што той не супраць жаніцца на Барбары, але баіцца маці Боны Сфорцы, італьянкі па паходжанню. А яшчэ бацька яго Жыгімонт Стары дажывае апошнія дні, пра якое вяселле ў такім разе можна гаварыць.

Госці тым не менш былі рашучымі. Калі Жыгімонт не жадае жаніцца, дык хай дасць слова, што сустракацца з Барбарай больш не будзе. Жыгімонт Аўгуст рашыўся на апошняе. Браты як быццам паверылі, зрабілі выгляд, што пакідаюць Вільню. Каханы ж, забыўшы пра дадзенае абяцанне, заспяшаўся да Барбары. Не паспелі закаханыя парадавацца сустрэчы, як нечакана заявіліся абодва Радзівілы. На гэты раз яны дзейнічалі куды больш рашуча. Жыгімонту засталося згадзіцца на шлюб. Адно ён прасіў, каб да смерці бацькі ўсё трымалася ў тайне.

Патаемнае вянчанне адбылося ў 1547 годзе. Праўда, у прыдворных колах хутка пра ўсё даведаліся. Жыгімонт Стары, як сведчаць некаторыя гісторыкі, паставіўся да ўсяго больш-менш спакойна, нават мог сказаць сыну нешта накшталт: «Я буду рабіць і надалей выгляд, што нічога не ведаю аб гэтым, а пасля маёй смерці ты ўжо зробіш, як захочаш». Магчыма, так сказаў ён, ведаючы — нядоўга яму засталося жыць. А можа, аказаўся чалавекам памяркоўным і разважлівым, зразумеў сына, як мужчыну мужчына. Хаця нельга не адкідваць і таго, што Жыгімонты былі Ягелонамі, у іх жылах цякла кроў літоўскага князя Ягайлы. Значыць, ліцвінка Барбара была блізкай абодвум.

Бона Сфорца гневу не хавала. Калі паабяцала Барбару атруціць, сын спалохаўся не на жарт. І было чаго. Пры двары хадзілі чуткі, што і нялюбая Елізавета Габсбургская пайшла на той свет не без дапамогі маці Жыгімонта. Акрамя таго, Бона Сфорца звярнулася да ўплывовых людзей з заклікам не прызнаваць Барбару каралевай. Адзін з падобных лістоў да трокскага кашталяна Гераніма Хадкевіча яна прымусіла падпісаць і самога караля.

Процістаянне тым самым узрастала. Жыгімонт Аўгуст вымушаны быў хаваць жонку ад маці. Невядома, чым бы

гэтая нянавісьць свекрыві закончылася ў адносінах да нявесткі, калі 6 1 красавіка 1548 года Жыгімонт Стары не памёр. Атрымаўшы законную ўладу, Жыгімонт Аўгуст мог ужо дзейнічаць больш рашуча. А рашучасці яму трэба было вельмі і вельмі шмат, бо праз некаторы час маці зноў актывізавала сваю дзейнасць. Кончылася ўсё тым, што Жыгімонт нарэшце цвёрда заявіў сенату і духавенству, што хутчэй адрачэцца ад кароны, чым разыдзецца з новай жонкай. Урачыстая каранацыя Барбары адбылася 7 снежня 1550 года.

Шчасце, на жаль, так і не прыйшло ў сям'ю караля — Барбара ўжо была цяжкахворай. Наконт гэтай хваробы ёсць розныя меркаванні. Згодна адных, яна была бяздзетнай, прымала розныя лякарствы, і гэта сказалася на яе здароўі. Згодна другіх, Бона Сфорца ўсё ж не адступілася ад свайго і дала нявестцы маруднадзейнічаючы яд. Магчыма і так, бо Барбара памірала вельмі пакутліва. Усё яе цела пакрылася вялізнымі язвамі. Яны лопаліся, выпякала вадкасць з непрыемным пахам. Ніхто не мог вытрымаць яго, адзін толькі Жыгімонт не адыходзіў ад ложка смяротна хворай жонкі, хоць нечым імкнуўся аблегчыць яе пакуты. Сядзеў ля Барбары дні і ночы не зводзячы вачэй.

Пра што яны гаварылі ў гэты час — ніхто не ведае. Адно вядома, Жыгімонт Аўгуст прымаў усе захады, каб выратаваць жонку. Выклікаў замежных лекараў, прыязджалі знахаркі з Нясвіжчыны. Ды нішто не магло дапамагчы. У роспачы кароль заявіў, што гатовы аддаць усё сваё золата, адмовіцца ад кароны, каб толькі жыла любая Басенька.

Не слухаў Усявышні, а людзі... Людзі перад смерцю заўсёды безабаронныя. Кім бы ні былі яны — простымі смяротнымі ці каралямі. 8 мая 1551 года Барбара Радзівіл памерла ў Вавельскім замку ў Кракаве.

Жыгімонта Аўгуста было не пазнаць. Ён счарнеў, слёзы ліліся з яго вачэй. Плакаў, нікога не саромеючыся, у тым ліку і прыдворных. Плакаў і памятаў пра апошняе жаданне Барбары. Ні ў якім разе не хаваць у Кракаве, дзе не хацелі яе бачыць каралевай. Толькі ў Вільні. У іхняй Вільні, дзе яны ўпершыню сустрэліся.

Памятаў, але весці цела не спяшаўся. Два тыдні стаяў катафалк у Вавельскім замку, і кожны дзень тут спраўлялі літургію па памерлай. І гадзінамі праседжваў ля труны Жыгімонт, цалуючы ў слязах любую жонку.

Нарэшце пахавальны картэж 25 мая 1551 года накіраваўся ў Вільню. Труну на спецыяльным катафалку вязлі коні чорнай масці. Калі яны стамляліся, тут жа куплялі новых. На чорным кані, апрануты ва ўсё чорнае, за катафалкам ехаў сам кароль. У гарадах і мястэчках ён злазіў з каня, ішоў пехам. Спыняліся людзі не таму, што хавалі каралеву. Спыняліся, бо ўжо многія ведалі пра каханне караля і яго жонкі. Схілялі галаву перад яго любоўю, такой моцнай і палкай.

Пахаванне Барбары адбылося 24 чэрвеня 1551 года. Каб увекавечыць памяць жонкі, Жыгімонт Аўгуст загадаў зрабіць з партрэта Барбары абраз Маткі Боскай Астрадамскай.

Гэта факты, падмацаваныя гісторыкамі. А вось тое, што расказваюць легенды. Іх бытне нямала, але змест усіх зводзіцца да наступнага. Жыгімонт Аўгуст не знаходзіў сабе месца і пасля пахавання жонкі. Тады яму нехта падказаў, што алхімікі, пры жаданні, могуць выклікаць душу памёршай.

Кароль ухопіўся за гэтую прапанову, як за выратавальную саломінку, так яму хацелася хоць на імгненне яшчэ раз убачыць любую жонку. Знайшліся і ахвотнікі правесці спірытычны сеанс — нехта Твардоўскі і Мнішак.

У вялікай змрочнай зале Жыгімонта пасадзілі ў крэсла, прапанавалі яму прывязаць рукі, каб убачыўшы прывід, не дакрануўся да яго. Кароль паабяцаў, што і так будзе сядзець спакойна. Аднак, калі ў адным з люстраў убачыў постаць Барбары, не ўстрымаўся, кінуўся да здані са словамі: «Любая Басенька!» Хацеў быў абняць прывід, але толькі Жыгімонт Аўгуст раскінуў рукі, як пачуўся моцны выбух, і адразу залу напоўніў трупны пах. Гэтым сваім учынкам кароль назаўсёды пазбавіў душу Барбары спакою і пастаяннага прыстанішча. Цяпер ёй вечна блукаць па свеце. З цягам часу і апынуўся прывід у сценах Нясвіжскага замка.

Легенда гэта — выдумка, ды ўсё ж... Мнішак і Твардоўскі, аказваецца, канкрэтныя гістарычныя асобы. І сёння ў Ягелонскай бібліятэцы ў Кракаве могуць паказаць кнігі, якія належалі Твардоўскаму, а на іх ёсць адбітак рукі... д'ябла. Сцвярджаюць, што Твардоўскі прадаў сваю душу яму, але паставіў умову, каб той забраў яе пасля смерці, калі Твардоўскі будзе ў Рыме. У Рым Твардоўскі, праўда, не трапіў, але памёр у карчме пад такой назвай. Гэтая легенда, як вядома, у свой час зацікавіла Адама Міцкевіча.

Згодна падання, у час адной варажбы Твардоўскі ўбачыў жанчыну, вельмі падобную на Барбару Радзівіл і прадказаў Жыгімонту Аўгусту, што яна хутка стане яго жонкай. Сапраўды, праз шмат гадоў кароль жаніўся ў чацвёрты раз і жонку яго таксама звалі Барбара... Барбара Гіжанка. У рысах яе вельмі многае нагадвала Барбару Радзівіл.

Як бачым, у лёсе Барбары Радзівіл перапляліся два пачаткі — рэальны і легендарны. Часам цяжка сказаць, наколькі паданне далёкае ад сапраўдных падзей ці блізкае ім.

Як бы там ні было, а многія бачылі ў Нясвіжскім замку постаць загадкавай Чорнай дамы. Уяўленне, народжанае багатай фантазіяй? Ілюзія, што абавязкова з'явіцца, калі на нешта асабліва скіраваць сваю ўвагу?

Юрась таксама так думаў, пакуль змрочнай восеньскай ноччу сам не ўбачыў у пакоі Чорную даму...

ТРЫМАЎ СЦЯГ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ

Леў Сапега

Живите же, Сапегове, вси в многие лета,
Ваша слава слыть будеть, покуль

станеть света.

подавайте ж потомкам, што маєте с предков,
Ведь же и ваших справ весь свет

полон светков.

Андрэй Рымша

Варункі атрымаліся — ворагу не пазайздросціш. Як у той прымаўцы гаворыцца: трапіў у нерат — ні ўзад ні ўперад. А напачатку, як падумаць, усё найлепшым чынам складвалася. Праўда, у дачыненні да яго самога, Л. Сапегі. Калі ў 1579 годзе аднавілася вайна Рэчы Паспалітай з Маскоўскай дзяржавай за вызваленне земляў, захопленых у свой час царом Іванам IV Жахлівым, Леў Сапега, не доўга думаючы, узяўся за зброю, стварыў уласную харугву. Балазе займеў пасля смерці бацькі ў спадчыну немалыя сродкі. Іх і выкарыстаў не на ўцехі і забавы — ішоў Л. Сапегу тады толькі дваццаць другі год, — а на абарону Айчыны.

Смела змагаўся пад Псковам, Вялікімі Лукамі. Не толькі камандаваў іншымі, а і сам, не задумваючыся, кідаўся ў бой, паказваючы прыклад падначаленым. Адбылася гэта, можна сказаць, на вачах самога караля Польшчы (ён жа адначасова з'яўляўся і вялікім князем Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага) Сцяпана Батуры. Той па вартасцях ацаніў баявое майстэрства Л. Сапегі, яго адданасць уладзе. 4 лютага 1580 года С. Батура прызначыў Л. Сапегу сакратаром Вялікага Княства. А ўжо ў 1581 годзе Л. Сапега стаў найвышэйшым пісарам Дзяржаўнай канцылярый княства.

Рэдка каму даводзілася так хутка і паспяхова пачынаць сваю палітычную кар'еру, у маладым узросце апы-

нуцца сваім чалавекам у вышэйшых эшалонах улады. Усё ішло як мае быць, ды ўзнікла новая небяспека над Айчынай. Восенню 1583 года праз Дунай пераправіліся аб'яднаныя войскі Асманскай імперыі і крымскіх татараў. Ім удалося падысці ажно да Камянца, дзе і размясціліся лагерам. Становішча ўзнікла трывожнае. Па сутнасці, Рэчы Паспалітай неабходна было весці вайну і з туркамі, і з Маскоўскай дзяржавай, што таксама не адмаўлялася ад захопніцкіх планаў. У такім разе выйсце бачылася ў тым, каб любой цаной заключыць мір з Масквой.

Складанасць моманта, як ніхто іншы, разумеў С. Батура. Пасля разваг-роздуму, ён і прыйшоў да думкі, што неабходна накіраваць да Івана IV спецыяльнае пасольства, якое і павінна было дабіцца заключэння міру. Вось толькі хто б мог яго ўзначаліць?! Кандыдатуры адпадалі адна за другой. Той не марудлівы ў дзеяннях, аглядкавы, баіцца браць на сябе адказнасць... Гэты, як быццам, і рашучы, але не дыпламат, сячэ, як кажуць, з-за пляча... Трэці ні ў якім разе не адступіць ад загадзя ўзгодненай праграмы, у патрэбны момант не праявіць ініцыятывы. С. Батура ўсё больш схіляўся, што лепш будзе, калі пасольства ў Маскве ўзначаліць ніхто іншы, а Л. Сапега.

На тым і парашылі. Праўда, як не прыспешваў час, у дарогу збіраліся не адзін месяц, загадзя абдумвалі, здавалася б, самыя дробязі. Ды і былі звычаі, якія ні ў якім разе нельга парушаць. У абавязковым парадку з такімі пасольствамі везліся дарагія падарункі — каштоўныя залатыя і сярэбраныя вырабы, зброя, нават пародзістыя коні, карэты. Набіралася дарункаў на цэлы абоз, што не на адну вярсту расцягваўся. Абоз быў гатовы к вясне 1584 года. Разам з Л. Сапегам у Маскву ехала яшчэ 275 чалавек, з іх — 29 купцоў, якія размясцілі тавары на 177 вазах.

Неспадзеўкі пачаліся пад Мажайскам, калі, здавалася, цяжкасці ўжо мінуліся. Нечакана наперадзе з'явіўся ганец з Масквы, загадаў спыніцца і чакаць. Пачакаць можна было б, калі б не прыстаўленая маскоўцамі да абоза варта. Сапраўды ўжо: ні ўзад ні ўперад. Выпадкова даведаліся, што Іван IV Жахлівы начакана памёр. Л. Сапега аднак і падумаць не мог, каб вяртацца назад. Самалюбства не дазваляла гэта зрабіць, ды і добра разумеў, што заключэнне міру з Маскоўскай дзяржавай — шлях да ўратавання Рэчы Паспалітай. Відаць, усведамлялі складанасць становішча і ў Маскве, таму праз некалькі

дзён усё ж загадалі пасольству рухацца наперад. Рэчпаспалітыя пасланцы было ўзрадаваліся, што няпэўнасці мінуліся, але неўзабаве аказалася — спадзяванні на лепшае марныя. Хоць у Маскве і паведамлілі афіцыйна аб смерці манарха і ўзыходжанні на трон яго сына Фёдара Іванавіча, чамусьці да прыезджых паставіліся, як да ворагаў. Нават самога Л. Сапегу ўзялі пад варту, ды так старанна «аберагалі», што нават дзіркі ў плоце вакол пасольскай рэзідэнцыі пазатыкалі.

Дзён пятнаццаць знаходзіўся Л. Сапега ў няведанні, але 12 красавіка 1584 года яму ўсё ж наладзілі аўдыенцыю. Гэта і ўзрадавала, і засмуціла, бо адразу высветлілася, што сярод маскоўскіх баяр няма згоды, кожны кіруецца не інтарэсамі дзяржавы, а сваімі карыслівымі памкненнямі. Да ўсяго ўзніклі і дыпламатычныя фармальнасці. Граматы, пасланні, якія прывёз Л. Сапега, адрасаваліся Івану IV. Заставалася любой цаной дабіцца, каб маскоўскія ўлады дазволілі самому вярнуцца да караля за новымі дакументамі, ці зрабіць гэта праз пасыльных. З цяжкасцю, але баяры пагадзіліся на апошнім варыянце.

Зноў пацягнуліся для Л. Сапегі дні няведання. Ён, канечне, верыў, што С. Батура перапіша граматы, пасланні на імя Фёдара Іванавіча. Ды толькі ці дачакаюцца іх у Маскве, ці не адмовяцца ад падпісання міру? А гэта — вайна, вайна на два франты. І не толькі пагроза Рэчы Паспалітай (згодна Люблінскай уніі 1569 года так стала называцца федэратыўнае аб'яднанне двух дзяржаў — Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага). Узнікла небяспека цэласнасці і Літоўскага Княства.

Значыць, любой цаной неабходна выйграць час. Добра яшчэ пашанцавала, што на гэты раз не ізалявалі, не трымалі пад вартай. Л. Сапега, па магчымасці, сустракаўся з князем Фёдарам Міхайлавічам Трубяцкім, меў перамовы і з Фёдарам Барысавічам Гадуновым, ды яшчэ некаторымі найбольш уплывовымі баярамі, у якіх бачыў мужоў дзяржаўных, людзей найперш гатовых пра бяспеку Радзімы дбаць, а не пра саміх сябе, кіравацца ўласнымі інтарэсамі. Яны абяцалі пасадзейнічаць у заключэнні міру, схіліць да такога рашэння цара.

Праўда, хутка аказалася, што нітачка надзеі, якая нечакана з'явілася, пачала рвацца. Яшчэ не паспелі вярнуцца ганцы назад, як у Маскве з новай вастрынёй разгарнулася барацьба. Ад слоўных перапалак асобных баяры

перайшлі да адкрытага супрацьстаяння. Калі Багдан Бельскі са сваімі стральцамі акружыў Крэмль, пралілася кроў.

Леў Сапега ў гэтыя дні гатовы быў богу маліцца, каб барацьба ў лагеры баяраў не зайшла далей. Як і заўсёды ў падобныя крытычныя моманты, не за сябе хваляваўся, хоць, безумоўна, не выключаў і варыянт, што маскоўцы могуць пачаць граміць пасольства, шукаючы ворагаў сярод чужынцаў. Разумеў, для дзяржаўных узаемаадносін становішча надзвычай драматычнае, горшага і не прыдумаеш. Вытрымка і развага — усё болей сыходзімся на гэтым — адзінае выратаванне.

Нарэшце ганцы вярнуліся ад С. Батуры. Жаданыя граматы, пасланні, іншыя афіцыйныя дакументы, без якіх аб мірных перамовах і гаворка не магла ісці, былі ў руках Л. Сапегі. Толькі баяўся, каб не паспелі баяры паўдзейнічаць на Фёдара Іванавіча. Канечне, Трубяцкі з Гадуновым на такое, вядома, не пойдучь, яны людзі разважлівыя... А меў на ўвазе ўсіх тых авантурыстаў, якія аціраліся вакол царскага двара, прагнучы, каб урваць сабе як мага большы кавалак.

Хаця дарэмна яны думалі, што ён не разумеў іх хітрасцей. Кім-кім, а быць у час перагавораў белай варонай, Л. Сапега не збіраўся. Рашыўся адразу ісці ў наступ. Канечне, гэта з маральнага боку па-рознаму можна растлумачыць. Ды палітыка ёсць палітыка, у ёй, бывае, зусім не да маралізатарства, і эмоцыі часам трэба ўбок адкідваць. Як хочаш, так і круціся.

А задумаў Л. Сапега вось што... З першых жа мінут сустрэчы з Фёдарам Іванавічам, калі прайшлі абавязковыя ў падобных выпадках дыпламатычныя фармальнасці, ён ашаламіў цара паведамленнем, што туркі рыхтуюцца да вайны з рускімі. Ды і яшчэ, маўляў, збіраюцца хаўрусаваць з Рэччу Паспалітай, разлічваюць мірнае пагадненне падпісаць, каб сумесна выступіць супраць Крэмля.

Як і чакаў Л. Сапега, цар паверыў яму. Не валодаючы сабой, Фёдар Іванавіч прыўзняўся на троне, закрычаў:

— Што? Ваяваць з намі?!

З вуснаў яго ліўся суцэльны паток абуральна-пагрозлівых слоў, да якіх Л. Сапега і не сіліўся прыслухацца. Справа была на палову зроблена, а гэта галоўнае. Цяпер ужо Фёдар Іванавіч мусіць шукаць выйсце са становішча, а паколькі паверыў, значыць, усё роўна пойдзе на падпісанне міру. А яшчэ, вядома, абавязкова будзе адга-

ворваць, каб Рэч Паспалітая не ішла на хаўрус з Асманскай імперыяй... Удакладненні, канечне, зоймуць некалькі дзён, але ў зыходзе перагавораў Л. Сапега не сумняваўся.

Так і сталася. Хутка быў падпісаны чаканы дзесяцігадовы мір паміж Маскоўскай дзяржавай і Рэччу Паспалітай. Дыпламатычныя захады і манеўры дазволілі Л. Сапегу дабіцца і, здавалася б, зусім немагчымага. Ён пераканаў цара, каб той вызваліў з палону 90 чалавек. Больш таго, без ніякага выкупу.

Выпадак не такі і часты ў дыпламатыі. Па-сутнасці, чалавек новы ў ёй, Л. Сапега дамогся таго, што не заўсёды ўдавалася зрабіць нават вельмі вопытным і спрактыкаваным пасольнікам. С. Батура, вядома, не прамінуў выпадку, каб аддзячыць свайго пасланца. Л. Сапега атрымаў Слонімскае староства, а 2 лютага 1585 года стаў падканцлерам Вялікага Княства. Ішоў Л. Сапегу тады дваццаць восьмы год.

...Род Сапегаў — адзін з самых старых на Беларусі. Агінскія, Алелькавічы, Валовічы, Хадкевічы... Гэта ўсё тыя дынастыі, якія ў розныя часы шмат зрабілі дзеля ўмацавання роднага краю, ператварэння яго ў дзяржаву. У гэтых і іншых радах заўсёды дбалі і аб адукацыі дзяцей. Не выключэннем былі бацькі Л. Сапегі — стара-ста драгічынскі і ваявода падляскі Іван Іванавіч Сапега і княгіня Багдася Друцкая-Сакалінская. Падчас нараджэння Леўчыка — 4 красавіка 1557 года — яны жылі ў сваім маёнтку Астроўна (сустракаецца і іншая назва — Астравок). Як мяркуюць даследчыкі, гэта, мабыць, адна з цяперашніх вёсак у Бешанковіцкім раёне.

Не споўнілася хлопчыку яшчэ і сем гадоў, як бацькі накіравалі яго на вучобу ў Нясвіж, дзе пры двары Мікалая Радзівіла Чорнага працавала вядомая пратэстанцкая школа. Л. Сапега акунуўся ў атмасферу паважнага стаўлення да навукі. Як вядома, тады ў Нясвіжы працавалі знакамітыя беларускія асветнікі, выдаўцы Сымон Будны, Мацвей Кавячынскі, Лаўрэнцій Крышкоўскі, а таксама запрошаныя з многіх краін, выдатныя дзеячы культуры і навукоўцы замежжа. Пры двары была вельмі багатая бібліятэка, у якой, сярод іншых кніг, знаходзіўся і «Катэхізіс», выдадзены С. Будным у 1562 годзе тут жа, у Нясвіжы.

Леў Сапега праявіў вялікую цікавасць да навукі, авалодаў беларускай, польскай, лацінскай, нямецкай, грэ-

часкай мовамі. Ужо ў гэтым раннім узросце ён паказаў сябе чалавекам таленавітым. Гэтага не мог не заўважыць Мікалай Радзівіл Чорны, калі ён у 1670 годзе накіроўваў сваіх сыноў Станіслава і Юрыя вучыцца ў Лейпцыгскі ўніверсітэт, паслаў з імі і Л. Сапегу, як найбольш падрыхтаванага вучня. Ва ўніверсітэце ён вывучаў юрыдычныя навукі, гісторыю рымскага і царкоўнага права. Атрымаўшы адукацыю, вярнуўся на Бацькаўшчыну.

Шкада, але больш-менш пэўных звесткаў пра яго заняткі пасля вяртання ў Вялікае Княства ў архівах не захавалася. Адно вядома, што калі выбралі каралём Рэчы Паспалітай С. Батуру, ён, па просьбе князя Мікалая Радзівіла Рудога, узяў Л. Сапегу да сябе на службу. Паверыў у хадайніцтва, у якім значылася нямала добрых слоў, і не памыліўся. Асабліва С. Батура пераканаўся, што Л. Сапега цудоўна ведае законы, права, у час так званага задворнага каралеўскага суда. Якраз разглядалася маёмасная справа Сапегі-старэйшага. Выступаючы ў ролі адваката, Л. Сапега выявіў дасканаласць ведання лацінскай мовы, а аргументуючы свае довады цытаваў па памяці цэлыя раздзелы Статута Вялікага княства Літоўскага 1566 года — на той час асноўнага зводу законаў дзяржавы. Судовы працэс, як і чакалася, быў выйграны. Усе абвінавачванні ў адносінах да Л. Сапегі з-за іх нядоказнасці знялі.

...Стаўшы падканцлерам, Л. Сапега пачаў у першую чаргу абараняць інтарэсы Вялікага Княства. Часам яму даводзілася проста ігнараваць пастановы уніі і сумесных соймаў, калі разумеў — выкананне іх не пойдзе на карысць беларускай дзяржаве. А такіх выпадкаў назіралася нямала, бо, хоць згодна Люблінскай уніі, становішча Польшчы і Літоўскага княства з'яўлялася аднолькавым, на самой справе ўзнікла пагроза поўнага пераходу кіраўніцтва да Кароны.

Небяспека ўзрасла пасля нечаканай смерці ў 1586 годзе С. Батуры (ёсць сведчанні, што яго атруцілі палітычныя супернікі). Разгарнулася жорсткая (у тым ліку і закулісная) барацьба за карону. Сярод кандыдатаў былі сын шведскага караля Жыгімонт III Ваза, аўстрыйскі эрцгерцаг Максімільян і маскоўскі цар Фёдар Іванавіч. Як і звычайна ў падобных выпадках, за кожным з кандыдатаў стаялі зацікаўленыя дзяржавы. На гэты раз — Швецыя, Аўстрыя і Расія.

Леў Сапега спачатку падтрымліваў маскоўскага цара.

І не таму, што вельмі хацеў аб'яднацца з расійскай дзяржавай. Проста не жадаў далей мірыцца з амбіцыйнасцю польскіх паноў, баяўся за будучую дзяржаўнасць Літоўскага Княства. Лічыў, што небяспека ад Расіі меншая, чым ад Швецыі і Аўстрыі. Хаця ў гэтай барацьбе праяўляў сябе тонкім дыпламатам, улічваў палітычную кан'юнктуру. Адчуўшы, што ў стаўленні на Фёдара Іванавіча яго «карта» бітая, разам з аднадумцамі пачаў падтрымліваць Жыгімонта Вазу, але выставіў шэраг умоў, якія ён пры яго выбары, дазволілі ён Літоўскаму Княству ў рамках Рэчы Паспалітай заставацца дзяржавай.

Жыгімонт III Ваза прыняў умовы, ды, сеўшы на прастол, пра ўсё забыўся. Для Сапегі пачаліся далёка не лепшыя часы. Як цяжка даводзілася яму, бачна з яго перапіскі з віленскім ваяводам Крыштофам Радзівілам (матэрыялы захоўваюцца ў польскіх архівах).

У лісце ад 17 лютага 1588 года, напрыклад, ён паведамляў: «Кароль казаў, што больш палякам павінен, чымся Літве, бо яму палякі больш зычлівасці паказалі, як Літва. І не толькі гэтак кажа, але і робіць. Ужо там больш палякі ў нас дастаюць (маецца на ўвазе Вялікае Княства — А. М.), чымся сама Літва; ліцвіну ж адмовяць, а паляку... дадуць». Яшчэ больш трывожны ліст ад 7 чэрвеня таго ж года: «Не толькі я, але і ўвесь народ наш ёсць у вельмі лёгкім паважанні ў караля; живу тут толькі дзеля формы; аўдыенцыі ніяк не магу дабіцца і не хачу больш падноскаў абіваць». Момант ва ўзаемаадносінах паміж Л. Сапегам і Жыгімонтам Вазай, як сведчыць пісьмо ад 15 ліпеня 1588 года, настаў крытычны. Падканцлер прама заяўляў: «Не хачу быць рэагента пры двары і слухаць знявагі ў адрас свайго ўраду, бо кіруе камора, а ўраднікі — непатрэбныя».

Яшчэ ён адно непаразуменне і Л. Сапега гатовы быў пакінуць урад. Ды нездарма кажуць: не было шчасця, але няшчасце дапамагло. Зноў узнікла небяспека вайны з туркамі і татарамі. Л. Сапега ж, як ужо вядома, карыстаўся вялікім аўтарытэтам пры двары, на яго і вырашыў зрабіць стаўку Жыгімонт Ваза. Нават даручыў кіраўніцтва працай па стварэнню новага, Трэцяга Статута княства.

Камісія, якой даваліся гэтыя паўнамоцтвы, была створана адразу ж пасля Люблінскай уніі. Ёй ставілася задача перапрацаваць Статут 1566 года адпаведна ўмоў новай дамоўленасці і новага статута Вялікага княства. Але камісія працавала марудна, справа па сутнасці не прасоўвалася наперад.

Калі ж камісію ўзначаліў Л. Сапега, хапіла двух гадоў, каб чаканы Статут быў гатовы. У 1588 годзе падканцлер выдаў яго за ўласныя сродкі ў Вільні. У выданні, якое і ўвайшло ў гісторыю пад назвай Статут 1588 года Вялікага княства Літоўскага, быў змешчаны партрэт Жыгімонта Вазы, выява герба Л. Сапегі, панегірык, напісаны беларускім паэтам Андрэем Рымшам.

Сам жа Л. Сапега напісаў дзве прадмовы, з якіх бачна якое вялікае значэнне надаваў ён кодэксу закона, што гарантавалі палітычную, эканамічную і культурную незалежнасць Княства. Артыкулы Статута найлепшае пацвярджэнне, наколькі Л. Сапега прагледзеў усё далёка наперад у памкненнях, каб беларуская дзяржава адчувала сябе самастойнай. У прыватнасці, агаворвалася, што землі, якія належаць Княству, не могуць перадавацца нікому з чужынцаў. Калі ж хто і атрымае іх, дык мусіць даць прысягу ў «вернасці і жычлівасці» дзяржаве. На ўсёй тэрыторыі Княства беларуская мова аб'яўлялася дзяржаўнай: «а пісар земскі мае па-руску, словамі рускімі ўсе лісты, выпісы і словы пісаць, а не нейкай іншай мовай». (У той час пад рускай мовай мелася на ўвазе цяперашняя беларуская, гэтаксама пад Літвой неабходна падразумеваць Беларусь). Найвышэйшым заканадаўчым органам Вялікага Княства лічыўся Вольны Сойм. Тым самым, аддаваўся прыярытэт калектывнаму меркаванню ў прыняцці найбольш важных рашэнняў і законаў. Л. Сапега, спасылаючыся на прыклады з гісторыі, падкрэсліваў, што нават найгоршае права куды лепей, чым неабмежаваная ўлада адной асобы.

Намнога абганяў свой час Л. Сапега, калі пісаў законы. Аб яго празорлівасці яскрава сведчыць, скажам, тое, што ў Статуце агаворвалася пакаранне за варварскія адносіны да прыроды.

Статут 1588 года дзейнічаў на тэрыторыі Беларусі 250 гадоў. Афіцыйна ён быў адмоўлены ў Віцебскай і Магілёўскай губернях у 1831 годзе, а ў Мінскай, Гродзенскай і Віленскай — у 1840 годзе. Гэты Статут для свайго часу стаў самым выдатным зборам законаў у Еўропе і аказаў уплыў на развіццё права Расіі, Польшчы, Украіны, Латвіі і Эстоніі. Аб стаўленні да Статута сучаснікаў відаць найлепей з прамовы на сойме ў 1791 годзе вядомага палітычнага дзеяча Рэчы Паспалітай: «Я кажу аб той кнізе, аб якой нельга не ўспомніць без вялікага захаплення... Статут робіць павагу чалавечаму розуму... складзены

так разумна, асабліва ў адносінах відаў пакарання, што яго можна лічыць самай дасканалай кнігай законаў ва ўсёй Еўропе».

Ішоў Л. Сапегу толькі трыццаць другі год. Жыццё па сутнасці яшчэ пачыналася. Не кожнаму ўдаецца ў такім узросце дабіцца гэткай павагі і прызнання. Палітычная фартуна па-ранейшаму ўсміхалася яму. У 1589 годзе Л. Сапега стаў канцлерам Літоўскага Княства. Як быццам, уся ўлада сканцэнтравалася ў яго руках. На самой жа справе, яна была, і яе, як ні дзіўна, не было. Асабліва, калі гэта тычылася прызначэнняў на розныя пасады, у тым ліку царкоўныя. Тут па-ранейшаму апошняе слова заставалася за каралём, чым і не забываўся пакарыстацца Жыгімонт Ваза. Аднак Л. Сапега не быў бы Л. Сапегам, калі б моўчкі назіраў за парушэннем законаў дзяржавы.

Аб тым, што канцлер не адступіць ні на крок, калі неабходна кіравацца ў дзеяннях Статутам 1588 года, засведчыў канфлікт, які ўзнік у Л. Сапегі з Жыгімонтам Вазай пасля таго, як кароль вырашыў прызначыць на вызваленую віленскую каталіцкую кафедру паляка Бярнарда Мацеўскага. Згодна законаў Княства, гэтую пасаду ні палякі, ні іншыя чужынцы займаць не маглі. Тым не менш, Жыгімонт Ваза настойваў на сваім, але Л. Сапега не збіраўся адступаць. Ён адмовіўся ставіць пячатку на рашэннях, падпісаных Б. Мацеўскім. Канфлікт працягваўся ажно дзесяць гадоў. Перамог усё-такі Л. Сапега: 25 красавіка 1600 года кафедру ўзначаліў беларус Бенедыкт Война.

Здзіўляючая прынцыповасць! Аднак не толькі прынцыповасць, а і сумленнасць. Не забудзем жа, што сам Л. Сапега незадоўга да гэтага канфлікту прыняў каталіцкую веру. І ўсё ж абараняў не інтарэсы сваёй канфесіі, што ў рэшце рэшт было б лагічным. Абараняў закон. Інакш і не мог рабіць. Патрабуючы выканання законаў ад іншых, у першую чаргу сам вымушаны быў кіравацца ў паўсядзённых дзеяннях артыкуламі Статута. Як не прыгадаць у сувязі з гэтым яшчэ адзін ліст Л. Сапегі: «Я каталік і з ласкі Боскай каталіком жадаю памерці, ды супакой сваёй Айчыны да апошніх дзён берагчы буду».

Жыгімонт Ваза, нарэшце, вымушаны быў змірыцца з настойлівасцю і патрабавальнасцю Л. Сапегі, прыслухоўвацца да яго меркаванняў. Усе дакументы, якія паступалі ад караля, нарэшце візіраваліся Л. Сапегам, ён ставіў пячатку і толькі пасля гэтага яны набывалі сілу абавязковых для выканання.

Ішлі гады, аўтарытэт Л. Сапегі быў відавочны, да яго голасу прыслухоўваліся, з ім раіліся пры вырашэнні самых складаных дзяржаўных пытанняў. А праблем у жыцці Вялікага Княства хапала і адна з найбольш вострых з іх была звязана з верай. На тэрыторыі беларускай дзяржавы суседнічалі розныя канфесіі — каталіцкая, праваслаўная, пратэстанцкая, іўдзейская і нават мусульманская. Узнікла неабходнасць дабіцца паміж вернікамі хоць нейкага аб'яднання, у прыватнасці, саюза, уніі паміж пратэстантамі і каталікамі. За аб'яднанне выступаў і Л. Сапега, хоць, як высветлілася, жаданых вынікаў яно не прынесла. Па-ранейшаму на рэлігійнай глебе адбываліся непаразуменні. Што ж, і дыпламатычныя загады не заўсёды даюць жаданыя вынікі, аднак гэта не значыць, што іх не трэба рабіць.

У паветры запахла вайной са Швецыяй. Гэта было выклікана тым, што Жыгімонт Ваза пачаў прэтэндаваць пасля смерці бацькі на яго карону. Існавала небяспека, што на баку Швецыі выступіць Расія. Вось тут і ўспомнілі пра колішнія плённыя перамовы аб міры, зробленыя Л. Сапегам.

Восенню 1600 года ён і накіраваўся са спецыяльным пасольствам да Барыса Гадунова. Давялося куды цяжэй, чым у 1584 годзе. Аднак у пачатку 1602 года ўсё ж быў заключаны мір ажно на дваццаць два гады.

Ды палітыка — паненка ганарлівая. Не кожны асмеліцца сказаць, што яна прыпаднясе праз некаторы час. Перамір'е парушыў Ілжэдзмітрый І. Вядомы гісторык С. Салаўёў выказваў меркаванне, што гэта быў стаўленнік самога Л. Сапегі. Маўляў, канцлер выходзіў яго, даводзячы таму, што ў свой час выратаваў яго ад падасланых у Вугліч Барысам Гадуновым забойцаў. Як бы там ні было, 15 студзеня 1609 года прапанова Л. Сапегі пачаць вайну з Маскоўскай дзяржавай, была ўхвалена на Варшаўскім Сойме.

У Вялікім Княстве разлічвалі на хуткую перамогу. Сам Л. Сапега са сваім корпусам пачаў аблогу Смаленска, яго падтрымала каралеўскае войска. Але горад аказаўся моцным арэшкам. Яго здолелі ўзяць штурмам толькі 3 чэрвеня 1611 года. З жаданнем Л. Сапегі пасадзіць на маскоўскі трон сына Жыгімонта III Жахлівага давялося пачакаць. Неабходна было сабрацца з сіламі.

Чарговы паход на Маскву канцлер узначаліў у 1617 годзе. Восенню наступнага года пачаўся штурм расійскай

сталіцы. Праўда, гэта поспеху не дало. Разумеючы, што перамогі яму не бачыць, Л. Сапега зрабіў «ход канём», першым загаварыў аб перамір'і. А паколькі стаў ініцыятарам, змог дыктаваць свае ўмовы. Маскоўцы было заўпарціліся, не жадаючы ісці на прапановы Л. Сапегі, але ён катэгарычна заявіў, што ў такім разе адразу ж загадае войску наступаць. Паколькі і пры маскоўскім двары не былі цалкам упэўнены ва ўласных сілах, згадзіліся на падпісанне міру на 14 гадоў і 6 месяцаў. У выніку яго Вялікаму Княству былі вернуты Смаленск, Старадуб, Папова Гара, Чарнігаў, Белы, Дарагабуж, Трубчаўск, Невель, Себеж, Сярпейск, Красен, Ноўгарад-Северскі, Вяліжская вобласць і Манастырскае гарадзішча.

Пасаду канцлера Л. Сапега займаў да 1624 года. Нягледзячы на пажылы ўзрост, яму давялося прыняць удзел яшчэ ў адной вайне, калі на землі Вялікага Княства ўварваўся шведскі кароль Густаў-Адольф. Л. Сапега ўзяў на сябе галоўнае камандаванне сіламі Княства, ахвяраваў на абарону Айчыны ўласныя грошы. Прыклад бацькі ўзяў яго сын Ян, маршалак Княства, які таксама ўзброіў харугву і вадзіў яе ў бой. Захопніцкія планы шведскага караля праваліліся, у верасні 1629 года быў падпісаны мір.

Старасць заўсёды прыходзіць непрыкметна. Падкралася яна і да Л. Сапегі. Цяжар гадоў успрыняў ён спакойна і, можна сказаць, з годнасцю. Будучы віленскім ваяводам, апошнія гады (памёр 7 ліпеня 1633 года, пахаваны ў касцёле святога Міхаіла ў Вільні) займаўся ўпарадкаваннем Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага, прасцей кажучы — архівам Дзяржаўнай канцылярыі Княства. Гэта ўнікальны збор, у якім на сённяшні дзень захаваны дакументы XIV — XVIII стагоддзяў. Яны налічваюць каля 556 тамоў, у якіх у храналагічным парадку занатаваны ўсе важнейшыя падзеі ў гісторыі беларускай дзяржавы, пачынаючы з 1386 года.

Ужо сама праца над сістэматызацыяй Метрыкі заслугоўвае таго, каб назваць яе сапраўдным подзвігам Л. Сапегі. А жыццё яго? Глыбокае вызначэнне зробленаму Л. Сапегам на ніве нацыянальнага Адраджэння даў яшчэ ў 1933 годзе М. Шкялёнак, напісаўшы артыкул «У трохсотныя ўгодкі смерці Вялікага Канцлера Льва Сапегі» (пад назвай «Леў Сапега» ён перадрукаваны ў першым нумары часопіса «Спадчына» за 1991 год): «Дзейнасць Сапегі не ўратавала Вялікага Княства і беларускай культуры ад

пазнейшага заняпаду. Тлумачыцца гэта тымі вялікімі супярэчнасцямі ўнутранага жыцця Вялікага Княства, якіх нават Сапегу, нягледзячы на здзіўляючыя высілки з яго боку, не ўдалося знішчыць. І ўсё ж такі эпоха Сапегі застанецца назаўсёды ў гісторыі беларускага народа і яго культуры залатой парой, а магутная постаць Вялікага Канцлера будзе заўсёды яскравым доказам вялікіх творчых высілкаў, схаваных у беларускім народзе».

На жаль, да надаўняга часу пра Л. Сапегу ў нас не шмат пісалася, а калі і гаварылася, дык павярхоўна, прымалася пад увагу (і не даравалася) тое, што ён змагаўся з Маскоўскай дзяржавай. Цяпер імя яго заслужана вяртаецца з небыцця.

Аднаго хацелася, каб у гэтым патрэбным і своечасовым вяртанні не назіралася кідання ў іншыя крайнасці, не маляваўся б Л. Сапега толькі светлымі фарбамі. Усё было ў яго душы. І дзяржаўны размах, калі змагаўся за Вялікае княства Літоўскае як незалежную дзяржаву. І жаданне абараніць гонар беларуса перад іншымі народамі. І дбанне пра развіццё нацыянальнай культуры — сабраў багатую бібліятэку, якую завяшчаў свайму ўнуку, шмат даваў уласных сродкаў на пабудову храмаў, апекаваў мастакоў, выдаўцоў. І разуменне неабходнасці ў паўсядзённым ужытку менавіта сваёй, роднай мовы. І аратарскае красамоўства, калі даводзіў свае думкі ў час абмеркавання важнейшых пытанняў. І дасканалае валоданне пяром, што выявілася ў прадмовах да Статута 1588 года.

Ды ні ў якім разе нельга не адмаўляць і іншага Л. Сапегу. Таго самага, які, прытрымліваючыся, здавалася б, літары закона, падаўляў любое выступленне, якое, на яго думку, пагражала бяспецы Княства. Ён вельмі жорстка расправіўся з гараджанамі-паўстанцамі ў Магілёве ў 1606—1610 гадах. У лістападзе 1623 года не менш люта пакараў тых, хто закатаваў у Віцебску полацкага і магілёўскага архіепіскапа Язафата Кунцэвіча. Па законе, як быццам, дзейнічаў! Але ж з-за аднаго Я. Кунцэвіча двум бурмістрам і 18 мяшчанам адсеклі галовы, да смерці было прыгаворана яшчэ 74 чалавекі, якім удалося, праўда, уцячы.

Гісторыя... Яе неабходна падаваць такой, якой яна была. У дачыненні ж да Л. Сапегі адно можна сказаць: клопат пра Бацькаўшчыну, дбанне пра будучыню Беларусі ў яго пастаянна пераважалі над іншымі памкненнямі. Таму і невыпадкова сучасныя Л. Сапегу пісьменнікі называлі яго «айцом айчызны».

АДКУЛЬ ПАЙШОЎ БУКВАР

Спірыдон Собаль

Гонар першага ўжывання слова «буквар» на тытульным лісце... належыць Собалю:

«Букваром» называецца яго куцеінская кніга 1631 года. Нарэшце, у яго магілёўскім выданні 1636 года гэтае слова ўжываецца незалежна, як абазначэнне элементарнага падручніка для дзяцей: «Букварь языка славеньска».

Джон Сіман Габрыель Сіманс

На ўскраіне Оршы (паняцце «ускраіна» ў дадзеным выпадку, праўда, умоўнае, паколькі горад з кожным годам разрастаецца, пашырае межы), у нейкіх двух-трох кіламетрах ад старажытнага дзядзінца, на левым беразе Дняпра, акружаныя сучаснымі дамамі захаваліся старыя двухпавярховыя будынкі. Выгляд іх не надта прывабны. Неяк змрочна, панура стаяць яны, маўкліва азіраючы наваколле.

Яшчэ гадоў дзесяць назад далёка нямногія аршанцы, не кажучы пра гасцей горада, ведалі, што пабудовы гэтыя — колішні Аршанскі Куцеінскі Богаяўленскі манастыр. Ды і адкуль ім ведаць было, калі ўсіх нас абавязкова выходзілі заўзятымі атэістамі, а да мінуўшчыны вучылі ставіцца так, быццам нацыянальная гісторыя пачалася толькі ў 1917 годзе. Таму і будынкі былога манастыра выкарыстоўваліся для гаспадарчых патрэб і жылля.

Успомнілі пра гэты ўнікальны помнік архітэктуры беларускага барока нядаўна. У 1987 годзе ў Куцейна (назва паходзіць ад некалі хуткапыннай рэчкі Куцеінкі) завітала спецыяльная экспедыцыя археолагаў аб'яднання «Белрэстаўрацыя» і Інстытута гісторыі Акадэміі навук Беларусі. Яны і распрацавалі праект аднаўлення манастырскага комплексу, захавання яго для нашчадкаў.

Меры былі прыняты своєчасова, бо мікрараён За-

дняпроўе, на тэрыторыі якога знаходзіцца манастыр, хутка забудоўваецца. Глядзіш — знойдуцца ахвотнікі знесці гэтыя непрывабныя пабудовы. А ў сценах жа манастыра ў сярэдзіне XVII стагоддзя знаходзілася знакамітая Куцеінская друкарня.

Заснавалі манастыр у 1623 годзе. А пачатак таму быў пакладзены трыма гадамі раней. У 1620 годзе патрыярх Іерусалімскі Феафан, а ён тады знаходзіўся ў Кіеве, даў аршанцам грамату, згодна якой ім дазвалялася заснаваць праваслаўны мужчынскі манастыр. Наступныя дакументы афармляліся ўжо ў Варшаве. Іх выпісалі на імя мясцовага магната Багдана Стэткевіча-Завірскага, які прытрымліваўся праваслаўнай веры, і яго жонкі Плены Саламарэцкай.

Стэткевіч-Завірскі і ўнёс вялікую суму грошай на ўзвядзенне манастыра. Не абышлося аднак і без сродкаў, сабраных самімі аршанцамі, а таксама магільёўцамі, якія належалі да праваслаўных брацтваў. А месца для пабудовы выбралі пасярод лесу, на вялікай маляўнічай паляне, атуленай вакол векавымі дрэвамі. Акурат там зліваліся Дняпро і Куцеінка.

Усё рабілася так, каб далей ад злога вока. Асцерагацца ж было чаму. Пашыралася каталіцтва. Паборнікаў праваслаўя праследавалі. Таму іераманах Іоіль Труцэвіч, які па сутнасці кіраваў будаўнічымі работамі, даведаўшыся пра дазвол Феафана, нямала пахадзіў па аршанскіх ваколіцах, пакуль выбар спыніў менавіта на гэтым месцы.

Дарэчы, пра пабудову манастыра ў Куцеіна захавалася нямала звестак. Знайшла гэтая падзея адлюстраванне і ў «Жытыях» патрыярха Нікана, у якіх, у прыватнасці, гаворыцца: «Слышав святейший Патриарх, яко близъ славного града Орши, иже бысть глава и начало общему житию во всей Белой России и в Литве, созданная обитель, или рещи, Лавра велика зело Святого Богоявления Господня, зовома Кутейно, юже воздвиже боголюбивый иеромонах Иоиль; иже бысть Игумен Лавры тоя, и не токмо сию едину, но ины многи совими труды и поты сооружи иночествующих множества собора, и во своей пастве всех имей и благочестие во всей Белой России утверждай и удерживай во время гонения от развращенных униатов...»

Як вядома, на той час сярод манахаў сустракалася нямала высокаадукаваных людзей. Не выключэннем з'яўлялася і Аршанскае брацтва. Добра разумеў значэнне асветы, кнігі і Іоіль Труцэвіч. Сярод яго паплечнікаў

аказалася нямала рэзчыкаў па дрэве, чаканшчыкаў, гравёраў, мастакоў. Відавочней за ўсё І. Труцэвіч і падказаў Б. Стэткевічу-Завірскаму думку аб неабходнасці адкрыцця пры манастыры друкарні. Сам жа Стэткевіч-Завірскі ўжо ведаў цану кнізе, бо ў Кіеве пазнаёміўся з мясцовым друкаром Спірыдонам Собалем.

Собаль быў родам з Магілёва. Год нараджэння яго па сённяшні дзень не ўстаноўлены. Вядома толькі, што бацька Собаля Багдан Ігнатавіч Собаль з'яўляўся магілёўскім бургамістрам, трымаў на гарадскім рынку «полторы крэмы». Маці і бабуля таксама нарадзіліся ў гэтым горадзе на Дняпры.

Увогуле, род Собаляў — адзін з самых старадаўніх на беларускай зямлі. Яшчэ Ф. Жудро ў кнізе «История Могилевского братства» (Магілёў-на-Дняпры, 1890), згадвае некаторых знакамітых асоб, якія мелі гэтае прозвішча. Праўда, ступень сваяцтва іх з Собалем не ўстаноўлена, тым не менш... Ігнат Андрэевіч Собаль быў у 1579—1580 гадах бургамістрам віленскім. Згадваюцца таксама Войцех Собаль, Піліп Андрэевіч Собаль і іншыя. Багдан жа Собаль (відаць, цёзка бацькі друкара) называецца як адзін з «начальников возмущения». Гэта значыць, ён належаў да тых, хто не прызнаваў Іасафата Кунцэвіча і пры набліжэнні таго да Магілёва, аказаўся ў шэрагу яго праціўнікаў. Іх аказался нямала і Кунцэвіч так і не змог заехаць у горад.

З бунтаўшчыкамі жорстка расправіліся. Найбольш актыўных нават пакаралі смерцю. На праваслаўных пачалі ганенні.

Адзінае выйсце ім заставалася ў тым, каб шукаць падтрымку ў Кіеве ў мітрапаліта. Таму, відаць, С. Собаль і перабраўся ў Кіеў. З 1624 года ён працаваў настаўнікам у Кіеўскай брацкай школе і ў Кіева-Магілянскай акадэміі. Наладзіў кантакты з мітрапалітам Іёвам Барэцкім, атрымліваў усебаковую падтрымку ад яго.

У Кіеве працавала ўжо некалькі друкарняў, сярод іх і прыватная Цімафея Вярбіцкага. Сам ён яшчэ ў 1623 годзе быў работнікам Лаўраўскай друкарні, але захацеў самастойнасці. Ці то Вярбіцкі прадаў па нейкіх прычынах сваю друкарню Собалю, які на гэты час выказваў жаданне выдавецкай дзейнасцю, ці дапамог яму некаторымі матэрыяламі (апошняя больш праўдападобна, бо які друкар хутка развітваецца са сваім дзецішчам), але ўжо ў 1628 годзе С. Собаль меў у Кіеве ўласную друкарню.

У тым жа годзе выйшлі і яго першыя кнігі «Ліманар», «Мінея агульная», першае выданне «Актаіха». Два наступныя выданні «Актаіха» пазначаны ўжо 1629 годам.

Знаёмства з гэтымі выданнямі пераконвае, што Собаль клапаціўся аб асвеце народа, дбаў аб духоўным і разумовым развіцці людю. А паколькі многія праваслаўныя цэрквы закрываліся, змяшчаў тэксты малітваў, каб чалавек, які возьме кнігу ў рукі, мог паразмаўляць з Богам сам-насам. Часам даваліся ў кнігах і канкрэтныя парады. Напрыклад, у «Актаіху» 1629 года С. Собаль зазначае, што раіць «сию книжицу» набыць для таго, каб ведаць, калі прамаўляць пэўную малітву.

Ставіў С. Собаль перад сабой і чыста асветніцкія мэты, хоць яны, безумоўна, на першы план не ставіліся, а падаваліся, так сказаць, у кантэксце іншых, не менш важных. Гэта яскрава бачна на прыкладзе «Ліманара».

«Ліманар», ці інакш кажучы «Луг духоўны» — помнік візантыйскай літаратуры VII стагоддзя. Аўтарам яго з'яўляецца Іяан Мосх (вядомы толькі год яго смерці: 619). «Ліманар» даўно меў хаджэнне на Русі ў рукапісных варыянтах. У Парыжы ж выдаваўся на грэчаскай і лацінскай мовах.

Да перакладу «Ліманара» С. Собаль прыступіў яшчэ ў 1624 годзе. Смела ўзяўся за гэтую нялёгкую працу, бо дасканала валодаў старадаўнімі мовамі. Праўда, дакладна аўтарства перакладу «Ліманара» не ўстаноўлена. Упаўне магчыма, што гэта зрабіў сам Собаль, але нельга адмаўляць і таго, што над перакладам працаваў нехта з яго вучняў ці выкладчыкаў той жа Кіеўскай брацкай школы альбо Кіева-Магілянскай акадэміі. Магло стацца і так, што ў Собаля былі памочнікі.

Як вядома, у «Ліманары» ў асноўным падаюцца найбольш значныя эпізоды з жыцця манахаў. Тым самым пасвойму прапагандуецца іх лад жыцця. Але гэтымі гісторыямі змест твора не абмяжоўваецца. Ёсць у «Ліманары» і расказы пра рыбакоў, скамарохаў і нават пра нейкага капітана карабля.

Самае цікавае, што пасля Собаля гэты помнік не выходзіў ні ў Маскве, ні ў Кіеве, ні ў Львове — тагачасных буйных друкарскіх цэнтрах. Ужо гэты факт красамоўна сведчыць у карысць таго, што С. Собаль, які, безумоўна, найперш мусіў выпускаць кнігі найбольш распаўсюджаныя тады, друкар шмат у чым ступаў па цаліку, падбіраючы для выдання кнігі, якія былі яму больш па душы.

А для гэтага патрабаваліся сродкі, прытым не малыя.

Выданне кнігі — увогуле справа, што заўсёды патрабуе вялікіх фінансавых затрат. А што ўжо казаць пра сярэдзіну XVII стагоддзя, калі ўся работа вялася ўручную. Шмат намаганняў патрабавалася, каб зрабіць друкарскія дошкі, адліць шрыфты, намаляваць застаўкі, выканаць малюнкі. За ўсё гэта неабходна было плаціць. Таму даводзілася шукаць багатых мецэнатаў. Такім мецэнатам для Собаля і стаў Багдан Стэткевіч-Завірскі — уплывовы беларускі магнат, які ўсяляк падтрымліваў праваслаўных. У розны час ён пабудаваў на сваіх землях некалькі манастыроў.

Калі адбылося гэтае знаёмства, не ўстаноўлена, але ўжо на тытульным лісце «Апостала», выдадзенага ў 1630 годзе, указана: «Коштом и накладом пана Богдана Стеткевича, подкоморого Мстиславского». На зваротным баку яго змешчаны герб роду Стэткевічаў, а таксама прысвячэнне мецэнату. Думаецца, ёсць патрэба прывесці яго цалкам, паколькі гэта — адзін з узораў беларускай старажытнай паэзіі:

На герб их милостей панов Стеткевичов

Две сердца ся споили, меч их разрывает,¹

Моц старожитных домов през то осведчает,
Которыи варваские гуфы не зривали.²

Пойз ри на челм, обачиш як ся потыкали
Котвицы — теже веры статечнои знаком,

Як кгда округ на ветры умоцнен троигаком,³

А крест церкви похвала, крест — верным оброна,

И тот есть Стеткевичов клейнот и корона

Прето ж их слава в небо, як стрела взносити

И на веки ся будет в людях голосити.

(Тлумачэнні асобных момантаў: ¹ — маецца на ўвазе эмблематычны знак герба Стэткевічаў — спалучэнне двух сэрцаў з мячом; ² — якія не знішчалі варожыя полчышчы; ³ — як карабель у час буры замацаваны якарам.)

Акрамя таго Собаль не прамінуў магчымасці выказаць падзяку свайму пакравіцелю за дапамогу. Больш таго, прасіў, каб той дапамог яму перанесці друкарню ў адзін са сваіх маёнткаў. Апошняя акалічнасць немалаважна. Уладанні Б. Стэткевіча-Завірскага размяшчаліся на Беларусі. Значыць, Собаль жадаў працаваць на роднай зямлі і ў імя Бацькаўшчыны: «же бысь милостивый пан ты и працы моей початки обачивши, зрозумети рачил яко снадне можеши в державе своей типографию розширити». Ён быў упэўнены, што па вяртанні на радзіму ён зможа надрукаваць шмат «знаменитших книг».

Таму, калі І. Труцэвіч прапанаваў адкрыць у Куцейна

друкарню, Б. Стэткевіч-Завірскі адразу ўспомніў пра Собаля. Той, даведаўшыся пра ўсё, угадвае сябе не прымуся, на прапанову вярнуцца на радзіму адразу адка-заў згодай.

У 1630 годзе Собаль і прыступіў да выдання ў Куцейна сваіх кніг. Іх выйшла пяць. Першыным стала «Брашна духоўнае». Але памятным для беларускага кнігадрукавання (ды і для сусветнага таксама) стаў наступны, 1631 год. Тады пабачыў свет «Буквар», які ў многіх каталогах згадваецца не толькі як выданне С. Собаля, а менавіта як куцейнскі «Буквар». Поўная назва яго такая: «Букварь сиречи, начало учения детям, начинающим чтению извыкати». Далей на тытульным лісце ўказана: «В Кутейне изобразися в типографии Спиридона Соболя року 1631».

Да С. Собаля падручнікі пачатковага навучання дзяцей грамаце называліся «Азбукай». Ён жа першым увёў ва ўжытак новае слова, якое неўзабаве стала вельмі папулярным. З 1631 года «Буквар» і пайшоў, як кажуць, у жыццё. Назва настолькі прыжылася, што па сённяшні дзень яна не ўспрымаецца старой, хоць змянілася ўжо не адно пакаленне буквароў.

Адкрываўся «Буквар» «Азбукай языка славенскаго». А калі канкрэтней, дык падаваўся сам алфавіт з 44 літар, надрукаваных у прамым і зваротным парадку. Відаць, такім нечаканым размяшчэннем літар С. Собаль хацеў лепш развіць зрокавую памяць вучняў, дапамагчы ім хутчэй запомніць прачытанае. Дзве старонкі ў «Буквары» займалі з адной зычнай і галоснай, з двума зычнымі і галоснымі літарамі. Праўда, тут С. Собаль, як кажуць, нічога новага не адкрываў, і да яго прымяняўся падобны прынцып навучання, аб чым сведчаць, у прыватнасці, шмат якія Азбукі. А вось на кожную літару быў прапанаваны вельмі ёмісты матэрыял, што не кожным друкаром рабілася. Ён быў падобны адпаведна тагачасным уяўленням аб выхаванні дзяцей. Прыводзіліся вытрымкі з Ветхага і Новага заветаў, евангельскія добрадзецелі, малітвы...

«Буквар» з густам праілюстраваны. На тытульным лісце літы арнамент. Ёсць ксілаграфічная застаўка з кветкавым фонам, невялікія ксілаграфічныя ініцыялы ў рамках. Прадуманасцю, выразнасцю кампазіцыі прываблівае выява Маці Боскай з целам Хрыста на каленях.

З'яўленнем «Буквара» быў пакладзены пачатак і так званай Куцейнскай школе гравюры. Выданні С. Собаля

(той жа «Буквар», «Малітвы паўсядзённых», «Часаслоў», «Апостал») — узор афармлення кніг, выдадзеных у гэтай друкарні. Пасля таго як С. Собаль пакінуў Куцейна, выдавецкую справу прадоўжыў І. Труцэвіч. Друкарня ў Куцейна працавала да 1650-х гадоў, калі абсталяванне перавезлі ў Іверскі манастыр пад Ноўгарадам.

Услед паехалі і работнікі друкарні. Сам жа С. Собаль развітаўся з Куцейна значна раней. Праўда, дакладна невядома, у 1633—1634 гадах працаваў ён яшчэ ў самім Куцейна ці ўжо ў Буйнічах пад Магілёвам. Але ў Буйнічах ён, ва ўсякім разе, апынуўся не пазней 1635 года. Менавіта ў гэтым годзе выйшаў «Псалтыр», на тытульным лісце якога значыцца: «Издан типом з друкарни Спиридона Соболя в новозаложенем месте Буйничах, в маестности его милости пана Богдана Стеткевича, подкоморего мстиславского в лето от создания мира 7143, а от воплощения бога слова року 1635».

Пра месца выдання некаторых кніг С. Собаля цяжка сказаць і па той прычыне, што на тытульным лісце ён не заўсёды дакладна ўказваў яго. Відаць, баючыся праследванняў за праваслаўныя погляды, на некаторых кнігах, што выходзілі ў тым Куцейна ці Буйнічах, знарок ставіў выхадныя дадзеныя кіеўскай друкарні. Ды і пераезд з месца на месца не ў апошнюю чаргу абумоўліваўся тым, што С. Собаля хацелася знайсці прыстанішча, дзе б можна было спакойна займацца любімай справай. Таму з Буйнічаў у 1637 годзе і перабраўся ў сам Магілёў, дзе выдаў новы «Буквар» (1636), «Псалтыр» (1637), «Тастамент» (1638) і іншыя кнігі.

Ды і ў Магілёве, не сказаць, каб лёгка працавалася. І па прычынах, зусім не залежачых ад С. Собаля. Справа ў тым, што не існавала поўнага ўзаемаразумення паміж магілёўскім епіскапам Сільвестрам Касым і Магілёўскім брацтвам. Хоць польскі кароль Уладзіслаў IV і выдаў яму 19 сакавіка 1633 года прывілей на права адкрыцця друкарні, у якой выпускалася б вучэбная і іншая літаратура на беларускай, грэчаскай, лацінскай і польскай мовах, уніяты, як толькі маглі, перашкаджалі праваслаўным.

Вяртацца ж у Кіеў ніяк не выпадала. А выйсце неабходна было шукаць. Тады С. Собаль і кінуў свой позірк на Маскву, якая ад Магілёва не так і далёка і дзе, як меркаваў ён, зможа паспяхова прадоўжыць друкарскую і выдавецкую дзейнасць.

У 1637 годзе С. Собаль звязаўся з вядомым маскоўскім друкараром Васілём Бурцавым. Як складаліся іх узаемаадносіны і ўвогуле, як Масква паставілася да жадання С. Собаля знайсці новае прыстанішча, бачна з дакументаў, што захоўваюцца ў Расійскім дзяржаўным архіве старажытных актаў.

Збярогся, напрыклад, ліст дарагабужскага ваяводы Я. Грымалы-Крамянеўскага да яго калегі з Вязьмы Ю. Буйносава-Растоўскага ад 17 красавіка 1639 года. Перапіска тычыцца просьбы С. Собаля прапусціць яго ў Маскву. У гэтым лісце, між іншым, гаворыцца: «Спиридон Миرونвич Сობоль печатник книгой места Могилева: едет с книгами благочестивых восточных церквей в землю... царя... в Вязьму».

Міронавічам ён, безумоўна, названы памылкова. Ды пакінем па-за ўвагай гэтую апіску. Важна тое, што С. Собаль вёз з сабой не які-небудзь тавар, а кнігі. Тым самым ён рупіўся, каб духоўныя набыткі не ведалі межаў, пашыраліся між народамі, а друкаванае слова паядноўвала іх, бо — у гэтым С. Собаль быў перакананы — яно мела вялікую сілу. Асабліва, калі нясло людзям ідэі добра, спра-вядлівасці, паслушэнства.

Зыход гэтай паездкі ў многім залежаў ад таго, як прымуць С. Собаля ў Маскве высокапастаўленыя асобы, а значыць, яму неабходна было падаць сябе як мага з лепшага боку. Пра што і парупіўся. З іншых дакументаў даведваемся, што «он ректор и надзиратель школ моголевских и киевских, ныне же печатник писаний божественных и слуга... его милости, кир Петра Могилы... митрополита Киевского». У нечым С. Собаль дадумваў тое, чаго не было. Не з'яўляўся ён «рэктарам... школ магілёўскіх і кіеўскіх». Ды і хіба магчыма аднаму чалавеку на працягу невялікага прамежку часу займаць такую адказную пасаду ў некалькіх месцах?!

Па свайму няведанню ён «прыблізіўся» да П. Магілы, пра што лепш было б памаўчаць, таму што ў Маскве ў асобе П. Магілы бачылі перш за ўсё ўніята. Адпаведным чынам ставіліся і да людзей, якія знаходзіліся з ім ў прызных адносінах.

Гэта была не першая паездка Собаля ў Маскву. Ён прызнаецца: наведваўся туды «в прошлом году». Праўда, і тут недакладнасць. Першая паездка ў Маскву адбылася ўсё ж у тым жа 1637 годзе. І мела для абодвух бакоў, бадай, узаемную карысць. Собаль знайшоў людзей, якім

патрэбны былі яго талент, веды, друкарскае майстэрства. А Бурцаў і яго паплечнікі атрымалі некаторы друкарскі рыштунак: «я привез в отчину тваю на Москву мелкую печать троих писмен и Василию Бурцову продал и все мастерство тех печатей изъяхих».

Гэта значыць, што С. Собаль пераканаў маскоўцаў у зручнасці менавіта гэтых, а не якіх-небудзь іншых шрыфтоў. Акрамя таго, ён хацеў перакладаць кнігі на рускую мову, выкладаць лацінскую, грэчаскую і польскую мову маскоўскай дзятве. Ды ніякага пэўнага адказу на гэтую прапанову не атрымаў, таму і вымушаны быў вярнуцца ні з чым на радзіму.

Цяпер жа спадзяваўся, што другая паездка ў Маскву стане куды больш плённай. Але, на жаль, гэтым разам да Собаля маскоўцы паставіліся з перасцярогай. І прычынай таму з'явіліся сведчанні супраць яго Бурцава, які 21 красавіка 1639 года быў выкліканы ў Пасольскі прыказ, каб пацвердзіць, наколькі ён знаёмы з Собалем і як характарызуе яго як чалавека.

Відаць, падчас той першай паездкі паміж друкарамі ўзніклі нейкія непаразуменні. Хто з іх меў рацыю, а хто не — цяпер высветліць цяжка ды і, бадай, немагчыма. Засталіся на конт гэтага сведчанні аднаго Бурцава, а ці шчыры ён у сваіх абвінавачваннях — невядома.

Свайго знаёмства Бурцаў з Собалем не адмаўляў, але сцвярджаў, быццам той узяў у яго «в кабалу денег 25 рублей, да в закладе в 10 рублех положил 4 книги печатные». Браў грошы, як быццам, «не за так»: «А ему было, Соболю, за те деньги и за книги выслать к нему, Василью, из Литвы формы бумажные многих статей».

Калі верыць Бурцаву Собаль свайго абяцання не выканаў. Таму ён і адзваўся пра яго варожа. Бурцаў папракаў Собаля за службу ў П. Магілы і асабліва за тое, што «приступил к римской вере и ныне де он униат».

Пасля ўсяго гэтага Соболю наўрад ці выпадала разлічваць на разуменне з боку маскоўскіх улад. Так і адбылося. 22 красавіка 1639 года Маскоўскі ўрад прыняў пастанову, згодна якой дазвол на ўезд у Маскву не быў дадзены: «чтоб в ево ученье и в книгах смуты не было... и от нево б, Спиридона, какая ересь не абуявилася». З Вязьмы яго адпусцілі ў Літву. А значыць — на радзіму...

Пра далейшую друкарскую дзейнасць С. Собаля захавалася вельмі мала звестак. Ёсць меркаванні, што ён пабы-

ваў у Малдавіі, на Украіне, а пасля пастрыгся ў манахі, узяў імя Сільвестра.

Наконт манаства, праўда, звесткі больш пэўныя. Вядомая даследчыца жыцця і дзейнасці С. Собаля А. Зярнова (масквічка, цяпер нябожчыца) адшукала імя Сільвестра Собаля сярод манахаў Магілёўскага брацтва, якія ўступілі ў яго пасля 1634 года.

Брацтва гэтае таксама займалася друкарскай дзейнасцю. Але ў сярэдзіне XVII стагоддзя ніводнай кнігі не выпускала. Знайдзены толькі ва Упсале (Швецыі) «Буквар», на вокладцы якога значыцца больш позні час: 1649 год. Па свайму зместу, загалоўку гэтае выданне супадае з «Букваром» С. Собаля, выдадзеным у 1636 годзе. А. Зярнова выказала меркаванне, што, магчыма, і гэты новы «Буквар» выпусціў С. Собаль. Выкарыстаў шрыфты, якія збярог, друкарскія дошкі.

Яна ж сцвярджала, што ў кнігах Магілёўскага магістрата ёсць шэраг запісаў, звязаных з жыццём і дзейнасцю С. Собаля, датаваных 1636—1647 годам. Калі верыць ім, ён памёр недзе каля 1647 года.

Тым не менш, у энцыклапедычных даведніках звычайна называецца іншая дата смерці С. Собаля — каля 1645 года. З'явілася яна невыпадкова. Знайшлі два завяшчання яго, якія выяўлены нядаўна. Адно з іх захоўваецца ў Львове і пацвярджае, што С. Собаль падтрымліваў сувязі з Камянец-Падольскам і Сокалем. Ды і бываў там.

Завяшчанне напісана «понеделником перед праздником св. Лаврентия мученика (7 августа), года 1645 в Каменецком замке». Сярод іншых рэчаў, якія завяшчаў, С. Собаль згадваў 14 кніг, дзве гравіраваныя пласціны, два жалезных валкі. Хутчэй за ўсё ў Камянец-Падольску ён апынуўся, калі ехаў у Малдавію ці Валахію, а магчыма, заехаў туды дзеля распаўсюджвання ўласных кніг.

Другое завяшчанне С. Собаля захоўваецца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь. Складзена яно 3 лютага таго ж 1645 года. Значыць, яшчэ да паездкі ў Камянец-Падольскі. Гэтае завяшчанне дае ўяўленне аб сям'і друкара. У Собаля было чацвёрна сыноў, брат Сямён і сястра. Малодшыя сыны Іван і Лявонцій на той час з'яўляліся няпоўналетнімі. Ім бацька завяшчаў «дом с пляцом... на горе Ильинской», а таксама чатыры валокі зямлі, два сенакосы каля Дняпра.

Жыў С. Собаль, як бачым, зусім не бедна. Так, старэй-

шаму сыну Яўціхію ён пакідаў 1200 польскіх злотых. Сума вялікая! З гэтага ж завяшчання даведваемся, што ці не да самай смерці ён працягваў друкарскую дзейнасць. Нездарма двум з сыноў пакінуў незавершаныя «Апосталы», кожнаму — па 600 адпаведнікаў. 44 лісты таго ж «Апостала» знаходзіліся ў сыноў яго сястры — друкароў Яўфімія і Мацвея Федаровічаў у якасці залогі.

На падставе гэтых завяшчанняў і называецца годам смерці С. Собаля прыкладна 1645 год. Хаця магло стацца і так, што пасля ўладкавання спраў зямных, падзяліўшы ўласную маёмасць, Спірыдон Багданавіч мог і не спяшацца на той свет.

Магчыма, далейшыя пошукі даследчыкаў і дадуць нешта больш пэўнае адносна апошніх дзён жыцця таго, хто першым увёў ва ўжытак новую назву першага падручніка для дзяцей. А што гэта і на самой справе было так, перакананы сусветна вядомы даследчык старажытнай кнігі Джон Сіман Габрыель Сіманс.

ЦЯПЛО ПАЎНОЧНАГА ЗЗЯННЯ

Адам Каменскі-Длужык

Нібы збавення, ён шукаў дамоў дарогу,
І ўсё часцей ён бачыў родны кут.

Віктар Шніп

В а ўсю шырыню неба, наколькі прастору яго ахоплівала вока, шугала яркае, дзіўнае вогнішча. Уражанне было такое, быццам недзе ў недасягальнай вышыні нехта расклаў вялікі агонь, несупынна падкладвае ў касцёр дровы. Рупна стараецца, вязанку за вязанкай носіць. Завіхаецца, каб полымя не толькі не згасла, а больш таго — жадлівымі языкамі шугала ўгору, выхопліваючы з цемры мігценне далёкіх зорак, што адсюль, з зямлі, здаюцца надзіва загадкавымі і недасягальнымі. Сам жа гэты чараўнік схаваўся, нябачны ён, а святло ад распаленага кастра працэджаецца скрозь начную цемру, як бы разломваецца на танючкія промні, кожны з каторых афарбаваны ў свой колер. Разам узятыя, яны ў нечым нагадваюць вясёлку. Ды не тую, якую колісь, цяпер даўно ўжо, даводзілася бачыць Адаму на радзіме. Пасля цёплага і спорнага летняга дажджу яна з'яўлялася на небе, ахопліваючы яго паўкругам, і надламаны яе абруч адным канцом крапаўся люстраной роўнядзі Дняпра, быццам п'ючы з яго ваду.

Хлапчуком-падлеткам, у кампаніі гэткіх сяброў-гарэзаў, ён любіў пастаяць на беразе, адчуваючы ад вады прахалоду, свежасць, а яшчэ... У гэтым жаданні Адам нікому не прызнаваўся. Нават і сам як бы саромеўся яго. Ды і хіба каму скажаш пра гэта! Хацелася ж узняцца ў нябёсы птушкай хуткакрылай. Высока-высока ўзняецца. Над Дняпром паўнаводным, над квяцістымі лугамі, над лясамі, якія ахоплівалі іх з усіх бакоў моцнымі абдымкамі... Узняецца і апусціцца на... другі канец вя-

сёлкі. Той, што губляецца ў промнях сонца.

Вельмі ж цікава было б паглядзець, як усе гэтыя сем колераў знікаюць, раствараюцца пад зіхатлівымі, пякучымі промнямі. А што раствараюцца, Адамка не сумняваўся. Да аднаго ён не даходзіў, аніяк растлумачыць не мог. Колькі ні сіліўся, а адгадкі так і не знаходзіў. І сапраўды — паспрабуй разбярэся! Дзіўна ўсё, нічога не скажаш. П'е вясёлка ваду з ракі, а дзе тая затым знікае, цяжка сказаць. Знікае, і ўсё. Быццам і не было яе. Няйначай, думаў Адамка, па гэтых палосках-колерах вадкасць бяжыць да аблокаў. Усё вышэй і вышэй узнімаецца. Каб жа ўгледзець толькі куды знікае яна!

...Далёка, за тысячы вёрстаў адсюль, засталіся мары і тайны маленства. І каб хто яшчэ некалькі гадоў сказаў Адаму Каменскаму, што ёсць на свеце цуды, падобныя гэтаму, што даводзіцца бачыць тут, на самай Поўначы, у краі снягоў і марозаў, ні за што не паверыў бы. Запярэчыў бы, калі б сказаў, што і лёс ягоны перайначыцца, такога «кругаля» дасць — самай шчодрай фантазіяй не прадкажаш.

Але тое, што наканавана табе Богам, абавязкова здзейсніцца. Хочаш таго ці не хочаш, а нікуды не дзенешся. Таму і ён, Адам Каменскі, у рэшце рэшт апынуўся на зямлі, дзе бывае такое дзіўнае з'яўненне, калі, здаецца, адначасова на небе з'яўляецца не адзін дзесятак вясёлак. І ўсе яны перасякаюцца, перакрываюцца, асобныя колеры пры гэтым знікаюць і застаюцца толькі найбольш яркія, тыя, якія расфарбоўваюць неба ў суцэльную, мігatlівую паласу.

Глядзіш на гэтыя чароўныя зарніцы і неяк цяплее на душы. Асабліва ў людзей прышлых, хто, часам зусім не па сваёй волі, апынуўся ці не на самым краі свету. Нават і сіберны мароз падаецца не такім і страшным. Як не наровіцца залезці пад апратку, не вельмі яму гэта ўдаецца. Хапае сваімі кіпцюрамі за нос, твар са злосці апякае, сіліцца да вушэй дабрацца... А сэрца ганяе і ганяе кроў, сагравае яе.

Аднак усё адно доўга на паветры не прастаіш. Палюбаваўся крыху паўночным з'яўненнем і хутчэй за тоўстыя сцены астрога. Туды, дзе заўсёды печ напалена, пасланы мядзведжыя і аленевыя шкуры, а агеньчык свечкі не толькі дазваляе ў цяпле і цішы пасядзець ці не да самай поўначы, а і з думкамі сабрацца. Гэтую патрэбу Каменскі за сабой пачаў заўважаць не першы месяц. Разважыўшы, дык

можна і больш пэўна сказаць, калі яна ўзнікла. Якраз з таго моманту, калі яму прапанавалі выконваць абавязкі дворскага.

Дворскі... Гучыць, ці не праўда? Чалавек пры двары... Адным словам, пры справе. Як быццам, толькі радавацца застаецца, што нарэшце знайшоў пэўны занятак і ніхто цябе не можа папракнуць кавалкам хлеба. Не проста палонны ўжо, не проста ссыльны, а дворскі...

Хто-небудзь магчыма і радаваўся б гэтаму, але не ён, Адам Каменскі. Прывык жа жыць сумленна і з адкрытай душой людзям у вочы глядзець. А будучы дворскім ці паглядзіш? Хоць бы тым, хто бачыць у табе ці не самага першага свайго ворага! І не хавае гэтага, пры першай жа магчымасці гатовы папракнуць крыўдным словам, зняважыць.

А зрабіць жа гэта не так і складана, бо працуе Адам усяго надзіральнікам мясцовай турмы. Тут жа, у Якуцку. Дворскі і надзіральнік — адно і тое ж. Хочаш, каб не турбавалі згрызоты сумлення, называй сябе дворскім. Так сказаць, для супакаення душы, як бы для ўнутранай раўнавагі. А няма жадання разбірацца ў самім сабе, не хавай, што надзіральнік. І гэтую ж работу павінен нехта выконваць... Ды ўся справа ў тым, што далёка не кожны ахвочы за яе ўзяцца. Хіба толькі той, каму не надта даводзіцца выбіраць. Яму акурат і не выпадала.

У Якуцк Адам Каменскі трапіў 16 жніўня 1662 года. Што рана ці позна, але абавязкова апынецца тут, даведаўся яшчэ ў Енісейску. Цэлую зіму правялі ў ім гэткія гаротнікі, падобныя яму. Зіму, калі карыстацца мясцовымі часавымі меркамі. А так можна сказаць, што і вясну, бо сын мясцовага баярына Кальчугіна Васіль, якому было даручана весці іхнюю групу ссыльных далей, вырашыў выбірацца ў дарогу толькі 30 мая. Сама, як пацяпле. Енісей, праўда, ужо ад лёду ачысціўся, але начамі трымаліся яшчэ замаразкі. Днём жа, калі падыдзеш да вады, як кажуць, зуб на зуб не пападаў. Нават у тых, хто даўно тут жыве, а што казаць пра іх, хто ніяк не хацеў яшчэ развітвацца з уяўленнем аб цёплай вясне і гарачым леце...

Хаця, як неўзабаве аказалася, нягледзячы на запозненую і вельмі халодную вясну, лета, пачынаючы з канца чэрвеня, у тутэйшых мясцінах мала чым розніцца ад таго, што на Беларусі. Усю шчодрасць яго Каменскі адчуў, калі дабраліся да Ілімскага астрога. Прыпынак у ім

запомніўся яшчэ і таму, што ваяводай гэтага астрога аказаўся чалавек добразычлівы, сардэчны — Вындомскі. А можа, таму і праявіў ён да ссыльных увагу, а часам і звычайную прыязнь, што сустрэў па сутнасці сваіх землякоў. У групе аказаліся тыя, хто з-пад Магілёва, хто з-пад Оршы родам. Сам жа Вындомскі пры знаёмстве назваўся палякам. Каменскі ўбачыў у ім чалавека, які гатовы зразумець цябе, а пры неабходнасці і паспачуваць.

Інакш, як Ціхан Андрэевіч, Вындомскага і не называлі. Балазе, пры першай жа сустрэчы ён менавіта так і прадставіўся. Пры тым агаварыўся, калі ўзнікне якая патрэба, каб не саромеліся, звярталіся. Канечне, ніхто не збіраўся даверам злоўжываць, але і не трымаўся на адлегласці ад гасціннага паляка. Калі давялося ў далейшую дарогу збірацца, развітваліся шчыра, быццам даўня і добрыя знаёмыя.

Наперадзе было яшчэ больш месяца воднага шляху, час ляцеў хутка, неяк незаўважна. Палярнае лета сама ўвабралася ў свае правы. Стаялі, можна сказаць, спякотныя дні... Плылі ссыльныя па рацэ хутка, хоць не адмаўляліся і ад кароткачасовых прыпынкаў. Найперш тады, калі, адчуўшы, што рыба надакучыла — а яе лавілі шмат і самую розную, — прыпыняліся дзе-небудзь ля палогога берага. Займаліся паляваннем, дзічыны таксама хапала.

Нарэшце паказаўся Якуцк. Узрадаваліся, лічылі — падарожжа на гэтым і скончыцца, спыняцца тут калі не назаўсёды, дык надоўга. Але гэтыя спадзяванні аказаліся марнымі. Відаць, у тых, хто адпраўляў ссыльных на Поўнач, былі свае планы. Іх яны не збіраліся адразу раскрываць да канца, таму, прабыўшы ў гэтым невялікім гарадку колькі дзён, падарожнікі падаліся далей, мераючы версты зусім не абжытых яшчэ еўрапейцамі прасто-раў.

Вярнуліся назад у Якуцк, цяпер, як здавалася, ужо надоўга, у канцы 1664 года. Пацягнуліся доўгія — спачатку зімовыя, а пасля вясновыя, летнія — месяцы. Аднастайнасць іх, падобнасць адзін на другі заўважылася не адразу. Яно і зразумела. Новае месца — гэта новыя ўражанні. А Каменскі быў чалавекам назіральным, акрамя таго адчуваў заўсёднае жаданне зблізіцца з людзьмі, з якімі дагэтуль не сустракаўся. Можна сказаць, і з якутамі знайшоў агульную мову. Хоць, зразумела, далёка не ўсё прымаў у іх паводзінах і побыце. У першую чаргу, як чалавек веруючы, католік, вельмі здзіўляўся, што тыя ні

ў чым не бачаць грэху. Неяк у распачы прамовіў услых сабе: «Ды ў іх жа ні Бога, ні веры...»

Праўда, адчуваў і іншае — якуты былі яшчэ па сутнасці дзецьмі прыроды. У многім залежалі ад яе і ў той жа час не навучыліся з выгодай для сябе карыстацца яе багаццем. Хоць сярод мясцовага насельніцтва было і няма ла вопытных паляўнічых. Пільнае вока мелі яны, а ў якасці зброі карысталіся лукамі. Ды такія — пашукаць трэба! Вялізнымі, часам вышэй чалавека. Цеціву ж з рамянёў рабілі, выкарыстоўваючы для гэтага апрацаваную скуру кароў ці коней. Разводзілі іх шмат. Цікава аднак, што ездзілі зусім не на конях, а на каровах. Коней жа часцей выкарыстоўвалі на ежу. Што засмучала Адама, дык гэта няўменне тубыльцаў належным чынам падрыхтаваць сабе страву. Забітую птушку, дык тую ўвогуле толькі крыху абшчывалі і адразу кідалі ў кацёл з варам. Але ў большасці з іх і катла не мелі, дык тушкі парылі нагрэтымі камянямі ці ў вялізных карытах.

Праходзілі дні, уражанняў большала. Вядома, найбольш запалі ў душу першыя. Яны то радавалі, то ў нечым засмучалі. Але нязменна прыносілі аднолькавае задавальненне сваёй пазнавальнасцю. Пашыралі шмат у чым кругагляд, уяўленне аб людзях, зямлі, на якой накіравана было лёсам апынуцца. І ўжо Якуцк, пра які нядаўна Каменскі нічога і не чуў, становіўся для яго сваім, а значыць і бліжэй. Адразу, па прыездзе, адзначыў для сябе, што гарадок ляжыць на вельмі прыгожым, вясёлым, але... галодным месцы.

Што самае цікавае, гэтыя эпітэты неяк адразу зрокава-выразна заселі ў памяці. Прыгожае месца, дык ад маляўнічасці краявідаў. Вясёлае — таксама ад уражання светласці пейзажаў. Асабліва летніх, калі адчуванне такое, што быццам нанова з'яўляюцца на свет і людзі, і звяры, і птушкі, скідваючы з сябе стому доўгіх зімовых месяцаў. А галоднае... Тубыльцы самі ніяк не маглі дайсці да таго, каб што-небудзь вырошчваць. Агародніцтвам паспрабавалі заняцца перасяленцы. Ды толькі старанні іх аказаліся марнымі. Прыжыліся рэпа і капуста. Капуста, праўда, слаба расла, ніяк не хацелі завязвацца качаны.

Каменскі доўга не мог зразумець, чаму ж так атрымліваецца, што агародныя культуры ніяк не хочуць тут расці. Здавалася б, умовы — лепшых не прыдумаеш! Лета, хоць і не вельмі доўгае, але спякотнае. Трох, двух з паловай

месяцаў, што прырода адводзіць яму, упаўне дастаткова, каб вырасла, скажам, тая ж капуста. А яна чамусьці не хоча ісці ў рост, усё кволіцца. Бытлумачэнне з'явілася нечакана. Яно аказалася такім простым, што Адаму спачатку ў гэтую прастату не хацелася верыць. Ускопваў аднойчы пад агарод зямлю, яна лёгка паддавалася. І вывернутыя глыбы былі не вельмі халодныя. Да ўсяго лёгка падсыхалі на сонцы, ператвараючыся ў тлусты чарназём. Але капануў глыбей і адразу адчуў унізе суцэльны цвёрды настил. Нагнуўся, разгроб рукамі рыхлую глебу, пашырыў ямку, прыкінуў вокам — зямля растала ўсяго на нейкі локаць. Далей жа — мерзлата, што і летам не растае. Вечная яна, таму і не хоча нішто расці, бо, як бы ні пякло сонца зверху, знізу раслінам у самыя карэнні дыхае люты холад.

Пагаварыў з сябрамі, падзяліўся сваімі згадкамі. Хто разваг гэтых усур'ёз не ўспрыняў, а хто пажартаваў:

— Нічога не скажаш, адкрывальнік ты, Адаме! А яно і праўда, уся справа ў гэтай самай вечнай мерзлаце!

Знайшліся ахвотнікі, як гэта часта бывае, развіць гэтую думку далей:

— У мерзлаце, кажаце, справа? А хіба яна толькі ў зямлі? Пастаянная мерзлата і ў душах нашых! Чужыя мы пад тамашнім небам. Як бы ні старалася летам саграваць нас сонца, не ўдаецца яму гэта, бо і неба над галавой для нас чужое.

Запалі гэтыя развагі ў Адамава сэрца, не забыліся. Асабліва нагадвалі яны аб сабе доўгімі зімовымі вечарамі, што пераходзілі ў гэткія ж доўгія, бяссонныя ночы. Ды і паспрабуй разбірыся, калі якая часіна. Яно і ведама — палярная ноч. Падчас гэтых тужліва-роздумных гадзін, калі, здаецца, ад сумоты і бязвыхаднасці становішча воўкам выць хочацца, і з'явілася ў Каменскага жаданне занатаваць, запісаць пражытае і перажытае. Хто яго ведае, як далей лёс павернецца. Магчыма, усё ж удасца яму неяк вырвацца ў родныя мясціны. Тады людзям добрым не лішнім будзе даведацца, колькі на яго шляху выпала пакут. А не, дык, можа, пасля смерці яго хто-небудзь знойдзе напісанае, забярэ яго з сабой, павязе туды, дзе дарагі Адамаву сэрцу Дняпро, загубілася ў прырэчных лугах басаногае маленства і дзе засталася агнявое юнацтва.

Так і пачала нараджацца споведзь Адама Каменскага. У думках перагортаў пражытае, каб пры спрыяльнай нагодзе запісаць яго. Быццам перад Богам і людзьмі

ачышчаў сваю душу. Ды і перад уласным сумленнем таксама. Што яно ў яго чыстае, праўда, не сумняваўся. Імкнуўся ж жыць годна, не хібячы ні перад тым жа Богам, ні перад людзьмі. А надзіральнікам стаў па неабходнасці. Лепей, безумоўна, было б, каб не ўскладаў на плечы такі цяжар. Аднак нічога не зробіш ужо. Упрогся ў воз, дык трэба яго везці і далей. Не адмаўляцца ж ад заробку, харчы казённых таксама не лішнія. Добрая дабаўка да таго, што казна выплачвае ссыльным.

А наконт дзённіка-споведзі, дык пры напісанні ўсё будзе залежаць ад самога. Ён адзіны суддзя сабе. І ці абавязкова пра ўсё раскажаш, запыняючы ўвагу на дробязях?! Уражанняў за доўгія гады столькі набралася, паспявай іх занатоўваць. Такіх выпадкаў набралася, сведкам якіх даводзіцца стаць далёка не кожнаму. А тут — нейкая праца надзіральнікам. Пра яе можна і не гаварыць, а пра астатняе трэба раскажаш, як мага больш аб'ектыўней і падрабязней. Каб усе ведалі пра яго жыццё — жыццё Адама Каменскага.

...Дзённік Адама Каменскага прыйшоў да чытача толькі ў 1874 годзе пад назвай «Дыярыуш маскоўскага палону з апісаннем гарадоў і мясцовасці». Прозвішча аўтара пазначана як А. Каменскі-Длужык. Длужык — клічка Каменскага. З'явіўся ж гэты ўнікальны дакумент, які стаў помнікам беларускай мемуарнай літаратуры XVII стагоддзя, на свет у Познані, дзякуючы польскаму ксяндзу А. Марыянскаму. Ён, у сваю чаргу, у прадмове да публікацыі паведаміў, што гэты тэкст знайшоў у Гембіцы ў бібліятэцы ксяндза П. Кушынскага. Больш таго, аказваецца, успаміны А. Каменскага захоўваліся ў рукапіснай кнізе пад назвай «Silva». Яе склаў нейкі невядомы шляхціч яшчэ падчас праўлення польскага караля Аўгуста (1733—1793).

Як бачна, гэта зусім не арыгінал твора. У руці А. Марыянскага трапіла несумненна копія мемуарных запісаў А. Каменскага. Магчыма, і не першая. У карысць падобнага меркавання сведчыць тое, што ў тэксце месцамі сустракаюцца памылкі, ёсць папраўкі, ды такія, калі не заўсёды можна дайсці да сэнсу сказанага. Цяжка таксама сказаць, ці ёсць падставы сцвярджаць, што мемуары захаваўся цалкам. І вось чаму...

Няўжо А. Каменскі, які, як гэта відаць з тэксту, усё ж хацеў, каб пра яго жыццё больш ведалі нашчадкі, абмежаваўся толькі ўспамінамі аб падарожжы па Сібіры

і Поўначы? Хіба не было ў яго звычайнага чалавечага жадання сказаць і пра падзеі, якія папярэднічалі гэтаму? Паведаць, адкуль родам, калі нарадзіўся... Але ўсяго гэтага ў «Дыярыушы...» няма. Таму, каб больш даведацца пра аўтара, неабходна адштурхоўвацца ад яго запісаў, а таксама прыслухоўвацца да думкі тых, хто нямала зрабіў па вывучэнню іх. Найперш, ёсць патрэба згадаць гісторыка з Санкт-Пецярбурга Барыса Пятровіча Палявога, а таксама Санкт-пецярбуржца, нашага земляка В. Грыцкевіча. Пісаў пра «Дыярыуш» А. Каменскага і беларускі гісторык літаратуры А. Коршунаў.

Пра год нараджэння А. Каменскага наўрад ці можна будзе калі даведацца, хоць, хто яго ведае, магчыма, з цягам часу архівы прыадкрыюць і гэтую тайну. Пра месца нараджэння таксама нічога пэўнага сказаць нельга. Хутчэй за ўсё — гэта Магілёўшчына, ці Аршаншчына.

А. Каменскі з'яўляўся ўдзельнікам вайны Рэчы Паспалітай з Расіяй, якая, як вядома, пачалася ў 1654 годзе і працягвалася трынаццаць гадоў. 20 кастрычніка 1657 года маскоўскі военачальнік Юрый Далгарукі атрымаў перамогу ў бітве на рацэ Басе, паміж Магілёвам і Шкловам. У час гэтай бітвы, як сведчыць А. Каменскі ў сваім дзёніку, ён і трапіў у палон. Безумоўна, маглі яго прызваць у дзеючае войска і з іншых мясцін, але хутчэй за ўсё ён быў тутэйшы — з той жа, па цяперашняму адміністрацыйнаму падзелу, Магілёўшчыны, ці недалёкай ад Шклова Оршы, куды вярнуўся пасля доўгачасовага — безумоўна, не па ўласнай волі — падарожжа. Значыць, ва ўсякім разе, радзіма А. Каменскага — заходнія землі Беларусі.

У студзені 1658 года А. Каменскага разам з іншымі 400 палоннымі, а таксама з двухстамі гарматамі накіравалі ў Маскву. Там над далейшым лёсам нявольнікаў доўга не думалі. Шлях для іх быў даўно апрабаваны. Пачынаўся ён звычайна з Троіцка-Сергіеўскага манастыра і вёў далей — на Пераяслаўль-Залескі, Растоў, Яраслаўль, Волагду, Салікамск, а затым — на Цюмень, Сургут, Енісейск і на Якуцк.

А што палонных адправілі ў дарогу якраз у пачатку 1658 года, пацверджана архіўнымі матэрыяламі. У прыватнасці, Б. Палявой, уважліва пазнаёміўшыся з фондам Сібірскага прыказу за 1658 год, які захоўваецца ў архіве старадаўніх актаў у Маскве, знайшоў такі дакумент: «Генваря в 25 по памяти из Розряду за приписью дьяка Василия Брехова посланы в Сибирь литовские люди ызменники

шлякта Гришка Каменской, Янко и Мишка Ждановичи, которые взяты у Могилёва и посланы ис полку боярина и воеводы князя Юрия Алексеевича Долгорукова и товарищи и по государству службу в какую годятся и поверстать их государевым жалованьем, деньгами и хлебом и солью по рассмотрению против иных таких же кому они в версту».

Звяртаць увагу на тое, што імя ўжыта не Адам, а Грышка, не трэба. Гэта звычайная апіска. А магчыма, і сам Каменскі па нейкай прычыне так назваўся. А што ў згаданай групе быў ненавіта ён, а не хтосьці іншы, нават яго аднафамілец, сумнявацца не даводзіцца. Справа ў тым, што ў «Дыярыушы...» таксама згадваюцца «Янка і Мішка Ждановічы». Праўда, называюцца яны, як Ян і Міхаіл Ждановічы.

Як далей жа разгортваліся падзеі, можна даведацца, уважліва чытаючы дзённік А. Каменскага. Аўтар яго, па ўсім відаць, валодаў цудоўнай памяццю, здолеўшы пакінуць нашчадкам багаты фактычны матэрыял, што тычыцца паўсядзённага побыту, заняткаў народаў, з якімі яму давялося сустракацца. Няма сумнення: ужо ў самым пачатку падарожжа ў яго ў душы, няхай і не цалкам усвядомлена, а неяк унутрана, жыло жаданне быць не простым сузіральнікам таго, што адбываецца наўкола. Як няма і не павінна быць сумнення, што «Дыярыуш...» пісаў ненавіта беларус, хоць той жа Б. Палявой А. Каменскага ў сваіх артыкулах называе ці то «польским наблюдателем», ці то «любопытным поляком».

У пацвярджанне беларускага паходжання А. Каменскага яскрава сведчаць тыя эпізоды дзённіка, дзе ён расказвае пра свае сустрэчы з зыранамі (цяперашні народ комі). Адбылося гэта на шляху да Урала, на рацэ Каме, адразу за рускай крэпасцю Кайгародак. Ці не першае ўражанне?! — «Людзі займаюцца промысламі ў лясах і наводах. Стралкі з лука. Мова падобная на жамойцкую».

Мовазнаўцы, безумоўна, у гэтым параўнанні адразу ўбачаць нацяжку. Як кажуць, сумяшчальнасць несумяшчальнага. Маўляў, Жамойція — гэта этнічная Літва, ці канкрэтней — яе частка. А літоўская мова не адносіцца да фіна-угорскай групы, да якой належыць мова зыранская, комі. Але ж у гэтым параўнанні відавочна іншае. І самае галоўнае. А. Каменскі ж меў на ўвазе, канечне, сваю родную мову. Ёй жа была беларуская ці, як на той час казалі, літоўская. Адарваны ад дарагога яго сэрцу роднага

моўнага асяроддзя, ён адчуваў сябе сярод тых, хто размаўляў па-руску ці па-польску, чужаком. Таму яму хацелася пачуць хоць адно матчына слова.

А калі падобнае жаданне не пакідала ні на хвіліну, тады і пачынала «гучаць» у невядомай, незнаёмай заранскай гаворцы сваё — жамойцкае, а значыць беларускае. Безумоўна, ён вышукваў хоць нечым падобныя словы, паняцці. Не столькі знаходзіў іх, колькі жывіў жаданнем знайсці. І лёгка ўступаў у кантакт з мясцовымі жыхарамі. Хаця здзіўляўся, што зыране, здавалася б, свойскія, таварыскія, ніколі не запрашалі да сябе начаваць. Як высветлілася, у іх не было такога звычаю. Затое яны ахвотна давалі прадукты, пераважна рыбу, а вось хлеба і самім не ставала.

Запомніў А. Каменскі і жыццё вагулаў, сённяшніх мансі. Іх наш зямляк сустрэў за Верхатур'ем, на ўсходніх схілах Уральскага хрыбта. Вагулы аказаліся смелымі і вопытнымі паляўнічымі. Часта хадзілі на мядзведзя, але, забіўшы яго, па-свойму шкадавалі. Адразалі галаву зверу і маліліся на яе. Пры гэтым паўтаралі, што, маўляў, не самі яны мядзведзя забілі, а страла, выпушчаная з лука. Па-свойму яны як бы асцерагаліся, каб сябры забітага мядзведзя не адпомсцілі ім. Увогуле, як заўважыў А. Каменскі, вагулы не ведалі нейкага аднаго Бога, а абрады пакланення духам наладжвалі ў так званых шайтанах, схаваных у лясным гушчары. Шайтаны ўпрыгожваліся сабалінымі шкуркамі, срэбрам, розным посудам. Там жа, у чашчобе, было і іхняе жытло: нізенькія драўляныя збудаванні з адным акенцам. Без печаў і дзвярэй. Толькі даволі вялікая дзірка ў адной са сцен, праз якую вагулы заходзілі і выходзілі. Пастаянна — і днём, і ноччу — падтрымліваўся ў агмені агонь. Перад ім сядзелі прама на зямлі, на аленіных і ласіных шкурах, таму што ніякіх лавачак вагулы не рабілі.

Адам Каменскі раскажаў і пра жыццё, а таксама побыт асцякоў (хантаў), аседлых табольскіх татар. У раёне Шаманскага парога — гэта ўжо на Ангары — ён упершыню ўбачыў эвенкаў. Па тадышняму паняццю яны адносіліся да тунгусаў. Сустрэча адбылася летам, няскерпна пякло сонца і падарожнікі вельмі здзівіліся, калі перад імі з'явіліся зусім голыя людзі. Аказаліся яны міралюбівымі. А даведаўшыся, што прышлыя з далёкіх краёў, пачалі прыгадваць сваіх дзяцей, якія быццам былі забраны з тайгі і вывезены ў Маскву.

Да А. Каменскага жыццё эвенкаў ніхто так падрабязна не апісаў. Відаць, яны прыйшліся падарожнікам вельмі па душы. Былі смелымі, па аднаму адпраўляліся на паляванне, у тым ліку і на мядзведзя. І кемлівасць праяўлялі, калі ўзнікала патрэба. У прыватнасці, у «Дыярыушы...» падрабязна апісана, як эвенкі лавілі дзікіх аленяў. Дзеля гэтага выкарыстоўвалі іх прыручаных суродзічаў. Адбіралі самага рослага, моцнага аленя. На рогі яму накідвалі вялікі, каля дзесяці локцяў, аркан. Свойскіх аленяў пускалі на папас. Да іх паступова падыходзілі дзікія. Самец з арканам пачынаў заігрываць з імі. Падбгаў блізка, круціў галавой, пакуль аркан не чапляўся за рогі аднаго з суродзічаў. Пастух ці гаспадар, які ўважліва сачыў за такой гульні, выбягаў з засады, і забіваў дзікага аленя. Тут жа піў яго свежую кроў, разбаўленую з вадою.

Назаўсёды запала А. Каменскаму ў памяць і адна з эвенскіх народных гульні, што сведчыла аб паважным стаўленні гэтых людзей да палявання, іх любові да аленяў. Звычайна ў круг збіралася больш дзесяці чалавек. Адзін клаўся пасярэдзіне на зямлю, як правіла, з прывязанымі косткамі ці каменнямі. Пры гэтым ён раз-пораз крычаў: «Мультах, муцінэ», што азначала прыкладна: «мы алені», «я алень». Астатнія суродзічы падскоквалі ў такт, хто-небудзь круціў косткай вакол галавы. Усе пры гэтым былі босыя і голыя.

Не прамінуў згадаць аўтар «Дыярыуша...» і пра пахавальны абрад эвенкаў. Ён пісаў: «У зямлі памерлых не хаваюць, таму што мяркуюць, што яна іх не прымае. Толькі на дрэвах яны пакідаюць (іх — А. М.) у пэўных месцах — на кедрах, калі сустракаюць востраў з кедрамі, ці на хвоях. Пакідаюць, аберагаючы ад звяроў, аднак мёртвых часта скідае расамаха».

Эвенкі, як, дарэчы, і іншыя народы Поўначы, зімой ездзілі на нартах, у якія запрагалі сабак. Праўда, і тут яны праяўлялі кемнасць, калі пры вялікім спадарожным ветры ўстанаўлівалі... ветразі. Тады гэтыя санкі самі ехалі па гладкім лёдзе Ангара.

Гэта ўсё мясціны ў «Дыярыушы...», якія не выклікаюць сумнення ў іх праўдзівасці. Інакш і быць не магло: згаданае А. Каменскі бачыў на ўласныя вочы, таму і занатаваў яго гэтак падрабязна і аб'ектыўна. Аднак у запісах сустракаецца і такое, у праўдападобнасць чаго цяжка паверыць. Напрыклад, А. Каменскі ўспамінае, як разам

з таварышамі-ссылнымі ён плаваў з Жыган (цяперашні горад Жыганск на Лене) да Ледавітага акіяна, а затым абагнуў мацярык з паўночна-усходняга боку і добраўся да самага Амура.

Наўрад ці падобнае падарожжа магло быць! Хутчэй за ўсё пра такія плаванні А. Каменскі чуў нямала расказаў ад іх непасрэдных удзельнікаў, з кім меў магчымасць сустрэцца ў Якуцку. Ды і хто ведае, можа, хто з гэтых людзей за якую правіннасць і за краты трапіў?! А ў турме і пазнаёміўся з новым надзіральнікам. Знайшлі хутка агульную мову. Ці той любіў пафантазіраваць, ці то ў А. Каменскага расказанае, як кажуць, у адно вуха ўваходзіла, а з другога выходзіла. Таму і атрымалася, што калі верыць яму, дык чукчы жылі... на Амуры. А з гілякамі (продкі сучасных ніўхаў) самыя што ні ёсць дзівосы адбываліся. Па волі аўтара «Дыярыуша...» яны прыручалі мядзведзяў, абразалі ім кіпцюры, вырывалі зубы, а пасля садзілі ў спецыяльныя стойлы-клеткі. «Кормяць іх у стойлах як валоў», — пісаў А. Каменскі і сцвярджаў, што пасля таго як звяры становіліся зусім свойскімі, гілякі ездзілі на іх.

...Над «Дыярыушам...» А. Каменскі працаваў пасля вяртання на радзіму. Калі — таксама дакладна сказаць немагчыма. Даследчыкі, напрыклад Б. Палявой, прытрымліваецца меркавання, што гэта было ў пачатку 70-х гадоў XVII стагоддзя. Той жа Б. Палявой дакументальна ўсталяваў, што А. Каменскі быў знаёмы з вядомымі рускімі падарожнікамі Сямёнам Дзежневым і Міхаілам Стадухіным. А па вяртанні на радзіму на шэсць тыдняў затрымаўся ў Табольску. Меў пры гэтым неаднаразовыя сустрэчы і гутаркі з мясцовым ваяводам П. Гадуновым, чалавекам вядомым далёка за межамі Сібіры. Яму, зразумела, А. Каменскі шмат расказаў і пра ўласнае жыццё-быццё, і пра найбольш цікавыя выпадкі, што надараліся падчас падарожжа. Не прамінуў нагадаць і пра гілякоў.

На думку Б. Палявога, А. Каменскі з'яўляецца па сутнасці адзіным віноўнікам з'яўлення фантастычнага паведамлення ў роспісу да чарцяжа Сібіры, датаванага 1673 годам, пра гілякоў, якія «ездзяць на мядзведзях». Змог, як кажуць, абвесці вакол пальца самога П. Гадунова, які падман лёгка заўважаў і нічога на веру не прымаў. Значыць, калі не проста памяць падводзіла А. Каменскага, а хлусіў свядома, дык рабіў гэта з выдумкай, па-майстэрску. Калі ўжо П. Гадуноў прыняў усе расказанае за чы-

стую манету, дык як іншым было не паверыць у небыліцы! Таму, калі пачалі рабіць чарговую карту краю, у якасці ілюстрацыйнага матэрыялу і выкарысталі... жывую легенду. Вельмі ж праўдападобна яна гучала з вуснаў... бывалага падарожніка.

Тым не менш, асноўнае ў «Дыярыушы...» усё ж фактычны матэрыял, прытым занатаваны аўтарам упершыню, задоўга да іншых падарожнікаў па Сібіры. Не віна А. Каменскага, а бяда, што яго дзённік загубіўся і так позна прыйшоў да чытача, стаў набыткам даследчыкаў. А. Каменскі ж пабываў у Сібіры за 17 гадоў да вядомага падарожніка Н. Спафарыя, які наведваўся ў тутэйшыя мясціны ў 1675—1677 годзе і пакінуў пасля сябе ўнікальныя запісы. Больш таго, наш зямляк наведваўся ў месцы, дзе нага таго ж Спафарыя не ступала. Акрамя таго, у А. Каменскага куды больш, чым у запісах іншых падарожнікаў, этнаграфічнага матэрыялу. Таму нельга не пагадзіцца з Б. Палявым: «Працу Адама Каменскага сапраўды можна лічыць самым даўнім з дайшоўшых да нас польскіх запісаў аб Сібіры». Праўда, з некаторым, прытым істотным удакладненнем: зроблены яны аўтарам-беларусам.

Важна і іншае. А. Каменскі, застаючыся перш за ўсё свайго роду фіксатарам пэўных падзей, з'яў, сустрэч, разам з тым валодаў і талентам празаіка, чуйнага да слова, здатнага мысліць вобразна. У «Дыярыушы...» нямала мясцін, што нагадваюць лірычную прозу. Гэта — пейзажныя замалёўкі рэк, горных перавалаў, парогаў. З пяшчотай расказвае аўтар пра пралівы і адлівы.

Значыць, настолькі ўсё запала ў яго памяць, што праз гады, на адлегласці, хацелася зноў і зноў вяртацца туды. Няхай у думках, няхай схіліўшыся над аркушам паперы! Саграла сібірская зямля А. Каменскага... Яшчэ як саграла! Не забыўся ён і пра цяпло паўночнага ззяння. Таго халоднага ззяння, якое можа сагрэць, здатна абудзіць, атуліць толькі душу чуйную, уражлівую, пяшчотную. Такой яна і была ў А. Каменскага.

Апошнія свае дні ён хутчэй за ўсё правёў у Оршы. Калі памёр, невядома. Хаця не так гэта і важна. Падобныя людзі жывуць столькі, колькі пра іх памятаюць нашчадкі.

ПАКУТНАЕ СЛОВА — СВАБОДА

Васіль Вашчыла

З вякоў сівых данеслі нам быліны,
Як ворагаў Вашчыла пакасіў...

Антон Бялёвіч

Усяго пабачыў Крычаў на сваім доўгім вяку. І радасці людской, і гора... Хаця апошняга было куды болей, бо нялёгка ў мінулыя стагоддзі жылося тутэйшаму люду. Хапала і сваіх прыгнятальнікаў, і прышлых. І войны не міналі гэтыя мясціны, розная навалач неаднойчы праносілася над зямлёй. А там, дзе войны, як вядома, слёзы, абарваныя жыцці, скалечаныя лёсы, апустошаныя сядзібы. Аднак тое, што адбылося 26 лютага 1744 года, асабліва страшнае і жудаснае ў сваёй сутнасці.

З самай раніцы пачалі збірацца на галоўнай плошчы горада людзі. Кідалі работу лаўнікі, правяралі засовы і замкі карчмары, азіраючыся па баках, быццам жадаючы схвацца ад чужога злога вока, крочылі мяшчане. У натоўпе, якога ўсё большала, можна было заўважыць і сялян з навакольных вёсак. Такім быў загад губернатара Крычаўскага староства Паўла Цялецкага і камандзіра радзівілаўскіх войск палкоўніка Пястжэцкага: «Усім, як аднаму, на плошчу!». Ды і сам уладальнік староства Іеранім Фларыян Радзівіл надаваў таму, што мелася адбыцца, вялікае значэнне. Сама час на справе паказаць, як улада жорстка карае тых, хто выступае супраць яе.

Паветра марознае, настывае... Ды і ветрык раз-пораз прабягае над плошчай, пранізвае да касцей. Але не толькі ад холаду людзі збіраюцца ў купкі, як тыя авечкі, ціснуцца адзін да аднаго. Разам, у хаўрусе, не гэтак і страшна. Хаця, хто ведае, як будзе далей. Чаго добрага, пагуляюць нагайкі і па спінах невіноўных. Каб застрашыць! Каб і іншым не павадна было бунтаваць.

— Божухна, ды што гэта на свеце робіцца? — пажылая сялянка раз-пораз неяк сударгава, як бы ёй перахоплівае дыханне, хрысціцца. Парэпаняныя пальцы жанчыны, здаецца, ніколі не здатны разагнуцца. — Божухна! Божухна, няўжо ты ўжо нічога не бачыш?

Апошнія словы яна, не заўважыўшы таго, прамовіла гучна, і мужчыны, якія стаялі поруч, зашыпелі:

— Цішэй... Не дай Божа, пачуюць...

Жанчына змоўкла на паўслове і гэтае «Божух...» павісла ў паветры, а пасля настала тая гнятлівая цішыня, што толькі на імгненне паралізуе волю, бо людзі, якім бы вялікім страх ні быў, усё ж не могуць маўчаць. Знаходзяцца абавязкова смялейшыя, хто не ўтрымліваецца, пачынае выказваць сваё стаўленне да ўбачанага.

Абмяркоўваць сапраўды было што. Такого ў Крычаве яшчэ не памятаў ніхто. Каб на гарадской плошчы — знайшліся тыя, хто адразу падлічыў гэта — тырчала восем колаў, стаяла чатыры шыбеніцы, і некалькі плах...

— Ідуць! Ідуць! — пранеслася нарэшце наўкола.

У акружэнні салдат паказаліся бунтаўшчыкі. Хто ледзьве варушыў нагамі, бо катаванні дарма не прайшлі... Хто здатны быў яшчэ кідаць позіркі ў натоўп, ледзь прыкметна ўсміхацца. Магчыма, убачыў знаёмы твар і тым самым перадаваў прывітанне і адначасова развітваўся з жыццём, а мо і проста самому сабе ўсміхаўся, дазваляў гэтую апошняю радасць, якой болей у яго ніколі не будзе. Знаходзіліся і такія, што лаяліся, пасылалі крыўдзіцелям самыя страшныя праклёны.

Ды што да тых праклёнаў... Каты да іх даўно прывыклі, а таму не звярталі на гэта ніякай увагі, гатовыя былі ў патрэбную мінуту пачаць сваю брудную справу, робячы яе, як нешта само сабой звычайнае, што не падлягае сумненню. Пястжэцкі ж, Цялецкі, Радзівіл адчувалі сябе ўпэўнена. Аднак, як бачылася, Радзівілу не надта хацелася самому аб'яўляць аб пакаранні бунтаўшчыкоў. Паколькі суд праходзіў пад старшынствам губернатара староства, той хай гэтым і займаецца. Хаця, сам зачытваць прыгавор, падпісаны ім жа, Радзівіл не хацеў і па іншай прычыне. Заікаўся ўладальнік староства, яшчэ як заікаўся. Ды і, сказаць па праўдзе, нягеглым быў. І выглядаў значна старэй, чым на свае дваццаць восем гадоў. А каму хочацца, каб цябе бачылі не з лепшага боку. У такім разе куды лепей прамаўчаць. Галоўнае, усё адбываецца, як і задумана. Таму дастаткова аднаго ўзмаху рукой... Хаця

хопіць і звычайнага кіўка галавой. Цярлецкі зразумее, што неабходна пачынаць.

Радзівіл павярнуў галаву да Цярлецкага, ледзь прыкметна кіўнуў і той, ні слова не кажучы яму, рашуча падняўся, бо даўно чакаў дазволу.

Шум у натоўпе яшчэ працягваўся. Але калі Цярлецкі ўзяў у рукі тэкст прыгавору, над плошчай павісла гнятлівая цішыня. Здавалася, прыслухайся ўважлівей, і пачуеш дыханне кожнага з сотняў людзей, якія сабраліся разам у гэты трагічны дзень.

Але вось, як стрэл, прагучала першае прозвішча:

— Івана Карпача...

За ім — другое:

— Стэся Бачко...

Трэцяе:

— Васіля Ветра...

Цярлецкі чытаў не спяшаючыся. Ён адчуваў тую дзіўную асалоду, якая бывае ў чалавека, ахвочага прынізіць іншых. Цяпер жа і быў зручны момант. Канечне, суд узважваў віну кожнага, прыгаворанага да пакарання смерцю, але ён, Цярлецкі, у дадзены момант заставаўся адзіным вяршыцелем чужых лёсаў. Ад яго і толькі ад яго залежала, каго пасадзіць на кол, каго павесіць, а каму адсекчы галаву на пласе... Якая ж радасць — няхай міну-ту, дзве, тры — трымаць натоўп у няведанні, прымушаючы людзей у думках угадваць, што ж наканавана гэтым гартнікам.

А прозвішчы гучалі... Мікіту з Бароўкі, Івана Труса, Навума Буяна, Васіля Пачаёнка, Васіля Косціна... Прамовіўшы апошнія прозвішча, Цярлецкі імгненна схакаў, а пасля раптоўна, як бы чаканячы словы, выпаліў: «Пасадзіць на калы...»

Натоўп зноў загуў. Жанчыны заплакалі... Цярлецкі, адчуваючы, што і ён сапраўды цяпер валодае гэтымі людзьмі, працягваў:

— Івана Дакуку...

— Захарку Сямашку...

— Мікіту з Тупічына...

— Іванішку з вёскі Баронькі...

Зноў стоенае дыханне сотняў людзей і рашучае Цярлецкага: «Павесіць!»

Івана Галёнку, Сямёна Варону, Івана Крывулю, Ігна-та Манулёнка прыгаварылі да пакарання на пласе.

Прагучала апошнія прозвішча, і плошча захлінула

ў плачы, крыках, пракляццях — гэта ўжо каты цягнулі сваіх ахвяр, каб выканаць прысуд. Жудаснае, страшнае відовішча настала. Асабліва пакутавалі тыя, хто трапіў на кол. На гэта, між іншых, і разлічвалі Радзівіл і яго хеўра. Уладальнік староства ўвогуле быў чалавекам бесчалавечным, жорсткім. Па сутнасці зверства трымалася ў яго ў крыві. А тут такая магчымасць!

Паціраў Радзівіл рукі, не хаваў задавальнення, назіраючы, як цяжка паміралі Іван Карпач, Васіль Вецер, Стэс Бачко і іншыя... Асалоду атрымлівалі і каты выканаўцы...

Білі, як мае быць, ва ўсю моц барабаны — усё рабілася арганізавана, усё было загадзя распісана па пунктах. Нічога лішняга, і разам з тым дакладна, выверана.

Ад суцэльнага плачу і ляманту, ад безупыннага пошчаку барабанаў, толькі нямногія заўважылі, як у натоўпе крутнуўся каржакаваты мужык, паспеўшы сказаць грубавата-задзірыстае:

— А трасцы вам, Васку Вашчылу так і не злавілі!

Сказаў, і гэтаксама нечакана, як з'явіўся, знік. Быццам здань прамільгнула. Быў і няма яго.

Васко, ён жа Васіль Вашчыла, з'яўляўся галоўным зачыншыкам, кіраўніком паўстання ў Крычаўскім старостве, якое з такой лютасцю і садысцкай задаволенасцю падавіў Іеранім Фларыян Радзівіл.

На жаль, да нядаўняга часу, пішучы пра гэтае выступленне сялян і гараджан, гісторыкі не шмат маглі сказаць пэўнага пра галоўнага крычаўскага бунтаўшчыка. Не ведалі і пра яго сацыяльнае паходжанне. Адны называлі Вашчылу купцом, гандляром воску. Другія лічылі ажно праўнукам самога Багдана Хмяльніцкага, тым самым адмаўлялі, што ён нарадзіўся і жыў на Беларусі. Не маглі навукоўцы сказаць дакладна, як і дзе загінуў Вашчыла. Нарэшце, як удалося яму вырвацца з рук Цярлецкага.

Заслону таямнічасці над лёсам кіраўніка паўстання прыўзняў кандыдат гістарычных навук Васіль Іванавіч Мялешка, якому пасля доўгіх і настойлівых пошукаў удалося знайсці ў Цэнтральным дзяржаўным архіве Украіны «Следчую справу Вашчылы», а з яе атрымаў многія звесткі, якія сёння дазваляюць глыбей зразумець, што ж адбывалася ў Крычаве і яго ваколіцах у 1740—1744 гадах, калі ў тутэйшых мясцінах бунтавалі людзі Вашчылы. Ды і кінуць позірк яшчэ на некалькі гадоў назад,

калі першыя выступленні арганізаваў будучы паплечнік Вашчылы Іван Карпач.

Колькі слоў пра само староства... Староствамі колісь называлі ўладанні, якімі пажыццёва валодаў адзін чалавек. Крычаўскае староства належала Радзівілам, перадавалася па спадчыне. Яно знаходзілася на мяжы тагачаснай Рэчы Паспалітай, у якую ў XVI — XVII стагоддзях уваходзілі беларускія землі, і Расіі. Паколькі сам уладальнік староства жыў далёка ад яго, на месцах падбіраліся арандатары, якія эксплуатавалі народ як хацелі. Справа ў тым, што арандатар мусіў штогод плаціць пэўную суму ўладальніку староства, а колькі возьме сабе, нікога не цікавіла. Значыць, усё залежала ад таго, наколькі сумленным ён аказваўся. А паколькі такіх сярод арандатароў амаль не знаходзілася, спаганялі яны з сялян куды больш, чым гэта прадугледжвалася спецыяльнымі інвентарамі.

Напрыклад, нехта Пятровіч забраў у сялян звыш нормы 3500 талераў. Муж і жонка Валкавіцкія пайшлі яшчэ далей. З 1725 па 1727 год яны прыбралі да сваіх рук ажно больш як 100 тысяч злотых.

Асабліва цяжкае становішча настала, калі староства пачалі арандаваць браты Гдаль і Шмуїла Іцкавічы. Гэтыя ўжо ніякай меры не зналі. Яны за чатыры гады прысвоілі сабе каля 700 тысяч злотых, а ўсяго за дзевяць гадоў свайго арандатарства ўзялі звыш нормы 1 298 909 злотых, 120 270 коп пянькі, 39 вазоў мёду. Узрастала і плата на ўтрыманне войска.

Адзінае заставалася сялянам — скардзіцца непасрэдным уладальнікам Радзівілам. Сабраўшыся па некалькі чалавек (часцей не з адной вёскі), пісалі чалабітныя, што накіроўвалі праз хадакоў. Падбіралі людзей аўтарытэтных, якія карысталіся павагай. Адным з іх і быў Вашчыла, войт вёскі Селішчы. Ён ездзіў скардзіцца і на самога Радзівіла ў Варшаву, але пры вяртанні дахаты быў пабіты арандатарамі, атрымаў 150 удараў бізуна. Доўга хварэў, ды ад барацьбы за справядлівасць не адмовіўся. У чарговы раз, а гэта было ў кастрычніку 1731 года, пайшоў са скаргай у Мір, шукаў справядлівасці ўжо ў самога Радзівіла. Зноў не пашанцавала. Затрымалі слугі Іцкавічаў Вашчылу, збілі, закавалі ў ланцугі і кінулі ў Крычаўскую турму.

Сказаць, што падобныя скаргі, хаджэнні нічога не давалі, пакрываць душой. Надаралася, Радзівілы прыма-

лі супраць асабліва лютых арандатараў пэўныя меры. У 1720 годзе нават судзілі ўжо згаданага Пятровіча. Арганізоўвалі і спецыяльныя камісарскія інспекцыі, каб праверыць, што робіцца ў старостве. Але арандатары падкуплялі правяраючых. Ішлі і на хітрыкі. Напрыклад, Гдаль Іцкавіч у 1740 годзе аб'явіў сялянам, каб яны прад'явілі квітаны аб уплаце падаткаў камісару Шыманскаму. Было сабрана звыш 200 тысяч квіткоў, але атрымаў іх не Шыманскі, а спецыяльны найміт арандатара. Пасля, безумоўна, давялося сялянам зноў расплачвацца са сваімі ўладальнікамі.

Што Радзівілы часам ішлі на праверкі, мянялі арандатараў, арганізоўвалі паездкі камісараў, сведчыла не аб іх клопаце аб дабрабыце народа, як можа падацца на першы погляд. Уладальнікі заставаліся ўладальнікамі. І, канечне ж, дбалі толькі пра сябе. Аднак, як сапраўдныя гаспадары, Радзівілы хацелі, каб іх падданыя былі плацежаздольнымі, не разарыліся зусім. Таму, па магчымасці, і стрымлівалі «апетыт» арандатараў, не дазваляючы тым браць звышнормы.

Ды пабораў і так хапала. Некаторыя сяляне з-за цяжкіх штрафаў і падаткаў кідалі абжытыя месцы, уцякалі са староства. Як крайнюю меру, выкарыстоўвалі ўзброеныя выступленні супраць прыгняцальнікаў. Адно з іх у 1718 годзе і арганізаваў Іван Карпач. Праўда, поспеху яно не мела. Івана пакаралі бізуном, яго бацьку Іллю Карпача і некаторых удзельнікаў пасадзілі ў турму.

Да выступлення Васіля Вашчылы і яго паплечнікаў заставалася дванаццаць гадоў. За гэты час становішча крычаўскіх сялян яшчэ больш пагоршылася. Павялічваліся падаткі, дзейнічалі карныя экспедыцыі. Прыгонныя ўцякалі ў лясы, вёскі пусцелі, палеткі заставаліся не засеянымі.

Тагачасны арандатар Пжылэнцкі неаднаразова звяртаўся да Іераніма Фларыяна Радзівіла. У адным з лістоў, датаваных 15 красавіка 1740 года, ён паведамляў, у прыватнасці, што ўжо ніякія распараджэнні не выконваюцца, сяляне гатовы ўзяцца за зброю.

У сваіх прадчуваннях Пжылэнцкі не памыліўся. У пачатку мая каля тысячы чалавек (а магчыма, і болей, прынамсі, так сведчаць паказанні самога Вашчылы) выступілі супраць уладальнікаў. Канец цярпенню прыйшоў, калі службовая асоба Крычаўскага замка Рымша абвінаваціў сялян у падпале дома арандатара ў вёсцы Панкі, арышта-

ваў васемнаццаць невіноўных і прысудзіў іх да пакарання смерцю. Пра гэта і даведаўся Васіль Вашчыла. Паўстанцы пад яго кіраўніцтвам адбілі сялян.

Хто ж ён быў, гэты смелы і рашучы чалавек, які адразу змог згуртаваць людзей? Адказ дае «Следчая справа Вашчылы». Яго дзед Пацей і Бацька Мацвей нарадзіліся ў Старадубскім палку, вёсцы Чамаданава Почапскай сотні. Бабка ж Ганна была родам з горада Почапа. У свой час дзед і бабка разам з Васілёвым бацькам перабраліся на сталае жыхарства ў Крычаўскае староства, у вёску Лобжа, дзе і нарадзіўся будучы кіраўнік паўстання. Пазней апынуўся ў Селішчах, стаў войтам.

Выступленні Вашчылы не маглі не занепакоіць уладальнікаў староства. Асабліва, калі тыя даведаліся, што з бунтаўшчыкамі не так і лёгка паквітацца. У паўстанцкае войска ўліваліся сяляне і з іншых старостваў, а таксама з Расіі, гэта значыць, з-за мяжы. Бачачы такое разгортванне падзей, Іцкавіч уцёк з Крычава, яго прыкладу паследавалі больш дробныя арандатары.

Як быццам бунтаўшчыкі супакоіліся. Уладальнік староства адрэагаваў на гэта адпаведным чынам. Ён разарваў кантракт з Іцкавічамі і ў канцы чэрвеня 1741 года ў Крычаве з'явіўся новы арандатар Марцін Літавор Храптовіч. Аднак праз год высветлілася, што Храптовіч ніколькі не лепшы за Іцкавічаў. Радзівіл, здагадваючыся аб магчымай актывізацыі дзейнасці бунтароў, прыняў рашэнне — па сканчэнню, летам 1743 года, правамоцтваў Храптовіча арэнду староства зусім спыніць.

Але сяляне, навучаныя горкім вопытам, ужо не верылі Радзівілу. Яны пачалі «у штыкі» сустракаць яго новых камісараў. Напачатку асобнымі атрадамі і на купцоў, ліхвяроў. Пры магчымасці, знішчалі дакументы, што тычыліся павіннасці, выплаты падаткаў. К канцу года староства па сутнасці аказалася ў руках паўстанцаў. «Цвёрдай» улады ў Крычаве не было. Тады Радзівіл пайшоў на рашучы крок.

У Крычаў накіроўваліся войскі. 1 студзеня 1744 года ў горад прыехаў камісар Ганіцкі, каб каардынаваць іх дзеянні. Каб сяляне, даведаўшыся аб гэтым, не пачалі ўцякаць у Расію, Радзівіл звярнуўся з лістом на імя камандавання рускага фарпоста. Прасіў усіх паўстанцаў затрымаваць і перадаваць радзівілаўскім уладам.

А тым часам набіралася немалое войска, некалькі соцён чалавек. Салдаты і казацкая конніца са слугцай

рэзідэнцыі Радзівіла. Коннікі і гарматы з Невеля і Себежа. Камандаваць гэтымі сіламі ўладальнік староства даручыў палкоўніку Пястжэцкаму. У паўстанцаў жа налічвалася да двух тысяч чалавек. Заклік Радзівіла да пакорнасці на іх не падзейнічаў, больш таго, бунтаўшчыкі першымі вырашылі атакаваць Крычаў.

Адбылося гэта 18 студзеня 1744 года. Можна толькі здзіўляцца мужнасці і гераізму людзей, якія рашуча кінуліся на штурм замкавых сцен, імкнучыся пераадолець рвы, што паўсталі перад імі. Наўрад ці маглі байцы Вашчылы разлічваць на поспех, сутыкнуўшыся з добра ўзброенымі салдатамі. Але і выйсця іншага ўжо не мелі. Паміраць, дык паміраць за свабоду. Ішлі на сцены з пікамі, сякерамі, кіямі і толькі нямногія мелі стрэльбы. Праўда, было і некалькі стрэлаў зрабілі з дубовых гармат. Іх зрабіў паўстанцам нехта Паўлюк Казямячка, прыгонны шляхціц.

Атака паўстанцаў была адразу адбіта. Пястжэцкі, акрылены поспехам, хутка арганізаваў контрнаступленне. У бой пайшла пяхота, а таксама гусары і казацкая конніца. Паўстанцы пакінулі на полі бою звыш 100 забітых, каля 500 раненых. 77 чалавек трапілі ў палон. Усіх іх, за выключэннем старца і двух бурмістраў Крычаўскага магістрата, тут жа пакаралі смерцю — палову пасадзілі на калы, палову павесілі.

Тыя, каго памілавалі, павінны былі ўгаварыць сяброў пакарыцца. Акрамя таго, Пястжэцкі неаднаразова распаўсюджваў так званыя «ласкавыя лісты». Маўляў, складвайце зброю. Але шляху назад у Вашчылы і яго сяброў не было. Яны выбралі адну дарогу, раз і назаўсёды, і збочваць з яе не збіраліся.

Вашчыла пачаў агітаваць у атрад новых людзей. Гэта яму ўдалося. Па меркаваннях Пястжэцкага на другую палову студзеня ў Вашчылы было каля 4 тысяч чалавек, сам Радзівіл называў большую лічбу — звыш 10 тысяч. Вашчыла разам са сваімі паплечнікамі Бачко і Вецерам назначыў на 26 студзеня чарговую атаку на Крычаў.

Аб планах даведаўся Пястжэцкі, ён вырашыў апырэдзіць паўстанцаў. У ноч на 26 студзеня радзівілаўскае войска асцярожна наблізілася да лагера Вашчылы, што знаходзіўся ля вёскі Царковішча. Захопленыя знянацку, паўстанцы не змаглі даць дзейснага адпору. 200 чалавек загінулі на месцы, 176 трапілі ў палон. Асобныя групы бунтароў адыходзілі ў лес, але Пястжэцкі арганізаваў

прачэсванне навакольных вёсак. На наступны ж дзень ён дакладваў Радзівілу, што паўстанне разгромлена. Не чакаючы суда, загадаў 30 чалавек павесіць, а 30 падвесіць за рэбры на круках і пасадзіць на калы.

Васілю Вашчылу ўдалося ўцячы, хоць сам Пястжэцкі з двума харугвамі жаўнераў праследаваў яго да Латакоўскага фарпоста на граніцы з Расіяй. Вашчыла здаўся рускім, тыя пераправілі яго на Цімошынскую пагранічную заставу. Начальнік заставы капітан Аляксей Папоў тут жа атрымаў ад Пястжэцкага ліст з просьбай выдаць Вашчылу і яго сына, які, маўляў, таксама ўцёк з бацькам. Але паколькі Вашчыла ў час допыту назваўся Папову ўраджэнцам Расіі, той, па існуючаму закону, не мог вяртаць яго польскім уладам.

9 лютага Вашчылу пад канвоем адправілі на галоўны пагранічны фарпост у Любічы, але тамашні начальнік маёр Іван Гарнастаеў не асмеліўся ўзяць на сябе адказнасць за яго знаходжанне і канваіраваў палоннага з адпаведнай дакументацыяй у Кіеўскую губернскую канцылярыю.

Каб атрымаць Вашчылу і пакараць яго, прымаў захады сам Радзівіл. Рускія ж улады, у сваю чаргу, скрупулёзна дапытвалі бунтаўшчыка. Невыпадкава праяўлялі такую стараннасць, кіраваліся законам. Калі Вашчыла з'яўляўся падданым Расіі, ён не падлягаў выдачы Польшчы, калі ж — беларус, значыць уцекачу і злачынцу не месца на рускай зямлі.

10 мая Вашчылу для далейшага следства перавялі ў Старадубскую крэпасць, дзе ён нечакана захварэў. Як быццам, дызентэрыяй. Намаганні лекара Капэ, на жаль, нічога не далі. Хвароба цягнулася не адзін месяц, ды паляпшэння здароўя не назіралася. Наадварот, Вашчыла слабеў і слабеў. 28 жніўня 1744 года яго не стала. Калі верыць «Следчай справе...», на той час яму было пяцьдзесят чатыры гады.

Аб смерці хуценька паведамілі следчай камісіі з боку Польшчы, каб адразу і закрыць справу.

На тым, як кажуць, можна паставіць кропку, узнаўляючы падзеі Крыжаўскага паўстання і расказваючы пра яго кіраўніка Васіля Вашчылу, каго смела можна паставіць поруч з Балотнікавым, Разіным, Пугачовым і хто — такая ўжо гістарычная несправядлівасць — доўга знаходзіўся як бы ў «цяні». Ды ўся справа ў тым, што гэтая апошняя кропка не вельмі хоча ставіцца. Хоць з адшу-

каннем «Следчай справы...» загадак адносна лёсу Вашчылы паменшала, нельга з усёй пэўнасцю засведчыць, што яны цалкам зніклі.

Скажам, наконт нечаканай хваробы паўстанцкага кіраўніка. Адкуль той дэзэнтэрыі нечакана-негадана было ўзяцца ў турме? Ці не стала прычынай яго атручванне нейкім марудна дзеючым ядам, які паступова падточваў сілы Вашчылы?

Прынамсі, такой версіі прытрымліваецца Іван Чыгырынаў у п'есе «Следчая справа Вашчылы». А мо і сапраўды некаму захацелася, каб Вашчыла знік з гарызонту, не чакаючы суда? Ці баяліся, што людзі Радзівіла ўсё ж палічаць яго падданым Расіі і не захочуць выдаць? Магчыма, гэтым можна вытлумачыць тое, што пасля разоў трох з польскага боку ўзнікалі ці то просьбы (а хутчэй за ўсё патрабаванні) тэрмінова адкапаць магілу. Зноў і зноў улады хацелі ўпэўніцца, што небяспечны злачынца мёртвы...

Пытанні знікаюць, пытанні застаюцца...

З МАРАЙ АБ ІДЭАЛЬНЫМ ГРАМАДСТВЕ

Сцяпан Міхаіл Аскерка

Сянажнымі вежамі гвалту
Ад нас засланылі Памяць,
Ды Памяць хіба заслоніш?
Калі ўсе мы з Памяці самі.
Наваградскае падмур'е
Мне жытнюю жменьку схавася.
Я знаю, мне прашчур паможа,
Калі мяне голад спаткае.

Казімір Камейша

Колькі памятае сябе чалавецтва, столькі марыць аб справядлівым грамадстве. Аб такім, у якім бы людзі жылі вольна, свабодна, годна і кожны мог найлепшым чынам раскрыць свае магчымасці. Адначасова здаўна жадаецца, каб дзяржава з'яўлялася гарантам стабільнасці, стварала ўсе ўмовы для найбольш поўнага развіцця любой асобы. На скрыжальных гісторыі назаўсёды напісаны імёны тых, хто ў памкненнях аб шчаслівай будучыні намнога апераджаў час, у якім жыў. Гэта і сацыялісты-утопісты, і расійскія рэвалюцыянеры, пачынаючы ад народнікаў, разначынцаў і канчаючы прыхільнікамі марксізму...

Безумоўна, у дзейнасці іх лёгка знайсці нямала таго, што сёння наўрад ці можна ўспрыняць сур'ёзна. Ды і няцяжка заўважыць, як самыя лепшыя памкненні часта разыходзіліся з канкрэтнымі справамі, а сродкі, выбраныя для дасягнення мэты, далёка не заўсёды адпавядалі велічнасці і значнасці яе. Але ж ідалаў у асноўным ствараюць наступнікі. Сучаснікі, як правіла, здатны яшчэ таго ці іншага вучонага, грамадскага дзеяча пакрытыкаваць, а тыя, хто ідзе следам, якраз і ператварае ідэал у ідала, з канкрэтнага чалавека робіць ікону. Да чаго гэта прыводзіць, яскрава бачна на прыкладзе з жыцця тых, каго яшчэ зусім нядаўна інакш і не называлі як «палыміяныя рэвалюцыянеры». Не шкадуючы пры гэтым і іншых,

больш узвышаных і яркіх эпітэтаў і параўнанняў.

У той жа час вялікіх людзей з гісторыі не выкрасліш. Калі ж паспрабаваць гэта рабіць, дык яна можа жорстка адплаціць за падобныя намеры. Нігілізм пры гэтым неадравальны. І цяперашні, а тым больш — учарашні. Менавіта з-за абыхавасці да мінулага мы сёння амаль нічога не ведаем пра жыццё і дзейнасць Сцяпана Міхаіла Аскеркі. Што самае дзіўнае, імя яго не згадваецца нават у такім аўтарытэтным выданні, як «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі».

Цяжка сказаць, чаму адбыўся такі прыкры недагляд. Але факт застаецца фактам. У першым томе, які выйшаў у 1993 годзе, праўда, можна прачытаць пра Аскеркаў — «старажытны шляхецкі род герба «Мурдэлія», прадстаўнікі якога займалі дзярж.-адм. пасады ў ВКЛ». Далей гаворыцца, што гэта «адзін з найб. заможных шляхецкіх родаў на Беларусі», прадстаўнікі якога «мелі зямельныя ўладанні ў Менскім і Полацкім ваяводствах, у Мазырскім, Наваградскім, Ашмянскім пав.». У тым жа артыкуле «Аскеркі» называюцца і найбольш вядомыя дзеячы.

Сярод персаналій і гэтая «Антоні (1670(?)—1734), пісар ВКЛ (1724), пасол соймавы, кашталян наваградскі (1726), прыхільнік Радзівілаў, з 1717 выконваў функцыі камісара нейбургскіх уладанняў Радзівілаў, чэснік мазырскі, маршалак Мазырскага пав. (1717). Ніжэй называюцца і два сыны Антонія Аскеркі — Рафал Алоіз, «маршалак мазырскі, пасол соймавы, маршалак Трыбунала скарбавага (1740), староста багрымаўскі (1742)»; Гервазы Людвік, «пасол соймавы, кашталян наваградскі (1724), староста і войт мазырскі, чэснік літоўскі (1748), рэфэрэнт літоўскі (1764)» і Марцін Тэадор, «пасол соймавы, староста мядзельскі, маршалак (1765), кашталян ашмянскі (1793)».

І ні слова пра яшчэ аднаго сына Антонія Аскеркі, а ім і быў Сцяпан Міхаіл, які некалі быў саветнікам юстыцыі караля Прусіі Фрыдрых II, з'яўляўся сучаснікам Адама Сміта, Давіда Юма і іншых знакамітых дзеячаў, якія прапаноўвалі планы справядлівага вырашэння дзяржаўнага будавання. Калі пра іх можна прачытаць у многіх аўтарытэтных выданнях, у тым ліку энцыклапедычных даведніках, дык імя Сцяпана Міхаіла Аскеркі замоўчваецца.

Праўда, невялікая даведка пра С. Аскерку ёсць у дванаццацітомнай «Беларускай савецкай энцыклапедыі». Вер-

нута ж імя яго з небыцця было яшчэ ў 1968 годзе, дзякуючы Я. Парэцкаму і Ю. Прэнскай. Менавіта яны адшукалі ў фондах колішняй бібліятэкі імя М. Салтыкова-Шчадрына, а цяпер Нацыянальнай бібліятэкі Расіі ў Санкт-Пецярбургу брашуру С. Аскеркі, якая дагэтуль не згадвалася ні ў адным бібліяграфічным і энцыклапедычным даведніку і ўяўляла сабой падрабязны план эканамічнага аднаўлення зямель Прусіі, што пасля доўгіх войнаў прыйшлі ў заняпад. Дзякуючы далейшым росшукам гэтых жа аўтараў, прыадкрыліся і шмат якія старонкі біяграфіі С. Аскеркі, пры тым расказаныя ім... самім. Справа ў тым, што ён напісаў свае ўспаміны. Яны па-сённяшні дзень захоўваюцца ў рукапісным аддзеле бібліятэкі Акадэміі навук Літвы. Праўда, не ў арыгінале, а рукапісная копія на польскай мове, датаваная 1734 годам, пад назвай «Мемуары Аскеркі». Яшчэ адзін жыццёпіс, у якім шмат нечаканых падзей, рэальнае сутыкаецца з неверагодным, дабро — са злом, а чалавечая прага да ведаў, справядлівасці перамагае розныя нягоды.

Нарадзіўся С. Аскерка ў 1712 годзе на Навагрудчыне. Бацька яго, як бачна, належаў да заможных і ўплывовых людзей свайго часу. Прытрымліваўся каталіцкай веры, але падтрымліваў і сувязі з праваслаўнымі. Антоні Аскерка разумеў, што чаго-небудзь значнага ў жыцці можна дасягнуць толькі згодай і памяркоўнасцю. Таму, па неабходнасці, лёгка ішоў на кампраміс.

Не абышлося без яго і ў сямейным жыцці. Ажаніўся ён з нейкай Грабоўскай, якая з'яўлялася пратэстанткай. Маладыя людзі яшчэ да ўступлення ў шлюб падрабязна абмеркавалі спрэчныя моманты, якія могуць узнікнуць адносна веравызнання іх будучых дзяцей. Прыйшлі да такой дамоўленасці. Першынец, калі гэта будзе сын, абавязкова прыме веру маці, стане пратэстантам. Іншыя ж сыны будуць каталікамі. Пратэстантамі па гэтай згодзе аўтаматычна станавіліся і дачкі.

А тое, што А. Аскерка памяркоўна ставіўся да праваслаўнай веры, бачна хоць бы з гэтых двух фактаў. На ўласныя сродкі ён пабудаваў у Невелі рускую праваслаўную царкву. У Слуцку даў грошы на ўзвядзенне бальніцы, якую па яго ўказанню, а можа, і па выпадковаму супадзенню, размясцілі акурат насупраць езуіцкай калегіі. Каталікі гэта ўспрынялі як выклік. Не будзем жа забываць, што езуітамі з'яўляліся члены так званага манахскага каталіцкага ордэна «Таварыства Ісуса», ство-

ранага яшчэ ў 1534 годзе іспанскім дваранінам І. Лаёла для барацьбы з рэфармацыяй і для ўмацавання пазіцый каталіцызму. Пабудовай бальніцы А. Аскерка, няхай і завулявана, выказаў сваё стаўленне да езуіцкай веры.

А тым часам у маладой сям'і нарадзілася першае дзіця. Першынцам стаў сын, які і атрымаў двайное імя Сцяпан Міхаіл і ўзяў веру маці. Тая цудоўна разумела, што пратэстанцтва яму будзе дорага каштаваць у жыцці. Неабходна было прыняць усе магчымыя меры, каб маленства дзіцяці прайшло больш-менш спакойна. Калі ж трывала стане на ногі, ужо сам пастаіць за сябе. Цяпер будзе лепей, каб не трапіў пад уплыў ксяндзоў. Бацькі шмат займаліся хатнім выхаваннем сына, а калі падрос — накіравалі яго на вучобу ў Слуцкую гімназію.

Гэтая навучальная ўстанова, заснаваная ў свой час Янушам Радзівілам (20 мая 1617 года) разам з евангелісцкім саборам, рыхтавала духоўных асоб і настаўнікаў. У гімназію прымалі пераважна дзяцей беларускай шляхты, гараджан. Часам шанцавала трапіць у яе і выхадцам з сялян. Навучэнцы атрымлівалі глыбокую і ўсебаковую падрыхтоўку. Можна сказаць, на еўрапейскім узроўні. Калі туды паступіў С. Аскерка, выкладаліся закон божы, этыка, рыторыка, гісторыя, матэматыка, заканадаўства. Вялікая ўвага ўдзялялася славеснасці. Дзеці авалодвалі лацінскай, грэчаскай, нямецкай, польскай і іншымі мовамі.

Тым самым, са сцен Слуцкай гімназіі выходзілі спецыялісты, якія каталіцкім духавенствам успрыняліся як сур'ёзныя супернікі. Уплывовыя польскія магнаты, найперш тыя, хто належаў да езуітаў, пачалі весці супраць іх лютую барацьбу. Не стала выключэннем і сям'я Аскеркаў. Езуіты дамагліся, каб бацькі забралі сына з гімназіі, інакш пагражалі самымі суровымі карамі. Каб быць далей ад бяды, маці завезла Сцяпана ў Круглевец, дзе ён прадоўжыў вучобу. Але правучыўся нядоўга. Пагрозаў не меншала, прытым з'яўляліся яны ўжо і з вуснаў дзяржаўных асоб. Як-ніяк, а С. Аскерка займаў уплывовыя пасады, таму было каму падказваць яму, як жыць і дзейнічаць у канкрэтных абставінах.

Тут ужо Антоні не на жарт спалохаўся. І за сына, і за сям'ю, ды і за самога сябе, за ўласную будучыню. Тэрмінова перадаў Сцяпану, каб быў далей ад граха, вяртаўся дамоў. Аднак, відаць, у сям'і за ім быў далёка не рашаючы голас. Сын заўпарціўся, разумеючы, што маці

заўсёды на яго баку. Яна ж, у сваю чаргу, прыняла рашэнне пераправіць любімага першынца ў Берлін, дзе, была пераканана, ён зможа спакойна прадоўжыць вучобу.

Сцяпан, як было і задумана, апынуўся ў сталіцы Прусіі, але радавацца яшчэ не выпадала. Езуіты ад свайго не адступілі. Пераканаўшыся, што Аскеркі іх думкай пагарджаюць, ад пагроз перайшлі да канкрэтных дзеянняў. Супраць Аскеркаў завялі судовую справу. Сям'ю абвінавачвалі ў самых розных грахах, але найбольш «ціснулі» на Антонія. Пагражалі канфіскацыяй маёмасці, пазбаўленнем сенатарскага звання і турмой.

Пра тое, наколькі ўсё прыняло сур'ёзны абарот, маці паведаміла Сцяпану ў Берлін. Хлопцу нічога не застава-лася, як тэрмінова вяртацца на радзіму. Неабходна было ў спешным парадку ратаваць бацьку ды і гонар роду таксама.

Па вяртанні Сцяпана езуіты прымусілі яго публічна адрачыся ад пратэстанцтва. А паколькі пратэстанцызм, як вера, быў скіраваны супраць засілля каталіцкага духавенства, пераможцы вырашылі настолькі перавыхаваць адступніка, каб той назаўсёды запомніў, на чым баку сіла, а значыць, і праўда. Яго прымусілі вучыцца ў віленскім кляштары. Як сведчыць С. Аскерка ў сваіх мемуарах, пры гэтым езуіты ставілі за мэту «выявіць, шчыры ці прытворны з яго каталік».

Цяпер ужо, здавалася б, С. Аскерка так пастаўлены на калені, што яму ўжо ніколі не падняцца. Толькі і заста-валася: прыняўшы новую веру, служыць ёй да канца жыцця. У адно ніяк не маглі паверыць езуіты, што пасля публічнага пакаяння, ён яшчэ здатны на супраціўленне. Не ведалі, бо не зналі, што за характар у гэтага чалавека. А С. Аскерка затаіў крыўду за абразу і толькі чакаў зручнага моманту, каб назаўсёды пакінуць ненавісныя яму сцены кляштара.

Нарэшце, выпадак надарыўся. Пераапрунуўся ў загадзя прыхаваную апратку пустэльніка і — бывай, кляштар! Але далёка ўцячы не ўдалося, злавілі. Незразумела, як і чаму сталася так, што за гэты ўчынак яго сурова не пакаралі... Сам С. Аскерка ў «Мемуарах...» нічога канкрэтнага не гаворыць. Невядома таксама, як яму праз год удалося стаць паслом на сейм ад Мазырскага павета. А пасля С. Аскерка разам са сваім сваяком, мазырскім старастам, паехаў на каранацыю караля.

Паехаў ды не даехаў. Знайшоў зручны момант і пера-

сек мяжу з Прусіяй. Назваўся студэнтам, які едзе вучыцца ў Франкфурт. Назад шлях быў назаўсёды адрэзаны. С. Аскерка не сумняваўся, што на гэты раз яму ўжо ніколі не даруюць. І не памыліўся. Яго на радзіме судзілі завочна. Прыгаварылі да смяротнага пакарання. І за ўцёкі, і за вераадступніцтва. Безумоўна, і за адмову ад каталіцызму.

Чаго каштавала С. Аскерку «не згубіцца» ў чужой краіне, выжыць без капейчыны ў кішэні, можна толькі здагадвацца. Дапамаглі яму хутчэй за ўсё ў гэтым незайздросным становішчы веданне нямецкай мовы (яшчэ з часу навучання ў Слуцкай гімназіі), рашучасць ды і ўменне выходзіць на давер з самымі рознымі людзьмі. Хутчэй за ўсё, працягваў вучобу ў нейкай прэстыжнай навучальнай установе. І, відаць, атрымаў юрыдычную адукацыю, таму і стаў саветнікам юстыцыі. А паколькі знаходзіўся на дзяржаўнай службе зусім не радавым працаўніком, на ўскарыне Берліна, у Ліхтэнберзе атрымаў маёнтак.

Бацькаўшчына была далёка, весткі ад родных амаль не прыходзілі, і С. Аскерка па сутнасці змірыўся, што на гэтай зямлі яму правесці ўсё жыццё. Ды і пачынаў ён пакрысе Нямецчыну ўспрымаць сваёй. Сваёй другой Радзімай. А калі ты сапраўдны сын Айчыны, значыць, мусіш рупіцца аб яе заўтрашнім дні, аддаючы веды, вопыт народу, часткай якога з'яўляешся.

Так і ўзнікла ў С. Аскеркі задума напісаць навуковую працу, у якой яму хацелася паразважаць аб эканамічных праблемах жыцця нямецкай дзяржавы, паспрабаваць указаць шляхі выхаду са складанага становішча, у якім апынулася Прусія. Трыццацігадовая вайна, якую Германія вяла ў першай палове XVIII стагоддзя, паставіла дзяржаву на мяжу эканамічнага краху. Негатыўны ўплыў на эканоміку краіны аказала і непрадуманая палітыка мясцовага дваранства, якое прымусова зганяла сялян з зямлі. Пасля гэтага колісь урадлівыя палеткі ператвараліся ў суцэльную пустэчу. Насельніцтва галадала.

Выход са складанага становішча, у якім апынулася пруская дзяржава і нямецкі народ, на думку С. Аскеркі, маглі падказаць толькі людзі, неабыхавыя да будучыні Прусіі. Да такіх людзей ён адносіў і сябе. Прытым не хаваў, што адчуваў пэўную долю віны перад народам, які ўратаваў яго ў цяжкую хвіліну, даў пастаянны прытулак. Пра гэтую віну С. Аскерка і нагадаў у прадмове да свайго навуковага трактата, за напісанне якога ўзяўся ў 1760 го-

дзе. Адразу ўдакладніў, што Прусію лічыць сваёй другой радзімай і гатовы выкласці план аднаўлення і перабудовы нямецкага грамадства. Праца была завершана праз год з нечым, а ў 1762 годзе яна выйшла ў Бернберзе асобным выданнем.

Што ж уяўляе сабой гэты навуковы трактат? С. Аскерка марыў пра час, калі нямецкае грамадства нарэшце будзе здатна садзейнічаць уздыму жыццёвага ўзроўню ўсяго народа, у першую чаргу гараджан, сельскага насельніцтва. Дзяржава паклапоціцца, каб яны змаглі атрымліваць неабходныя веды, далучацца да набыткаў культуры. С. Аскерка бачыў перад сабой у многім ідэальнае дзяржаўнае ўладкаванне, грамадскі лад, пра які марылі пазней утапісты.

У сваіх развагах ён ішоў ад уласнага жыццёвага вопыту, навуковых ведаў, але абапіраўся і на меркаванні тых, чые погляды падзяляў. У прызнанні, у свайго роду аднадумцы С. Аскерка браў англійскага філосафа-ідэаліста, эканаміста Дэвіда Юма, які, як вядома, па-свойму ставіўся да ведаў. На думку Д. Юма, задачай ведаў з'яўляецца не пазнанне быцця, а іх карысць у паўсядзённым жыцці. Распрацаваў Д. Юм і так званую колькасную тэорыю грошай.

У многім С. Аскерка прытрымліваўся і поглядаў французскага філосафа-асветніка, правазнаўцы Шарля Луі Мантэск'е. Ён, як вядома, адзін з заснавальнікаў геаграфічнага кірунку ў сацыялогіі. Інакш кажучы, Ш. Мантэск'е меркаваў, што сам палітычны лад дзяржавы, маральны воблік народа ў многім вызначаюцца кліматам. У ідэале Ш. Мантэск'е бачыў канстытуцыйную «асветную» манархію, у якой улада б падзялялася на заканадаўчую, выканаўчую і судовую. На гісторыю развіцця чалавечтва ён глядзеў, як на аб'ектыўны заканамерны працэс.

Нагадваў С. Аскерка і пра парадкі, якія былі на яго Бацькаўшчыне, у Вялікім княстве Літоўскім. Прынамсі, ён нагадваў немцам, што ВКЛ дасягнула значных поспехаў, дзякуючы ініцыятыўнасці, дзелавітасці, актыўнасці сваёй шляхты, яе здольнасцю карыстацца павагай у сваіх падначаленых.

А гэта ўжо канкрэтныя прапановы С. Аскеркі. Каб дасягнуць зладжанай работы ўсяго грамадскага механізму, ён надаваў вялікую ўвагу ўліку рэсурсаў як матэрыяльных, так і грашовых. Напрыклад, прапаноўваў увесці на кожнага працоўнага і ашчадных кніжкі, у якія б уносіў

увесь заробак работніка, наапапенні. У дзяржаўных банках раіў весці ўлік грамадскага даходу. С. Аскерка выступаў супраць марнатраўства. Прапаноўваў, каб кіраўнікі розных рангаў утрымліваліся абшчынамі. Гаспадарка і жыллё ім даюцца ў карыстанне дзяржавай. Нагадваў аб неабходнасці сурова змагацца з гультайствам. Рэкамендаваў на рабочих накладваць штрафы, спісваючы пры гэтым сродкі з рахункаў, каб пасля выпраўлення штрафнікоў вярнуць іх. Разумеў, будучыня грамадства залежыць ад таго, хто ў ім будзе жыць заўтра. Таму і клапаціўся С. Аскерка аб належным выхаванні падростаючага пакалення. Меркаваў, што дзеці павінны ісці ў школу з пяці гадоў. Праўда, прытрымліваўся платнага навучання.

Увогуле, С. Аскерка грашовое пытанне ніколі не абмінаў і лічыў, што за ўсё неабходна плаціць. І за выдаткі, і за добрую справу. У прыватнасці, каб заахвоціць грамадзян саджаць дрэвы, прапаноўваў за кожнае з іх даваць пэўную прэмію. У гэтых пасадках таксама бачыў далучэнне людзей да культуры. Калі ж глядзець шырэй, дык, згодна прагнозаў С. Аскеркі, грамадства павінна ўзяць на свайго роду ўтрыманне мастакоў, прадстаўнікоў іншых творчых прафесій, а таксама вучоных. Сродкі на гэтую справу маглі адпусціць абшчыны. Галоўнае ж бачыў у тым, каб своєчасова засяліць спустошаныя і абрабаваныя землі ў Брандэнбургіі.

Па сутнасці ўвесь эканамічны прагноз С. Аскеркі і будаваўся вакол гэтай праблемы. Ён верыў, што прапановы яго, калі будуць улічаны, прынясуць жаданы вынік. Нават падлічыў, што затрачаныя сродкі акупяцца за 24 гады.

Цяжка сказаць, наколькі Фрыдрых II прыслухаўся да разваг свайго саветніка юстыцыі. Магчыма, асобныя яго прапановы і ўлічыў. Як вядома, кароль Прусіі 12 ліпеня 1764 года прыняў так званы эдыкт, дакумент, згодна якога: «дваранам пад страхам пакарання наказвалася... зноў засяляць і тыя зямельныя ўчасткі», з якіх яшчэ нядаўна яны гэтак актыўна і настойліва зганялі сялян. Але ж не будзем забываць, што кніга С. Аскеркі, яго «падрабязны план засялення апусцелых зямель» пабачыла свет за два гады да эдыкта Фрыдрыху II.

Упаўне магло быць і так, што на гэтыя рэформы караля падштурхнуў яго саветнік. Праўда, нікому з даследчыкаў не ўдалося адшукаць у працах Фрыдрыху хоць які ўпамі-

нак на згаданы план С. Аскеркі. Магчыма, кароль не хацеў гэта афішаваць? Бо Фрыдрыху II, які, кажучы словамі Карла Маркса, спалучаў у сваёй дзейнасці «сумесь дэспатызму, бюракратызму і феадалізму», па логіцы, павінны былі імпанаваць тыя рэкамендацыі С. Аскеркі, дзе ён выступаў за суровую дысцыпліну, прасцей кажучы, прымаў «прускі», «палачны» варыянт.

...Сцяпан Міхаіл Аскерка адзін з першых выношваў план пабудовы, як на яго думку, самага справядлівага грамадства. Выпрацоўваў яго яшчэ да сацыялістаў-утапістаў Сен-Сімона, Фур'е... І стаў не першым, чым задумам не наканавана было ажыццявіцца. Тут, бадай, прычына не толькі ў ілюзорнасці, нерэальнасці яго планаў. Так ужо пабудавана само жыццё, што наўрад ці калі-небудзь можна будзе дасягнуць ідэальнага грамадства. Ды ніколі не пераводзіліся ў ім людзі, якія, падобна Ікару, прагнулі дасягнуць таго, што ажыццявіць немагчыма. Тым большая ўдзячнасць ім.

ВАНДРОЎКІ ЛЕКАРКІ З НАВАГРАДКА

Саламея Пільштынова-Русецкая

Душу сваю не выкупаўшы ў зле,
жыццё маё чытайце, як паданне,
дзе ўсё ў адным звязалася вузле —
Любоў...

Айчына...

Горыч і каханне.

Раіса Баравікова

Дарога вузкая, пакручастая, бы той серпанцін. Змейкай выгінаецца, наперад імкнучыся. Хаця, разважыўшы, хіба дарога гэта! Звычайная горная звлістая сцяжына, якая адным бокам упіраецца ў адвесную сцяну, што стромка падымаецца ўгору. Другі ж бок сцяжыны гэтай... І падумаць страшна. Дастаткова каню зрабіць хоць адзін неасцярожны крок, як каменьчыкі з-пад яго капытоў адскокваюць і адразу ляцяць у прорву.

У час аднаго з прыпынкаў, калі знайшлі месца, дзе можна было размясціцца ўсім абозам, Саламея падышла да абрыву, зірнула ўніз... Галава адразу закружылася, а па цэле прабеглі мурашкі. Падалося, быццам і не летам апынулася яна на Балканах, а самай што ні ёсць сцюдзёнай зімой, калі наўкола толькі снег і снег, а мароз люты, так і наровіцца залезці пад апараты. Як ні стараешся тады сагрэцца, ды ўсё адно цяплей не атрымліваецца.

Цяпер жа адна толькі думка не адпускала: што можа здарыцца, калі ў час пераходу конь пад ёй аступіцца. Трывожна забілася сэрца. Не так за сябе занепакоілася — што лёсам наканавана, таго не мінеш, як ні сілься. Болей пра дачку думала. Яна ж зусім маленькая яшчэ, усяго нейкія два гадкі споўнілася. Хто пасля пра яе паклапоціцца, калі, не дай божа...

Ды адагнала гэтыя прыкрыя, такія цяжкія і пакутныя думкі прэч, як рабіла неаднойчы, калі настойліва лезла

ў галаву што-небудзь навязлівае. Як будзе — так і будзе... З ласкі боскай з'явілася яна, Саламея, на гэты свет — урэшце, як і тысячы людзей з'яўляюцца, з ласкі Ўсявышняга, і жыве. А колькі жыць ёй — аднаму яму, Пану Богу, вядома. Галоўнае, што яна ніколі не хавалася за цёплымі і ўтульнымі сценамі, не давала душы паслабляцца.

А яшчэ, як неаднойчы прызнавалася блізкім, з кім раілася аб заповітным, думкамі дзялілася, сэрца ёй Бог даў мужае, не палахлівае. Часам, магчыма, і безразважліва дзейнічала, у нечым безаглядкава, кідалася ў крайнасці, не задумвалася надта, што чарговы крок з сабой прынясе, што наперадзе чакае. Задумана — зроблена... Лёгка ў новую дарогу збіралася. Балазе, вялікага багацця ніколі не мела. Усё, што мелася пад рукой, хуценька складвала. Адзін-два пакункі, як кажуць, з ног не паваліць.

І гэтую паездку Саламея таксама нядоўга ўзважвала. Канечне, у Філіпбеі (цяперашні Плоўдзіў) яшчэ на колькі дзён можна было б затрымацца. Аднак надарыўся недарэчны выпадак. Не ўдалося ёй выратаваць хворую дачку мясцовага каменданта — назыра. Расла дзяўчынкай нягеглай, кволай. Ужо сем гадкоў мела, а высахла, быццам тая чарацінка. Ледзьве дух у целе трымаўся. А была ж яна апошняй надзеяй у сям'і назыра. Не шанцавала таму з дзецьмі, яшчэ як не шанцавала...

Сем сыноў нарадзілася ў яго і ўсе нечакана-негадана пайшлі з жыцця. Адзін з каня ўпаў і карак зламаў... Другі з акна вываліўся... Трэці патануў... Таго сабакі разарвалі, гэтага сам бацька па неасцярожнасці застрэліў...

Бедаваў, месца не знаходзіў, бачачы, як дачка сохла з дня ў дзень. Няйначай, глісты падрывалі яе здароўе. Прынамсі, так рашыла Саламея, агледзеўшы дзяўчынку. Падрыхтавала спецыяльныя лекі, якія неаднойчы прапапоўвала ў падобных выпадках. Зрабіла кіслы элексір з альясу, міры, шафрана, дадала сярністай кіслаты і віннага спірту. Усё, як мае быць, зрабіла. Разлічвала на поспех, але дзяўчынка, прыняўшы гэтыя лекі, праз дзве гадзіны памерла. Раз'юшаны бацька хацеў было забіць Русецкую, якую лічыў віноўнай у смерці дачкі. Выратавала Саламею толькі тое, што яна пры ўсіх дапіла лекарства. Назыр, убачыўшы, што лекарка невінаватая, дараваў ёй жыццё.

Хаця не толькі па гэтай прычыне не хацелася Саламеі заставацца ў Філіпбеі. У Босніі працаваў лекарам яе муж Якуб Гальпір і трэба было бліжэй да яго перабірацца.

Вырашыла спачатку дабірацца да Сафіі. Каб ехаць туды на павозках і гаворкі не магло быць. Па расказах ведала, якая дарога праз Балканы. Заставалася толькі верхам. Спачатку сабе каня прыдбала. Выбрала дужага, рослага, з людзьмі вопытнымі перад гэтым параілася. Прыдбала і турэцкую мужчынскую апратку. Так не толькі зручней ехаць, а і бяспечней. На мужчыну куды меней увагі звяртаюць.

Яшчэ дзесяць коней наняла, каб рэчы неабходныя з сабою ўзяць ды і абслuze не пехам жа ісці. А яшчэ даведалася Саламея, што ў Сафію збіраецца чалавек дзесяць вершнікаў па нейкіх спешных справах. Сустрэлася з імі, пагаварыла. Тыя пагадзіліся, каб разам дабірацца. У хаўрусе, зразумела, заўсёды лацвей. А тут яшчэ хадзілі па Філіпбеі чуткі, што ў гарах лютуюць разбойнікі Сары Гусейна-агі (у перакладзе — Рыжага Гусейна). Яны нікому не давалі праходу, на ўсіх падарожнікаў страх наводзілі. Грабілі іх, а бывала, што і забівалі ні ў чым непавінных людзей.

Не першы дзень ішлі ўжо, праўда, без прыгод. Саламея ўжо і забылася пра Сары Гусейна-агу. Палічыла, што гэта звычайныя запалохванні. Пасля прыпынку коні адпачылі, таму ішлі дружнай. Ды і, калі верыць тым, хто хадзіў праз Балканы неаднойчы, самае небяспечнае месца мінулі. Цяпер і расслабіцца можна, дарога шырокая. Узрадавалася Саламея, быццам цяжар які з плячэй зваліўся. Прышпорыла каня, а калі ён параўняўся з тым, што ішоў наперадзе, нагнулася, зірнула ў хатуль, у якім — адразу ўбачыла — спала дачка. Слуга, які сядзеў на гэтым жа кані, думаючы, што маці нешта ўстрывожыла, пачаў апраўдвацца. Маўляў, усё ў парадку.

— Я проста так, — усміхнулася Саламея. Мацярынская радасць і замілаванне напоўнілі ўсю яе істоту.

Прыпыніла каня, прапусціла некалькі вершнікаў, а сама прыстроілася ззаду. Конь зразумеў, што яго не прыспешваюць, пайшоў нетаропка. Дарога была прамая, ён хадзіў па ёй неаднойчы і добра ведаў яе. Саламея ўзрадавалася, што няма ўжо неабходнасці сачыць за яго кожным крокам. Позірк яе, які раней быў скіраваны толькі ўперад, цяпер запыняўся на прыгожых, вабных краявідах,

што бачыліся з абодвух бакоў дарогі. Усё лашчыла яе сэрца. Сама прырода, здавалася, спяшалася падарыць сваю непаўторнасць. Звыклых малюнкі поўдня... Калі буянне красак суседнічае са строгай маўклівасцю камянёў, спакойных у сваёй вечнай немаце, а экзатычныя, толькі для гэтых мясцін характэрныя расліны і дрэвы суседнічаюць з тымі, што можна сустрэць і пабачыць і ў іншых месцах.

Саламея адчула раптам, што ёй захацелася менавіта гэтага, звыклага. «Звыклага? — як бы запытваўся нейкі чужы, унутраны голас. — Хіба мала табе? Глядзі колькі хочаш, любуйся, убірай у сябе ўсю прыгажосць наваколля. Яна твая!» Ды ведала Саламея, што звыклае для яе зусім не тое, што з поўднем звязана. Прыгажосць тутэйшых краявідаў, канечне, такая, што далёка не заўсёды і словамі выкажаш яе. Аднак у ёй нешта, што як бы ненатуральна выглядае, празмерна ў вочы кідаецца. Ёй жа, Саламеі, больш да сэрца вабнасць сціплая, а таму — зямная, непасрэдная.

Позірк затрымаўся на бярозцы, што няведама як расла на самым адхоне скалы. Лёгкі ветрык кучаравіў галінкі дрэва, перабіраў лістоту. Пяшчота зноў ахінула душу Саламеі. Такая шчымліва-прыемная, як і колькі мінут назад, калі ўбачыла ў хатулі спячую дачку. І прыгадалася Саламеі іншая бярозка. Не бярозка нават, а магутная бяроза, што ніжнім веццем сваім пастаянна шкрабала ў акно бацькоўскай хаты. Нядаўна было гэта, а глядзіш — больш пяці гадоў мінулася.

На Наваградчыне прайшло маленства Саламеі. У 1731 годзе ўпершыню зірнула яна на свет у хаце Яўхіма Русецкага. Выхоўвалася ў дружнай сям'і, змалку зачароўвалася казкамі, паданнямі, якія расказвалі ёй і бацька, і маці, і бабуля. Бацька да ўсяго быў заўзятым паляўнічым, любіў паблukaць са стрэльбай — чаго, а дзічыны ў навакольных лясах хапала.

Ад бацькі захапленне паляваннем перадалося і ёй. Праўда, не сказаць, каб гэта Яўхіму Русецкаму вельмі спадабалася. Не жаночая справа, як і іншыя мужчыны, ён быў перакананы. Але ўгаворы дачкі нічога не давалі. Саламея на сваім настойвала, часам і адна ішла ў лес. Любіла паблukaць у цішы, застаючыся сам-насам з думкамі, а то і дзічыну якую падстрэліць. Валодала стрэльбай упэўнена, і вока меткае мела. Дзівіліся мужчыны з яе захаплення.

Бацька ж, папраўдзе, таксама недзе ўнутрана ганарыўся

дачкой, што гадуецца гэткая настойлівая, за сябе пастаяць можа. Хаця часам і сварыўся, калі пачаў адчуваць, што ад гаспадаркі адбіваецца, жаночымі справамі не вельмі ахвотна займаецца. Пачаў было выказваць незадавальненне, а Саламеі — як з гуся вада. Як рабіла, так і робіць. Заўважыў толькі яшчэ, што пачала зёлкі збіраць, засушваць іх. Запытаўся неяк:

— Навошта яны табе, дачушка?

А ў адказ пачуў:

— Ды, татка, — гэта ж лекі добрыя. Ад самых розных хвароб дапамогуць.

Яшчэ больш здзівіўся Яўхім Русецкі. Ніхто дачцэ нічога не гаварыў пра лекавыя ўласцівасці той жа піжмы, трыпутніку, валяр'яну, але, бач ты, да ўсяго сама дайшла. Змірыўся паступова з яе дзівацтвамі. «Рабі, дачушка, як хочаш, як патрэбным лічыш».

Праўда, як хутка высветлілася, дарэмна Саламея радавалася такой нечаканай свабодзе. Аказалася, у бацькавай галаве сваё было. Ішоў Саламеі ўжо дванаццаты год, сама час і пра замужжа падумаць. Тым больш што сватоў хапала. З твару Саламея не тое, што не брыдкай, а і вабнай была. І розумам славілася, пра гэта таксама ў акрузе ўведалі. І жыццёвай развагай кожнага, хто хоць аднойчы сустрэўся з ёй, прываблівала.

Не столькі сама, колькі бацька выбар спыніў на ўрачу Якубу Гальпіры. Той паходзіў з Нямецчыны, ды па нейкіх справах апынуўся на Наваградчыне. Спадабаўся ён Яўхіму Русецкаму, што прафесію патрэбную меў. Чымся не пара дачцэ. Паколькі яна цягу да медыцыны мае, дык няхай разам і живуць. Паразуменне ў сям'і — адна з перадумоў шчасця. А што не каталік, дык такой бяды.

Аднак гэтае самае нямецкае паходжанне Якуба Гальпіра, яго лютэранства прымусілі маладых адразу сутыкнуцца з першымі цяжкасцямі. Гальпір не мог разлічваць на пасаду пры двары каго-небудзь з тутэйшых магнатаў, тыя іншаверцаў не трымалі. Тады і прапанаваў Якуб сваёй маладой жонцы ў пошуках шчасця накіравацца ажно ў далёкую Турцыю. А Саламеі што — Турцыя, дык Турцыя. Пра яе яна, канечне ж, нічога не ведала, а што дарога туды далёкая, дык яшчэ лепей. Павандраваць можна, новых людзей пабачыць, а гэтага Саламеі і хацелася.

Так у 1731 годзе маладая сям'я і апынулася ў Стамбуле. Якуб Гальпір аказаўся высокакваліфікаваным медыкам. Лячыў не толькі ад розных выпадковых, скажам, прастуд-

ных ці яшчэ якіх іншых захворванняў. Смела браўся дапамагаць і тады, калі становішча пацыента было вельмі цяжкім. Адноўчы да яго звярнуўся багаты турак, сляпы на абодва вокі, а да ўсяго калека на рукі і ногі. Розныя настоі, мазі прымяняў Гальпір і вылечыў бедалагу. Пра гэта даведаўся сам імператар турэцкі, султан Махмед. Заўважыў новага лекара, даў шмат розных багатых падарункаў. А калі даведаўся, што лекарскім майстэрствам валодае і яго жонка, дазволіў, каб яны пры двары практыкаваліся.

Саламея, якая ў адрозненні ад мужа, спецыяльнай адукацыі не мела, паказала сябе вопытным практыкам. Што ад Якуба пераняла, нечаму ад знаёмага іракскага ўрача, які спецыялізаваўся на хваробах вачэй, навучылася. Вучаніцай аказалася стараннай. Праз некаторы час сама ўжо, без дапамогі Гальпіра, лячыла розныя захворванні. І жанчынам, а пазней і мужчынам.

Пацыентаў хапала... І раптам той самы турак, якога можна сказаць, Якуб Гальпір на ногі паставіў, узяў ды і памёр. Узлаваныя жонка і дзеці яго звярнуліся непасрэдна да вялікага візіра, што быў намеснікам султана, і па сутнасці кіраваў усёй адміністрацыяй турэцкай дзяржавы. Ісмаіл-паша дзейнічаў рашуча, не збіраўся высвятляць, вінаваты лекар тут ці не вінаваты, а загадаў пасаdziць Гальпіра ў цямніцу, каб пакараць смерцю.

У не менш складаным становішчы апынулася і сама Саламея Русецкая. Чужая краіна, людзі са сваімі, часам дзіўнымі для яе звычаямі, а можа здарыцца так, што застанешся без блізкага чалавека. Акрамя таго, менавіта ў гэты час яна цяжка захварэла. Адна нага ўсохла, стала карацейшай за другую на паўлокця. (Локаць — тагачасная мера даўжыні, роўны 576 міліметраў.)

Горш і не прыдумаеш, ворагу такога не пажадаеш. Зразумела Саламея, што выратаванне мужа, а значыць, выратаванне і яе самой — у рашучасці. Загадала несці сябе ў насілках да цямніцы, у якой знаходзіўся Якуб. Параілася з ім, што і як рабіць далей. Звярнулася да візіра. Прашэнне, якое напісала, прылюдна аддала яму, у час вячэрняй малітвы мусульман.

Не толькі вызвалення мужа дамаглася, а і прызнання яго невіноўнасці. Аказалася, тагачасны знакаміты медык Даніэль Фансека ўбачыў у Гальпіры канкурэнта. А паколькі працаваў у аптэцы, у лекі, якія той выпісаў хвораму, падмяшаў атруты. Цяпер ужо над жыццём Фансекі

навісла небяспека. Ён, баючыся суда, выплаціў штраф, які перад гэтым быў накладзены на Якуба Гальпіра. Але ад помсты настырнай Саламеі не адмовіўся. Дабіўся, каб ёй забаранілі ў Стамбуле лячыць мужчын. Праўда, забарона гэтая праіснавала нядоўга. Цішком Русецкая вылечыла ад хваробы нырак сваяка аднаго ўплывовага турка. Той, у знак удзячнасці, пайшоў ёй насустрач, дапамог усё ўладзіць.

Пачаліся для Саламеі звыклія будні. Працу лекарскую яна любіла, ахвотна людзям на дапамогу прыходзіла. Не толькі багатых, хто шчодро адорваў, лячыла. Не прамінала выпадку дапамагчы і бедным. Не пра грошы ў такім разе думала, а кіравалася пачуццём спагады, міласэрнасці. Звычайная падзяка была для яе лепшай узнагародай. Хаця, не сказаць, што Саламеі ў Стамбуле лёгка працавалася. Хапала і такіх, для каго чужое жыццё нічога не каштавала. Рабавалі, забівалі... Неаднойчы небяспека падсцерагала і Русецкую. Ды, бадай, пад богам хадзіла.

Спрацоўвала ў неабходны момант інтуіцыя, падказвала, не рабі гэтага... І дапамагала, яшчэ як дапамагала! Ніколі не забудзе Саламея, як аднойчы завіталі да яе два янычары. Чамусьці пад чадрой, у жаночым адзенні. Не тое, што прасілі, а ледзь не малілі, каб пайшла разам з імі ў суседні раён горада да іхняй хвораі маці. Бачачы, што ўгаварыць цяжка, прапанавалі аплаціць праезд у вазку. Нешта не спадабалася Русецкай у паводзінах наведвальнікаў. Адказала катэгарычна, што нічым дапамагчы, на жаль, не можа. Спаслалася яшчэ на выклік да іншай жанчыны. Маўляў, раней дамовілася з яе блізкімі.

Тут у гаворку ўмяшалася суседка, жонка аднаго з лекараў. Часам і яна спрабавала лекарствам займацца.

— Ды кінце, даражэнькія, яе ўгаворваць! — пачала даводзіць янычарам. — Якая з яе лекарка, нічога толкам не ўмее рабіць, бярыце мяне з сабой. Хутка вашу матухну на ногі пастаўлю.

— Што ж, давай з намі, — узрадаваліся тыя. — Заплацім не шкадуючы, людзі мы не скупыя...

Суседка ў лепшыя строі апранулася, самыя дарагія ўпрыгожванні ўзяла — згодна тамашняга звычаю жанчына, якая выходзіла з дому, абавязкова глядзела за сабой. Пайшла з янычарамі і... не вярнулася. Звычайнымі разбойнікамі тыя былі. Зарэзалі лекарку, грошы забралі, упрыгожванні знялі, а труп закапалі на сваім падворку ў кучы гною.

...З роздуму Саламею вывелі крыкі. Глянула наперад, а гэта незнаёмыя коннікі з шаблямі напярэвес носяцца. Адзін з іх, відаць, самы галоўны да яе кіруецца. Саскочыў са свайго каня, падбег да Саламеінага, за аброць яго ўзяў:

— Кланяюся, пані лекарка! — ці то жартуе, ці то ўсур'ёз кажа, разабрацца не паспела, а ён працягвае:

— Куды гэта з маленькай дачушкай сабралася, далёкай дарогі не пабаялася?

«Бач ты, усё ведае», — прамільгнула думка, а сама выгляду не падала, не здзівілася, адказала спакойна:

— Прабачце, якая яшчэ лекарка? Вы што, мужчыну адрозніць ад жанчыны не можаце?

— Каго, а цябе добра ведаю! — коннік гаварыў так упэўнена, што сумнення быць не магло, ведаў, хто яна на самой справе. — Чаму толькі канвою ўзброенага не маеш?

«Няйначай перад ёй сам Гусейн-ага!» — падумалася Саламеі. Значыць, не трэба падаваць выгляду, што спалохалася:

— Мілы пане, хіба нешта значыць той канвой, калі перад табой мужны Сары Гусейн-ага? Яго не тое што два-тры чалавекі не спыняць, а і пяцьсот канвойных!

Спадабалася пахвальба Гусейну-агу:

— Дык я і ёсць той самы разбойнік... Проша са мной... З жонкай пазнаёмлю, з дзецьмі, з прыяцелямі...

Нічога не заставалася Саламеі рабіць, як згадзіцца. Папрасіла толькі не разлучаць з таварышамі. Гусейн-ага дазволіў ёй узяць з сабой дачушку і трох чалавек, з тых, што суправаджвалі дагэтуль.

Тры дні і тры ночы дабіралася Саламея Русецкая з Гусейнам-ага да горада Карлава, дзе ён жыў. Тое, што ўбачыла там, уразіла. Горад быў прыгожым, у дварах заможных людзей размяшчаліся млынкі, лазні, працавалі фантаны. Амаль два месяцы пражыла Саламея ў Гусейна-агы. Падлячыла атамана. А бацьку яго зяця, які шэсць гадоў рухацца не мог, на ногі паставіла, пачаў хадзіць з дапамогай мыліц. Удзячны Гусейн-ага пасля адправіў яе з ганаровым канвоем у Сафію, як таго і прасіла. Там Саламея спаткалася з мужам — Якуб менавіта ў гэты час прыехаў падлячыць суставы на тутэйшых мінеральных водах.

Гальпір не адзін быў, а з палонным італьянскім лекарам, якога захапілі туркі і падарылі яму. Палоннік аказаўся дасведчаным медыкам. Свой вопыт ён перадаваў

Саламеі. Навучыў яе выпісваць па-лацінску рэцэпты, падарыў некалькі сваіх кніг з апісаннем розных метадаў лячэння. Тым самым, Русецкая па сутнасці прайшла своеасаблівы курс медыцынскага навучання. Калі дагэтуль яна была самавукам, дык цяпер атрымала пэўныя веды аб сакрэтах лекарства.

Муж, падлячыўшыся, вярнуўся назад у Боснію. Хутка быў адпушчаны на волю італьянскі лекар. Яна ж паранейшаму заставалася ў Сафіі, займалася лячэннем. Але неўзабаве даведалася аб нечаканай смерці Якуба. Відаць, лячэнне толькі крыху прыпыніла хваробу, а аб поўным выздараўленні і гаворкі не магло быць. Падумаўшы, дык трэба было б з'ездзіць, развітацца з дарагім чалавекам, аднак абставіны склаліся так, што пра паездку і марыць не выпадала.

Тым жа летам 1737 года Аўстрыя і Венгрыя выступілі на баку Расіі супраць Турцыі, і вайна, якая працягвалася ўжо два гады, набывала яшчэ большы размах. Дзе ўжо было думаць, каб ехаць у Боснію?! Няхай даруе Якуб, што гэтак не па-чалавечы атрымалася, а што прападуць яго рэчы, маёмасць, набытая цяжкай працай, дык бог з імі.

І ўсё ж Саламея не змагла ўтрымацца на адным месцы. Воляй лёсу апынулася ў горадзе Відзіне. Сродкаў на існаванне амаль не было, пра яе лекарскае майстэрства там мала хто ведаў, таму Русецкая рашылася на нечаканы крок. Выкупіла ў аднаго турэцкага палкоўніка чатырох палонных афіцэраў, а таксама жонку нейкага аўстрыйскага паручніка, вырашыўшы прадаць іх родзічам. Выкуп прыйшоў за ўсіх, толькі пра Юзафа Фартуната Піхельштэйна (Пільштына) ніхто не рупіўся. Магчыма, пасланыя абвесткі на дарогах вайны загубіліся, а мо нікога з яго блізкіх у жывых не засталася. Тым самым Юзаф стаў нявольнікам Саламеі.

З гэтага моманту авантурны пачатак у жыцці Саламеі Русецкай, якая і так часта трапляла ў складаныя, нечаканыя варункі, набыў, можна сказаць, кульмінацыйныя моманты. Усе колішнія прыгоды бляклі з тым, што чакала яе наперадзе. Падзеі пачалі разгортвацца, як у вострасюжэтным, дэтэктыўным рамане, галоўным героем якога пастаянна з'яўлялася, канечне, яна — лекарка з Наваградчыны.

У сакавіку 1738 года Русецкая паспяхова вылечыла трансільванскага князя Ёжафа Ракацы, прэтэндэнта на венгерскі трон. Маладая і прыгожая лекарка князю спада-

балася, але яна не адказала ўзаемнасцю. Тады Ракацы абвінаваціў Саламею ў шпіёнстве на карысць Аўстрыі. Па законах ваеннага часу гэта магло каштаваць жыцця. Ды не такой яна была, каб сядзець склаўшы рукі і чакаць прысуду. Нейкім чынам Русецкай удалося без пашпарта, разам з дачкой, слугамі і палоннікам Юзафам Піхельштэйнам уцячы па Дунаю ў горад Русе.

Але калі не шанцуе, дык не шанцуе. Там яе арыштавалі. Жыццё вісела, як кажуць, на валаску. Балазе, у каторы раз дапамог яго вялікасць выпадак. Якраз атрымаў цяжкія апёкі павек, языка і твару сын султанскага скарбніка. Трое мясцовых урачоў спрабавалі вылечыць яго, ды безвынікова. Юнаку пагоршала, ён страціў прытомнасць. Саламея, даведаўшыся пра ўсё, прапанавала свае паслугі. Спачатку да гэтай прапановы ў турэцкай крэпасці, дзе яна знаходзілася, паставіліся з недаверам. Ды выйсця не было. Жыццё ледзьве цеплілася ў пакутніку. Саламея ўзялася за лячэнне і на трэці дзень дваццацідвухгадовы хлопец расплюшчыў вочы, а яшчэ праз сорок дзён стаў на ногі. Як узнагароду, Русецкая атрымала дазвол ехаць у Расію.

Па дарозе, на Украіне, яна павянчалася са сваім палоннікам. Піхельштэйн стаў служыць у самога гетмана Міхаіла Радзівіла Рыбанькі, а Саламея была прызначана лекарам. Аднак, як заўсёды, на адным месцы ёй не сядзелася. Аддаўшы дачку ў бенедыкцінскі кляштар у Нясвіжы, яна вырашыла ехаць у Пецярбург. Перад гэтым паспела атрымаць рэкамендацыйныя лісты ў рускага генерала Лівена і князеўны Трубяцкой, цётка якой была замужам за князем Чаркаскім, кабінет-міністрам расійскай імператрыцы Анны Іванаўны. Шлях ляжаў праз Рыгу, Нарву. Саламея і ў гэтых гарадах ўваходзіла ў давер да ўплывовых асоб, яны ахвотна давалі ёй рэкамендацыі, якія так маглі спатрэбіцца ў сталіцы.

Марай Русецкай было трапіць да самой імператрыцы, але, прыехаўшы ў Пецярбург, яна не спяшалася ажыццявіць гэтае жаданне. Спачатку пасялілася ў брыгадзіра (на той час гэта быў афіцэрскі чын паміж палкоўнікам і генерал-маёрам) Сямёна Юр'евіча Караулава. Чалавек ён быў уплывовы, высокаадукаваны, а як афіцэр — смелы, мужны, прымаў удзел у многіх ваенных кампаніях, баявых аперацыях. Вось толькі ў асабістым жыцці Караулаву не шанцавала. Адзін за адным, яшчэ немаўлятамі паміралі яго дзеці. Па прыездзе Русецкай жонка Сямёна

Юр'евіча нарадзіла чарговага сына. Ды хлопчык быў кволым, задыхаўся. Саламея прапанавала сваю дапамогу. Успомніла, што на яе роднай Наваградчыне ў такім разе дзіця накрывалі дзяжой і задуха звычайна праходзіла. Так адбылося і на гэты раз. Немаўля пачало роўна дыхаць, а пасля і зусім паправілася.

Удзячныя бацькі былі на сёмым небе ад шчасця. А даведаўшыся больш падрабязна аб планах госці, паралі ёй як лепей трапіць на прыём да імператрыцы. Зрабіць жа гэта было вельмі няпроста. Некаторыя жадаючыя чакалі па году, каб толькі падаць прашэнне. Усё магла вырашыць княгіня Мар'я Юр'еўна Чаркаская, жонка адзінага рускага ў царскім кабінёце міністраў — Аляксея Міхайлавіча Чаркаскага, да якога імператрыца ставілася з асаблівай павагай, прыслухоўвалася да яго меркаванняў.

Праз жонку Караулава Русецкая зблізілася з княгіняй Чаркасай. Чуткі пра лекарку дайшлі і да царскага двара. Сама Анна Іванаўна выказала жаданне яе пабачыць, а гэта якраз тое, чаго Саламея і хацела апошнім часам. Да сустрэчы яна належным чынам падрыхтавалася, успомніла ўсе правілы этыкету ў падобных выпадках. Трапіўшы да імператрыцы тройчы стала на калені перад ёй, пацалавала Анне Іванаўне руку. Не прамінула сказаць пры гэтым, што яшчэ ў далёкім Стамбуле чула аб знаходжанні на прэстоле ў Расіі мудрай жанчыны. Таму і захацела пабачыць імператрыцу на свае вочы.

Анна Іванаўна ўзрадавалася ад такога пачцівага стаўлення да яе, ды ўсё ж перапытала:

— І ты на самой справе сабралася ў такую далёкую дарогу, каб толькі пабачыць мяне? І за свой кошт?

Атрымаўшы сцвярджальны адказ, працягвала:

— Дык як цябе завуць? Саламея, кажаш? А па бацьку? Яўхімаўна? Значыць, па нашаму будзе «Саламанида Ефимовна»...

Імператрыца ў далейшым толькі так і звярталася да Русецкай. Ахвотна ўзяла яе на службу. Жыла Саламея ў пакоі з іншымі прыдворнымі дамамі, займалася лячэннем хворых. Аднак знайшліся сярод урачоў зайздроснікі, пачалі распускаць чуткі, што яна не мае дыплама аб медыцынскай адукацыі, таму будзе лепей, калі не карыстацца яе паслугамі. Праўда, пацыентаў у Русецкай ад гэтага не паменшала. Прыдворныя дамы па-ранейшаму з большым задавальненнем звярталіся да яе, чым да ўрачоў-мужчын. Тады ў аптэцы перасталі адпускаць лякарст-

вы па рэцэптах, выпісаных ёю. Давялося ў канфлікт умяшацца самой імператрыцы. «Спадарыня доктарка», як называла Русецкую Анна Іванаўна, пасля гэтага магла своечасова атрымліваць неабходныя лекі, адпускалі іх і па рэцэптах, на якіх значыўся яе подпіс.

Адчуваючы прыязнасць імператрыцы, Саламея папрасіла вызваліць двух турэцкіх палонных. Як і раней, хацела на гэтым зарабіць, па вяртанні ў Турцыю запатрабаваць выкуп.

— Двух? — перапытала Анна Іванаўна. Яна была ў добрым настроі, таму не хавала здзіўлення. — Усяго двух? Магу і чатырох.

На тым і пагадзіліся. Хутка Русецкая развіталася з царскімі апекунамі і паехала ў Эстляндую, цяперашнюю Эстонію, дзе ў рускіх крэпасцях знаходзілася шмат турэцкіх палонных. Як і абяцала ёй імператрыца, атрымала чатырох з іх. Камендант Рэвеля (так называўся на той час Талін) вызначыў для суправаджэння яе з прыслугамі і вызваленымі палоннымі канвой з сямі салдат. Ведаў, што небяспека можа падсцерагаць на кожным кроку.

Як кажуць, у ваду глядзеў. Калі падарожнікі спыніліся ў адной эстонскай карчме, у куце заўважылі п'янага, які ніяк не хацеў выходзіць з памяшкання. Вырашылі, хай застанецца. Месца і так хопіць. І ледзь не наклікалі бяду. Добра, што старая служанка, калі патушылі святло і ўсе ляглі спаць, цішком паведаміла на вуха Русецкай, што звычайна з гэтай карчмы ніхто жывым не выходзіць. Гэты «п'яны» позняй ноччу адчыняе дзверы, упускае сваіх сяброў-разбойнікаў.

Саламея разбудзіла слуг і канвойных, загадала звязаць «п'янага» і гаспадара карчмы. Апошняга папярэдзіла, што калі акажа непаслухмянства, дык яму, а таксама яго жонцы і дзецям смерці не мінуць.

І сапраўды, пасля апоўначы разбойнікі паспрабавалі ўзяць штурмам карчму, але гэта ім не ўдалося. Трох нападаючых застрэлілі салдаты, а пасля падаспеў на дапамогу нейкі рускі пан, які са слугамі выпадкова праходзіў міма.

Без асаблівых прыгод дабралася Саламея да мяжы Расіі і Вялікага княства Літоўскага. Паколькі збіралася ехаць у турэцкую імперыю, салдат, якія суправаджалі яе, адпусціла. Пакінула толькі слуг і палонных. Каб атрымаць дазвол на далейшую паездку, звярнулася да гетмана М. Радзівіла. Той, нечакана, адмовіў у прашэнні.

Палонных забраў і адпусціў дамоў, а мужа Русецкай Юзафа Піхельштэйна накіраваў служыць у вёску Лахва (цяпер у Лунінецкім раёне). З ім паехала і Саламея.

Мясіцы гэта былі глухія, сама Палессе. Пажыла крыху з мужам і засумавала. Ёй, як вядома, і раней не вельмі сядзелася на адным месцы, а тут — чужыя людзі, з якімі не заўсёды знаходзіла паразуменне. Вырвалася з Лахвы і... Мільгалі за брычкай вёрсты... Польшча, Сілезія, Маравія, Аўстрыя...

У Вене нарадзіла сына, якога назвала Францішкам-Ксаверыем. Толькі і там доўга не затрымалася. Зноў апынулася ў Польшчы. Спаткалася з мужам, з горыччу даведлася аб яго нявернасці. Спрабавала нават пайсці ў манастыр, але Юзаф папрасіў прабачэння. Паверыла, тым не менш сямейнае жыццё ўжо не ладзілася. Нягледзячы, што зноў была цяжарная, Саламея пакінула дачку з айчынам, сына ўладкавала на выхаванне ў добрых людзей і паехала ў Балгарыю, дзе, як даведлася, жывуць вызваленыя ёю палонныя. Не магла ўпусціць магчымасць, каб атрымаць за іх выкуп.

Двое з уратаваных ёю палонных грошы аддалі, але іх таварышы заўпарціліся. Пачалі сцвярджаць, што самі з палону ўцяклі. Калі і павінны Саламеі грошы, дык за тое, што яна іх везла. Русецкая аднак адступаць не збіралася, упарта даказвала сваё. Справа дайшла да суда. Праўда, так і не ўдалося ёй пераканаць суддзяў. Прысудзілі грошы толькі за дарогу. Да ўсяго адзін з колішніх палонных і з такім рашэннем не згадзіўся. Падобнага нахабства яна ўжо сцярпець не змагла. Раптоўна выхапіла з-пад вопраткі пару пісталетаў:

— Грошы, а не дык...

Гэтых грошай, а таксама тых, што атрымала за лячэнне хворых, хапіла, каб пераехаць у Ясы — сталіцу малдаўскага княства. Некалькі месяцаў працавала прыдворнай лекаркай, а пасля перабралася ў Камянец-Падольскі. На той час у яе ўжо быў і другі сын. Цяпер забрала да сябе дачку і першага сына... Здавалася б, нарэшце прыйшло звычайнае чалавечае шчасце. Ды ўся справа ў тым, што жыць спакойна, як усе людзі, Русецкая не магла. Пастаянна вакол яе ўзнікалі непрадбачаныя сітуацыі. І цяпер таксама пайшло паехала. Разышлася з мужам — закахалася ў маладога падольскага афіцэра, маладзейшага за сябе на сем гадоў. Камендант Камянец-Падольскага замка генерал Дамінік Бякерскі пазычыў грошай — не аддаў,

яшчэ хацеў выслаць у горад Белая Царква ў пажыццёвае зняволенне. Уцякла ў дамініканскі кляштар, а пасля, перапрагнуўшыся ў мужчынскую апратку, дабралася ў Варшаву, паскардзілася на каменданта за самаўпраўства. Маёмасць, якую той забраў, усё ж вярнулі.

Так і ездзіла Саламея Русецкая з месца на месца, шукаючы ўтаймаванасць для сваёй душы. І не знаходзіла. Нарэшце ў 1759 годзе яна атрымала запрашэнне і прыехала ў Стамбул, дзе працавала лекаркай у султанавым гарэме. Лячыла нават сясцёр самога султана Мустафы III Айшэ і Асму, а пляменніцы вялікага янычар-агі зрок вярнула за сорок дзён.

У 1760 годзе да маці прыехаў васемнаццацігадовы сын Станіслаў. Вельмі хацела, каб ён застаўся ў Стамбуле, ды ў таго былі свае планы.

Ішоў Саламеі ўжо сорок другі год. Сама час. Можна падрахункоўваць пражытае і перажытае. Такое жаданне з'явілася ў яе ў тым жа 1760 годзе. Русецкая ўзялася за пяро. Вырашыла не проста напісаць аўтабіяграфію, а падрабязна расказаць, што бачыла, з кім сустракалася. Нарадзіўся мастацкі твор, поўная назва якога «Пададзенае свету рэха падарожжаў і авантураў майго жыцця на чэсць і хвалу Пану Богу, у Святой Тройцы Адзінаму, і самой Святой Маці Хрыста Пана майго і ўсім святым», які цяпер належыць да лепшых узораў беларускай літаратуры XVIII стагоддзя. З яго бачна, наколькі неардынарнай асобай была Саламея Русецкая, па-сутнасці першая беларуская лекарка. Як імкнулася пастаянна да дасканаласці, як павышала сваё майстэрства. Марыла нават напісаць спецыяльную кнігу па медыцыне.

Марыла? Магчыма, і напісала, бо, на жаль, пра далейшае жыццё Русецкай мы нічога не ведаем. Апошнія старонкі аповесці сведчаць, што яна збіралася ў Палесціну, у Іерусалім. Магчыма, і пабывала там, а пасля прадойжыла свой расказ пра ўласнае жыццё, пра складаныя перыпетыі лёсу. Ды маўчаць пакуль што архівы...

БЯССОННЕ ЛПЕНЬСКОЙ НОЧЫ

Пелагея і Кацярына Азарэвічы

Жэст, як я яго разумею, ёсць другі орган мовы, які прырода дала чалавеку. Але яго пачуць можна толькі тады, калі душа загадвае яму гаварыць.

Жан Жорж Навер

Спакотная ноч пад Шкловам...

Душна ў пакоі. Паветра да таго затхлае, застаялае, што, здаецца, зробіш яшчэ ўдых-другі і перахопіць дыханне, спыніцца сэрца. Яно і так ужо ў грудзях не тахае, як звычайна, рытмічна робячы ўдар за ўдарам, а неяк сударгава ўздрыгвае, гатовае вырвацца вонкі. І прычына таму зусім не спакотная летняя ноч, што непрыкметна прыйшла ўслед за гэткім жа гарачым ліпеньскім днём. І не толькі стомленасць пасля шматгадзінных рэпетыцый сказваецца, хоць ногі нясцерпна, балюча ныюць, не даючы заснуць, звесці павекі, а па ўсім цэле распаўзаецца дзіўная, па-свойму загадкавая і да канца нявытлумачаная млявасць.

Гэтаксама цяжка бывае і зімовай ноччу, калі многія дзяўчаты да самай поўначы варушацца, пераварочваюцца з боку на бок. Не прыносіць асаблівай палёгкі і вясна, калі, здавалася б, само абуджэнне прыроды, прачынанне яе пасля доўгай, вымушанай спячкі, мусіла б узняць настрой.

А восенню, як напаткае бяссонне, дык зусім ужо нявыкрутка. Хоць нема крычы! І так на душы тужліва, самотліва, а тут яшчэ шкрабецца за сцяной галінкамі застылых дрэў вецер, цяжкія кроплі дажджу падаюць долу. Прыслухаешся ўважлівей, дык чутно, як плюхаюць яны ў лужы.

Ды і адкуль лёгка дыхаць, калі ў невялікім флігелі іх, дзяўчат-танцоўшчыц, месціцца да дваццаці чалавек. Лаўкі, на якіх яны спяць, стаяць упрытык адна да адной.

Толькі ў некалькіх месцах ёсць вузкія праходы. А так ляжаш і з абодвух бакоў сціснуты сяброўкамі.

І днём цесната адчуваецца. Для сцен стаіць некалькі драўляных сталюў, для іх гэтакія ж, як лаўкі, толькі крыху вузейшыя ўслончыкі. На іх звычайна кладуць яны сваю апратку. І паўсядзённую, і тыя ўборы, што апранаюць, калі ўдзельнічаюць у спектаклях ці запрашаюцца на розныя святы, прыёмы, якія часта наладжвае граф Зорыч.

А гульні, забавы ён любіць! З размахам усё робіць і грошай пры гэтым не шкадуе. Ды і чаго ж шкадаваць іх — не свае. Не самім заробленыя, а сялянскімі мазольнымі рукамі. Ды і потам мужыцкім прапахлыя яны. Вунь колькі прыгонных у Сямёна Гаўрылавіча. Сама імператрыца Кацярына Вялікая, кажуць, іх яму падарыла. Разам з горадам Шкловам, з навакольнымі вёскамі. Выкупіла гэтыя ўладанні ў польскіх вяльмож Чартарыйскіх.

А яшчэ кажуць, што Зорыч — зусім і не Зорыч. Як быццам, у маленстве ён зваўся Сімонам. Сімонам Няранчычам. І жыў спачатку ў Сербіі. Хто яго ведае, дзе тая Сербія знаходзіцца. Прынамсі, яна, Кацярына Азарэвіч, толькі здагадвацца можа, што недзе далёка ад Шклова. У крайнім выпадку — не ў Расіі. У Расію — ад дзяўчат чула — гэтага самага Няранчыча, ці як яго там звалі яшчэ (паспрабуй і вымаві, зусім не насклае слова, хаця яна даўно прывыкла ўжо і да чужых, нездарма ж з дня ў дзень французскую мову вывучае. І не толькі вывучае, але збольшага і размаўляць на ёй навучылася), запрасіў родны дзядзька. Ён быў бяздзетным, таму адразу пляменніка ўсынавіў, перапісаў на ўласнае прозвішча. Так і стаў Сімон Няранчыч Сямёнам Гаўрылавічам Зорычам.

Зірнеш на яго цяпер, дык шчокі абвіслі, падбародак двайны, а то і трайны. Плечы сутуленыя. А колісь Сямён Гаўрылавіч прыгажунцом быў. Нездарма і сама імператрыца на яго вока кінула. Пасля таго ўжо, як Зорыч нямала на свеце пабачыў. І з туркамі ваяваў, і ў палоне ў іх пабываў. І, як ні ў чым не бывала, жывым-здоровым дамоў вярнуўся. Праўда, ужо не проста Зорычам, а героем вайны. Тады на яго Кацярына і ўвагу звярнула. Хіба ж мог такі мужчына не спадабацца ёй. Жанчына ёсць жанчына... А тут — малады падпалкоўнік. А да ўсяго халасцяк, лепшыя сталічныя прыгажуні гатовы на калені перад ім падаць. Запрасіла Кацярына Вялікая Зорыча да сябе. Генералам зрабіла, любімцаў яе стаў. Але, відаць, нечым Сямён Гаўрылавіч не дагадзіў ёй, таму як нечакана спат-

каліся яны, гэтак нечакана і разышліся. Праз нейкія адзінаццаць месяцаў мусіў Зорыч збірацца ў далёкі ад сталіцы і зусім невядомы яму Шклоў.

Хоць, хто яго ведае, як там усё было. Ды і ці ёй, Кацярыне Азарэвіч, капацца ў чужым жыцці. Хай жыве Сямён Гаўрылавіч, як таго хоча. Гэта яго справа. Каб жа толькі меней назаляў, радзей на вочы трапляўся. А то пасівеў даўно, а ўбачыць каторую дзяўчыну, вочы адразу агнём запальваюцца. Не дасць прайсці спакойна, абавязкова зачэпіць. Каб жа толькі кампліменты гаварыў — чула, раней на іх быў вельмі ахвочы, а то кіне што-небудзь абразлівае. Прамаўчыш, моўчкі крыўду праглынеш. Яшчэ б, не абы-хто гэта, а твой пакравіцель. Каб не ён, Сямён Гаўрылавіч, ніколі б ёй, Кацярыне Азарэвіч, не стаць артысткай балета.

Балет... Слова якое! Упершыню пачула яго ад цёткі сваёй. Таксама Азарэвіч, толькі Пелагеі, бацькавай роднай сястры. Праўда, Пелагея — цётка для яе, калі прытрымлівацца сваяцтва, а так ці не найлепшая сяброўка. Амаль што аднагодкі яны. І ў гэтым нічога дзіўнага няма. Бацька Кацярыны Лук'ян Азарэвіч, калі Пелагея нарадзілася, быў ужо дарослым, акурат ажаніўся. Хутка ў маладой сям'і з'явіўся першынец, дзяўчынка, якой і далі імя Каця. Разам выходзіліся яны з Пелагеяй з маленства. І гульні-забавы былі агульныя, і месцы ў горадзе, дзе бавілі вольны час. Калі падрасталі, вельмі ж любілі бегаць да Дняпра. Велічна несла рака свае воды, спяшаючыся ў адну ёй вядомую дарогу. Дзяўчаткі збіралі на лузе краскі, спляталі іх у вянкi і кідалі іх на хуткую плынь. Пры гэтым абавязкова загадвалі якое-небудзь жаданне.

Патаемным яно не было, бо даўно не мелі адна ад другой сакрэтаў. Расказвалі ўсё, як на споведзі, дзяліліся самым заповітным. Як і ўсе ў іх узросце, марылі, што абавязкова прыйдзе які-небудзь прынц, зробіць усё для таго, каб жыццё стала менш аднастайным, а больш радасным і светлым. Браты ж і сёстры Пелагеі і Кацярыны, якія былі старэйшымі, працавалі ці на панскім полі, ці, як Лук'ян Азарэвіч, займаліся рамёствамі. Як быццам, праца гэтая і без прынука, але ўсё адно трэба з самага ранку да позняга вечара гнуць спіну за варштатам, ці завіхацца ля кавальскага кавадла.

Пра многае марылася тады Пелагеі і Кацярыне, але і ў самым светлым і нечаканым сне яны прадугадаць не

маглі б, што іхняе жыццё неўзабаве дасць такі нечаканы паваротак.

Пачатак жа гэтаму быў зроблены яшчэ задоўга да з'яўлення на свет Пелагеі і Кацярыны Азарэвічаў. У той самы момант, калі імператрыца вырашыла развітацца са сваім чарговым палюбоўнікам. Разышліся памяркоўна. У 1778 годзе Кацярына Вялікая адправіла Зорыча ў Шклоў. Чалавек, які прывык да свецкага жыцця, урачыстых прыёмаў, сталічнага бляску, а галоўнае, адчуў смак раскошы, Сямён Гаўрылавіч вырашыў з усім гэтым не развітацца і ў правінцыі. Тым больш што дастатак, як кажуць, з неба з'явіўся. А калі ёсць грошы, астатняе залежыць толькі ад ініцыятывы і настойлівасці.

І першае, і другое ў Зорыча было. Таму Сямёна Гаўрылавіча не спалохала, што на час яго пераезду, Шклоў належаў да населенных пунктаў, гарадамі якія можна назваць толькі маючы вялікую фантазію. Сталічнага прыгажунна сустрэла звычайнае мястэчка, якое мала чым адрознівалася ад вёсак, якіх шмат было ў наваколлі. Але мястэчка гэтае знаходзілася на людным, бойкім месцы, дзякуючы таму, што поруч працякала шырокая, шумна-цечная рака. Зорыч не сумняваўся: пройдзе некалькі гадоў — ды што гадоў, месяцаў! — і ў Шклоў па Дняпры паплывуць купцы ці не з усяго свету. А для гэтага трэба будаваць, будаваць і будаваць.

Безумоўна, напачатку ўзвесці палац для сябе, у якім не сорамна было б прымаць самых знакамітых гасцей. Адна-часова неабходна ўзводзіць гандлёвыя рады, паклапаціцца, каб з'явіліся прадпрыемствы. Гандляваць дык гандляваць...

А яшчэ — думка гэтая ўзнікла ў Сямёна Гаўрылавіча ўжо тады, калі павозка, у якой ён ехаў, мерала вярсту за вярстой да незнаёмага яшчэ яму Шклова. У што б там ні было — мець уласны тэатр! Ды такі, каб пра яго загаварылі, каб пагалоска дайшла да самога стольнага Петраграда.

Гэтымі планамі напачатку Зорыч ні з кім асабліва не дзяліўся. Ды, калі падумаць, з кім дзяліцца ў Шклове было. Не да гэтага было тамашнім правінцыялам. Што такое культура, яны і чуць не чулі. А ён жа, Сямён Гаўрылавіч, у гэтым разбіраецца. Яшчэ як разбіраецца! Любіць тэатр, а найбольш балет! Часам нават лавіў сябе на думцы, што так да канца і не вырашыў. Ці больш яму балет усё ж як само дзеянне, тэатральнае відовішча, якое надта ж раскрывае мажлівасці жэста, самога руху душы пада-

баецца, ці ўсё ж найперш вабіць прыгажосць жаночага цела, дасканаласць рухаў дзяўчат, тая, ні з чым не параўнальная гармонія, непераўзыйдзенасць якой па вартасці можа ацаніць толькі вытанчаны знаўца.

А гэта — у чым Зорыч ніколі не сумняваўся — у яго было. Ведаў, праўда, знаходзіліся і тыя, хто інакш, як распуснікам, бабнікам яго і не называў. Хай называюць, чужы раток не закрыеш. Ды і што тут благога, калі любіць ён жанчын. Але не толькі жанчын, а і тэатр, а ў ім балет. Гэта ім ніколі не зразумець.

Ужо на другі год пасля прыезду ў Шклоў Зорыч прыступіў да будаўніцтва тэатра. Усё рабілася з размахам. Прадугледзелі не толькі багата ўпрыгожаныя інтэр'еры, а і вялікія залы, дзе б можна было наладжваць свецкія прыёмы. Запланавалі і аранжарэі, у якіх неўзабаве з'явіліся рэдкія, дзівосныя, праматакі экзатычныя культуры. Паклапаціліся і аб памяшканнях для рэпетыцыі. Асобна для драматычных акцёраў і для артыстаў балета. Знайшлося месца для спевакоў, музыкантаў-інструменталістаў.

Яшчэ не завяршылася будаўніцтва, а Зорыч пачаў перамовы з рэжысёрамі, пастаноўшчыкамі з Пецяrbурга. Паколькі перавагу аддаваў балету, у першую чаргу шукаў тых, хто мог бы па-майстэрску арганізаваць навучанне танцам. Што вучоба гэтая будзе нялёгкай, цяжкай, у нечым нават пакутлівай, Сямён Гаўрылавіч ніколькі не сумняваўся. Артыстаў жа са сталіцы пераманьваць не збіраўся, ды і наўрад хто б з іх паехаў у глуш. Кандыдатак шукаў на месцы. У гэтай справе часам нікому не давяраў. Сам завітваў у сялянскі двор ці ў двор рамеснікаў, у сям'і якога былі дзяўчаткі-падлеткі. Прыглядаўся, каторая з іх падыдзе для балетнай трупы.

Аднак адбор пайшоў больш хутка, але разам з тым не менш строга, патрабавальна, калі ў якасці настаўніка танца ў Шклове з'явіўся Паола Барцанці. Перад гэтым ён папрацаваў у вольных тэатрах Масквы і Пецяrbурга.

Праз які месяц прыехаў яшчэ адзін выкладчык, таксама італьянец, Марыядзіні. Ён аказаўся яшчэ больш даведчаным у балетных справах. Лічыў сябе прыхільнікам знакамітага італьянскага балетмайстра, лібрэтыста, кампазітара, а да ўсяго артыста Даменіка Марыя Гаспара Анджаліні, які на той час карыстаўся вялікай пашанай у сталічных тэатральных колах. Менавіта Анджаліні стаў адным з пачынальнікаў так званага «действенога балета», балета дзеяння. Анджаліні аддаваў перавагу пантаміме

перад самім «фігурным танцам», будучы адначасова перакананы, што музыка «уяўляе сабой паэзію балетаў-пантэмім». Зыходзячы з гэтага, Марыядзіні і падбіраў будучых танцораў.

А час прыспешваў. Зорыч намерыўся запрасіць у Шклоў саму імператрыцу. Хацеў не толькі даказаць, што не прапаў у глушы, а і здзівіць яе тым размахам, з якім узяўся ўладкоўваць асабістае жыццё, знаходзячыся ў далечыні ад сталіцы. Каб усё ішло чын-чынам, сам наведваўся ці не на кожную рэпетыцыю. Назіраў, як дзяўчаты вучацца размаўляць па-французску, сачыў, наколькі ўмеюць чытаць, пісаць. І ўсё ж, безумоўна, на першым плане ў навучанні было авалодванне сакрэтам танца! Для рэпетыцый адвялі вялікую залу, па баках якой знаходзіліся два меншыя пакоі. У адным з іх жылі артысткі, у другім пастаянна знаходзіліся альбо надзіральніца-францужанка, ці сам Марыядзіні. Тым самым, ніякай вольнасці не дазвалялася. Дзяўчаты вымушаны былі жыць танцам і толькі танцам.

Акрамя таго выкладаліся танцы і ў кадэцкім корпусе, у якім, зноў жа не без захадаў Зорыча, навучаліся 200 юнакоў з дваранскіх сем'яў. З іх таксама рыхтавалі артыстаў і... танцмайстраў. Зорыч рабіў усё магчымае — ды і, здавалася б, немагчымае, каб па прыездзе Кацярыны Вялікай у Шклоў уразіць яе.

Імператрыца сябе чакаць не прымусіла. Ужо ў 1780 годзе завітала да яго, з кім яшчэ зусім нядаўна дзяліла нямала шчаслівых хвілін. І не адна прыехала, а з аўстрыйскім імператарам Іосіфам II.

Што адбывалася тымі днямі ў Шклове, цяжка перадаць словамі. Горад нагадваў суцэльнае тэатральнае відвішча. Салюты, феерверкі, і спектаклі, спектаклі... Як сведчаць відавочцы, падчас прыезду шаноўных гасцей у Шклове «адкрыліся шэсць тэатраў». Але балетная трупатады яшчэ самастойна не выступала. Дэбют яе адбыўся годам пазней, у час афіцыйнага адкрыцця мясцовага дваранскага вучылішча. З гэтай нагоды кадэты паставілі невялікі спектакль, а «балетная трупа гаспадара выканала алегарычны балет з хорам».

Незадоўга да гэтага ў трупу была прынята і Пелагея Азарэвіч. Прыгожая, не па гадах тэмпераментная, яна на першых жа рэпетыцыях кінулася ў вочы Марыядзіні. Даведаўся, што ў яе ёсць пляменніца, амаль аднагодкі яны. Запрасіў у трупу і Кацярыну. Тая ўжо шмат начула-

ся ад цёткі, аб дзівосным, вабным свеце, у які трапляе ў тэатры. Але адна справа чуць і куды іншая паглядзець на ўласныя вочы.

Убачанае пераўзышло самыя лепшыя чаканні. Уразілі, безумоўна, не самі рэпетыцыі. Напачатку яны падаваліся цяжкой, няўдзячнай, а таму не патрэбнай працай. Толькі пазней прыйшло да Кацярыны ўсведамленне і разуменне, што менавіта з іх, рэпетыцый, і нараджаецца спакваля тое свята, якое пасля адбываецца на сцэне.

Тады, пры першым наведванні тэатра (Марыядзіні, як вопытны педагог разумеў, што ад першай сустрэчы залежыць, калі не ўсё ў будучай творчай біяграфіі артыста, дык многае) балетмайстар дазволіў ёй прымасціцца на свабоднае месца ў адным з першых радоў. Яна і прасядзела ўвесь спектакль з шырока раскрытымі вачыма. Грала музыка, чароўныя гукі луналі над скляпеннямі залы, быццам адштурхоўваючыся ад сцэны. А на ёй, падобныя на казачных фей, плылі і плылі танцоры. Не верылася нават, што гэта звычайныя дзяўчаты. Гэткія ж, як і яна, Кацярына Азарэвіч. І сярод іх — Пелагея, якая вылучалася і ростам, і гнуткасцю стану, і прыгажосцю твару, а яшчэ...

Чым выдзялялася Пелагея Азарэвіч з гурту іншых артыстаў балета, Кацярына тады, пры сваёй першай прысутнасці на спектаклі, яшчэ дакладна адказаць не магла. Зразумела яна гэта крыху пазней, калі сама прайшла ўжо не праз адну рэпетыцыю, адчула неаднойчы гаркавы прысмак салёнага поту на вуснах, стомленасць і боль у нагах. Ды і ва ўсім целе, якое, здавалася, разламвалася на часткі, і толькі моцная сіла волі, упартасць і настойлівасць не давалі здарыцца непапраўнаму.

Пасля і зразумела Кацярына, што Пелагеяй як бы рухае сапраўдная апантанасць у танцы. Тады і адчула яна (як гэта не магла да гэтага прыйсці раней — раз-пораз прыходзіла думка), што Пелагею з іншых і вылучала якраз тонкае адчуванне мажлівасці жэсту і руху. На столькі дакладнае ўжыванне ў вобраз, як бы зліванне з самой плоцю, што збоку, будучы чалавекам староннім, наўрад ці ўбачыш гэта. І не здолееш растлумачыць, што і да чаго.

А ўбачанае пры першым наведванні тэатра не забылася, з цягам часу не сцёрлася з памяці. Хіба што напоўнілася новымі падрабязнасцямі. Бо ўжо і сама Кацярына Азарэвіч не тое, што танцавала на сцэне, а жыла сцэнай. Як бы

злівалася з ёй. Хаця не, вызначэнне гэтае недакладнае. І яна хутка сама адчула надуманасць яго. Не зліццё гэта было, а палёт. Палёт цела і ўзвышэнне духу. Над усім дробязным і неабавязковым. Над буднямі, што гнятуць цябе. Дзеля вечнага і ўзнёслага палёту! Калі пачынае гаварыць сваёй нячутнай мовай кожны рух, асобны жэст.

Нараджаўся цуд, да якога можна кожным разам усё больш набліжацца, але якому наўрад ці дасі калі-небудзь канчатковае, вычарпальнае тлумачэнне. Пра гэта неаднойчы любіў нагадваць і сам Марыядзіні. У час рэдкіх перапынкаў, што надараліся на рэпетыцыях. Калі стамляліся не толькі танцоўшчыцы, але і сам ён — балетмайстар. Расцягваючы словы — Марыядзіні так і не навучыўся дакладнаму вымаўленню чужой яму мовы — ён паўтараў тое, што артысты чулі неаднойчы: «Вы зразумейце, гаварыць танцам дадзена нямногім. Вы — з тых нямногіх!»

Пасля гэтага душа спявала зноў і зноў, а рэпетыцыі не здаваліся ўжо такімі цяжкімі, а ў нечым, магчыма, і аднастайнымі. Заўважала Кацярына, як пры гэтых словах балетмайстра кідала ў яе бок позірк Пелагея. Чуеш, як важна тое, што мы робім, а ты ж нядаўна скардзілася. Маўляў, з-за гэтых нагузак далей трываць немагчыма. Заяўляла, што гатова кінуць балет.

«Табе, — гаварыла тады Пелагея, — у многім прасцей. Цябе ж Марыядзіні выкупіў ў Зорыча. Ты куды больш свабодная, чым мы. А мы ўсе па-ранейшаму — прыгонныя. Намі валодае сам Зорыч. І мною. І Лізай Суворавай, і Наткай Сонінай, і Марыяй Бушынскай, і Ленай Дуахоўнікавай, і Аняй Максімовічавай».

Можа, і сапраўды ёй, Кацярыне, у нечым прасцей. Як ніяк, а Марыядзіні — не Зорыч. Праўда, патрабавальны настолькі, што часта меры не знае. Адданы балету да самазабыцця. Гэта так, але столькі хамства сабе не дазваляе, хоць і ад яго, як кажуць, пад гарачую руку можна ўсяго чакаць. Ды і, падумаўшы, ён усяго толькі ў Зорыча на службе. Далёка не ва ўсім самастойны. Нават калі не хоча таго, павінен яму ці не ва ўсім патураць. А Сямёну Гаўрылавічу чаго толькі ў галаву не прыходзіць.

Узяць хоць бы яго захапленне «жывымі скульптурамі». Каб яшчэ больш здзівіць, пазабавіць гасцей, дадумаўся вечарам у якасці скульптур выстаўляць у садзе артыстак балета. Кожная з іх займае загадзя ўказанае месца. І позу адпаведную. У вялізным катле запальваюць

смалу. Зыркiя агнi полымя i выхоплiваюць з цемры iх, на самой справе «живых скульптур».

Вiдовiшча, кажуць госцi, пашукаць трэба! Для iх можа i вiдовiшча, задавальненне. А для самiх дзяўчат? Нiколi, бадай, не пазбавiцца яна таго сораму, як i перажыла тады, калi вымушана была стаяць голая, а мужчыны тады хадзiлi, уголас захаплялiся прыгажосцю яе цела. Спрабавала хоць крыху прыкрыцца рукой. Ды хiба прыкрыешся?! I варушыцца нельга, трэба ж стаяць, як загадана. Каб усю прыгажосць цела маглi адчуць Зорыч i яго сябры.

I пра Зорыча, i пра яго сяброў што гаварыць... Усе даўно маральна разбэшчаныя. Мала чаго ў сталiцы наглядзелiся, а ў правiнцыi хочацца яшчэ больш пазабаўляцца. Але што здiвiла тады, дык тое, што гэткiмi ж прагнымi вачыма пазiраў на яе i Жывакiнi. Ад каго не чакала, дык не чакала! Няўжо i на самой справе ўсе мужчыны аднолькавыя? Той жа Жывакiнi не хавае сваiх сiмпатый да Пелагеi. А тут, бач ты, «живых скульптур» i яму захацелася.

Пра Жывакiнi, таксама як i пра Зорыча, нямала ходзiць сярод артыстаў розных гiсторый. Хаця выдумаць шмат што можна. Кацярына ж верыць толькi таму, што расказвае ёй Пелагея, а тая манiць не будзе. Жывакiнi закахаўся ў яе, таму гатовы iсцi на шчырасць. Аказваецца, ён Джавакiна дэла Мома. Iтальянец па паходжанню, але нарадзiўся не ў Iталii, а на самым поўднi Аўстрыi, у невялiчкiм гарадку.

Калi верыць сямейнаму паданню (а паданне на тое яно i паданне, тут Кацярыну не правядзеш, каб сумяшчаць праўду, рэальнасць з выдумкай, якая паступова ператвараецца ў легенду), род iх знаходзiўся ў далёкiм сваяцтве са знакамым Барталамеа Растрэлі. Гэтая акалiчнасць, а таксама тое, што Джавакiна меў з маленства схiльнасць да малявання, i падштурхнула яго стаць мастаком. А паколькi ў сябе на радзiме прабiцца ў прафесiяналы было вельмi цяжка, а пры яго таленце, бадай, i зусiм немагчыма, падаўся, як гэта рабiлi многiя, шукаць шчасця ў Расiю.

Не адно месца жыхарства i работы змянiў. I ў тэатрах працаваў, i настаўнiкам малявання, пакуль не трапiў да Зорыча. Ехаў мастаком, а стаў камердынерам. Выбiраць асаблiва не выпадала, таму i ператварыўся ганарлiвы Джавакiна дэла Мома ў звычайнага Iгната Жывакiнi, гатовага, не задумваючыся, выконваць любую прыхамаць

свайго пана. Ды і што такое гонар забыўся, даўно страціў былую пыху. А вось, што колісь быў ганарлівым і самалюбівым, чула Пелагея ад некаторых артыстаў, а адкуль яны пра гэта даведаліся, невядома.

Ды Бог з ёй, з той ганарлівасцю. І Пелагеі Ігнат падабаецца, у чым неаднойчы прызнавалася яна Кацярыне. Вялікая розніца ў гадах? Яму за сорок, а ёй і дваццаці няма. Пра гэтую розніцу і забыцца можна, проста не звяртаць на яе ўвагу. Разумею Пелагею, што толькі ён, Жывакіні, можа дабіцца, каб яна атрымала волю. А воля — гэта як тая птушка шчасця, якая няведама дзе лятае і якую абавязкова хочацца ўхапіць за хвост. Пагаворвае ж Жывакіні, што ён абавязкова пастараецца, каб вырвацца са Шклова. Безумоўна, не адзін, а з ёй, любай Пелагеяй, бо яе, Пелагею, наперадзе чакае вялікая сцэна. З такім майстэрствам, перакананы Жывакіні, ёй зусім не ў Шклове выступаць, а ў лепшых тэатрах краіны. У Маскве, а можа, нават і ў самім Пецярбургу. Калі гаворыць пра гэта Жывакіні, вочы яго неяк асабліва па-добраму свецяцца, выпраменьваючы цяпло, і ўпэўнена Пелагея — любіць яе Ігнат, яшчэ як любіць!

...Часта, застаўшыся сам-насам з уласнымі думкамі, як і ў гэтую ліпеньскую ноч, Кацярына абавязкова прыгадвае неаднойчы казанае ёй Пелагеяй. Сапраўды, здзіўна атрымліваецца. Ці так даўно яны гулялі на беразе Дняпра, пускалі вянкi па вадзе, а бач ты — артыстамі сталі.

«Першыя танцоўшчыцы» — інакш іх і не называюць прыезджыя госці. Пелагею і яе. Азарэвічаў! Ой, якім цяжкім быў гэты шлях да прызнання, майстэрства — адна толькі яна ведае. Колькі бяссонных начэй правяла, праклінаючы лёс, што звёў з тэатрам. Не верылася, што калі-небудзь нешта атрымаецца. Плакала ад болю ў нагах, уціснуўшыся галавой у падушку. Разбітая, стомленая падымалася раніцой, праклінаючы на чым ёсць увесь белы свет. І хутка крыўды забываліся, бо зноў пачыналіся рэпетыцыі, якім, здавалася, не будзе ніколі канца. Бывалі моманты, калі не стрымлівала сябе — адкуль і тая смеласць бралася, падыходзіла да Марыядзіні, не саромеючыся, крычала:

— Не магу больш! Ніколі з мяне не атрымаецца артыстка!

— Будзеш ёю! — металічным голасам адказваў мастра.

Яна залівалася слязьмі, бо лічыла, што зусім чэрствы

і бесчалавечны ён. Але, як цяпер разумее, гэтая цвёрдасць гучала з яго вуснаў зусім не ад жорсткасці, а ад ведання таго, пра што яна, Кацярына Азарэвіч, тады не магла нават здагадацца. Як вопытны майстра, Марыядзіні адчуваў, што з гэтай простай дзяўчынкі, якая пакуль у нечым яшчэ нагадвае неаперанае цыпляня, абавязкова вырасце артыстка. Прыгожая, стройная, а галоўнае — таленавітая. Бо талент у яе — Богам дадзены. Задаткі яго адчуваюцца ўжо цяпер, іх неабходна толькі глыбей і шырэй раскрыць.

Падбздзёрвала, калі аказвалася поруч, і Пелагея. У яе пара вучнёўства засталіся даўно дзесьці за даляглядамі пражытага. Яна ведала ўжо сабе цану. І, не саромеючыся, ганарылася гэтым. Але, як і кожны па-сапраўднаму таленавіты чалавек, не зайздросціла іншым, не баялася, што нехта з цягам часу зможа перайсці табе, як кажуць, дарогу. Наадварот, хацела, каб зорка балета шчодро асыпала сваім святлом і Кацярыну.

Цяпер Кацярыне і цяжка прыпомніць, колькі спектакляў яны сыгралі разам. Шмат іх было. Неаднойчы выступалі ў пантаміме, прымалі ўдзел у маляўнічых тэатральных відовішчах, якія любіў наладжваць Зорыч па прыездзе гасцей. Але два спектаклі пакінулі асабліва прыкметны след у душы. «Пакінутая Дзідона» і «Двайная жаніцьба Арлекіна, ці Арлекін, шчаслівы ў магіі».

Здавалася б, іх ніяк нельга паставіць поруч. У першым выпадку — опера-трагедыя слаўтага Метастазія, перанесеная на балетную сцэну. У другім — балет камічны. Дарэчы, першая пастаноўка яго адбылася яшчэ 26 мая 1780 года і Кацярына яе не заспела. Ды, паколькі ў Шклоўскім тэатры да гэтага твора звярталіся неаднойчы, неўзабаве і ёй была даручана адна з роляў.

А запомніліся пастаноўкі тым, што Марыядзіні — строгі і суровы Марыядзіні — пасля аднаго са спектакляў, калі артысты, шчодро ўзнагароджаныя апладысмантамі, вярнуліся да сябе ў пакой, знімалі касцюмы, масажыравалі стомленыя ногі, каб неўзабаве легчы спаць, зайшоў да іх. Па той рашучасці, з якой Марыядзіні накіраваўся менавіта да яе, адразу здагадалася, што якраз яна, Кацярына, прычына гэтага нечаканага візіту. А Марыядзіні, адкуль толькі і пяшчота з'явілася, падышоў, нечакана абняў і...

Тое, што прамовіў маэстра, яна запамніла слова ў слова і, як пазней пераканаецца, на ўсё жыццё. А Марыядзіні тады сказаў:

— Быць табе, Кацярына, першай танцоўшчыцай!

Хацела было здзіўіцца. Маўляў, мы з Пелагеяй і так даўно першыя танцоўшчыцы ў тэатры. Ды не паспела. Марыядзіні, адчуваючы яе здзіўленне, паўтарыў:

— Першай танцоўшчыцай у Пецябурггу!

Раней, нешта падобнае казаў ён і Пелагеі. Скупым быў Марыядзіні на пахвалу. Скупым і гучных эпітэтаў не любіў. Але калі нешта ўжо казаў, — узважаючы, ацэньваючы — дык можна было быць упэўненым, што ўсё дасканалая прадумана ім...

Не спіцца Кацярыне Азарэвіч... Магчыма, гэтаксама не закрывае вочы і Пелагея. Яе лаўка крыху далей, ці не ля самай сцяны. Хутчэй за ўсё не спяць і іншыя дзяўчаты, а іх у трупе ўжо дваццаць. Строгая дысцыпліна ў тэатры. Яе нязменна прытрымліваюцца французжанка-надзіральніца і сам Марыядзіні. Калі лёг адпачываць — ні слова. Спаць і толькі спаць. Паспрабуй пачаць шаптацца, як чамусьці адразу пра гэта даведваюцца ў пакоі, што знаходзіцца па другі бок рэпетыцыйнай залы. І праз якую хвіліну абавязкова зойдзе надзіральніца. Інтуітыўна яна ўсё адчувае, ці што?

Не спіцца Кацярыне Азарэвіч... А над Шкловам стаіць спякотная ліпеньская ноч. Гарэза-месяц высунуўся з-за хмар. Сёння нагадвае сабой вялікі акраец хлеба. Адзін канец яго, той, што бліжэй да зорак, шчарбаты. І ў нечым нагадвае кірпаты нос. Ніякай, нехта з вышыні назірае, сочыць за тым, што адбываецца на зямлі. А можа, месяц і сапраўды ўсё ведае, здагадваецца, які лёс чакае наперадзе Пелагею і Кацярыну Азарэвічаў? Можа, і ведае... А каб ведаў і мог гаварыць, дык шмат чаго ўсцешнага раскажаў бы гэтым таленавітым беларускім дзяўчатам аб іх будучыні. Праз які час Пелагея ўсё ж выйдзе замуж за Ігната Жывакіні, а ў 1799 годзе атрымае вольную. Падзе са Шклова і да 1812 года будзе выступаць на маскоўскай сцэне. У Маскве народзіцца ў яе сын, які стане знакамітым рускім акцёрам В. Жывакіні, акцёрам Малога тэатра.

Нядоўга затрымаецца ў Шклове і Кацярына Азарэвіч. Зорыч разарыцца, а пасля і памрэ, і яго тэатр стане нікому не патрэбным. Кацярыну разам з іншымі артыстамі балета перададуць Пецябургскай дырэкцыі імператарскіх тэатральных відовішч. Асаблівы поспех у сталіцы яе напаткае ў 1800—1801 гадах, а праз два гады яна атрымае вольную. Выйдзе замуж за Апалона Аляксандравіча Майкава, самога дырэктара імператарскіх тэатраў, чалавека

ўлюбёнага ў мастацтва, а да ўсяго паэта. У 1802 годзе ў іх народзіцца дачка Надзея, у 1804 — другая, Марыя. Абедзве праявляць цікавасць да тэатра, стануць прафесійнымі акцёрамі. На сцэне будуць выступаць пад прозвішчамі Азарэвіч 1-я і Азарэвіч 2-я. Па выбару сцэнічнага імя бачна, з якой павагай паставяцца яны да маці, наколькі зразумеюць, які вялікі ўклад яе ў развіццё балета. Сама Кацярына Лук'янаўна пражыве доўгае жыццё, памрэ недзе пасля 1870 года. Марыя Апалонаўна пакіне гэты свет 15 лістапада 1888 года. Яна ўвойдзе ў гісторыю тэатра як першая выканаўца ролі Лізы ў спектаклі «Гора ад розуму» А. Грыбаедава, прэм'ера якога адбудзецца 26 студзеня 1831 года. А ўсяго яна выканае больш за 150 роляў камердыйнага і вадэвільнага рэпертуару.

Надзея ж Апалонаўна (год смерці невядомы) у 1821—1826 гадах, выступаючы на пецярбургскай імператарскай сцэне, асабліва вызначыцца ў пантамімных балетах Агюста і Ш. Дзідло.

...Стаіць над Шкловам спякотная ліпеньская ноч. Шчарбаты месяц спрабуе зазірнуць у акно, каб запомніць твары Пелагеі і Кацярыны Азарэвічаў, Лізаветы Суворавай, Наталлі Сонінай, Марыі Бушынскай, Алены Дахоўнікавай, Ганны Максімавічавай... Прозвішчы толькі іх з дваццаці дзяўчат, якія былі ў Шклоўскай балетнай трупе, дайшлі да нас. А яшчэ некалькіх артыстаў балета — Красцяна Буткевіча, Яфрэма Чуцікава, Яўсея Палітыкі, братоў Рамана і Герасіма Бекераў, Сямёна Кускіна, Кірылы Скорабагатава...

Менавіта дзякуючы іх таленту слава пра тутэйшых майстроў сцэны пайшла далёка па свеце. Нездарма вядомы рэжысёр, а таксама даследчык рускага тэатра В. Сахноўскі ў сваёй кнізе «Прыгонны сядзібны тэатр», што выйшла ў 1924 годзе, пісаў: «Мы ведаем па вопісам, запісам і паперам, што прадстаўленні, якія наладжваліся ў шклоўскім маёнтку Зорыча, пераўзыходзілі па раскошы прыдворныя спектаклі рускія, былыя польскія, імператарскія аўстрыйскія ў Шэнбруне і французскія спектаклі ў Версале». Найперш, безумоўна, дзякуючы майстэрству Пелагеі і Кацярыны Азарэвічаў...

Ды ніяк не ўдаецца месяцу ўбачыць, хто знаходзіцца ў пакоі. Вельмі ж маленькае акенца ў флігелі. Месяц робіць адну спробу, другую і, адчуваючы, што намаганні яго марныя, хаваецца за хмарку, што набегла невядома адкуль.

Спякотная ноч над Шкловам...

ВЕЧНА ГУЧАЦЬ ПАЛАНЕЗУ

Міхал Клеафас Агінскі

Як пачую — успамінаю зноўку
Пра матчын у вяргінях ціхі дом,
Дзе вуліцы будзіў падковаў
цокат,

Дзе вераб'іны цвіркат пад
акном;

Дзе пах аеру, палавога жыта,
Мядовай грэчкі, сцежак баравых
Праносіў вецер вуліц лабірынтам,
Званы калышучы на вежах

векавых...

Алег Лойка

Нарэшце пытанне з ад'ездам вырашылася станоўча. Прызнацца, ён і разлічваць не мог, што ўсё адбудзецца так хутка. Але, як кажуць, рукі склаўшы не сядзеў, прымаў адпаведныя захады. І прычыну, як падумаць, самую важную знайшоў. Маўляў, захварэў, ды цяжка, неабходна самае сур'ёзнае лячэнне, а якія ўрачы тут, у глыбінцы. З тым і звярнуўся да царскага ўрада.

Магчыма, прашэнне Агінскага трапіла да людзей чужых і ўважлівых. Можна, там, у Пецяярбургу, проста палічылі за лепшае нічога не ўскладняць, даць дазвол на выезд за мяжу, а далей — сам Бог суддзя. Магло быць і так, што чыноўнік, які разбіраўся з паперамі, не здагадаўся пра яго мінулае, таму, доўга не вагаючыся, перадаў іх па інстанцыі. Усё магло быць, але якая яму справа да ўсіх гэтых фармальнасцей. Галоўнае — дазвол ёсць, а магло б і не быць.

Прадчуванне бяды пачалося тады, калі Агінскі даваўся пра першыя арышты членаў так званых таварыстваў філаматаў і філарэтаў. Філаматы перакладаецца, як тыя, хто імкнецца да ведаў. Гэтае тайнае патрыятычнае таварыства існавала з 1817 года ў Віленскім універсітэце. Філарэты — тыя, хто любіць дабрачыннасць. Новае тава-

рыства (у складзе філаматаў) арганізавалі ў 1820 годзе студэнты розных віленскіх вышэйшых навучальных устаноў.

У гэтыя арганізацыі ён, праўда, не ўваходзіў, але многія погляды яго членаў падзяляў. У прыватнасці, цягу да ведання нацыянальнай гісторыі, жаданне прысвяціць сябе нацыянальна-вызваленчай барацьбе. Меў і неаднаразовыя сустрэчы з дэмакратычна настроенай моладдзю. Да ўсяго асабісты сакратар Агінскага пісьменнік і мастак Леанард Ходзька сябраваў з прэзідэнтам таварыства філарэтаў Тамашом Занам.

Усё гэта, безумоўна, не магло не прайсці незаўважаным з боку ўладаў. Агінскі, пачуўшы аб арыштах ад Л. Ходзькі палічыў за лепшае своечасова пакінуць Залессе.

Заканчваўся 1822 год... Надвор'е стаяла халоднае, ветранае. Сама пасядзець бы ва ўтульнай зале ля цёплага каміна, пагутарыць з блізкімі, каб пасля пад скуголле ветру за вокнамі суцішыцца, засяродзіцца, усім нутром адчуваючы той дзіўны спакой, які нясе з сабой лагоднасць і пэўную флегматычнасць. Ды Агінскі найчасцей заставаўся адзін. Ужо і з Л. Ходзькам сустракаўся толькі за абедзенным сталом. Аднак паспявалі перакінуцца словамі. Агінскі не прамінуў некалькі разоў пахваліць Ходзьку, што той на адной са сваіх гравюр адлюстравваў увесь залескі маёнтак. Як бы свядома рабіў Л. Ходзька гэта, клапаціўся, каб такім, як і пры жыцці Агінскага, застаўся будынак для нашчадкаў. Магчыма, неяк інтуітыўна прадчуваў, што не вярнуцца гаспадару сюды ніколі.

Сам жа Агінскі наўрад ці мог бы змірыцца з падобнай, далёка не радаснай для яго думкай. Як-ніяк, а ў Залессі заставаліся жонка, дачкі. Так што аб развітанні назаўсёды і гамонкі быць не магло. І ўсё ж — дарога ёсць дарога, асабліва, калі яна няблізкая, ажно ў далёкую Фларэнцыю. І тое абавязкова неабходна ўзяць з сабой, і без гэтага, як падумаць, не вельмі абыдзешся.

Блізкія разумелі яго стан, стараліся асабліва не перашкаджаць, паменш трапляцца на вочы. Яму ж і хацелася паболей пабыць з імі, але адначасова з гэтым — такім заканамерным, зразумелым жаданнем, прысутнічала, жыло і другое. Таксама зразумелае, гэткае ж апраўданае. Застацца на гадзіну-другую аднаму, пахадзіць, паблукаць аляямі парку, палюбавацца характэрам мясцін, якія з лёгкага слова тых, хто пабываў тут, даўно за вабнасць і непаўторнасць былі празваны Паўночнымі Афінамі.

Нарэшце настаў апошні дзень знаходжання Агінскага ў Залессі. Заўтра з самага ранку чакае яго карэта.

Апрануўся пацяплей, адчыніў масіўныя дзверы галоўнага ўвахода. Дыхнула свежым, марозным паветрам.

Канечне ж, ён пойдзе знаёмым, самым любімым сваім маршрутам. Спачатку да Віліі. Агінскі ступіў на сцяжыну, ходжаную ім дзесяткі, сотні разоў. Цяпер паабাপал яе застылі ліпы і клёны. Чародкі бярозак свечкамі пранізвалі кусты ядлоўцу. Яны выглядалі не проста непрыветнымі, а нейкімі панура-засяроджанымі і маўклівымі. Толькі пры павевах ветру парыпвала голле і ў гэтым парыпванні, што нагадвала пакрэхтванне, адчувалася скарга дрэў на цяжкі лёс, які напаткаў іх падчас зімовай халадэчы.

Ды быў у Агінскага яшчэ адзін куточак у парку, дзе яму заўсёды хацелася пабыць, адпачыць душой. Асабліва любіў наведвацца туды позняй восенню ці такой вась зімой, што наступае на самым сумежжы двух пор года. Там, у засені магутных дрэў, расло некалькі рабін. І маладжава стройных, якія паспелі ўжо выцягнуць свае ствалы, і купчата-разгалістых — яны толькі браліся ў рост, таму раслі больш ушыркі.

Яшчэ здаля ўбачыў ярка-чырвоныя гронкі, што ад марозу ўжо крыху зморшчыліся, месцамі пакрыліся чорнымі плямкамі. Хаця і зморшчынкі гэтыя, і плямкі заўважыў, калі падышоў да самых дрэўцаў і нагнуў адну з галінак, пакаштаваў гаркава-церпкія ягады. Спачатку ж павабіла да сябе сама полымнасць гронак і нейкія дзіўныя, на гучанне флейты падобныя, гукі. «Ф'ю-ф'ю», «ф'ю-ф'ю», — раздавалася дзесьці наперадзе.

Здагадаўся — снегіры гэта. Памятаецца, у час свайго першага прыезду ў Залессе ён яшчэ здзівіўся, што гэтых вабных птушак у тутэйшых мясцінах па-рознаму называюць. Хто — снягір, нехта — снягур, а хто і зусім — гіль.

Найбольш стараўся адзін з самцоў. Шчыраваў так, што няведама адкуль і тое натхненне ў яго бралася. Хаця, хутчэй за ўсё, ён здагадваўся, наколькі прыгожы. Таму ў такт мелодыі то пахістваўся на галінцы, то ўзлятаў і тады белыя палоскі на крылцах ад промняў сонца пачыналі высвечваць, як два маленькія люстэрачкі, якія адбівалі святло. Брушка ў птушкі было кінаварна-чырвонае і вельмі гарманіравала з пераспелымі гронкамі рабіны. Поруч нешта шчабяталі самачкі, больш сціплыя ў сваім уборы.

Прырода жыла сваім, адной ёй вядомым жыццём, у якім, здавалася, няма месца тым складанасцям і супярэчнасцям, што пастаянна спадарожнічаюць людзям. Прыгажосць застаецца прыгажосцю, якія беды на чалавека ні абрушваліся б, якія б выпрабаванні яго ні чакалі. Хаця самую гэтую прыгажосць ва ўсёй паўнаце яе і першароднай, нерушавай чысціні можа дасканалая спасцігнуць толькі той, хто свабодны духам, незалежны ад абставін і жыве горда, з высока ўзнятай галавой, разумеючы сваю вартасць і годнасць.

Так і ў музыцы. Складзі больш-менш прыстойную мелодыю можа, бадай, кожны, хто мае задаткі таленту і ў каго ёсць адпаведная музычная адукацыя. Але напісаць нешта значнае? Дзеля гэтага ўжо неабходна сапраўднае натхненне, што паядноўвае ў сабе, лучыць і талент, і адукацыю, і здатнасць сягаць далей усіх звыклых будняў, што акружаюць цябе, пастаянна ціснуць на цябе, гатовы ўзяць пад сваю ўладу.

На жаль, да гэтай, у рэшце рэшт простаі думкі часам не так і проста прыйсці. Так адбывалася і з ім, Міхалам Клеафасам, пакуль не зразумеў ён — у музыцы яго асноўнае прызвание. Усё астатняе, што рабіў дагэтуль і што яшчэ давядзецца рабіць, — працяг той жа музыкі. Музыкі, як найвышэйшага праяўлення чалавечага духу. Музыкі, як палёту думкі. Музыкі, як душэўнага абнаўлення. Музыкі, як магчымасці быць самому свабодным і жадаць гэтага іншым.

Ішоў ён да падобнага разумення спакваля, набліжаўся, абіваючы ногі на каменнях і валунах, якіх так хапала на яго жыццёвых сцежках і дарогах.

Нарадзіўся М. К. Агінскі 25 верасня 1765 года ў Гузаве, што непадалёку ад Варшавы. Апалячаны род Агінскіх — адзін з найбольш вядомых і на Беларусі, і ў Польшчы. Як сведчаць шматлікія крыніцы, пачатак ён бярэ ад князя Дзмітрыя Іванавіча Глушонка, які ў канцы XV — XVI стагоддзя валодаў маёнткам Агінты. Пасля найменне гэтае і перайшло ў змененай форме ў прозвішча нашчадкаў. Агінскія, як правіла, былі людзьмі здатнымі і да дзяржаўнай службы, і да мастацтва. Бацька будучага кампазітара Андрэй Агінскі з'яўляўся трэцім ваяводам, пасля літоўскім мечнікам, а яго дзядзька Міхал Казімір Агінскі — знакамітым мецэнатам.

Паколькі А. Агінскі заўсёды быў заняты на дыпламатычнай службе, ён дома бываў вельмі рэдка, па сутнас-

ці — наездам. Маленькага Міхала Клеафаса часта адпраўлялі да дзядзькі, які жыў у Слоніме.

Горад гэты ў той час з'яўляўся адным з самых буйных культурных цэнтраў колішняй Рэчы Паспалітай. Міхал Казімір Агінскі меў багатую бібліятэку, уласную друкарню. Пры яго палацы існавалі тэатр з балетнай трупай, музычная капэла, слава пра якіх разносілася далёка за межы Слоніма. Зразумела, што такое, надзіва творчае асяроддзе, не магло не аказаць спрыяльнага ўплыву на выхаванне хлопчыка.

Да ўсяго, вяртаючыся ў Гузаў, ён атрымліваў урокі музыкі ў кампазітара і дырыжора Юзафа Казлоўскага, які тады пачынаў музычную кар'еру. Гэта быў высокаадукаваны і вельмі таленавіты чалавек. Пройдзе час, Ю. Казлоўскі стане дырэктарам музыкі імператарскіх тэатраў у Пецярбургу і не забудзецца пра свайго не менш таленавітага вучня, актыўна пачне прапагандаваць яго творчасць.

На ўсё жыццё застаўся Міхал Клеафас удзячным і французу Жану Ралею, які выходзіў яго на перадавых ідэях асветнікаў. І вядома ж, не прайшлі бясследна і заняткі па гісторыі. Выкладчык Ян Альбертрандзі шмат расказваў пра мінулае розных краін, але не прамінаў выпадку пазнаёміць хлопчыка з найбольш важнымі падзеямі, што адбываліся ў Польшчы, у тым ліку і ў мясцінах, якія знаходзяцца цяпер на тэрыторыі Беларусі.

Многа каму мог бы Агінскі сказаць добрыя, усецешныя словы. За тое, што настаўнікі яго на пачатку жыцця аказаліся аўтарытэтнымі старэйшымі таварышамі. Што адкрывалі неабсяжны свет творчасці. Што дапамагалі станавіцца асобай гарманічнай і ўсебакова развітай.

Сказаў бы, але з гадамі асобныя прозвішчы забыліся, сплылі з памяці. Прозвішчы забыліся, набытыя веды засталіся. Агінскі цудоўна іграў на скрыпцы і клавіры, вывучыў некалькі замежных моў, цікавіўся гісторыяй.

Адкрывалася шырокая дарога ў мастацтва. Аднак ён не адразу ступіў на яе. У многім сказалася спадчынная цікаўнасць да дзяржаўнай службы. Дзевятнаццацігадовым юнаком М. К. Агінскі становіцца дэпутатам сейма, уваходзіць у так званую Адукацыйную камісію, якую гісторыкі пасля назавуць першым у Еўропе міністэрствам асветы. Пераходзіць на дыпламатычную службу, працуе ў Галандыі, Англіі...

Кар'ера пачалася — лепш не прыдумаеш. І хто ведае, як бы далей складваўся лёс Агінскага, калі б не паўстанне

1794 года пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі. Лозунг змаганцаў «За нашу і вашу свабоду» ён успрыняў блізка да сэрца. Пры першай жа магчымасці вярнуўся на радзіму і, не вагаючыся, не раздумваючы, напісаў заяву на адрас Найвышэйшай нацыянальнай рады, што складалася з кіраўнікоў паўстання. У ёй назваў сябе «салдатам рэвалюцыі», прапанаваў «у дар радзіме сваю маёмасць, працу і жыццё». На ўласныя сродкі сфарміраваў у Вільні атрад колькасцю ў пяцьсот чалавек і разам з ім рушыў на тэрыторыю Беларусі.

Баі і рэйды ў ваколіцах Ашмян, Валожына, Івянца, Смаргоні... Агінскі па сутнасці стаў адным з асноўных кіраўнікоў паўстання. Першыя поспехі акрылілі, першыя няўдачы засмуцілі. Ды вера ў перамогу не пакідала ні самога Агінскага, ні яго паплечнікаў. Што тычыцца яго самога, дык ён у гэтыя дні перажываў і надзвычайны мастакоўскі ўзлёт. Музыка сама нараджалася ў яго сэрцы — узнёслая, пафасная. Такая, якая і неабходна была людзям, якія са зброяй у руках, нягледзячы на тое, што належалі да розных саслоўяў, адстойвалі адну свабоду, адну незалежнасць.

Пасля, у думках вяртаючыся да гэтых баявых дзён, асэнсоўваючы агнявое юнацтва (Агінскаму было тады дваццаць дзевяць гадоў), ён засведчыць: «Я стварыў марш для майго атрада стралкоў са словамі, напісанымі да гэтай музыкі, і з таго часу гэты марш выконваўся ў многіх палках. Я пісаў таксама ваенныя і патрыятычныя песні, якія карысталіся вялікім поспехам, паколькі абуджалі храбрасць, энергію і энтузіязм маіх таварышаў па зброі».

Храбрасць была нечуваная, ды сілы — няроўныя... З пяцісот чалавек неўзабаве засталася толькі сорок. Царскія ўлады (ці не сам Суворав, які і задушываў гэтае паўстанне), паабяцалі за галаву Агінскага столькі ж золата, колькі яна важыць. Нягодніка, які выкарыстаў бы падобную прапанову, на шчасце, у атрадзе не знайшлося, а сам кіраўнік атрада здавацца рускім войскам не збіраўся. Калі зразумеў, што на літасць разлічваць не даводзіцца, эміграваў за мяжу.

Восем гадоў пражывіў М. К. Агінскі ў Парыжы, Канстанцінопаці, Венецыі. Канец яго блуканням па душэўных пакутах паклаў новы дварцовы пераварот у Расіі. На прастол заступіў Аляксандр І. 20 лістапада 1801 года ён падпісаў указ, згодна якога ўдзельнікам паўстання

1794 года дазвалялася вярнуцца на Радзіму. Тут жа прыводзіўся і спіс амнісціраваных. Сярод іншых у ім значыўся і М. К. Агінскі. Яму, як і ўсім выгнаннікам, вярталіся ранейшыя маёнткі. Канечне, прасцей за ўсё было б пасяліцца ў адным з іх, тым больш што выбар — вялікі. Многімі населенымі пунктамі валодаў колішні літоўскі падскарабій. Пры жаданні, абсталяваўся б і ў Вільні, і ў самім Пецяярбургу. Але пасля доўгага знаходжання ў замежным выгнанні, Агінскаму гарадскі тлум надакучыў.

Ваганні адносна месца далейшага пражывання працягваліся, пакуль у справу не ўмяшаўся яшчэ адзін дзядзька кампазітара — маладзечанскі граф Францішак Ксаверы Агінскі. Ён падарыў яму адзін са сваіх маёнткаў у Ашмянскім павеце — Залессе. 28 красавіка 1802 года М. К. Агінскі і накіраваўся з Пецяярбурга ў новую для яго дарогу, каб у даўнім родавым маёнтку правесці дваццаць гадоў.

Спатканне з Залессем і ўзрадавала, і адначасова засмуціла. Узрадаваўся, калі ўбачыў, якія прыгожыя навакольныя мясціны, маляўнічыя краявіды. Засмуціла, бо на многім адчуваўся дух запусцення. Драўляны атынкаваны палац, узведзены яшчэ ў першай палове XVIII стагоддзя, хоць і быў пабелены, але патрабаваў значнага рамонту. Патрабаваў рэканструкцыі і парк: многія дрэвы пасохлі, абмялела сажалка, пахіснуўся стары млын, бур'яном параслі кветнікі.

«Як шмат папрацаваць дзевяцецца, каб прывесці ўсё да ладу», — мільганула думка, але з ёй прыйшла і другая. Як супакаенне, як абнадзейванне, як спадзяванне на лепшае: «Будзе і ў Залессі не горш, чым у Афінах».

«Не горш?» Агінскі як бы перапытваў самога сябе. Адказаў цвёрда, услых: «Лепш будзе, чым у Афінах!»

Для рэстаўрацыі сядзібы запрасілі прафесара архітэктуры Віленскага універсітэта Міхала Шульца, пасля смерці якога ўсю работу на сябе ўзяў яго памочнік Юзаф Пусэ. Аб размаху рэстаўрацыі сведчыць тое, што яна працягвалася да 1815 года. Вядома, на тэмпах казаліся і падзеі 1812 года. Дарэчы, Залессе Агінскі пакінуў толькі тады, калі французы знаходзіліся ўжо ў некалькіх мілях ад маёнтка.

Рабілася ўсё дыхтоўна, з разлікам не на адно дзесяцігоддзе. Агінскі, як бы прадчуваў, што Залессе назаўсёды будзе звязана з яго імем. Каля старога палаца з'явіўся

новы, мураваны. Былі пабудаваны аранжарэі, цяпліцы, капліца, шмат узнікла новых клумбаў. Цікава, што Агінскі вельмі любіў рэдкія гатункі кветак, а, высаджваючы іх, рабіў гэта так, каб утвараліся замыславатыя кампазіцыі. Адна з іх у гонар любімай дачкі называлася «клумбай Эмы». І паўсюдна садзіліся дрэвы. А яшчэ Агінскі паклапаціўся, каб у найбольш маляўнічых месцах парка ўстанавіць два памятныя камяні. Першы з іх — у гонар папличніка і сябра па рэвалюцыйнай барацьбе Т. Касцюшкі.

Да глыбокай ночы гарэлі агні ў палацы. Часцей за ўсё на другім паверсе, дзе ў бібліятэцы ён прымаў сваіх сяброў. З Вільні, Варшавы, Пецярбурга... Калі ж заставаўся адзін, час праводзіў у музычным салоне. Садзіўся за раяль, рукі звыкла краналіся клавішаў, і лёгка, быццам самі сабой, нараджаліся чароўныя гукі новых мелодый. Найперш — паланезаў. Менавіта тут, у Залессі, Агінскі напісаў і самы галоўны паланез — «Развітанне з Радзімай», які ўсім вядомы як «Паланез Агінскага».

Развітанне ў той час, калі адбылася нарэшце чаканая сустрэча? Здавалася б, што можа быць больш несумяшчальным?! Чалавек, які па звычайнай логіцы мусіў бы радавацца, выказвае свае пачуцці праз тужліва-журботны роздум! Спакойная, вольная мелодыя паланеза ля-мінора нечакана абрываецца, у ёй настае той кульмінацыйны момант, калі гукі вырываюцца з сілай, гатовыя абрушыцца шквалам...

Назва, як мяркуюць асобныя музыказнаўцы, даследчыкі гісторыі музыкі, узнікла пазней, нарадзілася з вуснаў паўстанцаў ужо 1831 года, якія таксама пакінулі сваю Бацькаўшчыну з-за праследавання ўладаў. Аднак, у рэшце рэшт, не ў назве справа, а ў самім духу паланеза. У той відушчнасці М. К. Агінскага, які недзе інтуітыўна здагадаўся, што яму ніколі не даруюць яго вольналюбівых поглядаў. Рана ці позна, але за іх дзевяцецца плаціць па самаму высокаму рахунку. Плаціць, альбо... Альбо пакінуць Радзіму.

Праўда, нельга не сказаць, што Радзіма ў яго разуменні — гэта найперш вольная і незалежная Польшча. Толькі гэтым кіраваўся Агінскі, калі ішоў у бой «за нашу і вашу свабоду». Пра Польшчу дбаў і прапаноўваючы Аляксандру I праект стварэння ў складзе Расійскай імперыі аўтаномнага ўтварэння — Вялікага герцагства Літоўскага, якое, згодна планаў Агінскага, павінна было

ўключыць у сябе Віленскую, Гродзенскую, Ковенскую, Мінскую, Віцебскую, Кіеўскую, Падольскую губерні, Беластоцкую вобласць і Цярнопальскую акругу.

Тым самым, для яго не было розніцы паміж літоўскім, украінскім і беларускім народамі, а існаваў адзін — польскі народ. Што ж, і Агінскі з'яўляўся сынам свайго часу, і прымаць яго неабходна такім, якім быў.

У адным не застаецца сумнення: далёка не кожнаму даецца застацца такім сумленным, як ён. Калі Агінскі пераконваўся, што яго спадзяванні на лепшае марныя, ішоў на разрыў з кім бы там ні было. Так цалкам расчарваўся ён у Аляксандры І. Гэтак было і ў адносінах да Напалеона. Спачатку верыў, што імператар збіраецца адрадіць Польшчу, але ўжо ў 1811 годзе рашуча заявіў: «Я раней прадбачыў, як жорстка памыляцца яны (супляменнікі — А. М.) у сваіх чаканнях і як мала пажнуць яны пладоў...»

...Агінскі падышоў да каменя, устаноўленага ў гонар Т. Касцюшкі. Рукой правёў па надпісе, моўчкі пастаяў са схіленай галавой.

Што мроілася яму ў гэты момант, што прыгавалася? Ды хутчэй за ўсё тое, што пасля прыходзіла ў памяць усе адзінаццаць гадоў (памёр 15 кастрычніка 1833 года) знаходжання ў Фларэнцыі. Баявыя воклічы і маршавыя песні паўстанцаў. Любімы паланез «Развітанне з Радзімай»... Асабліва тое месца ў ім, калі ўрачыстая бравунасць дасягае надзвычайнага ўзрушэння, калі паядноўваюцца, зліваюцца з сабой туга і смутак, плач па загінуўшых і слёзы ад таго, што ніколі больш не ўбачыць родных мясцін.

Так ужо сталася, што творчасць М. К. Агінскага атаесамлівацца з яго славутым «Паланезам...» А між іншым на сённяшні дзень вядома 20 яго паланезаў, 4 маршы, 4 вальсы, 3 мазуркі, галоп, менуэт, шматлікія рамансы, опера «Зеліда і Валькур, або Банарт у Каіры», напісаная на ўласнае лібрэта. У чатырох тамах выходзілі «Мемуары» М. К. Агінскага. У гісторыкаў нязменнай папулярнасцю карыстаецца яго трактат «Лісты пра музыку».

Аднак не будзе памылкай сказаць, што ён і аўтар аднаго твора. Паланеза, якому гучаць вечна...

...І НА БЯЗЛІСТЫМ ДРЭВЕ СНЯГІР СПЯВАЕ

Зарыян Даленга-Хадакоўскі

Я сам — хоть в книжках и словесно
Собраться надо мной трунят —
Я мещанин, как вам известно,
И в этом смысле демократ.
Но каюсь: новый Ходаковский,
Люблю от бабушки московской
Я слушать толки о родне,
Об отдаленной старине.

Александр Пушкин

Вайна з Напалеонам была, як кажуць, зусім не за гарамі. Гэтага не маглі не разумець і правячыя колы царскай Расіі. Імператар Аляксандр І аддаў загад аб тэрміновай перадыслакацыі асобных воінскіх часцей, што знаходзіліся ў Сібіры і на Далёкім Усходзе. Яны ў спешным парадку сцягваліся бліжэй да Масквы. У сярдзіне 1811 года скранулася з месца і 24-я дывізія пад камандаваннем генерал-лейтэнанта У. Глазенапа.

У Омску, дзе яна была прاپісана пастаянна, не сказаць, праўда, каб імператарскі загад успрынялі як нешта нечаканае. Аб тым, што ў паветры зноў запахла порахам, нягледзячы на вялікую адарванасць ад цэнтра, ведалі ды і здагадваліся, што неўзабаве давядзецца сутыкнуцца не з кім-небудзь, а з французамі. Аднак настроі ў афіцэраў і салдат былі далёка неаднолькавыя. Адны з іх — іх налічвалася большасць, з нецярпеннем чакалі моманту, калі можна будзе з гонарам пастаяць за цара, за Айчыну, паказаць на справе, на што здатны кожны, як абаронца Радзімы. Другія — у асноўным палякі, беларусы, сасланыя ў Сібір за вольналюбівых настроі, аддадзеныя пажыццёва ў салдаты, цешылі сябе надзеяй, што, нарэшце, у час пачатку баявых дзеянняў змогуць перайсці на бок

французаў, адкрыта выступіць супраць расійскага прыгнёту, і тым самым разлічваць на вызваленне ўласных народаў.

Да апошніх належаў і радавы Адам Чарноцкі. Як толькі крануліся з месца, ён быў, можна сказаць, на сёмым небе ад шчасця. Саслужыўцы не маглі не заўважыць гэтага.

Шкада адно, што дарога так доўжыцца. Але, калі падумаць, дык і свет няблізкі. Дзе Омск, а дзе Бабруйск. Лічы праз усю Расію ўздоўж трэба праехаць. Нарэшце, 21 чэрвеня прыбылі на месца. Чарноцкі, праўда, разлічваў, што ў Бабруйску іх часць, як і ўся дывізія, не затрымаецца, пададуцца бліжэй да Масквы. Аднак у камандавання былі свае планы. Прастаялі ў Бабруйску ажно да верасня. Значыць, пра пераход на бок французаў у час бою пакуль гаворкі і быць не магло. І ўвогуле, невядома, калі яшчэ пачнуцца ваенныя дзеянні. Узяць жа і проста з часці ўцячы — небяспечна. Зловяць — не памілююць. Застаецца прыдумаць нешта такое, пасля чаго ніхто б цябе і не падумаў шукаць.

Толькі што? Украсці чужыя дакументы? Пры жаданні, зрабіць гэта і не вельмі складана. Бярэзіна поруч, надвор'е стаіць на-ранейшаму цёплае, быццам не восень ужо, а лета. Многія афіцэры і салдаты з задавальненнем купаюцца, бяспечна пакідаюць абмундзіраванне на беразе.

Дапусцім, чужыя дакументы ў кішэні. Не салдацкія, вядома, а якога-небудзь афіцэра... Але дзе форму ўзяць, не будзеш жа ў сваім абмундзіраванні ўцякаць? Тут на беразе можна было б, але гэта не тое, што цішком дакументы з кішэні выцягнуць, заўважыць могуць.

Уцякаць жа трэба абавязкова. І чым хутчэй, тым лепш. Інакш усё, над далейшым жыццём даўдзецца крыж паставіць. Раз і назаўсёды. У армію ж яго адправілі пажыццёва. Так і пражывеш усе свае далейшыя гады пад гэтае нязменнае: «Аць-два! Аць-два!», калі, безумоўна, шалёная куля ў адно імгненне не адправіць на той свет.

Думаў, гадаў А. Чарноцкі, як і што рабіць. Ды нездарма кажучь: выйсце са складанага становішча часам бывае вельмі простае. Пасля здзіўляўся, як жа раней такое ў галаву прысці не магло. Яшчэ тады, як прыбылі ў Бабруйск. Неабходна зрабіць так, каб усе паверылі, што патануў.

З чэжкасцю набыў цывільную вопратку, схаваў у пацёмным месцы. Пасля не дзень, не два чакаў зручнага

моманту, каб у размяшчэнні часці было менш афіцэраў. Як быццам, такі момант надышоў. Была нядзеля, большасць з іх падаліся ў горад, каб правесці час у рэстаране, ці з мясцовымі жанчынамі. Чарноцкі перакінуўся словамі з саслужыўцамі і сказаў, што хоча пайсці пакупацца.

— Хутка вярнуся! — кінуў напаследак.

На беразе зняў абмундзіраванне. Паклаў яго навідавоку. Ды так, каб з кішэні тырчэлі лісты ад блізкіх з адрасам. Сам жа хуценька пашыбаваў да бліжэйшых кустоў, дзе чакала яго цывільная вопратка. Хуценька перапрагнуўся і ў дарогу... Настрою надавала і тое, што меў пры сабе план абароны Бабруйска. Што-што, а гэта саслужыць яму добрую службу, калі з'явіцца ў размяшчэнні французаў. Тыя не засумняваюцца, што перайшоў да іх з самымі лепшымі намерамі, гатовы змагацца на іх баку супраць ненавіснай Расіі...

Развітаемся мы ў гэты момант з А. Чарноцкім, пажадаем яму шчасця і пастараемся пазнаёміцца крыху бліжэй з яго папярэднім жыццём, бо не ведаючы, хто такі Адам Чарноцкі, цяжка гаварыць пра Зарыяна Даленгу-Хадакоўскага. З'явіўся А. Чарноцкі на свет 24 снежня 1784 года ў маёнтку непадалёку ад вёскі Гайна цяперашняга Лагойскага раёна. Маці памерла, калі Адасю споўнілася ўсяго тры гады. У бацькі хапала сваіх спраў, а да ўсяго ён пачаў судовую цяжбу за наследства, таму адправіў сына з дому, аддаў на выхаванне сваякам, якія жылі ў маёнтку Лепяшын, на тэрыторыі тагачаснага Слуцкага павета. Відаць, такая акалічнасць у далейшым і давала падставы А. Чарноцкаму называць сябе случаком, падкрэсліваць, што ён «па паходжанні з тутэйшага краю».

Выхоўваўся Адаць у роднага дзядзькі Ксаверыя Чарноцкага, які для пляменніка і ўласных дзяцей наняў хатняга настаўніка. Ды не толькі за аднымі падручнікамі заседжваўся Адаць. У дзядзькі быў багаты сямейны архіў. Розныя дакументы, рукапісы, старыя кнігі — усё вабіла хлапчука, давала спажыву для роздуму.

Заставацца ж сам насам з кнігамі яму даводзілася часта. Яны былі той аддушынай, што дазваляла забывацца аб адзіноце, шматлікіх крыўдах. А іх хапала. Багатыя сваякі на словах прымалі Адася, як свайго, але, калі нешта не ладзілася ў сям'і, спаганялі звычайна злосць на пляменніку. Надаралася нават, што і кавалкам хлеба папракалі. Дзе ўжо тут іх асабліва любіць! Не заўсёды знаходзіў Адаць узаемапаразуменне і з аднакласнікамі —

ён адразу быў прыняты на другі курс Слуцкага каталіцкага вучылішча. У нечым, магчыма, і з-за характару свайго. Але найчасцей сказвалася тое, што ў яго былі інтарэсы куды іншыя і больш шырокія, чым у іх. Абасобленасць не магла не прывесці і да канфліктаў з настаўнікамі. Тыя імкнуліся яму, як і іншым навучэнцам, прывіць любоў толькі да свайго прадмета, у асноўным не ішлі далей праграмы.

У вучылішчы А. Чарноцкі па-сапраўднаму захапіўся гісторыяй. У нёмалой ступені гэтаму садзейнічала тое, што сам Слуцк з'яўляўся значным гісторыка-культурным цэнтрам, у ім былі моцныя народныя традыцыі. Просты люд любіў старадаўнія песні, заўсёды шырока адзначаў святы, у тым ліку і тыя, што былі звязаны з земляробчым календаром. Прынамсі, зажынкі, дажынкі. Калядаванне ж ператваралася ў цудоўнае, маляўнічае відовішча, у баку ад якога не заставаліся і навучэнцы. Разам з усімі весяліліся, хадзілі па хатах.

У Адася пасля такіх святаў нараджалася жаданне глыбей зазіраць у мінуўшчыну народа, праз кнігі прыадкрываць тое, што забылася. У 1800 годзе (тады ён ужо вучыўся ў Слуцкім павятовым вучылішчы), выкарыстаўшы архіўныя матэрыялы, якія захоўваліся ў дзядзькі, склаў спецыяльную карту. На ёй памесціў маенткі К. Чарноцкага Савічы і Мажэйкаўшчына. Назваў прозвішчы ўладальнікаў з 1581 па 1800 год. Зрабіў адпаведныя каментарыі. Растлумачыў, як жылі продкі, чым займаліся.

У гэтым жа, 1800 годзе, у Адася не стала бацькі. Вялікай падтрымкі ад яго хлопец, канечне, не атрымліваў. Ды ўсё ж была дагэтуль на свеце жывая душа, найбольш блізкая і дарагая, а цяпер і яе не стала. Да заканчэння вучобы заставаўся яшчэ год, таму вырашыў пачакаць з ад'ездам у Мінск, хоць, калі падумаць, трэба было б спяшацца. На плечы клалася апека маленькіх брата Фаўстына і сястрычкі Анэлькі, якія з'явіліся ад другой жаніцбы бацькі. Уладкавання патрабавалі і спадчынныя справы. Тым не менш — А. Чарноцкі давучыўся, а ў Мінск пераехаў у 1801 годзе.

Каб мець сякі-такі заробак, працаваў хатнім настаўнікам. Хацелася вучыцца далей, на дапамогу не было ад каго разлічваць. Каб атрымаць юрыдычную адукацыю пачаў самастойна вывучаць неабходныя прадметы. Пасля праходзіў практыку ў Наваградку.

Экзамен па юрыспрудэнцыі здаў паспяхова, і сама час

было падумаць аб самастойнай рабоце па новай спецыяльнасці. Балазе, і месца падшукалі, у Слуцку... Ды паехаць туды А. Чарноцкаму не выпадала, нявырашанай пакуль што заставалася справа адносна выкупу дома, закладзенага некалі бацькам пад залог. Пачаў збіраць неабходныя дакументы, пайшоў у Мінскі архіў і... Гэты, здавалася б, прыватны выпадак самым непасрэдным чынам паўплываў на далейшую біяграфію А. Чарноцкага. Захапленне гісторыяй, што пачалося ў Слуцку, знайшло працяг. Канечне, у архіве ён шукаў і матэрыял, каб выйграць судовы працэс (і выйграў неўзабаве, і адразу адмовіўся ад дому, аддаў яго брату і сястры). Але адначасова перачытваў старадаўнія акты, граматы, іншыя дакументы. Усё болей заглыбляўся ў гісторыю Бацькаўшчыны.

Занятак гэты прадоўжыў, калі ў сакавіку 1807 года стаў намеснікам упраўляючага ў наваградскага ваяводы Ю. Несялоўскага, а потым і ўпраўляючым маёнтка ў Варончы (маёнтak, як і сам замак, згадваюцца ў славытым «Пане Тадэвушы» Адама Міцкевіча). Шмат часу, канечне, займалі гаспадарчыя клопаты. Але граф Ю. Несялоўскі меў багатую бібліятэку, валодаў унікальным архівам. Матэрыялы, што захоўваліся там, А. Чарноцкі па абавязку службы таксама павінен быў прыводзіць да ладу.

Па абавязку, а па прызначэнню? Гадзінамі праседжваў малады ўпраўляючы над рэдкімі дакументамі. Нешта занатоўваў для сябе. З некаторых матэрыялаў здымаў неабходныя копіі. І не толькі для сябе. Яшчэ ў Мінску А. Чарноцкі наладзіў сувязь з членам Варшаўскага таварыства сяброў навукі Т. Чацкім. І тады, і жывучы ў Варончы, перапісваўся з вучоным, дзяліўся планами, дасылаў па яго просьбе копіі асобных дакументаў, вытрымкі з іх.

Ужо ў гэты час А. Чарноцкі зразумеў, што захаваць гістарычную памяць можна толькі агульнымі намаганнямі. Высілкаў адных навукоўцаў тут мала. Вельмі важна, каб да гэтай справы далучыліся і самі ўладальнікі маёнткаў, фальваркаў. Каб памяццю пачалі жыць усе знакамітыя роды. Свае думкі ён, як кажуць, праводзіў у жыццё. Напрыклад, захаваўся ліст А. Чарноцкага да Т. Чацкага, у якім, прынамсі, гаворыцца (гэтае і далейшыя выказванні А. Чарноцкага цытуюцца па кнізе А. Аксамітава і Л. Малаш «З душой славяніна», выпушчанай выдавецтвам «Полымя» ў 1991 годзе): «Калі б усе ўладальнікі ператрэслі архівы сваіх маёнткаў, у якіх нашы прадзеда

часта прывыклі хаваць помнікі сваіх гісторый, тады многа скарбаў было б дастаўлена ў бібліятэку Тадэвуша Чацкага. Прымі ад любячага цябе земляка дастойную павагу і вялікую пашану, якую за тваю адданасць да канца ён будзе захоўваць у сваім сэрцы».

Праўда, усё ж не будзем забываць, што А. Чарноцкі выхоўваўся ў асяроддзі, блізкім да польскага. Так, ён называў сябе «случаком», але менавіта тутэйшаства і не дазваляла яму па-сапраўднаму ўсвядоміць сябе беларусам. Любячы беларускія народныя песні, захапляючыся беларускімі фальклорнымі святамі, А. Чарноцкі тым няменш і падумаць не мог пра Беларусь, як дзяржаву. Ён арыентаваўся на Польшчу, ён дбаў аб яе самастойнасці. У ранейшых межах, з беларускімі землямі. Таму, калі даведаўся аб планах Напалеона па заваёве Расіі, абяцаннях таго вызваліць сялян з-пад прыгнёту, а Польшчы вярнуць ранейшую дзяржаўнасць, пачаў шукаць магчымасць, каб ваяваць на баку французскай арміі.

Гэтаму ў многім пасадзейнічала збліжэнне з плямёнкам Несялоўскага Антонам, які прыезджаў у Варончу. Той, як і А. Чарноцкі, не хаваў сваіх палітычных поглядаў. Па прыездзе ў Варшаву, у адным з лістоў Антон паведаміў новаму сябру, што паступіў ужо на службу ў напалеонаўскае войска. А. Чарноцкі спешна паведаміў у адказ аб гатоўнасці пайсці яго шляхам. Ліст гэты, як і трэба было чакаць, улады перахапілі. 24 сакавіка 1809 года А. Чарноцкага арыштавалі. Па тагачасных законах яму пагражала смяротная кара. Так, дарэчы, неўзабаве вырашыў і суд. На шчасце, лёс злітаваўся. Дапамаглі хадайніцтвы. Прашэнне А. Чарноцкага на імя генерал-губернатара З. Карнеева таксама, відаць, «спрацавала». Смяротнае пакаранне замянілі пазбаўленнем шляхецкага звання і адпраўкай радавым ва ўжо згаданую 24-ю дывізію пад камандаваннем генерал-лейтэнанта У. Глазенапа.

...Аднак вернемся да таго моманту, як А. Чарноцкі пакінуў часць. Вядома, шлях яго ляжаў у Варшаву. Як дабіраўся ён туды, звестак не захавалася. Вядома толькі, што ў Варшаве назваўся ўласным прозвішчам, перадаў французам план абароны Бабруйска, ці то выкрадзены, ці то складзены ім самім (прыгадайма, вопыт у гэтым плане А. Чарноцкі займеў яшчэ ў шаснаццацігадовым узросце, калі намаляваў карту дзядзькавых маёнткаў). Тыя, зразумела, засталіся перабежчыкам задаволеныя, а калі ён выказаў жаданне служыць у напалеонаўскай арміі, залі-

чылі ў 5-ы корпус, якім камандаваў маршал Даву. Праўда, ужо ў маі 1812 года, праводзячы агітацыю сярод сялян Наднёмання, заклікаючы іх падтрымліваць французаў, А. Чарноцкі выступаў не пад уласным прозвішчам, а карыстаўся псеўданімамі Любранскі, Хшаноўскі, Хадакоўскі.

Паражэнне напалеонаўскай арміі ў чарговы раз паставіла перад А. Чарноцкім дылему: быць ім, А. Чарноцкім, ці не быць? Быць — заставацца пад уласным прозвішчам, значыць, рана ці позна трапіць у рукі ўлад. Смяротнага пакарання ўжо не ўдасца пазбегнуць. Успомнілі б і дызерцёрства з арміі, і пераход на бок праціўніка. Не быць А. Чарноцкім — памяняць прозвішча і шукай, як кажуць, ветра ў полі. На тым і спыніўся. Не без прыгод дабраўшыся да Валыні, ён стаў... Зарыянам Даленгам-Хадакоўскім.

Развітаемся і мы з А. Чарноцкім, цяпер ужо назаўсёды развітаемся, каб бліжэй пазнаёміцца з З. Даленгам-Хадакоўскім.

У Валыні З. Даленга-Хадакоўскі зблізіўся з адстаўным генералам Л. Крапінскім. Ідэі новага знаёмца аб даследаванні гісторыі Л. Крапінскаму спадабаліся. Ён стаў прыхільнікам З. Даленгі-Хадакоўскага і дазволіў пажыць у сваім маёнтку Варончын. Пасля пачынаючы даследчык жыві і ў маёнтку Т. Чацкага. Гэта непадалёку, у Поруцку. Нарэшце пазнаёміўся з сакратаром Адукацыйнай камісіі Ф. Руцкім. У Крамянцы, дзе жыві Ф. Руцкі, З. Даленга-Хадакоўскі знаходзіўся да 7 верасня 1817 года.

Увесь гэты перыяд быў надзіва плённым у яго даследчыцкай дзейнасці. Па сутнасці ўпершыню З. Даленга-Хадакоўскі атрымаў магчымасць усур'ёз займацца любімай справай. І ў Поруцку, і ў Крамянцы захоўвалася нямала цікавых гістарычных дакументаў — рукапісаў, старажытных грамат, рэдкіх кніг. Ён іх дасканалы вывучаў, сістэматызаваў матэрыял, апісваў. Да пошукавай працы падключаў і мясцовых настаўнікаў, вучняў.

Пастаянна знаходзіўся сярод народа сам. Ахвотна наведваў сялянскія вяселлі, народныя кірмашы і святы. Кожным разам, вяртаючыся з іх, спешна рабіў занатоўкі аб пачутым, пабачаным ў блакнотах, запісных кніжках. Дарэчы, занатоўванне даўно стала для яго нормай. І не проста рабіў запісы навуковага характару. У хвіліны найвышэйшага душэўнага ўздыху, калі, здавалася, сама душа гатова была спяваць ад судакранання з непаўторным,

нерушавым, нараджаліся ў 3. Даленгі-Хадакоўскага радкі, што нагадваюць сабой паэзію ў прозе: «Шчасце на зямлі блукаць сярод народа, жыць у поўную моц паэтычным жыццём сялян! Які ж я шчаслівы ў сваёй сярмязе, з маёй беднай стравай, калі мне расказваюць пра свае ўспаміны і жаданні! Сярод народа дабрадзейнасць живе, сярод народа паэзія живе! Пакажыце мне хоць аднаго селяніна-земляроба, каб па ўласным жаданні дрэнна рабіў? Дрэннае сэрца мае той, хто не любіць народа ўсёй братняй любоўю».

3. Даленга-Хадакоўскі і «любіў народ усёй братняй любоўю». І свой беларускі, і рускі, і польскі, і ўкраінскі. Ды і як жа інакш быць магло, калі ён паставіў перад сабой агромністую задачу — падрабязней прааналізаваць самы даўні перыяд у гісторыі славянства, зірнуць у мінуўшчыну, дзе славяне жылі яшчэ разам. Агульнаславянскім называлі здаўна даследчыкі гэты перыяд. Пры тым ледзь не аднадушна заяўлялі, што менавіта з пыходам хрысціянства славяне пачалі па-сапраўднаму далучацца да цывілізаванага свету, да сусветнай культуры. Калі прытрымлівацца такой думкі, не хаваў свайго абурэння 3. Даленга-Хадакоўскі, дык да гэтага яны былі «дзікімі»?! Значыць, часы язычніцтва (паганства, як яшчэ гавораць некаторыя гісторыкі) толькі ўсяго нейкі прамежжавы перыяд?! Пагадзіцца з гэтым ён ні ў якім разе не мог. Каб даказаць сваю нязgodу — і не на эмоцыях, а на фактах, і пачаў даследаваць старадаўнія гарадзішчы, вывучаць мікратапаніміку, фальклор, этнаграфію. Упэўнены быў, што толькі пры такім комплексным падыходзе да даўніны, можна «адказаць, ці на самой справе былі нашы продкі на той ступені дзікасці, пра якую гавораць прапаведнікі хрысціянства і пазнейшыя ўнукі, узгадаваныя ў моднай калысцы», ці ўсё ж з'яўляліся яны людзьмі культурнымі.

3 7 верасня 1817 года пачаліся шматлікія навуковыя вандроўкі 3. Даленгі-Хадакоўскага. Кракаў і яго ваколіцы, Галіччына, цяперашняя Беларусь: Гомель, Добруш, Рэчыца, Рагачоў і іншыя гарады... Завітвае ў Пецярбург, перад гэтым пабываўшы ў Быхаве, Магілёве, Віцебску, Полацку, Пскове... Пасля сталіцы робіць падарожжа па рускай Поўначы...

Не хапае сродкаў, далёка не заўсёды знаходзіць узаемаразуменне з уладамі, ды і з уплывовымі людзьмі ад навукі, ад якіх у многім залежала фінансаванне паездак.

У нечым расчароўваецца, сумняваецца, але аптымізму не траціць, цалкам аддаючы сябе навуцы. Апантана, улюбёна працуе сам, да гэтага заклікае і іншых: «Будзем жа захоўваць выпадковыя і даволі частыя знаходкі ў зямлі, розныя невялікія статуэткі, малюнкi, металічныя прылады, посуд, урны з попелам. Падлічым і дакладна змерым усе вялікія магiлы, насыпаныя ў гонар адной асобы і перажыўшыя стагоддзі. Захаваем ад знішчэння надпісы, высечаныя на скалах у падземных пячорах, у большасці нам неведомыя. Здымем планы мясцовасцей, якія асабліва вызначаюцца сваёй старажытнасцю, не дазваляючы ні аднаму ўрочышчу загiнуць у забыцці. Пастараемся даведацца пра ўсе назвы, якія вясковы люд або яго лекары ў розных краях даюць зёлкам. Збярэм, колькі магчыма, песні і старадаўнія гербы, апішам важнейшыя абрады».

Як актуальна гучыць такое сцверджанне, наколькі яно сугучна цяперашнім адраджэнцкім працэсам у жыцці грамадства, у жыцці Беларусі?! Пісаў жа гэта З. Даленга-Хадакоўскі яшчэ ў 1818 годзе, так завяршаючы сваю асноўную працу «Пра славяншчыну да хрысціянства». Ніхто да яго не браўся за даследаванне старажытнаславянскага побыту ў комплексе ўсіх задач і праблем, ніхто так падрабязна не разгледзеў культуру і народную творчасць у дахрысціянскі перыяд. Тут З. Даленга-Хадакоўскі агульна прызнаны першапраходца. Першым ён сапраўднаму пачаў вывучаць і гарадзішчы. Безумоўна, памыляўся, адводзячы ім толькі культавую ролю. Не без выдаткаў, як кажуць, але памкненні даследчыка былі ўзрошчаны на глебе паважнага стаўлення да мінулага. З. Даленга-Хадакоўскі не толькі яго пільна вывучаў, але ў нейкай ступені і паэтызаваў. І зразумець яго не толькі можна, але і трэба. Там, дзе сапраўдная захопленасць, там і замілаванне. Па-свойму З. Даленга-Хадакоўскі выступаў і за адраджэнне. За тое ж самае вяртанне да вытокаў, да каранёў, якога прагнем мы. Таму і заклікаў «чытаць» назвы вёсак, гарадоў, азёр, рэк, якія шмат могуць расказаць.

Не толькі не страцілі свайго значэння, а, наадварот, набываюць новы водгалас і асноўныя палажэнні артыкула З. Даленгі-Хадакоўскага «Даследаванні адносна рускай гісторыі», што з'явіўся ў 1819 годзе. У гэтай публікацыі даследчык смела крытыкаваў некаторыя палажэнні «Гісторыі дзяржавы расійскай» М. Карамзіна, звязаныя з мінуўшчынай Беларусі. Да падобных пытанняў З. Даленга-

Хадакоўскі звяртаўся і ў іншых сваіх выступленнях. Крытычнае стаўленне да «Гісторыі...», у прыватнасці, выказваў у перапісцы з асобнымі вучонымі, звяртаўся нават са спецыяльным лістом да тагачаснага міністра асветы князя Галіцына. З. Даленга-Хадакоўскі абураўся, што М. Карамзін «Літве падараваў сённяшнія літоўскія губерні, дзе паміж Вільняй і Гародняй народ гаворыць на беларускай мове». Цікава, што пры дапрацоўцы сваёй працы М. Карамзін гэтыя заўвагі ўлічыў.

Мы павінны быць удзячны З. Даленгу-Хадакоўскаму і за тое, што ён адным з першых рашуча выступіў у абарону беларускай мовы, адносіў яе да самастойнай сярод іншых славянскіх моў, гаварыў аб неабходнасці фарміравання і станаўлення беларускай літаратурнай мовы. І гэта ў той час, калі сярод знакамітых вучоных было вельмі цяжка знаходзіць аднадумцаў. З. Даленга-Хадакоўскі знаходзіў, у тым ліку і ў асобе вядомага рускага гісторыка М. Пагодзіна.

Кантакты, гутаркі пашырыліся, калі пасля падарожжа па рускай Поўначы, даследчык апынуўся ў Маскве. Праўда, не абыходзілася і без спрэчак, разнагалоссяў. Калі яны тычыліся чыста навуковых аспектаў, нічога благага ў гэтым не было. Іншая справа, што З. Даленга-Хадакоўскі пачаў заўважаць да сябе прадудзятых адносіны з боку афіцыйных асоб. Прадудзятасць павялічвалася, бо сярод апанентаў аказаліся і тыя, хто займаў уплывовыя пасады, ад каго залежала быць ці не быць далейшым яго навуковым экспедыцыям. Надаралася, рознасць поглядаў з цягам часу прыводзіла да звычайнай непрыязні. Відаць, па гэтай прычыне і М. Карамзін не змог цалкам дараваць крытыкі яго «Гісторыі...»

Магчыма, і па гэтай прычыне, можа, сказаўся і звычайны збег абставін, ды толькі 11 красавіка 1823 года З. Даленгу-Хадакоўскаму афіцыйна адмовілі... Не, не ў новай экспедыцыі. Адбылося куды больш страшнае. Улады не збіраліся пакрываць яго расходы, звязаныя з папярэднімі навуковымі паездкамі. Калі ўлічыць тагачаснае становішча вучонага, дык гэта быў па сутнасці крах. З. Даленга-Хадакоўскі ў роспачы нават збіраўся спаліць сабраныя матэрыялы, ды самыя блізкія сябры адгаварылі яго ад такога кроку. Яны пазычалі яму і грошы, але пазыка павялічвалася, а выйсця не бачылася. Каб звесці канцы з канцамі З. Даленга-Хадакоўскі пачаў прадаваць свае кнігі з уласнай бібліятэкі.

Гэта паправіла становішча, але не надоўга. Урэшце вырашыў развітацца з Масквой назаўсёды. У жніўні 1823 года пераехаў у Цвярскую губерню, стаў працаваць упраўляючым маёнтка аднаго з мясцовых памешчыкаў.

Уласна кажучы, вярнуўся да таго, з чаго і пачынаў. Але тады, на старце жыццёвай дарогі, адначасова мог займацца і любімай справай, працаваць у бібліятэцы, архівах. Цяпер жа заставалася толькі апрацоўваць сабраныя матэрыялы, пісаць сябрам, знаёмым і з нецярпеннем чакаць лістоў у адказ.

Хоць у нейкай ступені гэта ўсцешвала. Адначасова рабіў і захады, каб атрымаць сродкі для далейшых навуковых росшукаў. Ды безвынікова... А тут яшчэ нестабільнасць палітычнага становішча, арышты ў Вільні філама-таў. Што, калі на яго след выйдуць? Калі даведаюцца, хто на самой справе хаваецца пад прозвішчам Даленгі-Хадакоўскага?

Ці не гэтыя перажыванні, матэрыяльная нястача паслужылі прычынай нечаканай і хутка прагрэсіруючай хваробы. Згасаў З. Даленга-Хадакоўскі... Ці то ад нейкай загадкавай прастуды, як сцвярджаюць адны... Ці то ад сухотаў — такое меркаванне таксама мела бытаванне... 17 лістапада 1825 года яго не стала. Пахавалі яго ў тым жа сяле Пятроўскім, дзе жыў апошнім часам.

Перад смерцю З. Даленга-Хадакоўскі завяшчаў, каб жонка з рукапісамі звярнулася да М. Палявога і члена Таварыства гісторыі і старажытнасцей расійскіх І. Кошалева. М. Палявой хацеў быў іх апублікаваць, але цяжкасці ўзніклі, бо запісы ўкраінскіх і беларускіх песень былі зроблены лацінкай. Праз некаторы час сярод ко-лішніх прыяцеляў З. Даленгі-Хадакоўскага разгарнуліся спрэчкі, якія набылі характар у многім далёкі ад паважнага стаўлення да навуковай спадчыны і да самога збіральніка яе. Папракалі як маглі адзін аднаго ў выкарыстанні імя даследчыка ў карыслівых мэтах, у тым, што асобныя запісы публікаваліся без спасылак на крыніцы. Тым не менш, асобныя публікацыі З. Даленгі-Хадакоўскага з'явіліся. Нават сам А. Пушкін прымаў непасрэдны ўдзел ва ўпарадкаванні яго рукапісаў. З песнямі ў яго запісах пазнаёміўся М. Гогаль і высока ацаніў іх...

У наш час імя З. Даленгі-Хадакоўскага вярнула з небыцця Л. Малаш. І гэта не перабольшанне — з небыцця! Калі ў 1959 годзе яна, знайшоўшы ўсе копіі і частку арыгіналаў песень, зацатаваных гэтым даследчыкам (пе-

сенная ж спадчына З. Даленгі-Хадакоўскага ўвайшла ў тры рукапісныя зборнікі, адпаведна 1017, 887 і 106 запісаў), паведаміла аб гэтым на пасяджэнні вучонага савета Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Акадэміі навук Беларусі, аказалася, што ніхто пра З. Даленгу-Хадакоўскага ўвогуле не чуў.

Больш уважліва паставіліся да гэтых запісаў у Польшчы і на Украіне. Польскі том выйшаў у Варшаве ў 1973 годзе, украінскі — ў Кіеве — у 1974-м. Беларуская па-ранейшаму няма, а гэта ж каля 500 народных песень!

Яшчэ адна несправядлівасць! І ў сувязі з гэтым міжволі прыгадваюцца словы, занатаваныя невылечна хворым З. Даленгам-Хадакоўскім у яго блакноце. Апошні запіс, зроблены рукой вучонага 1 лістапада 1825 года: «Вяртаецца ў краі сваіх продкаў, пакідае ластаўка нашы акаліцы, і снягір песню спявае на бязлістым дрэве! Ах, калі ж я пакіну гэта жыццё, якое мне надакучыла, якое мяне гняце? Калі ж вярнуся я ў жальнік, той край, у якім апынуся, як пад уласнай страхой?»

Які боль! Якая туга! І як бы прадчуванне, што са смерцю несправядлівасць не знікне.

ДУША — НЕ ПАДАРОЖНІЦА

Ігнат Дамейка

Вазьміце атлас і прыгледзьцеся да карты паўднёва-амерыканскай краіны Чылі. Бачыце: ля Ціхага акіяна, там, дзе да яго падступаюць магутныя вяршыні Андаў, знаходзіцца горад Дамейка. А крыху паўночней — горны хрыбет, які носіць тое ж імя. Геалагі могуць назваць мінерал дамейкіт, батанікі — фіялку дамейкіяну, заолагі — малюска науцілус дамейкус. Аднак мала хто ведае, — што ўсё гэта: і горад у далёкай краіне, і горны ланцуг, і кветка, і мінерал, і жывёліна — названа так у гонар нашага земляка, выдатнага рэвалюцыянера, вучонага і падарожніка...

Адам Мальдзіс

Дзень 23 студзеня 1889 года ў Сант'яга, як і па ўсёй краіне, што ланцугом-змейкай працягнулася ля акіянскага ўзбярэжжа, абяцаў быць звычайным. Здавалася, нішто не магло ўнесці карэктывы ў яго раўнамерную хаду. Як заўсёды, а так было і месяц, і два, і год назад, з самага ранку спяшаліся па сваіх справах чылійцы. Шматплямённы натоўп, у якім можна было заўважыць прадстаўнікоў розных народаў, запаўняў вуліцы і плошчы вялікіх і малых гарадоў. Пачыналі працаваць установы і крамы, шахты і руднікі нагадвалі сабой разварушаныя мурашнікі, на якіх адладжаны канвеер эксплуатацыі чалавека не спыняўся ні на хвіліну і цяжка было заўважыць, калі адна змена падымаецца з забоя, а яе месца займае чарговая, бо на-ранейшаму ўзад-уперад снавалі стомленыя, з мурзатымі тварамі людзі.

У кожнага былі свае турботы, кожны жыў уласнымі справамі, памятаючы, што час дарагі і калі ўпусціш мінуту-другую, ніколі, як не спрабуй, назад яе не вернеш. А час і сапраўды імкнуўся наперад. Адны, праўда — пераважна моладзь, пакуль стараліся не думаць пра яго хуткаплыннасць і зменлівасць, спадзяючыся, што наперадзе

яшчэ немалое жыццё і, пры жаданні, нешта можна на-
вярстаць. Людзі ж сталага веку, бадай, звикліся незва-
ротнасцю страчанага, а таму спадзяваліся як найлепей
выкарыстаць адведзенае ім лёсам.

Толькі старыя і нямоглыя па сутнасці былі прадастаў-
лены самім сабе. Найчасцей яны нагадвалі рыбін, выкі-
нутых на бераг акіянскімі хвалямі ў буру, ці ў час адлі-
ву, калі знешняя заспакоенасць вады бывае такой пад-
манлівай. Гэтаксама біліся, сударгава трапяталіся. Ім не
хапала паветра, задыхаліся яны, раскрывалі рот, каб хоць
крыху трапіла туды гаючай свежасці. На выратаванне
наўрад ці можна было разлічваць, але тым няменш спадзя-
ванне на лепшае не пакідала іх да апошняй хвіліны, да
апошняга ўздыху. Насуперак усяму хацелася верыць: і гэ-
тая ліхая нягода мінецца і сам час, магчыма, яшчэ пра-
доўжыць жыццё.

Не здаваўся і Ігнат Дамейка. 88 гадоў за плячыма меў
(нарадзіўся 22 жніўня 1801 года), даўно пахаваў сяброў-
таварышаў, многія з якіх, ці не самыя надзейныя, заста-
ліся ляжаць за тысячы кіламетраў адсюль — у француз-
скай, польскай, беларускай зямлі, але ніяк не хацелася
змірыцца, што і самому наспела збірацца ў незваротную
дарогу. Перахоплівала дыханне, сціскалася сэрца, гатовае
вось-вось спыніцца, але нітачка жыцця, якая слабла ўжо
не з кожным днём, а з кожнай гадзінай, усё яшчэ трымала
на сабе яго лёс, і толькі 22 студзеня 1889 года яна парвала-
ся назаўсёды.

Тым самым дзень, што абяцаў быць для Чылі звычай-
ным, адразу выбіўся са звыклага рытму. Найперш, канеч-
не, для ўрада. Памёр жа не просты грамадзянін, а су-
светна вядомы вучоны, які карыстаўся надзвычайнай папу-
лярнасцю і ў сваёй краіне. І. Дамейка атрымліваў самую
вялікую ў Чылі пенсію — 6000 піястраў у год. Ён меў
ганаровае званне «Вялікі асветнік». Яшчэ адно пацвяр-
джэнне яго папулярнасці — выпуск пры жыцці памятнага
залатога медаля.

Ураду трэба было тэрмінова прыняць адпаведныя заха-
ды, каб арганізаваць пахаванне, як кажуць, згодна табеля
аб рангах. Праўда, тое, што для пераважнай большасці
чылійцаў стала неспадзеўкай, ва ўрадавых колах многіх
не здзівіла. Пра хваробу І. Дамейкі ведалі, ні для кога
не з'яўляўся сакрэтам і яго ўзрост. Як увекавечыць па-
мяць, сумненняў не было. Дзень пахавання адразу аб'явілі
днём нацыянальнай жалобы. Тут жа абвясцілі яшчэ адно

рашэнне — з гэтага самага моманту І. Дамейка аб'яўляецца нацыянальным героем Чылі.

Цяпер пра І. Дамейку загаварылі і тыя, хто быў далёкі ад палітыкі. Яго імя стала наслыху і ў людзей, якіх, здавалася, не вельмі цікавілі навуковыя адкрыцці. Мясцовыя газеты не прамінулі выпадку падрабязна расказаць і пра пахаванне новага нацыянальнага героя, і пра яго жыццёвы шлях.

Хто сам пра гэта прачытаў, хто звесткі атрымаў у пераказе таварыша ці знаёмага, але пра І. Дамейку ведалі літаральна ўсе. Найбольш «дасведчаныя» пры ўпамінанні яго імя згадвалі далёкія землі, якія былі сапраўднай Радзімай нябожчыка. Спрачаліся, даказваючы тым, хто не пагаджаўся з імі, што ў краі, дзе нарадзіўся І. Дамейка, столькі мядзведзяў водзіцца, як той рыбы ў акіяне. Даказвалі, маўляў, яны там ходзяць свабодна не толькі ў лесе, але і прагульваюцца па вуліцах, нікога і нічога не баючыся. Нездарма ж, як быццам, і пасёлак, у якім ён упершыню глянуў на свет, ныйначай і не называецца, як Мядзведзеўка.

У нечым чылійцы памыляліся, узнаўляючы ў пераказах асобныя рэаліі жыцця І. Дамейкі, хаця, падумаўшы, яны і не так далёка знаходзіліся ад ісціны. Сапраўды ў родных мясцінах І. Дамейка на пачатку дзевятнацатага стагоддзя вадзілася шмат рознага звяр'я, не рэдкімі былі і сустрэчы з мядзведзямі. І на самой справе назва родавага маёнтка Дамейкаў сугучна ў нечым той, што ўсплыла ў Чылі. Толькі не Мядзведзеўка ён, а Нядзведка. Магчыма, у гэтым ёсць сувязь і з самімі мядзведзямі, але сцвярджаць гэта ці адмаўляць — задача тых, хто вывучае паходжанне тапанімічных назваў. Мы ж проста паспрабуем зазірнуць у Нядзведку, калі тут нарадзіўся І. Дамейка.

Сёння гэта — Карэліцкі раён, маляўнічая мясцовасць у кіламетрах пятнаццаці ад гарадскога пасёлка Мір. Канечне, зусім не тая, як колісь. Памялела некалі хуткаплынная Уша. А многія дрэвы, пражыўшы свой век, паваліліся, падраслі новыя. І ўсё ж, сеўшы на беразе Ушы, задумаўшыся, не так і цяжка ўявіць, як некалі бегаў тут дапытлівы хлапчук. Больш за сто дзевяноста гадоў назад было гэта.

Бацька яго Іпаліт Дамейка працаваў старшынёй Наваградскага земскага суда. І сам любіў адпачыць ад тлумнага рабочага дня. Што ў такім разе казаць пра Ігнатку! Сам палац падаваўся яму вялізным караблём, які нейкім

чынам апынуўся сярод зялёнай паляны. Вежа нагадвала мачту.

Заплюшчваў Ігнатка вочы і нёсся яго «карабель» далёка, за лясы і горы, туды, дзе мора-акіян, магутныя хвалі б'юцца аб бераг. І дзе, у гэтым хлапчук не сумняваўся, жывуць лютыя разбойнікі, якія нападаюць на тых, хто праплывае міма. Не кожны асмельваецца ўступіць з імі ў паядынак. Разбойнікі гэтыя, як толькі карабель паспрабуе падплысці бліжэй да берага, паляць па ім з гарматаў. Праходзіць якая хвіліна і ад судна нічога не застаецца. Толькі плаваюць па вадзе абломкі мачтаў, розныя рэчы. Ды крычаць аб паратунку матросы, якім удалося вырвацца з глыбіні. Крычаць і зноў ідуць на дно, бо разбойнікі кідаюць у іх пікі, страляюць з лукаў.

«Падрасту, — думае Ігнатка, — абавязкова зраблю сабе такі вялікі карабель. Сапраўды карабель, і паплыву па ім да мора-акіяна».

Ігнатка не сумняваўся, што будаваць гэты карабель трэба на беразе Ушы. Дрэваў жа столькі расце, не на адно судна хопіць! А пасля па рацэ і плыві сабе куды хочаш.

Ад прадчування гэтага заманлівага падарожжа хлапчук заплюшчвае вочы і, здаецца, што ў іх не сонечныя промні гуляюць пераліваюцца шматколернай вясёлкай, а трапечуць на ветры матроскія стужкі. І сам Ігнатка не на паляне стаіць сярод рознатраўя, а на барту ўласнага судна. Гатовы ён, як бацька вучыў, загадаць рулявому: «Поўны, наперад!» Толькі не трэба раскрываць вочы, і тады ўсё будзе, як жадаецца. Хлапчук сам сабе ўсміхаецца і...

— Гнатка! Ігнаціюшка! — зычны голас чуваць здаля.

Расплюшчвае Ігнатка вочы і бачыць, што кіруецца да яго баба Тадора. Хлапчук адразу забываецца і пра карабель, на якім збіраўся адпраўляцца ў далёкае падарожжа, і пра лютых разбойнікаў, што жывуць ля мора-акіяна. Навошта яму карабель, нашто яму тыя разбойнікі, калі побач баба Тадора! Столькі казак ведае яна, песень. Пра што хочаш, раскажа. І пра чорта, і пра бабу Ягу, і пра злога ваўка. Адно толькі баба Тадора нічога не чула пра разбойнікаў-піратаў. Але не бяда гэта, пра іх Ігнатку заўсёды з ахвотай расказвае бацька. А вось пра бабу Ягу ён мала гаворыць. Можа і сам пра яе не ведае. Трэба запытацца. Абавязкова запытацца. А то дзіўна атрымліваецца. Тата, які, здаецца, пра ўсё чуў, чамусьці нічога цікавага не можа расказаць пра яе.

— Запытаюся, абавязкова запытаюся, — кажа сам сабе

Ігнатка і стрымгалоў нясецца ў той бок, адкуль чуецца ў каторы раз: «Ігнатка! Ігнацюшка!»

З разгону кідаецца да бабы Тадоры, прыціскаецца галавой да яе фартуха.

— Дзе гэта носішся? — пытаецца баба Тадора, гладзячы Ігнатку па галоўцы. Пальцы ў яе каструбаватыя, быццам карэньчыкі тыя. Ад дотыку становіцца казытліва, і хлапчук усміхаецца, адводзіць галаву ў бок:

— Баба, га, баба Тадора, — просіць ён. — Раскажы што-небудзь...

— Ну што табе, пястун мой, расказаць? — баба Тадора задаволеная, што ён так і цягнецца да яе. — Можам, прамядзвездзя, які любіць пчол падсочваць і аднойчы палез за мёдам на ліпу, ненарокам задзеў калоду, яна з месца зрушылася, а пасля назад — ды мядзвездзю па галаве!

— Па галаве? Тая, што вунь на ліпе? — Ігнатка паказвае ў бок вялізнага дрэва.

— Можам, і тая, — адказвае баба Тадора, — можам, і іншая. А ты не спяшайся. Садзіся да мяне, тут, на траўцы... Усё раскажы...

Баба Тадора і Ігнатка лепей уладкоўваюцца ў цяні і пачынаецца для хлопчыка чарговае падарожжа ў казку. Кожнае слова ловіць ён, стараецца нічога не забыцца, усё запомніць. Падабаюцца яму і казкі, бабай Тадорай расказаныя, але не менш і тое, што гаворыць яна па-свойму, так, як сялянскія дзеці, з якімі Ігнатка паспеў пасябраваць у вёсцы. Як тутэйшыя людзі.

Праз шмат-шмат гадоў, калі лёс панясе І. Дамейку па свеце, пакуль знойдзе ён пастаяннае прыстанішча ў Чылі, прыгадаюцца яму неаднойчы гэтыя моманты, праведзеныя з простай вясковай сялянкай, прыгоннай Тадорай, якая навучыла яго гаварыць па-беларуску, далучыла да фальклору, народнай песні. Усё-усё захавае памяць І. Дамейкі, да дробязяў. Магчыма, таму, што людзі таленавітыя лёгка ўсё схопліваюць і не забываюць пасля. А мо, што ён быў на дзесяткі гадоў адарваны ад Радзімы і тым самым як бы кампенсавалася цяга да яе. Спрацоўвала звычайная чалавечая патрэба повязі з вытокамі. Магчыма... Але любоў да Беларусі пачалася для І. Дамейкі з любові да ўсяго беларускага.

Наконт таго, вучыцца ці не вучыцца, у яго, канечне, сумненняў не было і быць не магло. Закончыў калегію ў Шчучыне, у 1816 годзе паступіў у Віленскі ўніверсітэт. Азы навукі там якраз спасцігаў Адам Міцкевіч.

Сустрэліся не проста землякі, хоць, і гэта, бадай, немала-важна. Пасябравалі людзі, блізкія па духу. Безумоўна, у А. Міцкевіча была польская арыентацыя, ды і пісаў ён па-польску, але і А. Міцкевіч, як і І. Дамейка, як і Я. Чачот, Тамаш Зан, таксама паэты (дарэчы, і яны неўзабаве не без удзелу А. Міцкевіча сталі сябрамі І. Дамейкі), жылі ідэямі вальналюбства. Дзякуючы ім і І. Дамейка стаў членам таварыства філаматаў, узяў сабе канспіратыўнае прозвішча Жэгота.

Калі не чыталі паэмы А. Міцкевіча «Дзяды», пры першай жа магчымасці пазнаёмцеся з ёю. У трэцяй частцы вы сустрэнецеся з самім І. Дамейкам, які выведзены пад прозвішчам Жэгота. Знаходзячыся ў турме, ён расказвае таварышам па зняволенню прытчу-алегорыю. Д'ябал аднойчы вырашыў пасмяяцца над чалавекам, даказаць, што ўсе яго намаганні марныя і залежаць усяго-наўсяго ад злага выпадку. Узяўшы зерне, ён кінуў яго на зямлю і ўціснуў капытом у глебу. Маўляў, пасля гэтага нічога не прарасце. Алегорыя А. Міцкевіча мае самае непасрэднае дачыненне да яго лёсу і лёсу яго сяброў.

У час каникул сябры часта наведвалі родныя мясціны, завітвалі і ў Нядзведку да бацькоў Дамейкі. Асабліва любілі ўпаляваць у тутэйшых мясцінах дзічыну. Невялікі домик над Ушой таксама патрапіў у творчасць А. Міцкевіча, толькі ўжо ў яго паэтычную эпапею «Пан Тадэвуш». У тым эпізодзе, дзе паведамляецца пра дуэль Дамейкі і Давейкі.

Калі ўжо праводзіць літаратурныя аналогіі, дык нельга не сказаць, што менавіта І. Дамейка, а ніхто іншы, пазнаёміў А. Міцкевіча з Марыляй Верашчакай. Зрабіў гэта па той простае прычыне, што Марыля з'яўлялася яго стрыечнай сястрой. Праўда, наколькі вядома, каханне гэтае не прынесла шчасця ні самой дзяўчыне, ні яе знакамітаму паклонніку. Бацькі Верашчакі былі супраць іхняй жаніцбы, таму ў іх вачах (ды і на самой справе) А. Міцкевіч не меў матэрыяльнага дастатку, каб забяспечыць бязбеднае існаванне будучай сям'і. Яны знайшлі сваёй дачцэ багатага і ўплывовага мужа.

А прытчу пра д'ябла ў «Дзядах» А. Міцкевіч расказаў невыпадкава. У алегарычнай форме паэт гаварыў і пра самога сябе, і пра сваіх сяброў. Зерне, якое збіраліся яны кідаць, каб абудзіць народ, як быццам і не дало жаданых усходаў. У 1823 годзе пачаліся арышты членаў тайных студэнцкіх таварыстваў. Міцкевіч і Дамейка пасля іх нават апынуліся ў суседніх камерах.

Здавалася б, усходаў ад кінутага зерня марна чакаць. Ды парасткі, няхай кволя, усё ж з'явіліся. Пра гэта не мог не ведаць і А. Міцкевіч, які па магчымасці сачыў за лёсам сяброў. Першыя няўдачы не зламалі і І. Дамейку. Хоць ён і знаходзіўся пад наглядам паліцыі — спачатку на Лідчыне, пасля на Дзятлаўшчыне, ад барацьбы не збіраўся адмаўляцца. Чакаў выпадку, каб ад слоў перайсці да зброі.

Такая магчымасць з'явілася, калі ў 1830 годзе пачалося паўстанне рэвалюцыйна настроенай варшаўскай моладзі. Водгалас яго дайшоў на беларускія землі. І. Дамейка, якога гняла засупакоенасць правінцыяльнага жыцця, не мог заставацца ў баку. Ён уліўся ў паўстанцкую армію генерала Хлапоўскага. Хоць і кажуць, смелага куля баіцца, але здарылася так, што па недарэчнасці ледзь не загінуў. І дзе? Каб на полі бою, дык зразумела, а то быў прыняты паўстанцамі за шпіёна, калі выконваў адно з даручэнняў.

Паўстанне 1830 года, як і многія папярэднія ды і наступныя выступленні супраць царызма, было разгромлена (чаго, а карных сіл у імперыі хапала!). Хто загінуў у баях, не жадаючы здавацца ў палон, калі выйсця не заставалася. Каго расстралялі без суда-следства. Іншыя пайшлі этапамі...

І. Дамейку пашанцавала разам з арміяй Хлапоўскага, якая адступала, апынуцца за мяжой. Яшчэ ў Дрэздане сустрэўся з А. Міцкевічам. Сумесна дабраліся да Парыжа. І. Дамейка акнуўся ў тагачасны эмігранцкі рух, выступаў на сходах, заклікаючы не расчароўвацца ва ў няўдачах, а збірацца з сіламі, каб зноў выступіць супраць самадзяржаўя. Праўда, рэвалюцыйная настроенасць не перашкаджала яму дбаць і аб далейшай адукацыі. Наведваў лекцыі ў Сарбоне, іншых прэстыжных навучальных установах Францыі.

Цікавасць палітыкай паўплывала на далейшы лёс. Чытаючы рэгулярна газеты, І. Дамейка сачыў і за тым, што адбывалася ў Чылі. Краіна гэтая позірк яго прыкавала невыпадкова. У 1818 годзе яна вызвалілася ад прыгнёту іспанскіх каланізатараў, у Чылі была ўстаноўлена рэспубліканская форма праўлення. Тым самым перамаглі ідэі, якія даўно імпанавалі вольналюбцу з Беларусі. А тут яшчэ запрашалі туды выкладчыкаў хіміі і мінералогіі, загарэўся жаданнем паехаць. Ініцыятыву ўхваліў А. Міцкевіч. Ён і дапамог аформіць кантракт. Паколь-

кі І. Дамейка ехаў па сутнасці ў невядомасць, сябры вырашылі, што лепей аформіць дамоўленасць усяго на шэсць гадоў, а там, на месцы, відаць будзе. Застацца ці сказаць «дзякуй» і вярнуцца ў Парыж.

Ехаў на шэсць гадоў, застаўся на сорок шэсць. На ўсё жыццё, а прывыканне да Чылі пачалося з горада Какімба, дзе І. Дамейка выкладаў хімію і мінералогію ў горнай школе. Чытаў па-іспанску, як і іншыя педагогі. Але яны жылі тут ужо шмат гадоў, ён жа іспанскую мову вывучыў за тры месяцы. Пры тым добра авалодаў і размоўнай, гутарковай, якая, канечне, у многім адрознівалася ад літаратурнай.

Веданне мовы садзейнічала збліжэнню і са студэнтамі, і ўвогуле з жыхарамі. Кантакты ўзмацніліся пасля таго, як І. Дамейка пабываў ў шахтах. Не толькі апісваў старыя радовішчы і адкрываў новыя, але і цікавіўся ўмовамі працы гарнякоў. Умовы ж гэтыя былі жудасныя, панавала дзікая эксплуатацыя, такая, пра якую і падумаць цяжка. Каб неяк дапамагчы шахцёрам, І. Дамейка звярнуўся да ўрада. Расказаў, у якіх невыносных умовах людзі живуць, становячыся рабамі. Зварот не пакінуў чыноўнікаў безуважнымі. Развітваючыся з каланіяльным мінулым, чылійцы дбалі і пра чалавека, строга пытаючы з тых, хто не хацеў развітвацца са старымі парадкамі. Лягчэй зажылося гарнякам пасля гэтага.

А яму самому як жылося? Матэрыяльны дастатак меў. І справу, якая падабалася, знайшоў. Усё ішло найлепшым чынам, калі б не туга па Радзіме. Але пра Радзіму мусіў забывацца, бо разлічваць на тое, што царызм даруе ўдзел у паўстанні, не даводзілася. А калі жыць у далечыні ад родных мясцін, дык якая розніца ў Парыжы ці Чылі? Парыж, праўда, цэнтр еўрапейскай культуры, горад інтэлігенцыі. Але ж людзі — паўсюдна людзі. І калі ты сам большага за іх дасягнуў, дык паклапаціся, каб ад тваёй працы, ведаў і іншым карысць была.

Чым болей разважаў І. Дамейка, тым упэўненей схіляўся да думкі, што трэба заставацца ў Чылі. Калі ў 1843 годзе тэрмін кантракту закончыўся, прыняў канчатковае рашэнне. Пераехаў у Сант'яга, атрымаў месца выкладчыка фізікі і хіміі ў нацыянальным універсітэце, стаў прафесарам. Знайшоў і сямейнае шчасце. Упадабаў пятнаццацігадовую дзяўчыну. Вялікая розніца ў гадах не стала прычынай, каб не жаніцца.

Трэба было клапаціцца, каб мець над галавой, як ка-

жуць, пастаянны дах. Дамейка пабудаваў дом. З гэтага моманту і пачаў ён адчуваць сябе сапраўдным чылійцам. З галавой акунуўся ў работу. Апрацоўваў вынікі наведвання горных раёнаў краіны, марыў аб новых падарожжах. Чарговае з іх пралагло туды, дзе жылі мясцовыя індзейцы з племені араўканцаў. Радзімай іх з'яўляліся цяжкадаступныя куткі Чылі. І па хісткіх мастках над горнымі рэкамі прабіраўся І. Дамейка, і на плытах і вузкіх лодках адольваў горныя перашкоды, пападаў пад снежныя лавіны і ўсё ж з цяжкасцю рухаўся наперад.

Прыгод хапала і пра іх можна даведацца, калі пазнаёміцца з кнігай І. Дамейкі «Араўканія і яе жыхары». Яна была выдадзена ў 1860 годзе ў Вільні па-польску, перакладалася на многія мовы свету. На жаль, да беларускай чарга не дайшла. Хіба што А. Мальдзіс у нарысе «Ігнат Дамейка», змешчаным у яго кнізе «Падарожжа ў XIX стагоддзе» (1969), узнавіў асобныя ўрыўкі. Яны зместам тычацца побыту індзейцаў, сведчаць, наколькі І. Дамейка быў прагрэсіўным чалавекам для свайго часу, як да любога народа, нягледзячы на тое, на якой ступені грамадскага развіцця ён знаходзіўся, ставіўся з павагай. Прама выказваў пазіцыю, калі пісаў: «Не бачу ніякай неабходнасці, каб настойваць на каланізацыі гэтых зямель, якія належаць не ўраду, але працавітаму, сумленнаму і мужнаму народу, калі побач знаходзяцца такія ж абшары, якія з'яўляюцца ўласнасцю рэспублікі, — і пустынным, як зямныя полюсы, і ўрадлівыя, нібы берагі ракі Імперыял».

І далей А. Мальдзіс спасылаецца на такое сведчанне І. Дамейкі: «Араўканскія індзейцы не з'яўляюцца дзікунамі. Я лічу іх больш цывілізаванымі.., чым іх прыгранічныя цывілізатары...»

Далёка не кожны і сёння ў цывілізаваным свеце зробіць падобнае сцверджанне. Яшчэ б, як гэта можна паставіць нейкае там племя не толькі нароўных з прадстаўнікамі развітых народаў, а і ўбачыць яго ў нечым больш культурным!

І. Дамейка мог гэта зрабіць, бо кіраваўся ў ацэнках не сімпатыямі, а фактамі. У час жа знаёмства з араўканцамі пераканаўся, наколькі багатыя ў іх культурныя традыцыі, якое разнастайнае старажытнае індзейскае мастацтва, арыгінальная культавая культура. Ён даследаваў і магільнікі араўканцаў, звярнуў увагу на іх адметнасць, ад-

рознасць ад таго, што ёсць у іншых народаў, пры тым лацінаамерыканскага кантынента.

У І. Дамейкі былі і іншыя падарожжы па Чылі, якая для яго станавілася ўсё больш сваёй, роднай. Адно з іх прывяло да дзеючага вулкана Антука. Рызыкуючы жыццём, вучоны падышоў блізка да кратэра, хоць і вымушаны быў спыніцца. Паколькі Антука быў дзеючым, выкідваў з сябе патокі лавы, да ўсяго дзьмуў вецер, гарачыня абпальвала твар.

Даследчыцкая работа, пастаянныя клопаты І. Даймека аб культурным развіцці краіны (напрыклад, па заданню ўрада ён распрацаваў і ажыццявіў школьную рэформу) атрымлівалі ўсё большае прызнанне. І. Дамейка тры разы выбіраўся рэктарам універсітэта. Магчыма, на гэтай пасадзе знаходзіўся б і далей, ды якраз пачалася захопніцкая вайна Чылі супраць суседняй краіны Перу. У знак пратэсту І. Даймека склаў з сябе абавязкі рэктара.

Сказваўся і ўзрост, па-ранейшаму давала знаць аб сабе і туга аб Беларусі. Калі раней паездку на Радзіму адкладваў, баючыся рэпрэсій царскага ўрада, дык цяпер усё больш прыходзіў да думкі, што боязь гэта не мае пад сабой падстаў. Столькі часу мінулася, на прэстоле іншыя людзі. Ды і аўтарытэт яго, І. Дамейкі, у свеце вялікі, наўрад ці асмеляцца ў Расіі праследаваць. Таму, нарэшце, рашыўся на доўгачаканую паездку.

У 1884 годзе сабраўся ў дарогу. Не з пустымі рукамі ехаў, а вёз шмат мінералаў, знойдзеных у гарах, каб падарыць гэтую калекцыю знакамітым універсітэтам Еўропы. Парыж, Кракаў, Варшава... Урачыстыя сустрэчы, гутаркі з выкладчыкамі, студэнтамі. У Кракаўскім універсітэце І. Дамейку выбралі ганаровым доктарам гэтай вышэйшай навучальнай установы.

З Варшавы дарога вяла ў Гародню. І. Дамейка ехаў ужо не адзін, а з сябрам студэнцкіх гадоў, паэтам Антонам Адынцом, з якім праз столькі часу сустрэўся ў Варшаве. Усё складалася, як быццам найлепшым чынам. Праўда, у Гродні ўзніклі першыя няўвязкі, жаданага пашпарта атрымаць не змог. Улады хоць нечым хацелі насаліць (дарэчы, пашпарт гэты быў у кішэні І. Дамейкі толькі праз чатыры месяцы), але яму было не да прыдзірак.

Інтэлігенцыя не хавала свайго захаплення яго навуковым подзвігам. Пры сустрэчах нязменна падносілі хлеб-соль сяляне... Слёзы радасці з'яўляліся на твары І. Дамейкі. Ён не выціраў іх, не саромеўся. А калі вязковыя

кабеты зацягвалі мілагучныя песні, стараўся падпяваць іх, хоць даўно ўжо забыўся словы. У гэтыя хвіліны душэўнага ўзрушэння казаў сабе ў думках: «Застануся, абавязкова застануся тут, нікуды не паеду». Але праходзіла ўзрушэнне і прыходзіў да цвярозай высновы: «Застанешся? А ты ўпэўнены, што ўлады гэтаму ўзрадуюцца? Пашпарт жа затрымліваюць! Ды і што рабіць тут, калі за тысячы кіламетраў усе твае блізкія, знаёмыя... Другая радзіма? Няхай і другая, але — радзіма!»

І на гэты раз прыйшло да яго канчатковае рашэнне — вярнуцца ў Чылі. Праўда, папярэдне наведаў Італію, Палесціну. А перад тым, як ехаць на Наваградчыну, завітаў з Адынцом у Крашын. Пасадзілі два дубкі, а побач з імі паклалі памятны камень.

Хутчэй за ўсё, зусім невыпадкава садзіў І. Дамейка гэтыя дрэўцы. Бадай, падумалася яму, што і ён у нечым нагадвае тое ж дрэва. Карані ў роднай глебе, на Бацькаўшчыне, а сам — за тысячы кіламетраў адсюль. Сапраўды: душа — не падарожніца.

НЕ ЗДАВАЎСЯ ВОРАГУ «МЕРКУРЫЙ»

Аляксандр Казарскі

Можна назваць чарнаморскіх маракоў... Яны выхаваны ў школе Лазарава, чалавека адукаванага, сумленнага... Яны жылі пад яго ўплывам, дзе была куды меней забаронена свабода думкі.

Аляксандр Герцэн

Яшчэ з месяц назад Саша Казарскі пра мора мог толькі марыць. Асабліва гэтыя мройныя думкі, што не давалі спакою, ахоплівалі яго тады, калі браў у рукі якую-небудзь кніжку аб далёкіх падарожжах, незвычайных прыгодах. А кніжкі Саша любіў. Тыя, якія былі ў бацькавай бібліятэцы, ці не ўсе даўно прачытаў. Ды праходзіла колькі часу, і да любімых твораў ён вяртаўся зноў, гэтаксама, як і раней, праводзячы над старонкамі запарцэлыя гадзіны. Маці, Таццяна Гаўрылаўна, звычайна ў такім разе гатова была паўшчуваць. Маўляў, іншыя хлапчукі сабе занятак на вуліцы знаходзяць, а ты ўсё сядзіш дома, як за кратамі.

Але бацька да гэтага ставіўся больш стрымана. Іван Кузьміч на сваім вяку нямала пабачыў, не менш зведаў і даўно прыйшоў да думкі, што веды чалавеку ніколі не пашкодзяць. Не сказаць, каб і сам абыходзіў іх. І ў жыцці таго-сяго дабіўся. Быў губернскім сакратаром. Праўда, пайшоў у адстаўку, стаў упраўляючым маёнтка дуброўненскага князя К. Любамірскага. Зусім не па ўзросту развітаўся з дзяржаўнай службай, а хутчэй з-за свайго характару. Не, чалавек ён не злы, а наадварот, памяркоўны, спакойны, да кожнага гатовы праявіць спагаду. Гэтая добразычлівасць і аказала яму блagую паслугу. Такіх начальства не вельмі любіць, яму патрэбны тыя, хто не задумваючыся любы загад выканае. І не пачне прэчыць, калі адчуе, што робіцца несправядлівасць.

Ды ўсім ніколі аднолькава добрым не станеш. Не

лаўчыў, адным словам, Іван Кузьміч. Таму і перайшоў у маёнтак К. Любамірскага. Балазе, новы гаспадар не вельмі прыдзірлівы і часта ў раз'ездах бывае. Сяброў шмат мае, чаму лішні раз у гасці не завітаць? А гэта І. Казарскаму толькі і трэба. Лішняя апека, даўно пераканаўся, ніколі карысці не прыносіць.

Як быццам, няма чаго на жыццё скардзіцца. Каб жа толькі дастатак у сям'і быў, а так часта даводзіцца ледзьве зводзіць канцы з канцамі. Ратоў хапае, і грошай пастаянна нестае. Няхай чытае Сашка кніжкі, можа, хутчэй у людзі выб'ецца, чым ён, бацька. А хлопец не лянівы расце: і па гаспадарцы, калі патрэбна, ахвотна дапамагае, ды і за меншымі глядзіць.

Сашку ж толькі і трэба, каб не перашкаджалі яму. Засядзе за кнігу — не адарвеш. Да таго бывае зачытаецца, што калі падыдзе хто, слова скажа, дык знячэўку ажно падскочыць, быццам аса якая ўкусіла. І як не падскочыць, калі ў гэты момант знаходзіцца ён зусім не ў родным Дуброўне (нарадзіўся Аляксандр Казарскі ў 1798 годзе), а далёка-далёка адсюль. І зусім не на сушы, а на моры. Паруснік пад яго камандай пагойдваецца на хвалях, ветразі напоўнены ветрам, а матросы толькі і чакаюць каманду яго, капітана, каб адправіцца ў чарговае падарожжа.

Мора Сашу мроілася і ранняй вясной, калі тая прыходзіла нарэшце пасля зяцяжной і надзіва снежнай зімы. Тады звычайна нечакана наступалі цёплыя дні, і пад колкімі промнямі сонца трэскаўся на Дняпры лёд, шырокімі ручаямі-пратокамі неслася ў яго з навакольных пагоркаў вада. Рака выходзіла з берагоў, затапляючы палогую раўніну. Саша з хлапчукамі галопам нёсся туды, дзе хвалявалася мора, якога яшчэ зусім нядаўна не было. На дзесяткі міль наўкола, наколькі ахоплівала далягляд вока, была вада і толькі вада. Дастаткова прыжмурыцца, каб уявіць сябе на капітанскім мосціку вялікага карабля, які плыве тут, дзе колькі дзён назад ляжалі пад снежнай скарынкай маўклівыя, сонныя сенажаці...

Ды толькі, каб хто сказаў тады Сашу, што хутка пабачыць ён сапраўднае мора, нізашто не паверыў бы. Ды і як паверыць было, калі мора вельмі далёка ад Дуброўна. І хто там чакае яго, Сашу Казарскага, звычайнага беларускага хлапчука?! А калі б і чакаў, дык хіба хопіць у бацькі грошай, каб адправіць сына ў такую дарогу?

Хто ведае, колькі б Саша яшчэ жыў марамі пра мора,

каб нечакана негадана да Казарскіх не завітаў іх родзіч са сталіцы. Васіль Сямёнавіч Казарскі даводзіўся Івану Кузьмічу дваюрадным братам. Быў у Пецярбургу надворным саветнікам. Ведаў сабе цану, таму дазваляў і адпачыць на поўдні. А наколькі дарога са сталіцы да Чорнага мора пралягала праз Дуброўна, не прамінаў завітаць да сваякоў. Пры гэтым выкарыстоўваў і мажлівасць даказаць, наколькі шмат дасягнуў ён у жыцці ў параўнанні з імі, правінцыяламі.

А ўвогуле Васіль Сямёнавіч душой не ачарсцвеў, і калі ўбачыў, як бедна жыве яго дваюрадны брат, вырашыў хоць чым дапамагчы яму. Сталічнаму госцю прыйшоўся даспадобы пляменнік. Кемлівы, начытаны. «Такі нідзе не прападзе», — падумаў ён, а ўголос сказаў Івану Кузьмічу:

— Як, Іване, ставішся да таго, што забяру Сашу з сабою?

Не паспеў той адказаць, як Івана Кузьміча апярэдзіла Таццяна Гаўрылаўна. Як і любая жанчына, пачуўшы, што сына хоць некуды звесці, ці не слязьмі залілася:

— Што вы кажаце? Забраць?! Сашу? Не аддам!

Усміхнуўся Васіль Сямёнавіч:

— Пачакай, Таццяна! Ну чаго ты ўзвілася? Нічога ж страшнага няма. Хачу ўзяць Сашу з сабой, каб на марскі флот уладкаваць. Прафесію атрымае... А тут у вас, у Дуброўне...

Ён недагаварыў, даючы зразумець, што не ў захапленні ад іхняга жыцця.

— На флот? — перапытаў Іван Кузьміч. — А што, Саша ж і сам кнігамі пра мора трызніць... Думаю, што і ён пагодзіцца...

Сам жа Саша ці не на сёмым небе быў, калі даведаўся пра рашэнне дзядзькі, узгодненае з бацькамі. Канешне, як і кожнаму ў такім узросце — толькі дванаццаць гадоў споўнілася, — яму і тужліва было развітвацца з родным домам. Ведаў жа, не на год, не на два збіраецца. Але калі яшчэ выпадзе падобнае шчасце?! Пабачыць мора і стаць югам. А дзядзька пра гэта таксама не прамінуў сказаць. Што слова сваё Васіль Сямёнавіч стрымае, Саша ніколі не сумняваўся. Хіба можа такі чалавек няпраўду гаварыць? Усе знаёмыя хлапчукі ў захапленні ад знаёства з ім. Падумаць толькі, з самой сталіцы прыехаў!

Дабіраліся да Нікалаева з месяц. Сустэча з морам пераўзышла ўсе Сашавы чаканні. Уразіў і сам горад, які толькі яшчэ забудоўваўся. Яму ж і чвэрткі стагоддзя не

споўнілася. І караблі, што стаялі на рэйдзе. Ды і ўся атмасфера тут была зусім іншая, не такая, як у Дуброўне. Праўда, ва ўсёй паўнаце зразумее гэта пазней, калі, як кажуць, будзе абветраны з ног да галавы, адчуе на вуснах гаркавы смак марской солі.

Тады ж, пры першай сустрэчы, падышоў да берага, спыніўся і ні слова не мог сказаць. Васіль Сямёнавіч разумеў стан пляменніка. Даў яму магчымасць пабыць колькі хвілін сам-насам са стыхіяй, чароўнасць і загадкавасць якой асабліва ўраджаюць таго, хто ўпершыню далучаецца да яе таямнічасці. Калі ж Саша павярнуў твар, на якім так і застыла ўсмешка задавальнення, абняў хлопчыка, прытуліў да сябе:

— Ну дык што, згода? Як і дамовіліся — у юнгі!

— Згода! — толькі і адказаў Саша.

Юнгам ён прабываў аднак нядоўга. Дзядзька прыняў захады, каб уладкаваць пляменніка ў штурманскае вучылішча. Па тагачасным статусе яно рыхтавала страявых афіцэраў з ліку тых, хто належаў да дваранскага саслоўя, а таксама штурманаў, як гаварылася, «больш з нізкіх класаў». Курсанты як знаходзіліся на дзяржаўным утрыманні, так і вучыліся «за ўласны кошт».

Як не хацелася Васілю Сямёнавічу, каб пра вучобу Сашы паклапацілася казна, нічога не атрымалася. Давялося ў нечым і самому дапамагаць. Часам падтрымка прыходзіла з далёкага Дуброўна. Але Саша адразу адчуў, як гэта кепска, калі ты знаходзішся далёка ад роднага дому і калі табе ў асноўным даводзіцца разлічваць на ўласныя сілы. Усяго зведаў. Часта сутыкаўся з несправядлівасцю. І вестак ад бацькоў доўга не атрымліваў. Але нягоды яшчэ больш пераконвалі — трэба вучыцца, толькі так можна выйсці ў людзі, атрымаць патрэбную прафесію.

Здавалася, няма такога прадмета, які б не цікавіў юнака. Сёння на выдатна адкажа на занятках па карабле-ваджэнню, а заўтра першым падымае руку, калі выкладчык задае ці не самае цяжкае пытанне курса па мараходнай астраноміі. І майстэрствам гарматнай пальбы А. Казарскі дасканалы авалодаў. Праявіў вялікі інтарэс да замежных моў, аддаючы перавагу італьянскай і грэчаскай. І як усе, з вялікім нецярпеннем чакаў таго моманту, калі можна будзе адправіцца ў вучэбнае плаванне. Гэта ж не тое самае, што юнгам. Там ты знаходзішся сярод дарослых, яны за ўсё адказваюць, а ты толькі выконваеш іх загады і распараджэнні. Вучэбнае ж плаванне — магчымасць праявіць

самастойнасць, паказаўшы, на што здатны. Гэта той важны крок, пасля якога па сутнасці і пачынаецца самастойная марская дарога маладога афіцэра. Казарскім і яго сябрамі па вучылішчы ён быў зроблены летам 1811 года. Для курсантаў выдзелілі брыганціну «Міхаіл». Паплылі, канешне, у Севастопаль, пра які нямала чулі ад выкладчыкаў і шмат чыталі ў кнігах. Яшчэ б! Севастопаль — горад расійскай марской славы.

Караблі Чарнаморскай эскадры ўбачылі здалёк, на самым падыходзе да порта. Забыліся пра ваенную дысцыпліну, дазволілі сабе вольнасць. «Ура! Ура! Ура!» — неслася над палубай. Строгія выкладчыкі толькі ўсміхаліся. Няйначай прыгадвалі ўласную маладосць. Яны ж гэтаксама перажывалі асаблівае хваляванне, калі ўпершыню бачылі караблі, аваяныя баявой славай. А тут жа на рэйдзе стаяць тыя, што памятаюць Ушакова, Сінявіна, іншых вядомых флатаводцаў.

Наведванне Севастопалю яшчэ больш падмацавала думку А. Казарскага аб тым, што ён не памыліўся, вырашыўшы звязаць лёс з морам. Гэта ж яго любімая стыхія! І дзіўным было б, калі б ён мог бы з ёй размінуцца. Але ж і мог жа! Каб не той нечаканы прыезд дзядзькі. Ды што гадаць, як мог бы павярнуцца лёс, яго трэба ўспрымаць такім, якім ён ёсць.

Пакуль што на яго скардзіцца не вельмі даводзіцца, хаця і горычы ўжо хапіла. Памёр бацька, а тут вайна з Напалеонам пачалася... Як там маці? Пройдзе некалькі месяцаў, і да А. Казарскага прыйдуць не менш сумныя навіны. Аказваецца, французы двойчы наведваліся ў Дуброўна. Спачатку, як заваёўнікі, якія верылі ў сваю хуткую перамогу, а пасля, як рабаўнікі, якіх гналі з чужой зямлі. Тое другое наведванне Дуброўна французамі і стала для сям'і Казарскіх трагічным. Быў спалены іх дом. Сястра Сашы, васемнаццацігадовая Матрона, уцякаючы ад п'яных салдат, каб не згвалтавалі яе, кінулася ў воды Дняпра. Ды не разлічыла сіл, патанула. Маці з яго братам, застаўшыся без прытулку, падаліся да сваякоў у Сібір, мяркуючы, што там спакайней.

Але слязьмі не надта чаму дапаможаш. Жыць жа неяк трэба. Тым больш што ў А. Казарскага з'явіліся і падставы для радасці — 14 лютага 1814 года ён нарэшце закончыў вучылішча, стаў мічманам, апрануў афіцэрскі мундзір. Для шаснаццацігадовага юнака неблагі пачатак. Праўда, засмуціла тое, што службыць накіравалі зусім не

на баявы карабель, а на адну з кананерскіх лодак Дняпроўскай флатыліі. Пазней была другая, трэцяя... А ўсё таму, што А. Казарскаму па-ранейшаму даводзілася разлічваць толькі на ўласныя сілы. Калі ў час вучобы шмат давала старанне, выдатнае веданне матэрыялу, дык тут, каб паспяхова рухацца па службовай лесвіцы, неабходна было мець пэўныя сувязі ці падтрымку ўплывовых людзей.

Ні таго, ні другога ў яго не было. Дзе той дзядзька, даўно голасу не падае! Ды і хіба будзеш цяпер звяртацца да яго, калі ўжо хоць крыху стаў на ногі. Усяго дабіваўся сам, таму толькі ў 1826 годзе, праз дванаццаць гадоў пасля заканчэння вучылішча, яго прызначылі камандзірам баявога карабля — брыга «Сапернік». «Баявога» ўсё ж гучна сказана! Судна было старое, глядзіш, ні сёння, дык заўтра разваліцца. Разумела гэта і вышэйшае начальства, таму брыг хутка раззброілі. Знялі гарматы і стаў «Сапернік» звычайным мірным транспартам, якім можна перавозіць звычайныя грузы. Магчыма, А. Казарскі яшчэ доўга працягваў бы служыць на ім, калі б не пачалася руска-турэцкая вайна 1828—1829 года.

Расія першай прадпрыняла баявыя дзеянні. Штуршком гэтаму паслужылі падзеі у Турцыі. Султан Махмуд II узяўся жорстка падаўляць нацыянальна-вызваленчую барацьбу народа. Не шкадаваў ні старых, ні маладых. Забівалі нават дзяцей. Расія вырашыла выступіць у якасці своеасаблівага пасрэдніка, гаранта міру. Але перамовы з Турцыяй нічога не далі, тады і пачаліся баявыя дзеянні. Тэрмінова на «Сапернік» вярнулі ўзбраенне. Разам з іншымі караблямі ён перавозіў салдат, што павінны былі ўдзельнічаць у штурме крэпасцей Анапа і Варна.

У час аднаго з падыходаў да Анапы, рускі дэсант, высаджаны на бераг, сустрэў жорсткае супраціўленне турак. Становішча ўскладнілася тым, што асноўныя сілы знаходзіліся на караблях, якія былі яшчэ на падыходзе. Над дэсантам узнікла пагроза поўнага знішчэння. Уратаваць салдат мог толькі цуд. Ды, як вядома, калі цуды і бываюць, дык не вельмі часта. Але на гэты раз цуд з'явіўся і ў асобе А. Казарскага.

Аляксандр Іванавіч прыняў хуткае і адзіна прыймальнае ў дадзеным выпадку рашэнне. Ён падвёў судна да самага берага, развярнуў брыг уздоўж яго і гучна скамандаваў:

— Гарматы! Агонь!

Ядры пасыпаліся на непрыяцеля. Туркі гэтага не чака-

лі і ў паніцы пачалі адступаць далей ад берага. Іх разгубленасць выкарыстаў дэсант. А неўзабаве былі дастаўлены і асноўныя сілы. Туркам нічога не засталася, як здацца ў палон.

Пра гэты выпадак, як і трэба было чакаць, даведалася камандаванне. А. Казарскага ўзнагародзілі залатою шпайгай з надпісам: «За храбрасць». Такіх падарункаў сярод маракоў удастойваліся толькі самыя смелыя. Зыход гэтага бою паўплываў і на далейшы службовы рост А. Казарскага. У пачатку 1829 года яму прысвоілі званне капітана-лейтэнанта і прызначылі камандзірам брыга «Меркурый».

У адрозненні ад «Саперніка» гэта было сучаснае для свайго класа судна, пабудаванае з моцнага крымскага дуба. Меў «Меркурый» і належнае ўзбраенне. На борце яго знаходзілася дваццаць так званых каранад. Гэта асобы від гармат з кароткімі стваламі. Зручныя яны тым, што дазваляюць наносіць цяжкія ўдары, што асабліва важна, калі неабходна прабіць борт судна непрыяцеля.

У маі 1829 года «Меркурый» разам з фрэгатам «Штандарт» і брыгам «Арфей» атрымаў загад выйсці да праліва Басфор на марскую разведку. Расійскія маракі ніяк не разлічвалі на сустрэчу з туркамі. У крайнім выпадку, заўважыўшы іх здаля, гатовы былі адразу павярнуць назад, не ўступаючы ў бой. А пасля паведаміць пра знаходжанне непрыяцеля.

І на самой справе на даляглядзе заўважылі турэцкую эскадру. Зірнуў А. Казарскі ў падзорную трубу, каб упэўніцца, колькі суднаў, і жахнуўся. Налічыў шэсць лінейных караблёў, два фрэгаты, два карветы, адзін брыг і тры тэндэры. І гаворкі не магло ісці, каб уступаць у паядынак. Гэта добра разумелі і камандзіры «Штандарта», «Арфея». Яны, як і А. Казарскі, аддалі загад: спешна паварочваць назад.

Судны развярнуліся, але што гэта... «Меркурый» пачаў запавольваць ход, усё болей адрываючыся ад «Штандарта» і «Арфея», якія працягвалі рухацца наперад. А. Казарскі, які знаходзіўся на палубе, пра ўсё здагадаўся. Настаў штыль. Вецер нечакана аслаб. Подыхі яго адчуваліся толькі ўверсе, а ўніз, да вады, не даходзілі. Фрыгат «Штандарт» і брыг яшчэ маглі павольна рухацца, таму што мачты ў іх былі больш высокія, чым у «Меркурыя». Ён жа хутка зусім спыніўся.

Як быццам, нічога страшнага. У гэтым жа становішчы

мусяць апынуцца і турэцкія судны. І сапраўды, яны таксама запаволілі ход. Аднак не ўсе. Два ўсё ж працягвалі рух. Пазней ужо, калі яны наблізіліся, А. Казарскі распазнаў, што гэта турэцкія лінейныя караблі — 110-гарматны і 74-ох гарматны. Мачты ж у іх удвая вышэйшыя, чым у «Меркурыя», таму і пры самым слабым ветры яны не спыніліся.

Было ўзрадаваўся, калі зноў адчуў лёгкі подых ветрыку, ды, на жаль, «Меркурый» як застыў на месцы. Лінейныя ж караблі турак падыходзілі ўсё бліжэй і бліжэй. Заставалася два выйсця з гэтага найскладанейшага становішча. Пра іх добра ведаў сам А. Казарскі, здагадвалася і каманда. Першы зыход падказвалі туркі. Ужо чуваць іх крыкі, якія, несумненна, зводзяцца да аднаго: «Рускія, здавайцеся!»

Ці здацца ў палон, ці прыняць бой? У адным выпадку выратавацца, але запляміць гонар афіцэрскага мундзіра. У другім — ісці на немінучую смерць. На смерць у імя радзімы. А што пагібель «Меркурыя» гарантавана, А. Казарскі ніколі не сумняваўся. 184 гарматы непрыяцеля супраць 20-ці! Тут ніякае майстэрства і рашучасць не дапамогуць... Праўда, у марскім баі звычайна дзейнічаюць, так званым, адным бортам. Але і тут перавага на баку турак. Проста згаданыя лічбы неабходна паменшыць у два разы. Да ўсяго не трэба забываць, што на «Меркурыі» 18 гармат знаходзіліся ў батарэях, а дзве, па меры неабходнасці, перастаўляліся з носа на карму. Як ты іх у час жорсткага бою перасунеш?!

Значыць, дзевяць супраць дзевяноста двух! І тым не менш...

— Панове, афіцэры! — раздаўся гучны голас камандзіра.

Яны чакалі гэтага звярота ды і збірацца доўга не выпадала. Усе, як адзін, знаходзіліся поруч каля А. Казарскага. Шмат не гаварылі: стаяць насмерць вырашылі аднагалосна. Пра гэта запісалі і ў вахтавым журнале. Прадугледзелі і той момант, калі ў жывых застануцца адзінкі. Перад круйт-камерай (так званы парахавы склеп на судне) паклалі зараджаны пісталет. Сам А. Казарскі яшчэ раз праверыў наяўнасць патронаў. Апошні абаронца павінен будзе выстраліць у круйт-камеру, перад гэтым, калі прадаставіцца магчымасць, паставіўшы «Меркурый» ўпрытык да варожага судна. І тады той ператворыцца

ў вялізную пылаючую тарпеду, якая гатова ўсё знесці на сваім шляху.

Варожае ядро, не даляцеўшы, упала ля самага борта. Яшчэ два пранесліся над «Меркурыем».

— Кепска цэліцесь, — усміхнуўся А. Казарскі, хоць у падобным становішчы было зусім не да жартаў. Настала апошняя, рашаючая хвіліна. І менавіта ў гэтую хвіліну, ён, камандзір, мусіць аддаць загад, пасля якога «Меркурый» пачне свой апошні бой.

Казарскі падняўся на стол адной з каранад. Не паспеў ён і слова сказаць, як раздаўся грукат барабана. Пачаўся нязменны рытуал перад пачаткам боя.

— Да гармат! — што ёсць сілы крыкнуў А. Казарскі.

«Меркурый» здрыгануўся, здавалася, усім сваім целам, і дзевяць ядраў урэзаліся ў судны непрыяцеля. З боку турак адказалі гэткім жа дружным агнём.

Зноў пачаўся вецер. Яго чакаў, яшчэ як чакаў А. Казарскі! У ім ён бачыў хоць якое ўратаванне. Не, не адступіць збіраўся. Адступленне ўжо нічога не дало б. Проста з'явілася хоць якая магчымасць маневраваць. А гэта вельмі важна. Няцяжка здагадацца, што туркі пастараюцца прыкласці ўсё намаганні, каб «Меркурый» апынуўся паміж двума лінейнымі караблямі.

Малады быў А. Казарскі, але на флоце праслужыў ужо пятнаццаць гадоў. Ведаў, да чаго гэта прывядзе, калі брыг стане ў так званыя «два агні». Удараць з абодвух бакоў і шчэпак не застанецца. Трэба маневраваць і ні ў якім разе не спыняць стральбы. Да апошняга...

Стральба вялася да таго інтэнсіўна, што некаторыя з гармат не вытрымлівалі, перакульваліся. Падбегалі матросы, з дапамогай ломікаў ставілі каранады на месца і па-ранейшаму працягвалі пасылаць ядро за ядром. Не адставалі і туркі, не хавалі сваёй лютасці. Падумаць толькі, не могуць саўладаць з нейкім маленькім суднам! Сорам і ганьба. Стралялі ядрамі, карцеччу, выкарыстоўвалі запальныя снарады, двайныя ядры, злучаныя ланцугамі.

Дзіва дзіўнае, але «Меркурыю», як быццам, усё нічога. У шматкі ператварыліся ўжо некаторыя палотнішчы ветразяў, у борце з'явіліся адтуліны. Ды ён і не збіраецца здавацца. Пальба не слабне. 110-гарматны карабель паспрабаваў прыблізіцца да самага борта, стаў ледзь не ўпрытык. Туркі гатовы былі скокнуць на рускае судна. Але ў гэты момант дакладна пасланае ядро з «Меркурыя»

збіла мачту, пашкодзіла снасці, на якіх яна трымалася.

Гэта надало рускім яшчэ большай упэўненасці. А. Казарскі скамандаваў:

— За ружжы!

Усе, акрамя кананіраў, узяліся за іх. Карабель турак з пашкоджанай мачтай пачаў адставаць. Але на другім, 74-гарматным, разумелі, што нельга дапусціць ганьбы турэцкага флота. Працягвалі пальбу за абодвух.

Яшчэ 6 крыху пратрымацца! А. Казарскі гатовы быў маліць Бога. Бой жа працягваўся ўжо амаль чатыры гадзіны, а беручы адлік ад таго моманту, калі былі заўважаны караблі праціўніка, дык і ўсе восем...

Пратрымацца, але як? Колькі ўжо матросаў загінула! Ды і боепрыпасы канчаюцца. А тут яшчэ далажылі, што чарговым ядром прабіла кубрык і ніяк не ўдаецца адкачаць ваду. Ды і каму рабіць гэта... І ўсё ж А. Казарскі гатовы быў на смерць, толькі не на адступленне.

Няўжо ў апошні, гэты рашаючы момант не ўдасца пратрымацца?

Настрой камандзіра цудоўна разумелі і падначаленыя. Нехта з іх зацягнуў песню, складзеную колісь яшчэ кананірамі Сінявіна ў час Афонскага бою. Яе ахвотна падхапілі. Словы няхітрыя, іх ці не ўсе на Чарнаморскім флоце ведалі:

Многие щепки рвутся,
Люди в крови дерутся,
Хотят в крови драться,
Туркам не поддаваться.

Яшчэ некалькі прыцэльных залпаў «Меркурыя»... Апошнімі ядрамі... Адно з іх сарвала на варожым судне ветразь з рэем.

— Ура! Ура! Ура! — крычалі афіцэры, матросы. Кідаліся адзін да аднаго, ціснулі ў абдымках. Не зважалі, хто камандзір, а хто падначалены. Яшчэ 6! Яны ў гэтым найцяжэйшым баі былі разам, адной сям'ёй змагаліся, таму і перамаглі.

«Меркурый» развярнуўся, рэзка рвануў уперад. Ніякага жадання дабіваць туркаў не было. Ды і, прызнацца, сіл не ставала. Па прыбыцці ў порт налічылі ажно 22 прабоіны.

Вестка пра гэты бой дайшла да цара. А. Казарскаму адразу прысвоілі званне капітана другога рангу. Аляксандр Іванавіч стаў флігель-ад'ютантам. Павысілі чыны і іншым афіцэрам. А ўслед за першым царскім указам

з'явіўся і другі, за 28 ліпеня 1829 года. «Меркурый» атрымліваў георгіеўскі кармавы флаг і вымпел. Гаварылася таксама, што ў далейшым у рускім флоце абавязкова павінен быць карабель з такой назвай, ці, прынамсі, «Памяць «Меркурыя». А яшчэ згодна гэтага ўказа, маюнак пісталета, пакладзенага перад круйт-камерай, уносіўся ў дваранскія гербы марскіх афіцэраў. А. Казарскага да ўсяго ўзнагародзілі ордэнам Святога Георгія чацвёртай ступені.

Казарскі яшчэ каля года служыў на баявых караблях, а потым некаторы час быў у свеце Мікалая І. Ды зноў пацягнула да мора. Працаваў інспектарам Чарнаморскага флоту ў Нікалаеве. Шкада, але доўга не пражыў. Захварэў на запаленне лёгкіх і памёр 16 чэрвеня 1833 года. Каманда брыга «Меркурый» тры дні насіла жалобу. Такім быў загад камандавання. Але яна зрабіла б гэта і без загаду. На Чарнаморскім флоце А. Казарскага даўно любілі і паважалі, успрымалі яго жыццё як жывую легенду.

У памяць аб адважным марскім афіцэры 14 снежня 1833 года ў Пецярбурзе быў закладзены дваццацігарматны брыг «Казарскі». Як вядома, для ўпрыгожвання насавай часткі судна тады абавязкова выкарыстоўвалася якая-небудзь фігура. На гэтым брыгу размясцілі шчыт з гербам самога Казарскага. На верхнім полі герба знаходзіўся залаты пісталет, які быццам пераліваўся сваімі промяні.

Аб ушанаванні памяці свайго баявога таварыша паклапаціліся і афіцэры Чарнаморскага і Балтыйскага флотаў. Яны сабралі грошы на помнік А. Казарскаму. Гэты манумент, аўтарам праекту якога з'яўляецца акадэмік архітэктуры А. Брулоў, па-сённяшні дзень стаіць на прыморскім бульвары ў горадзе-героі Севастопалі. На п'едэстале надпіс — прасты і лаканічны: «Казарскому. Потомству в пример».

Устаноўлены помнік быў яшчэ ў 1834 годзе. З таго часу на рускім флоце многія судны насілі назву «Меркурый». Як напамінак аб тым «Меркурыі», на якім служыў наш выдатны зямляк.

АРФЕЙ З БЕЛАЙ РУСІ

Іосіф Гузікаў

Гэта сапраўдны феномен — надзвычайны музыкант, які стаць не ніжэй любога вялікага віртуоза як па манеры выканання, так і па свайму сталаму майстэрству. І менавіта таму ён узрадаваў мяне сваёй ігрой на гэтым драўляна-саламяным інструменце куды больш, чым многія сваёй ігрой на фартэпіяна, хоць інструмент яго вельмі няўдзячны... Як бы там ні было, а я ўжо даўно не адчуваў такой асалоды ад канцэрта, бо Гузікаў на самой справе геній.

Фелікс Мендэльсон

Вену, што даўно прывыкла да прыезду славетасцей ці не з усяго свету, у 1835 годзе было не пазнаць. Мясцовыя тэатралы, прыхільнікі і знаўцы музыкі, якія не прапускарлі ніводнага спектакля, канцэрта, выступлення, здаецца, толькі тым і займаліся, што паўтаралі дагэтуль малавядомае ім прозвішча.

«Гузікаў» — прамаўлялася вуснамі аматараў оперы і балета.

«Гузікаў» — не пераставалі паўтараць у захапленні знакамітыя крытыкі, стараючыся апярэдзіць калегу, каб першым напісаць водгук на чарговы канцэрт прыезджага маэстра.

«Гузікаў» — не сыходзіла са старонак самых аўтарытэтных і ўплывовых газет.

«Гузікаў» — гаварылі вядомыя дырыжоры і выканаўцы.

«Гузікаў» — падхоплівалі кампазітары, а самыя «хуткія» гатовы былі пісаць музыку менавіта для яго.

Да ўсяго, гэтае прозвішча стракацела на дзесятках афіш, расклееных па ўсяму гораду. А яшчэ венцы прамаўлялі назву краіны, пра якую нядаўна зусім не чулі. Праўда, найбольш дасведчаныя казалі, што гэтая самая Белая Русь, адкуль родам Гузікаў, зусім не краіна, а зна-

ходзіцца недзе ў самой Расіі. Яна нахшталт асобнай зямлі. Адным словам, правінцыя. Бо хто ведае, які там у іх, рускіх, тэрытарыяльны падзел. Але дзе канкрэтна ў Расіі Белая Русь, ніхто сказаць не мог. Адны сцвярджалі, што недзе ў Сібіры. Іншыя гаварылі — бліжэй да цэнтра, Еўропы. Да пэўнасці аднак так і не маглі прыйсці.

А пачалося ўсё з першага канцэрта Гузікава, што адбыўся ў вядомым венскім тэатры «Ёзэфштадт». Большая частка публікі ішла на яго, можна сказаць, інтуітыўна, стараючыся не прапусціць выступленне чарговага прыезджага выканаўцы. Аднак сабраліся і тыя, хто ўжо чуў пра Гузікава, ведаў пра яго гастролі ў суседніх краінах.

У зале, як кажуць, яблыку няма дзе ўпасці. Але, прызнацца, усе вельмі расчараваліся, калі на сцэну выйшаў знешне непрыкметны чалавек. Тыя, хто сядзеў бліжэй, заўважылі бледны і худы твар, глыбока ўпалыя вочы. Ды і крокі музыканта былі нейкія запаволеныя, няўпэўненыя. Ці то хваляванне, якога, здараецца, ніяк не могуць пазбавіцца нават самыя знакамітыя славетасці пры чарговым выхадзе не сцэну, адчувалася, ці давала знаць аб сабе звычайная хваравітасць — цяжка сказаць. А яшчэ кінулася ўсім — і тым, хто знаходзіўся ў далёкіх радах — чорная, як смоль, барада. Менавіта яна згладжвала, акругляла падбародак, завостраны ўнізе, надаючы твару своеасаблівую вабнасць.

Зала ў чаканні сцішылася. Хвіліны здаваліся вечнасцю. Але праз якую хвіліну многія з прысутных не маглі схаваць усмешак. Канешне, публіка ў асноўным сабралася выхаваная, ніхто пакуль асабліва незадавальнення ці здзіўлення адкрыта выказваць не збіраўся. Але ж і стрымацца ад усмешак было цяжка, бо неўзабаве на сцэне з'явіўся яшчэ адзін чалавек. Відаць, памочнік артыста, а ён...

У гэта немагчыма б было паверыць, калі б усё не адбывалася на самой справе. Той другі чалавек прынёс некалькі жмуткоў саломы і невялікія брусочки самай рознай даўжыні.

Драўніна ў славетым «Ёзэфштадце»? Звычайная салома на сцэне венскага тэатра? Такого тут яшчэ ніколі не было! Самыя нецярыплівыя з прысутных у зале збіраліся выказаць незадавальненне. Праўда, па-свойму, без тупання нагамі, чаго культурны глядач ніколі сабе не дазволіць. Падыдуць і звычайныя воплескі, якія бурнай інтанацыяй

дадучь зразумець артысту, што ён робіць нешта не тое, да чаго прывыклі ў гэтых сценах.

Аднак перавагу над усім узяла звычайная цікаўнасць. І вось ужо не адна сотня вачэй з інтарэсам чакала, як жа падзеі разгорнуцца далей. Другі чалавек знік гэтаксама нечакана, як і з'явіўся, а той першы, знешне непрыкметны — безумоўна, гэта быў сам Гузікаў, у чым ніхто не сумняваўся, — пачаў замацоўваць жмуткі саломы і брусочки на маленькім століку. Калі столік з'явіўся на сцэне, ніхто і не заўважыў. Акурат у той момант, калі ўсе насмешліва пазіралі за саломай і брусочкамі, яго, відаць, і прынёс памочнік Гузікава.

Літаральна на вачах тых, хто сядзеў у першых радах, нараджаўся... музычны інструмент. Хуткімі рухамі пальцаў выканаўца раскладваў на століку крыж-накрыж брускі, змацоўваў іх са жмуткамі саломы. Хутка ўтварылася нешта накшталт трапецыі. У руках Гузікава з'явіліся дзве палачкі. Ён дакрануўся імі да гэтай трапецыі.

Яшчэ адзін удар, другі... Гэткі ж слабы, як бы няўпэўнены, як і папярэдні. Пачуўся дзіўны, зусім нехарактэрны для звычайных інструментаў, гук. Прыглушаны, ён нязвыкла кранаўся слуху гледачоў. У зале па-ранейшаму нічога не разумелі, некаторыя працягвалі незадаволена пераглядацца. Пра якую яшчэ музыку можа ісці гаворка, калі пры ўсім жаданні з саломы і брускоў нічога асаблівага «не выціснеш».

Пажартаваць вырашыў славуці маэстра? У такім разе хіба ён не разумее, што жарт атрымліваецца няўдалым. Не разумее і не здагадваецца, што ў рэшце рэшт і трэба пачынаць аб'яўленую праграму. Яна ж надзіва змястоўная! У ёй значацца нямецкія, рускія, украінскія, яўрэйскія народныя песні. У ёй, калі верыць, уласныя імпрэзацыі І. Гузікавым твораў К. М. Вебера, І. Гумеля, Н. Паганіні. Нарэшце, варыяцыі і папуры на тэмы кампазітараў Хофмейстара, Кажэлуха... Ніхто з венцаў не збіраецца адмаўляць значнасці, напісанага тым самым Паганіні, як ні сумняваецца і ў вартасцях, зробленага Расіні (дарэчы, у канцэрце мусяць прагучаць і арыі з яго опер), але Хофмейстар, Кажэлуха...

Сёй-той, праўда, пагаворвае, што ўсё гэта звычайная мода, а мода як хутка з'яўляецца, гэтак хутка, прытым непрыкметна, і праходзіць. Быццам ранні снег — зранку выпаў, пакрыў зямлю, а пад вечар ад яго і следу не засталася. Няхай і так гэта, аднак цяпер у іх, венцаў, гэтыя

імені пастаянна на слыху. Дык дайце магчымасць паслухаць тое, што аб'яўлена. А тут нейкія практыкаванні...

«Хопіць жартаваць, маэстра!» — здавалася вось-вось раздасца ў зале. І, безумоўна, раздалося б, бо цяпенню публікі прыходзіў канец. Але што гэта? Кволя, зусім «нemetалічныя» гукі, што чуліся з невядомага інструмента, раптоўна набраліся моцы. Быццам падштрухнуў іх нехта ўвысь, і схаваная чароўнасць і непаўторнасць народнай мелодыі, якая — у гэта па-ранейшаму прысутным не хацелася верыць! — спала сярод саломы і брускоў, чакаючы сваёй часіны, таго самага моманту, калі стане ёй свабодна і лёгка — ажывіла залу.

Усе пазналі песню, адну з тых, якая спадарожнічае кожнаму ці не з маленства. Некаторыя лічаць яе сялянскай, а таму нявартай увагі. Хай і лічаць, то іх справа, ды і ў кожнага свой густ. Але ж народнае мастацтва пры яго прастаце ні з чым непараўнае. І не любіць яго нельга. Як нельга не любіць зямлю, на якой нарадзіўся, узгадаваўся і рос.

Першыя апладысменты не сказаць, каб вельмі паўплывалі на настрой выканаўцы. Звыкла, як таго і вымагае этыкет, павярнуўся да глядачоў, нізка пакланіўся ім. І ні слова не сказаўшы, пачаў іграць далей. Але вопытная публіка, адразу зразумела, выконвае маэстра Гузікаў не проста чарговы нумар з праграмы. Іграе нешта яму асабліва блізкае і дарагое.

Абвіслыя плечы быццам выпраміліся, уся постаць падцягнулася, а рухі рук сталі ўпэўненыя, зладжаныя. Цела так і калышацца ў такт мелодыі.

А маэстра жыве ёй, яна напоўніла ўсю яго істоту... Узбуджанасць Гузікава пачала перадавацца і зале. Ужо чутны водгукі захаплення. Кожны чакае аднаго: каб гэтае ігранне працягвалася бясконца, дорачы і дорачы ні з чым не параўнаную асалоду сустрэчы з невядомай і такой чароўнай мелодыяй. Адначасова непакоіцца, каб паспяшацца выказаць апладысментамі сваё задавальненне і захапленне.

Ды мелодыя, здаецца, не збіраецца канчацца. Але вось гукі, якія яшчэ было луналі дзесь у вышыні, нечакана сцішыліся, абарваліся як бы на паўтоне. І маэстра, не чакаючы, пакуль яны зусім знікнуць, раптоўна павярнуўся да залы.

Гэтым разам не пазнаць яго было. Свяціліся вочы, а на бледным твары з'явіўся румянец. І ўсмешка кранулася

вуснаў. Відаць, прыгадаў Гузікаў нешта асабліва прыемнае яму. Настолькі прыемнае, што не змог саўладаць з сабой, дзе толькі знешняя строгасць падзелася. Пакланіўся нізка-нізка... Пакланіўся і ўсміхнуўся. Ці то ўдзячным глядачам, а можа, і самому сабе. Хіба ж не мае ён права на гэта, тым больш, што выконваўся не проста чарговы нумар, а гучала мелодыя песні з яго, Гузікавай радзімы. Многія з прысутных у зале гэта ўжо ведалі, паспеўшы загадзя зазірнуць у праграму. А ў ёй значылася: «Народная песня. Заходнія землі Расіі».

Раздаліся гучныя воплескі, якія паступова перараслі ў авацыю. Зала, здаецца, здрыганулася ад крыкаў. «Брава! Брава!» — так і чулася з усіх бакоў. «Гузікаў! Гузікаў!» — не сціхала некалькі хвілін. «Пашана маэстру!»...

Венцы ўмелі выказваць пачуцці, а тут жа сустрэча з сапраўдным віртуозам! Гузікаў доўга не мог пачаць чарговы нумар. Усё кланяўся і кланяўся публіцы. Кланяўся і ціха ўсміхаўся.

У другім аддзяленні канцэрта ён з'явіўся на сцэне ўжо не адзін, а ў суправаджэнні дзвюх скрыпак і баса. Тады і былі выкананы арыі з опер Расіні. Прагучалі і папур, варыяцыі на творы Хофмейстара і Кажэлуха.

Зноў глядачы не хавалі свайго захаплення, не збіраліся стрымліваць эмоцыі. Ды і з тэатра вярталіся, як са свята, на якое даводзіцца трапляць не часта.

З гэтага моманту на некалькі дзён Гузікаў стаў для венцаў самым дарагім і блізкім чалавекам. Пасля яго першага выступлення адбылося яшчэ дванаццаць, і ўсе нязменна праходзілі пры аншлагах. Некаторыя, найбольш заўзятыя аматары музыкі, наведваліся ў тэатр па некалькі разоў. Па магчымасці сустракаліся і з выканаўцам. І сам Гузікаў цікавіў іх, і музычны інструмент, якога дагэтуль у Вене ніхто не бачыў.

Гузікаў жа, хоць і не вельмі любіў залішнюю ўвагу да сябе, расказваў... Праўда, крытыкі, якія аператыўна адгукаліся на кожны чарговы канцэрт (не толькі ў Вене, а і іншых культурных цэнтрах Заходняй Еўропы, дзе яму даводзілася выступаць), у сваіх артыкулах, рэцэнзіях абмяжоўваліся ацэнкай яго прафесіянальнага майстэрства. Рэдкія сведчанні радавых слухачоў, што трапілі ў друк, тым больш абмяжоўваліся чыста эмацыянальнымі ўражаннямі.

Абставіны жыцця Гузікава, яго працы над новым музычным інструментам тым самым не занатоўваліся. Вы-

ключэннем стала толькі брашура вядомага пісьменніка і музыказнаўцы Зігмунда Шлезінгера «Іёзаф Гузікаў і яго інструмент з дрэва і саломы», што мае падзагалавак «Біяграфічны і артыстычны нарыс да правільнай ацэнкі незвычайнай з'явы», выпушчаная ў 1836 годзе ў Вене. Выданне гэтае даўно стала бібліяграфічнай рэдкасцю, а да ўсяго, на рускую мову не перакладалася.

Праўда, апошнім часам пра І. Гузікава з'явіліся дзве значныя публікацыі. Адна з іх І. Ямпольскага «Першы віртуоз на ксілафоне», змешчаная ў адзінаццатым нумары часопіса «Советская музыка» за 1959 год. Другая — І. Цішчанкі ў пятым нумары «Нёмана» за 1983 год пад назвай «Беларускі Арфей». Матэрыялы, якія маюць дачыненне да біяграфіі І. Гузікава, у той жа «Советской музыке» друкаваліся і ў сярэдзіне трыццатых гадоў. Як быццам, пра гэтага надзіва таленавітага чалавека, на самой справе віртуоза сказана нямала. Але, безумоўна, далёка не ўсё, бо, як гэта бывае ў падобных выпадках, многія звесткі страчаны. Магчыма, іх удасца ўстанавіць, а некаторыя з тых, што ўвайшлі ў шырокі ўжытак, удакладніць новым даследчыкам.

Годам нараджэння Іосіфа Гузікава (дарэчы, яго поўнае імя двайное: Міхаіл Іосіф) «Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі» называе 1806-ы. Прытым, дакладна ўказваецца і дата — 2 верасня. Праўда, у некаторых публікацыях згадваецца і 1809 год. У чым няма разыходжанняў, дык у тым, што нарадзіўся І. Гузікаў у Шклове.

Бацька яго быў музыкантам. Дарэчы, як і бацька бацькі, і як яго дзед, а Іосіфаў прадзед. З пакалення ў пакаленне перадавалася ў гэтай сям'і любоў да музыкі. А найбольш упадабалі Гузікавы флейту. Выступалі на вяселлях, хрэсьбінах, іншых святах, што давалі магчымасць простаму люду хоць неяк адысці ад паўсядзённага тлуму.

Гузікаў-старэйшы з'яўляўся жаданым госцем не толькі ў жыхароў роднага Шклова, а і сярод сялян навакольных вёсак. Яго ахвотна запрашалі да сябе. Не адказваўся не толькі таму, што меў, як кажуць, пакладзісты характар. Сям'я, якая была не такой малой, у многім жыла з музыкі. Магла іграць, пры тым на некалькіх інструментах, і яго жонка. А дзеці, як толькі падрасталі, самі браліся за авалоданне іграй. Балазе, у хаце заўсёды было на чым іграць.

Асаблівай пашанай карысталася флейта. Іграць на ёй

у дзесяць гадоў навучыўся і Іосіф. Але ў адрозненні ад іншых, хто іграў, падбіраючы толькі простыя мелодыі, змалку аказаўся таленавітым. Безумоўна, пра тое, каб авалодваць нотнай граматай і гаворкі не ішло. Мала яе хто ў Шклове ведаў. Але Юзік, не ведаючы граматы, дзякуючы цудоўнай музычнай памяці і, вядома ж, інтуіцыі, не проста запамніў многія мелодыі, а і выконваў іх настолькі чыста, што па майстэрству выканання ў многім пераўзыходзіў бацьку. Тым больш старэйшага брата, які іграў на скрыпцы, акампаніруючы ім.

Сямейнае трыю трапіла выступаць нават у саму Маскву. Пры якіх абставінах гэта адбылося, сказаць немагчыма. Вядома толькі, што Гузікаў-старэйшы наведваўся туды і раней. Калі сыны яшчэ не падраслі.

Наконт сыноў... Ёсць меркаванні, што ў Маскве з бацькам выступалі не толькі Іосіф, яго старэйшы брат, але і яшчэ нехта з меншых. На іншыя ж, больш блізкія «гастролі» яны выязджалі разам і з маці. У асноўным выконвалі мелодыі народных песень і танцаў. Рускіх, беларускіх, украінскіх, польскіх, яўрэйскіх.

Пра выступленне Гузікавых у Маскве паведамляў замежны друк. Але гэтыя паездкі адбываліся перыядычна, асноўны час сям'я праводзіла ў Шклове, дзе вяла такую-сякую гаспадарку. Падрасталі сыны і таксама тут жа станавіліся, наколькі гэта было магчыма, на ногі, не шукаючы долі на... чужым полі. Рана жаніліся. Не паспеў сям'ю старэйшы завесці, як прыйшла чарга і Іосіфа. У шаснаццацігадовым узросце ён ужо меў жонку, а пасля адзін за адным і два сыны з'явіліся.

Так і праходзілі гады. Раслі дзеці, а за імі, што тады было справай звычайнай, не вельмі хто глядзеў... Клопатаў патрабавала гаспадарка. Калі выпадала магчымасць, Іосіф выступаў на вяселлях. Ці то з бацькам, братамі, а часам і адзін... Ды нездарма кажуць, каб ведаў, дзе ўпадзеш, абавязкова салому падаслаў бы.

Бяда прыйшла нечакана-негадана. Толькі дваццаць пяць гадоў споўнілася Іосіфу, як ён захварэў на сухоты. Пры тым настолькі цяжка, што давялося развітацца з іграй на флейце. А што ўжо ў такім разе казаць пра выступленні, паездкі? І так жыццё было, не сказаць, каб вясёлым, але хоць якую радасць прыносіла ігранне. А тут доўгімі зімовымі вечарамі няведама што рабіць.

І тут Іосіф успомніў пра дзіўны інструмент, які некалі, калі ён яшчэ быў малым, бацька прывёз аднекуль.

На ім так ніхто і не іграў. Ні бацьку не спадабаўся гэты інструмент, ні старэйшаму брату. Ды і сам Іосіф, калі падрос, не выказаў да яго асаблівай цікавасці. Пра якую музыку, здавалася яму, можна гаварыць, калі ж вельмі нягеглым аказаўся інструмент. Звычайны набор некалькіх драўляных пласцінак-брускоў. Каб іграць, трэба было ўдараць па іх дзвюма палачкамі. Хіба параўнаеш з флейтай!

Як мяркуюць спецыялісты, да Гузікавых трапілі так званыя брусочки. Ці як яшчэ называюць гэты музычны інструмент — цымбалкі, альбо смалінкі. Належаць яны да групы так званых самагучных інструментаў. Ва Усходнюю Еўропу брусочки былі завезены ў XV стагоддзі з Азіі. Мелі распаўсюджванне ў некаторых рэгіёнах цяперашняга Гомельскага Палесся і Магілёўшчыны. На сённяшні дзень не захаваліся. Складаліся і на самой справе з сасновых брускоў (адсюль і адна з назваў), якіх бывала часам больш 10 рознай даўжыні. Яны ўкладваліся паралельна на двух жмутках жытняй саломы, моцна перавязаных у некалькіх месцах. Пры ўдары драўлянымі малаточкамі ўтвараліся моцныя, але адначасова мяккія, прыемнага тэмбру гукі.

Хутчэй за ўсё малаточки гэтыя ў Гузікавых не захаваліся, ды і ўвогуле з цягам часу некаторыя дэталі дзіўнага інструмента стухнелі. Але, успомніўшы пра яго, Іосіф раптоўна загарэўся жаданнем. Не, не аднавіць яго, а зрабіць нешта сваё, выкарыстоўваючы колішнюю форму.

Усё аказалася не так проста, як падавалася на першы погляд. Гузікаў жа, як вядома, не меў ніякай прафесійнай падрыхтоўкі. Усё рабіў інтуітыўна, наслых, не валодаючы азамі музычнай граматы. Перастаўляў па некалькі разоў брусочки, мяняў іх таўшчыню. Тонкія замяняў больш тоўстымі. Нарэшце пачаў задумвацца, якая колькасць брускоў будзе аптымальнай. Павялічыў яе, сам таго не ведаючы, што зрабіў гэта, кажучы спецыяльнымі тэрмінамі, «да двух з паловай актаў храматычнага гукараду».

Размясціў брукі ў такім парадку (зноў жа адчуваючы неабходнасць падобнай растаноўкі нейкім унутраным голасам, штуршком, што падказваў яму: рабі менавіта так, а не інакш), каб можна было ўзмацніць інтэнсіўнасць гуку. Пасля са сплеценай саломы зрабіў нешта накшталт трубачак, на іх і паклаў брукі. Як не дзіўна, пры ўдарах палачкамі (карыстаўся і спецыяльнымі малаточкамі) яны пачалі свабодна выбрыраваць, што надавала гуку куды

большую сілу, чым на інструменце, які быў дагэтуль.

Сам таго не ведаючы, Гузікаў стварыў музычную канструкцыю, што пазней была пакладзена ў аснову сучаснага ксілафона. Першыя рэпетыцыі праводзіў самастойна, нікога не запрашаў, каб не перашкаджалі. Вынікі пераўзышлі самыя лепшыя чаканні.

Няхітрым атрымаўся інструмент, а гучаў. Яшчэ як гучаў! Адкуль толькі тая мелодыя і з'яўлялася! А хутка адбыліся і першыя выступленні перад жыхарамі Шклова. Але гараджане, не сказаць, каб ахвотна слухалі новае, нязвыклае для іх гучанне. Гузікаў не вельмі такому стаўленню да яго інструмента здзівіўся, і зусім не расчараваўся.

Ці не гэтак і ён сам паставіўся да брусочкаў, калі бацька неяк у маленстве прапанаваў пайграць на іх. Пасмяяўся, не ўспрыняў прапановы ўсур'ёз. Дык чаго, у такім разе, чакаць ад іншых... Разумеў Гузікаў — а чаму разумеў, аднаму яму вядома, што трэба арыентавацца на публіку вытанчанага музычнага густу, на тых, хто разумее цану сапраўднаму мастацтву. А такія людзі жывуць у гарадах, дзе тэатры, канцэртныя залы. І ён паўтарыў ужо вядомую яму дарогу, дабраўся да Масквы.

У першую паездку, бадай, ехаў адзін. Хацелася выступіць без акампаніятараў. Каб слухачы змаглі ацаніць гучанне новага інструмента, якому так і не падабраў назвы, так сказаць, у чыстым выглядзе. Перакананы быў — зусім не ў назве справа. Важней, як «спявае» дзецішча рук тваіх, наколькі прыносіць задавальненне людзям.

Масквічы былі ў захапленні. Лепшыя музыказнаўцы горада не толькі павіншавалі Гузікава з поспехам, а і паралі паехаць на выступленні ў Кіеў, у якім таксама былі моцныя музычныя традыцыі. І трэба ж надарыцца супадзенню: падчас прыезду Гузікава, у Кіеве на гастролях знаходзіўся выдатны польскі скрыпач і дырыжор К. Ліпінскі. Пачуўшы пра новага, яму не вядомага музыканта, які валодаў, па словах майстроў, здзіўляючым густам і цудоўна іграў на дагэтуль невядомым інструменце, К. Ліпінскі запрасіў Гузікава да сябе.

У вызначаны час пастукалі ў дзверы, і перад ім з'явіўся хударлявы малады чалавек. У яго за плячыма быў мяшок, а пад пахай жмуткі саломы. Не паспеў гаспадар пакоя запытацца, хто ён і што яму патрэбна, як той прамовіў:

— Гузікаў я!

— Ліпінскі! — адказаў гаспадар, усё яшчэ не здолеўшы пераадолець здзіўлення, якое не пакідала яго.

Знакаміты музыка і з мяшком? Той, пра каго гавораць ці не ўсе ў горадзе, пішуць газеты, — і з саломай пад пахай?..

У гэтым было нешта незвычайнае. А Гузікаў зразумеў, што Ліпінскі ніяк не можа авалодаць сабою, таму адразу пачаў расказваць і пра самога сябе, і пра свой дзіўны музычны інструмент. І чым далей гаварыў, тым большую цікаўнасць праяўляў Ліпінскі. Сумнення не было — перад ім якраз той чалавек, якога ён і хацеў бачыць. Ды хіба толькі бачыць? Найперш, слухаць ягонае ігранне!

— Дык калі ласка! — прапанаваў ён госцю.

А Гузікаў і сам ужо разумеў, што трэба пачынаць. На вачах у гаспадара пакая ён раскладваў брусочки, скручваў трубачкі з саломы, а праз якую хвіліну пачаў іграць.

Калі прагучаў апошні акорд, Ліпінскі яшчэ некалькі хвілін сядзеў у крэсле, збіраючыся з думкамі.

Падняўся рэзка, нечакана, кінуўся да Гузікава. Моцна, па-мужчынску абняў яго:

— Гузікаў, я захоплены вамі! Вы яшчэ большы мастак, чым я. Я выкарыстоўваў магчымасці, што былі прадастаўлены ў маё распараджэнне. Вы ж стварылі сабе новыя!

...Гузікава прызнала Масква, у захапленні ад яго быў Кіеў, але ж лепшая на той час эстрада лічылася ў Адэсе.

— Дык на пакаранне матухны-Адэсы! — прамовіў сам сабе Гузікаў, збіраючыся ў чарговую паездку.

Ехаў ужо не навічок у сваёй справе, а чалавек, які ведаў уласную цану і ў многім разумеў, што шмат у выступленнях залежыць не толькі ад майстэрства (хоць, безумоўна, яно мусіць быць на першым плане), але і ад зладжанай арганізацыі гастроляў. Загадзя паклапаціўся пра адпаведную рэкламу. З'явіліся абвесткі ў адэскім друку. Газета «Одесский вестник», напрыклад, у нумары ад 12 жніўня 1833 года пісала: «Артыст п. Гузікаў, які прыбыў сюды, гонар мае паведаміць шаноўнейшую публіку, што ён у наступны панядзелак, 14-га жніўня, дае на тамашнім тэатры канцэрт у другі раз на новавынайдженым ім інструменце з дрэва і саломы».

Пра выступленні Гузікава ў Адэсе даведаўся і камандант англійскага флота на Чарнаморскім моры адмірал Грэй. Можна было, канешне, шаноўнаму адміралу прыехаць у Адэсу, папрысутнічаць на адным з канцэртаў,

пачуць знакамітага музыку, але ён палічыў за лепшае запрасіць Гузікава ва ўласную рэзідэнцыю, што знаходзілася ў горадзе Нікалаеве.

Хіба ад такой прапановы адмовішся? Ды і пераканаўся Гузікаў, што кожнае чарговае выступленне, асабліва сярод шаноўнай публікі, як кажуць, працуе на яго.

Так атрымалася і гэтым разам. Яго ігранне слухалі марское афіцэрства, іх жонкі, дыпламаты. Усе былі ў захапленні. Агульнае ўражанне выказаў Грэй і тут жа прапанаваў Гузікаву арганізаваць для яго паездку ў Лондан.

Перспектыва аказалася заманлівай і Гузікаў паабяцаў падумаць. Па сутнасці — згадзіўся. Аднак іншай думкі прытрымліваліся арганізатары яго выступленняў. Ведаючы, што здароўе ў Гузікава слабае, яна параіла ад прапановы Грэя ўстрымацца. Туманны Лондан з сырым, вільготным надвор'ем з'яўляўся небяспечным для яго.

З гэтым Гузікаў не мог не пагадзіцца. Сухоты ж прагрэсіравалі, а ён і так у пастаянных паездках, днямі не ведае адпачынку. Ды і пра які адпачынак можа ісці гаворка, калі пераканаўся — усё яго жыццё ў музыцы. Толькі яна дае сілы трымацца.

Невядома, ці вяртаўся Гузікаў з Адэсы на радзіму, заязджаў у родны Шклоў. Адно можна сказаць пэўна, што пасля гэтага ён аб'ездзіў ці не ўсю Заходнюю Еўропу. У тым жа 1835 годзе, калі з трыумфам прайшлі гастролі ў Вене, наведваўся ў Лейпцыг. Там яго пачуў славыты Ф. Меньдэльсон і ў адной са сваіх публікацый назваў яго сапраўдным геніем. Высока ацаніла гастролі Гузікава і мясцовая «Музычная газета-агляд». Асабліва адзначыла выкананне арыі Расіні (якой, не названа), «Алегро» Хофмейстара, варыяцый і папур: «сыграў з такой бліскучай тэхнікай, што была набыта ім на працягу шматгадовай практыкі, з тэхнікай, якая спецыялісту гаворыць шмат аб чым».

З гэтага ж водгуку бачна, што Гузікаў у Лейпцыгу выступаў не адзін, а «у суправаджэнні дзвюх скрыпак і віяланчэлі». Хто былі гэтыя выканаўцы? Магчыма, сыны, а можа, і музыканты, з якімі знайшоў агульную мову, таму і запрашаў іх у паездкі. Суправаджаў Гузікава «прадзюсер, выхадзец з Расіі». У час канцэрта ён выйшаў на сцэну «разам са сваім калегам у старадаўнім нацыянальным касцюме». Якім, не гаворыцца... Магчыма, і беларускім... Тады, нагадаем яшчэ раз, усе выхадцы

з Расіі лічыліся рускімі. Рускім з'яўляўся для замежжа і Гузікаў.

У Лейпцыгу адбыліся яшчэ два канцэрты, а пасля — выступленні ў многіх гарадах Германіі. Гастраліваў таксама ў Польшчы, Галандыі, іншых краінах. Нарэшце, Парыж. Водгукаў у друку з'явілася нямала, але ці не найбольш красамоўнае сведчанне Ф. Ліста. У пісьме, адрасаваным 15 студзеня 1837 года Жорж Санд, ён пісаў: «Я напаткаў чуд, знакамітасць з дрэва і саломы, п. Гузікава, музычнага жанглёра, які ўзнаўляе бясконца вялікую колькасць нот у бясконца кароткі прамежак часу і максімальную колькасць гукаў з двух самых бязгучных целаў. Гэта здзіўляючая перамога над цяжкасцямі, што аплаквае цяпер увесь Парыж».

І, безумоўна, перамога над асабістай немаччу, пра якую ведалі толькі самыя блізкія Гузікава людзі. Чужым жа пра сваё кепскае здароўе ён гаварыць не любіў. Ды і навошта было рабіць гэта, калі столькі кантрактаў заключыў. Не паспела закончыцца адна дамоўленасць, як прапаноўвалі чарговую. І ён не адмаўляўся.

Пра грошы думаў? Аб славе клапаціўся? Калі папраўдзе, дык вялікіх грошай у яго ніколі не было. Адкуль узяцца ім, калі пастаянныя раз'езды патрабавалі так шмат выдаткаў. А наконт славы? Ды які творчы чалавек не марыць аб ёй? Тым больш, калі яна прайшла, ці трэба вось так, адразу, спыняцца на паўдарозе, адмаўляцца ад магчымасці ўдасканалваць майстэрства. Акрамя таго верылася, што менавіта тытанічная праца дазволіць адолець хваробу. Быць жа таго не можа, каб не перамог ён сухоты. Перамога, абавязкова перамога, яму ж трэба жыць яшчэ! Усяго трыццаць гадоў за плячыма, а столькі няздзейсненага, і якія планы!

У Парыжы Гузікава паказалі кнігу З. Шлезінгера. Уласна кажучы, і не кнігу, а невялікую брашуру, але ўспрымаў яе менавіта як кнігу. Яшчэ б, ні пра каго-небудзь іншага напісана, а пра яго самога. Ды і якая высокая ацэнка! Калі прачыталі першы раз пераклад, нават засаромеўся, адказаў нешта няпэўнае. А пасля ўсё ж папрасіў прадзюсера, каб сёе-тое са сказанага З. Шлезінгерам занатавалі яму. Няхай будзе з ім, асабліва гэтае: «Еўропа слухала Паганіні, які заваяваў свет гукамі, і да наступных герояў яна ўжо застанеца больш абыякавай. Але вось, каб адбыўся чуд, з'яўляецца чалавек, які ствараў, падобна Арфею, сваю ліру, і з пераможнай музыкай

ідзе па свеце. Ubачыўшы яго, усе выказваюць захапленне... І гэты чалавек Гузікаў. Гэтаксама, як і Паганіні, Гузікаў завяршае свой ранейшы шлях, што пралягаў у прыцемках, перад яго позіркам прасціраецца новы, непамерны, бліскучы — гэты новы шлях захоплівае яго, і, дасягнуўшы вяршыні, ён, канешне ж, з пяшчотай азіраецца на тое месца ўнізе, з якога пачыналася яго ўзыходжанне».

І сапраўды, ранейшы шлях завершаны. Прытым даўно. Было гэта тады, калі ён, Гузікаў, нікому не вядомы музыкант, хацеў дасягнуць свайго, таму і браўся за стварэнне новага музычнага інструмента. Цяпер жа інструмент гэты гучыць па ўсім свеце. Па ўсім? Не, краін вельмі шмат, ва ўсе і не наведася. А спяшацца трэба. Нядаўна чарговы кантракт прапанаваў. Падпісаў, каб ехаць у Бельгію.

Летам 1837 года даў у Бруселі некалькі канцэртаў. Можна было б і яшчэ выступаць, ды ў час аднаго адчуў сябе блага. Выгляду, праўда, не падаў, давёў выступленне да канца. А ў гасцініцы доўга не мог апамятацца. Затрымлівалася дыханне, буйныя кроплі поту пакрывалі лоб, а сэрца ныла гэтак пакутліва, што боль аддаваўся пад левай лапаткай.

Не хацелася верыць, што гэта ўсур'ёз і надоўга. Думалася, паляжыць які дзень і ўсё пройдзе. Не адляжаўся. Выклікалі ўрача, той доўга слухаў, а пасля пакруціў галавой:

— Эх, малады чалавек, не жартуйце. Вам трэба адпачынак і толькі адпачынак. Выступленні, кажаце? Канцэрты? Ніякіх выступленняў, ніякіх канцэртаў. Спыняйце гастролі, вяртайцеся дамоў. А перад гэтым падлячыцеся... Інакш...

Ён недагаварыў, але па той сур'ёзнасці, з якой усе прамаўлялася, па строгім твары ўрача, Гузікаў зразумеў, што становішча яго надзіва сур'ёзнае. Абгаварыў усе з прадзюсерам. Той паспачуваў, а пасля мусіў унесці яснасць. Канешне, неабходна вяртацца назад, але ж нельга і забываць, што кантракт падпісаны задоўга наперад і грошы ўзяты. Адмовіцца ад усіх выступленняў, значыць — выплочваць вялікія штрафы.

Пагадзіліся на тым, што Гузікаў падлечыцца, а потым будучь збірацца назад. На тым і сышліся. Даўшы яшчэ некалькі канцэртаў у гарадах Бельгіі, пераехалі ў Германію. Бліжэй і бліжэй да граніцы з Расіяй набліжаліся.

Чарговае выступленне было запланавана ў нямецкім

горадзе Ахене. Як быццам усё ішло няблага. Хоць і стамляўся Гузікаў у час канцэртаў, але на нагах трымаўся. Значыць, заўтра, 21 кастрычніка, іграе перад тамашняй публікай. Лёг раней, каб добра выспацца.

Прачнуўся позна і... Галава была цяжкай, быццам свінцом налітая... Балела сэрца, перахоплівала дыханне. Сімптомы, што праяўляліся неаднойчы. Пасля гэтага звычайна адлежваўся не адзін дзень. Але цяпер было не да адпачынку. Канцэрт жа прымеркаваны на вечар.

Гузікаў вырашыў усё ж выступаць. І ў вызначаны час з'явіўся ў мясцовым тэатры. Быў бледны, нейкі змрочны, але калі ў яго паспрабавалі запытацца, у чым прычына, нічога не адказаў. Выйшаў на сцэну, узбуджанасць перапоўненай залы перадалася і яму. Адчуванне, што ён патрэбны гэтым людзям, падбадзёрыла яго.

Іграў, як ніколі, апантана. Забыўся і пра тое, што баліць сэрца. Ды яно, відаць, і перастала балець. Музыка захапляла, прымушала забывацца пра ўсё іншае. Яна і толькі яна адна патрабавала ўвагі. І ён іграў песню за песняй, а калі воплескі пераходзілі ў авацыю, нязменна падыходзіў да краю сцэны, бліжэй да слухачоў і нізканізка кланяўся ім, удзячнасцю адказваючы на ўдзячнасць.

І толькі, калі канцэрт завяршыўся, адчуў, што ледзьве трымаецца на нагах. Выгляду аднак не падаў, яшчэ раз пакланіўся публіцы і павольнай паходкай, ледзь не хістаючыся, накіраваўся за кулісы. Прадзюсер, увесь час назіраючы за Гузікавым, даўно заўважыў, што яму, як ніколі, блага. Ледзь не падхапіў яго пад рукі. Той нешта адказаў, цяжка дыхаючы. Што канкрэтна — прадзюсер так і не зразумеў. Ды і не да гэтага было. Хуценька пасадзіў Гузікава ў крэсла, пачаў абмахваць хусцінкай твар.

Маэстра цяжка-цяжка дыхаў і ўсё хапаўся левай рукою за сэрца. Прынеслі вады, ён зрабіў некалькі глыткоў, усміхнуўся:

— Крыху лягчэй...

Зала ж, ні пра што не здагадваючыся, гула, як растрывожаны вулей. Шквал воплескаў не сціхаў, чулі крыкі: «Брава, маэстра!», «Гузікава, Гузікава на сцэну!».

Прадзюсер хацеў было выйсці, растлумачыць, што Гузікаў адчувае сябе блага, але той забараніў гэта рабіць.

— Я павінен сам, абавязкова павінен!

З наймавернай цяжкасцю ўзняўся з крэсла, няўпэўнена накіраваўся да куліс. Яму хацелі дапамагчы ісці, але сказаў ціха ды ўпэўнена:

— Сам я...

Толькі калі выйшаў на сцэну, зразумеў, што зрабіў гэта дарэмна. У вачах плылі кругі, а падлога, здавалася, гатова паплысці з-пад ног. Гузікаў хістаўся. Тыя, хто знаходзіўся ў першых радах, адразу ўбачылі, што яго рухі нейкія няўпэўненыя. А ён зрабіў яшчэ адзін крок наперад, пахіснуўся і ўпаў... Прадзюсер, які падбег першым, паспрабаваў падняць Гузікава, але той быў мёртвы.

Так 21 кастрычніка 1837 года раптоўна спынілася сэрца выдатнага беларускага музыканта, стваральніка ўнікальнага музычнага інструмента, што стаў прабразам сучаснага ксілафона.

ЗАНАТАВАНА ДЛЯ НАШЧАДКАЎ

Напалеон Орда

Гэта быў сімпатычны чалавек, усё жыццё якога было чыстым, як сляза, хоць характар і мог бы засуровець у яго ваяцкіх вандроўках. Гэта быў пісьменнік, мастак і музыкант, але перш за ўсё сумленны патрыёт, які вельмі любіў свой край.

Адам Плуг

Як жа доўжацца гэтыя апошнія вёрсты перад Варацэвічамі?! Дарога быццам гумавай становіцца, як бы расцягваецца і расцягваецца. Чым бліжэй пад'язджаеш да бацькавага фальварка, тым, здаецца, усё аддаляецца і аддаляецца жаданая сустрэча. Яшчэ адзін кавалак дарогі праехаў, мінуў чарговы паваротак...

Здавалася б, за ім і павінен быў паказацца так добра знаёмы драўляны будынак, акружаны з усіх бакоў паркам. Ды дзе там! Каняка па-ранейшаму асцярожна ступае ў торф, сям-там набрынялы вадой. Стаміўся ўжо, ледзь ногі валачэ — гэта ж табе не па бруку ісці... Палессе ёсць Палессе!

Фурман — каржакаваты мужык, з тых паляшukoў, якія цану сабе ведаюць. Лішнім словам не абмовіцца. Знешне як ваўкалак той. Шчэццю так зарос, што ўзірайся — не ўзірайся, а твару амаль і не ўбачыш. Толькі праз пасмы валасоў, што спадаюць на лоб, праглядаюцца маленькія, вузкія вочкі.

Справу сваю ён даўно добра засвоіў. Паменш хвалявацца, а там — паглядзім! Не ўпершыню ж гэтай дарогай з Янава дабірацца. Таму адпусціў лейцы, даў каню поўную свабоду. Праўда, здагадваецца, што пасажыру такая марудлівасць не падабаецца, таму раз-пораз азіраецца назад, паказвае ва ўсмешцы рудаватыя зубы, паўтараючы нязменнае:

— Нябось, панічок, засумаваў па бацькоўскай хаце?

Засумаваў? Не тое слова гэта. Спакутавалася душа, яшчэ як спакутавалася за ўсе гэтыя дваццаць пяць гадоў, якія мусіў быў правесці за мяжой.

У юнацтве Напалеон Орда не надта надаваў значэння снам, але, апынуўшыся ў Парыжы, пачаў прыслухоўвацца да іх. Кожным ранкам, прачнуўшыся пасля цяжкой ночы, пакрысе асэнсоўваў убачанае, жадаючы даць яму тлумачэнне. Найчасцей у сны прыходзілі малюнкi і ўражанні маленства і чым болей жыў у далечыні ад радзімы, тым гэтыя згадкі становіліся часцейшымі. Відаць, таму, што першыя ўражанні найбольш моцныя, а адарванасць ад звыклых умоў і вымагала гэтага запаўнення ў снах. Адсюль і нязменныя згадкі Варацэвічаў... І прыпамінкі бацькоўскага дома...

Родавы фальварак Ордаў быў падобным у многім на іншыя, гэтакія ж засцяпковыя фальваркі, якіх нямала стаяла па ўсёй Беларусі, у тым ліку і на палескай зямлі. Звычайны драўляны будынак, зроблены без асаблівай фантазіі. Адзінае ўпрыгожанне — ганак-порцік над уваходам ды чатыры калоны, таксама драўляныя, што ўтрымлівалі мансарду. Поруч — розныя гаспадарчыя пабудовы, а вакол — парк. Хвой, бярозы, дубы.

Але тое, што, жывучы ў Варацэвічах, успрымаў, як звыклае, нічым не адметнае, у Парыжы прыходзіла і прыходзіла ў сны, выклікаючы з сабой радасна-успешныя асацыяцыі, якія, праўда, пасля таго як прачынаўся, змяняліся тужлівасцю і засяроджанасцю.

— Засумаваў, засумаваў, панічок! — у каторы раз вывеў Орду з роздуму фурман.

Напалеон Міхайлавіч здрыгануўся, усміхнуўся:

— Не тое слова, браце, — засумаваў!

І толькі цяпер спахапіўся, што нават і не пазнаёміўся, як след, з гэтым мужыком. Падсеў у Янаве да яго, калі даведаўся, што той менавіта ў Варацэвічы і едзе. Не, каб словам-другім абмовіцца, дык адразу ў свае думкі паглыбіўся, а таму і хацелася б ад прыезджага чалавека хоць што-небудзь пачуць. Ды і па ўсім відаць, здагадваецца фурман, каго вязе. Інакш не лез бы ў душу з гэтымі пастаяннымі запытаннямі: «Засумаваў, нябось, панічок?»

Вырашыў Н. Орда хоць цяпер пазбавіцца той нацягнутасці, што ўзнікла ва ўзаемаадносінах між імі. Спытаўся па-свойску, як само сабой зразумелае:

— Ці не тутэйшы ты, ці не з Варацэвічаў?

— Гната Данілава старэйшы, — адказаў фурман, і На-

палеон Орда не мог не заўважыць, што яму гэтае запытанне спадабалася, і чалавек даўно спадзяваўся: загаворыць з ім паніч, абавязкова загаворыць.

Аднак, як ні сіліўся Напалеон Міхайлавіч прыгадаць гэтага самага Гната Данілава, не мог. Відаць, бацька яго ведаў, бо добра быў знаёмы з многімі варацэвіцкімі мужыкамі. Працаваў М. Орда інжынерам-фартыфікатарам. Асушаў Палессе, будаваў дарогі. Часта наймаў на работу і тутэйшых сялян. Быў чалавекам дэмакратычных настрояў. У свой час падзяляў рэвалюцыйныя погляды Напалеона Банапарта, ды настолькі блізка ўспрымаў іх, што і сыну даў імя, якое насіў вядомы імператар. І з мужыкамі М. Орда трымаўся нароўных. Канечне, да панібратства ніколі не апускаўся, але і не вельмі спрабаваў падкрэсліць сваю перавагу.

— А як завуць старэйшага сына Гната Данілава? — Напалеон Міхайлавіч падтрымаў размову, але не хаваў жартаўлівасці.

— Ян! — адказаў мужык.

Пасля гэтага паміж імі наступіла тое паразуменне, без якога вельмі цяжка ў дарозе, не залежна ад таго — вялікая яна ці малая. Н. Орда ўжо распытваў пра Варацэвічы, удакладняў, як жа сталася, што бацькаў маёнтак даўно канфіскаваны і прададзены. Канечне, ведаў, што не мог не сказацца на гэтым яго ўдзел у паўстанні 1830 года, але хацелася пачуць пра ўсё з вуснаў гэтага простага мужыка. А той штосьці расказваў, нешта не дагаворваў, цалкам не давяраючыся, ды і сам усяго не ведаў.

Напалеону Міхайлавічу, праўда, гэта ўжо не так і важна было. Куды важнейшым стала для яго далучэнне да вытокаў, якое з кожнай хвілінкай, кожнай вярстой набывала канкрэтнасць. Нарэшце — памяць не падвяла! — ён успомніў: за гэтым жа пагоркам фальварак...

Не мог ужо сядзець на вазку, падняўся на ўвесь рост, узіраючыся ўперад, шукаючы знаёмыя абрысы сядзібы...

Нарадзіўся Н. Орда ў Варацэвічах 11 лютага 1807 года. Бацькі былі людзьмі высокаадукаванымі і культурнымі. Асабліва ў доме любілі кнігі і музыку. Літаратурай аднолькава захапляліся і бацька, і маці... Музыка ж у першую чаргу паланіла сэрца маці, якая не толькі сама праводзіла вечары за фартэпіяна, але і вучыла іграць на гэтым музычным інструменце сына. Увогуле, клапацілася, каб Напалеон атрымаў усебаковую адукацыю. Не без настойлівасці жонкі Міхал Орда запрасіў

у фальварак выкладчыка малявання. Былі ў доме іншыя настаўнікі, з маленства далучалі хлопчыка да ведаў. Пасля Н. Орда вучыўся ў Свіслацкай гімназіі, а далей яго дарога прывяла ў Віленскі ўніверсітэт. У 1823 годзе Напалеон Міхайлавіч стаў студэнтам фізіка-матэматычнага факультэта.

Віленскі ўніверсітэт, як вядома, заўсёды з'яўляўся цэнтрам вальнадумства, пастаянна ў яго сценах луналі рэвалюцыйныя настроі. Праўда, калі туды паступіў Н. Орда, студэнты дзейнічалі больш асцярожна. І было чаму асцярожнічаць. Якраз у 1823 годзе ўлады расправіліся над удзельнікамі таварыства філаматаў. Аднак усё ж існавала падпольная суполка «Заране», якая падтрымлівала сувязь з дзекабрыстамі. У яе ўвайшоў і Н. Орда, за што і паплаціўся. Хаця яшчэ пашанцавала. Хоць з універсітэта і выключылі, ды год і тры месяцы турмы — не так і шмат.

Другі на месцы Н. Орды адумаўся б, забыўся б пра свае рэвалюцыйныя погляды. Другі б, ды толькі не Напалеон Міхайлавіч. Правёўшы колькі гадоў у родных Варацэвічах, ён адразу акрыяў душой, калі даведаўся пра паўстанне 1830 года. Уступіў у конную гвардыю Літоўскага копуса, неаднойчы вызначаўся ў баях, за што атрымаў вышэйшую ўзнагароду — ордэн Залатога крыжа, меў чын капітана. Калі паўстанне было задушана, зноў вярнуўся ў Варацэвічы. Як быццам, пранесла і на гэты раз... Ды выпрабоўваць лёс не хацелася. Ведаў Н. Орда — абавязкова знойдуцца тыя, хто данясе ўладам, а тады турмы не мінуць. І гэта ўжо пацягне зусім не на год.

У турму ж не хацелася. Выйсце бачылася ў тым, каб пакінуць межы Бацькаўшчыны. Лепей за ўсё падацца ў Парыж. Там жа жыве нямала ўдзельнікаў і цяперашняга, і даўняга нацыянальна-вызваленчага руху. Ды і Парыж — магчымасць аказацца ў самым цэнтры еўрапейскага культурнага жыцця. У гэтую дарогу сабраўся Н. Орда цішжом, узяўшы з сабой адданага сябра. Каго — гісторыя запамятала. Відаць, таму, што сваёй асобай — такой неардынарнай, самабытнай — Напалеон Міхайлавіч па сутнасці засланіў таварыша-інсургента.

Сябра ж гэты вельмі шмат дапамог Н. Орду ў паездцы ў Парыж, бо добрацца туды было не так лёгка, як думалася. Усё рабілася неафіцыйна, без належных дакументаў. Уласныя ж нікому не пакажаш — верная пагібель. Таму

дарога заняла цэлыя два гады. Праз Аўстрыю, Швейцарыю, Германію, Італію...

Нарэшце, Парыж... Само паветра, здаецца, было тут асаблівае. Як жа! Сярод эміграцыі апынулася столькі ўдзельнікаў нядаўняга паўстання ў Польшчы. Н. Орда многіх пазнаваў, з іншымі знаёміўся, а праз іх — з людзьмі, якія маглі і хацелі аказаць падтрымку яму самому.

Няма, на жаль, звестак аб тым, хто звёў у гэты час аднаго з найбольш актыўных удзельнікаў паўстання 1830 года і адначасова нікому невядомага як творцу Н. Орду са знакамітым парыжскім пейзажыстам П'ерам Жырарам. Хутчэй за ўсё — нехта з былых інсургентаў, хто прыехаў сюды раней і наладзіў ужо адпаведныя сувязі. Пры тым, з людзей Н. Орду блізкіх, бо ведаў, што ён з маленства захапляецца маляваннем. Пісаў, як кажуць, для сябе, калі вучыўся ў гімназіі і ва ўніверсітэце. Ці не той самы чалавек звёў Н. Орду і з вядомым польскім кампазітарам Фрэдэрыкам Шапэнам?! Зноў жа, ён ведаў — Напалеон Міхайлавіч іграе на фартэпіяне, мае бездакорны музычны густ.

П'ер Жырар, Фрэдэрык Шапэн... Людзі ў культурных парыжскіх колах знакамітыя. Праз іх адбыліся далейшыя знаёмствы Н. Орды. З Жорж Санд, якая таксама захаплялася музыкай, з Ферэнцам Лістам, Адамам Міцкевічам... Што тычыцца П. Жырара, дык ён быў не проста пейзажыстам, а мастаком, які аддаваў перавагу архітэктурным пейзажам. Пры тым больш за ўсё любіў так званыя авіядукі. Гэта пейзажы, у малюнку якіх на першым плане выявы старадаўніх руінаў, замкі, што захавалі на сваіх сценах само дыханне дзесяткаў стагоддзяў.

Напалеон Орда аказаўся надзіва таленавітым вучнем, лёгка схапліваў прыёмы, якім вучыў яго П. Жырар. Тым не менш, яшчэ не аддаваў перавагі маляванню перад музыкай. Наадварот, спачатку якраз у музыцы дасягнуў найбольшых поспехаў. Пасябраваўшы з Ф. Шапэнам, першыя творы, а сярод іх былі і вальсы, і паланезы, і мазуркі, нязменна прапаноўваў паслухаць яму, каб мець аўтарытэтнае меркаванне наконт мастацкіх вартасцей твораў. А што Ф. Шапэн высока цаніў набыткі вучня, красамоўна сведчыць тое, што ён змясціў некалькі фартэпіянных п'ес Н. Орды ў «Альбоме твораў польскіх кампазітараў», які падрыхтаваў у 1838 годзе. Сам жа Н. Орда адзін са

сваіх паланезаў прысвяціў не каму-небудзь іншаму, а менавіта свайму настаўніку і таварышу.

Часта Н. Орда і Ф. Шапэн музыцыравалі разам. Нават калі-нікалі арганізоўвалі свайго роду канцэрты-загадкі. Па чарзе выконвалі творы адзін аднаго, пасля кожны іграў свае ўласныя. Але імя аўтара іх папярэдне не называлася і прысутныя павінны былі самі вызначыць яго. Часта яны памыляліся і творы Н. Орды прыпісвалі Ф. Шапэну. Той ніколі не крыўдзіўся, а радаваўся. Сабе цану ён ужо даўно ведаў. Значыць, і вучань нікольні не адстае ад яго, настаўніка. Гэта было па-сапраўднаму творчае спаборніцтва, якое назіраецца толькі тады, калі сутыкаюцца два таленты, якія не зайздросцяць адзін аднаму, а абодва жывуць адным захапленнем, адной мастакоўскай страсцю.

Праз некаторы час у Н. Орды ўзнікла жаданне заняцца выкладаннем музыкі. Поспех яго чакаў і тут, бо ён аказаўся настаўнікам не менш таленавітым, чым кампазітарам. Не проста далучаў моладзь да музыкі, а і падрыхтаваў падручнік «Грамата музыкі», што пабачыў свет у 1873 годзе ў Варшаве. Кніга гэтая прысвячалася знакамітаму Станіславу Манюшку, які, як вядома, нарадзіўся на Міншчыне.

Тады ж, у Парыжы, на Н. Орду звярнулі ўвагу ў Таварыстве акцыянераў італьянскай оперы. У 1843 годзе яму прапанавалі пасаду дырэктара опернага тэатра. Праўда, працаваў ён дырэктарам усяго адзін год, таму што пачаліся спрэчкі паміж членамі праўлення тэатра і яго зачынілі. Напалеону Міхайлавічу заставалася цалкам аддацца маляванню. Тым больш, што незадоўга да гэтага, у 1840 годзе, па прапанове П. Жырара ён пабываў у Іспаніі. Не звычайным падарожнікам ездзіў, а мастаком. І не з пустымі рукамі вярнуўся з гэтай вандроўкі, а з дзесяткамі акварэляў, малюнкаў... Гэтым быў пакладзены пачатак архітэктурным пейзажам Н. Орды, над якімі ён працаваў на працягу сарака гадоў, да 1880-га. Балазе, знайшліся выдаўцы, што падахвоцілі нашага земляка і далей занатоўваць краявіды розных краін. Напалеон Міхайлавіч аб'ездзіў Англію, Галандыю, Шатландыю, пабываў у Алжыры, Скандынаўскіх краінах...

З кожнай паездкі вяртаўся задаволены. Ілюстрацыі ахвотна бралі, каб выпускаць дадаткі да турысцкіх даведнікаў. Высока адзываліся аб іх спецыялісты. Прышоў матэрыяльны дастатак у сям'ю, што таксама было

немалаважна, бо надакучыла разлічваць на дапамогу блізкіх, знаёмых, а то і проста добрых людзей, якія цанілі яго талент і якія чакалі ад яго новых твораў. І ўсё ж Н. Орда па-ранейшаму не мог назваць сябе шчаслівым чалавекам. Многае ў яго было — не было толькі Радзімы. Канечне, каб не яго становішча інсургента-выгнанніка, лёгка можна было б сабрацца ў дарогу. Ды ведаў Напалеон Міхайлавіч — падобная паездка можа каштаваць вельмі дорага. Высачаць паліцэйскія шпікі, будзе чакаць іншае падарожжа. У самую Сібір, дзе ў высылцы — пра гэта ён чуў неаднойчы — знаходзіліся ўжо многія з тых, з кім разам змагаўся ў 1830 годзе за свабоду Айчыны.

З палёгкай уздыхнуў Н. Орда, калі на прастол заступіў новы расійскі імператар Аляксандр II. Звычайна змена ўлады суправаджалася шчодрымі палітычнымі амністыямі. Спадзяванні Н. Орду не падвялі. Сапраўды, у 1856 годзе Аляксандр II дараваў удзельнікам паўстання ўсё іх грахі. Не адкладваючы справу надоўга, Напалеон Міхайлавіч пачаў збірацца ў дарогу. З жонкай Ірынай Богле дамовіліся, што яна спачатку застанецца з сынам у Парыжы, прыедзе пазней, калі там, у Варацэвічах, усё ўладзіцца. Ён пагадзіўся, бо і сапраўды, хто ведае, як сустрэнуць на радзіме праз столькі часу.

— ... Панічок! — фурман, адчувался, маўчаць не любіў. — Вось ён, ваш фальварак!

— Бачу, бачу, Яне! — Напалеон Міхайлавіч на хадзе скокнуў з вазка і, як ні сіліўся саўладаць сабой, спачатку адна, а пасля і другая сляза крануліся твару.

Ад радасці хацелася плакаць, не саромеючыся ні Яна, які ўсё бачыў, але на гэты раз зразумеў, што ён лішні тут, таму, атрымаўшы грошы, развярнуўся і хутка паехаў у бок вёскі, якая знаходзілася ў некалькіх вёрстах ад фальварка; ні самавітага мужчыны, што выйшаў насустрач — ён аказаўся новым уладальнікам колішняга маёнтка Ордаў. Да ўсяго, як неўзабаве высветлілася, ахвотна пайшоў насустрач Напалеону Міхайлавічу. За невялікую плату адвёў пакой, дзе Н. Орда пражыў некаторы час.

Хацелася яму ў родных мясцінах застацца назаўсёды. Аднак не атрымалася. Не прыжылася ў Варацэвічах жонка, якая прыязджала з сынам. Не прынесла прыбытку прадпрыемальніцтва. Заводзік па выпуску сельгасінвентару, які ён было заснаваў, патраціўшы ці не апошнія зберажэнні на яго, праіснаваў нядоўга. Займаўся Н. Орда і рэпетытарствам — таксама хутка зразумеў, што гэта зусім не тое, да чаго ляжыць яго душа.

Давялося і ў Пінску жыць (у гэтым горадзе адзін час знаходзіліся і яго жонка з сынам), і ў Гродне, і ў Варшаве, дзе жыла сястра Гартэнзія Скірмунтава... Але найчасцей Н. Орда праводзіў шлях у дарозе. Любоў да архітэктурнага пейзажу, прывітая ў свой час П. Жырарам, па вяртанні на радзіму стала прызваннем. Зразумеў Напалеон Міхайлавіч — толькі займаючыся гэтай справай, можна пакінуць аб сабе добрую памяць...

Пачаліся яго мастакоўскія экспедыцыі, якія звычайна працягваліся па некалькі месяцаў. Н. Орда да пачатку вясны купляў каня, вазок, браў з сабой паперу, фарбы, мальберт, алоўкі і ледзь сыходзіў апошні снег, падсыхалі дарогі, збіраўся ў шлях. Чарговы маршрут звычайна вывучаўся загадзя. У гэтым дапамагалі падручнікі па гісторыі, энцыклапедычныя даведнікі, розныя краязнаўчыя выданні, у тым ліку публікацыі адпаведнага зместу ў газетах і часопісах. Напалеон Міхайлавіч перад выездам ужо ведаў, дзе шукаць унікальныя архітэктурныя ці гістарычныя помнікі, адкуль родам знакамітыя пісьменнікі, вучоныя, дзеячы культуры. Заставалася толькі разлічыць паездку такім чынам, каб лацвей было пераязджаць з месца на месца. Але тут ужо дапамагалі карты.

Моцнага, ладна скроенага мужчыну, з уважлівым позіткам добрых вачэй ахвотна сустракалі і на Беларусі, і на Літве, і на Валыні. Немалаважна тое, што Напалеон Міхайлавіч лёгка сыходзіўся з людзьмі, расказваючы ім, для чаго робіць тыя ці іншыя замалёўкі. Па-другое, гаспадарам і самім хацелася, каб і іншыя ведалі, якія ў іх маёнткі, паркі. А яшчэ Н. Орда загадзя прымаў захады для таго, каб прапагандаваць сваю творчасць. Ён дамовіўся з рэдакцыяй «Тыгодніка ілюстраванага», і яго малюнкi, акварэлі пачалі друкавацца пад рубрыкай «З папкі Напалеона Орды». Так што тыя, хто пастаянна знаёміўся з гэтым выданнем, тым самым чулі пра аўтара. Калі ж ён сам заяўляўся, з радасцю сустракалі яго, дазвалялі нават пажыць дзень-другі.

Надаралася, гасцёўства зацягвалася. Каму не хацелася, асабліва, калі ў глыбінцы жывеш, пачуць пра парыжскае жыццё, пра вядомых пісьменнікаў, кампазітараў. Было ў доме піяніна, фартэпіяна ці раяль, Напалеон Міхайлавіч падыходзіў да музычнага інструмента, кранаўся рукамі клавішаў і гучалі паланезы, мазуркі... Сціпласць сціпласцю, але госць, перасільваючы сарамлівасць, бывае і пытаўся пасля чарговага выканання:

— Не здагадваецца, чый гэта вальс?

Пасля ціха адказваў: «Ды сам я напісаў...»

У 1873 годзе ў варшаўскай майстэрні Максімільяна Фаянса мастак Алаізм Місеровіч пачаў пераводзіць пейзажы Н. Орды на камень, каб рабіць з іх літаграфіі. Да 1883 года (менавіта ў гэтым годзе, 26 красавіка, Н. Орда нечакана памёр) выйшла 8 серый альбомаў з 260 літаграфіямі. Смерць заспела Напалеона Міхайлавіча ў час падрыхтоўкі чарговай, дзевятай серыі.

Выданні гэтыя, якія захаваліся да нашых дзён, паколькі выходзілі даволі значным тыражом, з густам аформлены. Прывожаю, ціснёныя золатам вокладкі, розныя адбіткі пейзажаў, што маюць жоўта-карычневы колер. Ды і памер не такі маленькі — 20 на 30 сантыметраў, так што можна адчуць самыя найтанчэйшыя дэталі малюнкаў. Важна і тое, што Н. Орда на супервокладцы альбомаў даваў кароткае, лаканічнае апісанне іх, паведамляў, што адлюстравана, якія помнікі паказаны. У левым ніжнім куточку кожнага твора стаіць нязменнае, пісанае рукой самога аўтара: «Замалёвана з натуры».

Усе ж тваоры Н. Орды вернуты з небыцця нядаўна: толькі ў 1977 годзе Кракаўскі музей выдаў унікальны «Каталог малюнкаў архітэктурных. Малюнкі Напалеона Орды», у якім прадстаўлена амаль тысяча рэпрадукцый. Больш як трыста з іх маюць дачыненне да Беларусі. Замалёўкі рабіліся ў тагачасных Віленскай, Гродзенскай, Віцебскай, Магілёўскай, Мінскай губернях.

Гэта — сапраўдны гімн Бацькаўшчыне. Гэта выявы гісторыі, занатаваныя для нашчадкаў. Не дзіўна, што на сённяшні дзень рэдка знойдзеш выданне па гісторыі, краязнаўству, у якім бы не было ілюстрацый Н. Орды. Дакументальна выразныя — яны сведкі і помнікі часу, які адышоў. Разам з тым — яны і свайго роду мост, што звязвае дзень учарашні і сённяшні, дазваляючы нам, пазбаўляючыся бяспамяцтва, нігілізму, узірацца ў абрысы будучыні.

Шкада, але куды менш шчаслівы лёс музычнай спадчыны Н. Орды. Сёння яна забыта і калі ведаюць пра яе, дык толькі даследчыкі музыкі ці найбольш апантаныя краязнаўцы. І зусім не таму, што сам час, як звычайна, многае адсейвае, пакідаючы найбольш значнае. Проста гэты самы час вельмі несправядліва, сурова паставіўся да музычных твораў Н. Орды. Пераважная большасць іх згубілася. Ці бясследна, ці знаходзіцца дзе-небудзь у архівах, якіх

пакуль што не кранулася рука даследчыкаў. Тыя ж творы, што дайшлі да нас, чамусьці не выконваюцца.

Нішто сёння не напамінае і пра колішні фальварак Варацэвічы. На месцы сядзібы Ордаў (гэта ў двух кіламетрах ад вёскі Варацэвічы цяперашняга Іванаўскага раёна) раўняюць поле, што прасціраецца да самага гарызонту. Толькі на месцы былога гаспадарчага двара стаіць дуб, пад якім знаходзіцца магіла. Ды не Н. Орда пахаваны тут, а ўладальнік хутара, што жыў недзе ў трыццатых гадах. Сам жа Напалеон Міхайлавіч знайшоў свой вечны спачын у фамільным склепе ў Іванаве — тым самым Гартэнзія Скірмунтава выканалі апошнюю волю брата.

ЖУРАВЫ НА РАДЗІМУ ЛЯЦЯЦЬ

Станіслаў Манюшка

А трэці дудар між намі ўзрос, ён нам братка,
Яму Мінская зямелька родненькая матка!..
Трэці дудар як загудзе песенькі радненькі,
Бяды дый гора забудзеш, станеш весяленькі!
А так думкі прыуныўны соладка спявае,
Што за сэрца, баш кляшчамі, дзетачкі, хватае!

Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч

Стасік любіў ездзіць да дзядзькі Дамініка. Дарога да бацькавага маёнтка Убель да Смілавіч, дзе жыў той, праўда, недалёкая, усяго вёрст восем, але колькі радасці дарыла гэтае падарожжа дапытліваму хлопчыку?! Асабліва падабалася Стасіку летам. Лёгкі вазок коціцца і коціцца ўздоўж Волмы, то ўзбіраючыся на пагоркі, то спускаючыся ў лагчыны, а часам і зусім пачне рабіць выкрунтасы, паўтараючы ход ракі.

Вакол буяе разнатраўе, спяваюць птушкі і сустрэчны ветрык асвятляе твар. Нешта гаворыць з фурманам бацька, але Стасік да іх гамонкі не вельмі прыслухоўваецца. У іх свае турботы, дарослыя, што яму да гэтага. Маці — іншая справа. Яна заўсёды зразумее і ўсё растлумачыць, пра што хлопчык ні запытаўся б.

Пытанні ў Стасіка сыплюцца, як той гарох з торбы. Паспявай толькі адказваць. Але адно з іх пастаянна не дае яму спакою. Колькі б маці не тлумачыла, Стасік ніяк да пэўнасці прыйсці не можа. І цяпер, перапытаўшы некалькі разоў пра назвы птушак, што лётаюць над лугам, зноў за сваё ўзяўся:

— Мама, а чаму гэта дзядзькаў гадзіннік толькі апоўначы дзіўную мелодыю адзвоньвае?

Альжбета Манюшка гэтым часам была далёка адсюль. Задумалася і нават прыдрамнула крыху на сонцы. У яе душы спявалі чароўныя гукі раяля, і падавалася, што не

на вазку едзе яна, а знаходзіцца ў невялікай святочнай зале, дзе сабралася столькі шаноўных гасцей, сапраўдных знаўцаў музыкі і ўсе слухаюць, не наслухаюцца, як цудоўна грае яна, Альжбета Манюшка. І калі пальцы ў апошні раз кранаюцца клавішаў, мелодыя, як уздых той, узлятае высока і паступова апускаецца на зямлю, сцішваецца. Чутны дружныя апладысменты, воклічы:

— Брава, пані Манюшка!

— Чулі, што ў вас вялікія музычныя задаткі, але каб так граць?!

— Брава! Брава! Бра...

— Мама, а чаму... — настойваў на сваім Стасік.

— Што, сыноч? — яна ўсё яшчэ не магла прыйсці ў сябе, знаходзілася, як бы на мяжы чагосьці незвычайнага, узнёслага і рэальнага, звычайнага. — Пра гадзіннік пытаешся? Ды колькі можна? Ёсць там такое прыстасаванне, таму і грае ён.

Ведае маці: Стасіка не столькі сам гадзіннік цікавіць, колькі тая музыка, якая разносіцца з яго. Ды так зроблены гадзіннік, што днём чуваць звычайныя ўдары і толькі апоўначы адбываецца сапраўднае цудадзейства. Аднак апоўначы Стасік спіць, таму і не можа пачуць гэтай мелодыі. Цікаўнасць аднак ад гэтага не меншае, а яшчэ большае. Як жа не зразумець хлопчыкаву цікаўнасць?!

Здаецца, толькі на свет з'явіўся (нарадзіўся Станіслаў-Ян-Эдуард-Казімір Манюшка 4 мая 1819 года ў фальварку Убель), а ўжо да фартэпіяна пацягнуўся. Крыху падрас, дома ўтрымаць немагчыма стала. Выбежыць і шчыбуе ў бок вёскі, таксама Убель. Спыніцца і, як зачараваны, слухае задушэўныя народныя песні — то дзяўчаты і жанкі са жніва вяртаюцца. Падыдзе да Стасіка байчэйшая, возьме на рукі, прыцісне да сябе, прыгалубіць:

— Што, панічок, падабаецца наша праянне?

А Стасік і хоча сказаць, што падабаецца, але і саромеецца. Вылузваецца з рук, куляецца на зямлю, падхопіваецца і хуценька назад, да маёнтка. Да мамы... А яна:

— Ну што, гарэза, наслухаўся?!

Стасік у адказ:

— Падабаецца! Вельмі падабаецца! — а вочкі гараць, гарэзлівымі становяцца. Просіць:

— Пайграй што-небудзь, мама!

Бацьку, Чэслава Манюшку, таксама радуе гэтая сынава цяга да музыкі. Бывае не ўтрымаецца:

— А што тут дзіўнага? Род жа наш славіцца!

Маці тым часам:

— Зноў сваё пачаў...

Хаця і на самой справе род Манюшкаў знатны. І першае імя хлопчыку зусім невыпадкова далі. Станіславам зваўся адзін з самых знакамітых іх продкаў. Станіслаў Манюшка, дзед Стасіка, быў ваенным суддзёй Вялікага княства Літоўскага. Ён і прыдбаў у 1787 годзе ў не менш знакамітых Агінскіх маёнтак і мястэчка Смілавічы.

Але карэнні роду ў больш сівой даўніне. Пётр Манюшка яшчэ ў 1529 годзе атрымаў дваранскія прывілеі, валодаў маёнткамі Сморгаўка і Манюшкі. Сыны Станіслава Манюшкі-дзёда не столькі аб багацці дбалі, колькі аб тым, каб пакінуць аб сабе добры след на зямлі. Той жа Дамінік аддаў прыгонным уласныя землі, арганізаваў для дзяцей местачкоўцаў бясплатную школу. Юзаф, другі Стасікаў дзядзька, да святаў ставіў аматарскія спектаклі. Дзядзька Казімір праславіўся як батанік, вывеў некалькі новых гатункаў раслін. Ды ў самога Чэслава быў, як кажуць, богам дадзены талент. Някепска маляваў, пісаў вершы. Асобныя яго малюнкі дайшлі да нашых дзён, сярод іх і тыя, на якіх Стасік у юным узросце.

...Заўважыць не паспелі, як прыехалі ў Смілавічы. Родзічы спяшаюцца насустрач, абдымаюцца. Стасік, адчуўшы, што цяпер дарослым зусім не да яго, паспешаўся ў дзядзькаў палац. У параўнанні з іхнім домама, ён куды больш вабны і... таямнічы. Дзе яшчэ можна знайсці столькі пустых пакояў? Паўцёмных, месцамі з павуцінай на вокнах. А партрэты на сценах? Што ні паніч, дык суровы, засяроджаны твар. Стасік ведае, што гэта іх, Манюшкаў, далёкія продкі. Праўда, як завуць іх, хлопчык запамятаў. Трэба будзе яшчэ раз запытацца ў мамы ці таты... Як жа не ведаць, трэба ведаць... Але гэта пасля, а цяпер...

Гадзіннік масіўны, фарба на ім аблупілася, ды і сам корпус патрэскаўся. Не адзін жа дзесятак гадоў гадзінніку. Наколькі запомніў Стасік, карыстаўся ім не толькі яго дзед, а і прадзед. І, от дзіва, цікае сабе, хоць бы што! Ніякага супынку.

Хлопчык прыўзняўся, спрабуючы дацягнуцца рукамі да цыферблата. Аднак — дзе там! Высока вісіць гадзіннік. Цік-так, цік-так, цік-так. І нечакана: «Бом-бом-бом!» Стасік ажно падскочыў. Адбегся, спыніўся збоку. Так заўсёды: удары адлічвае, а каб зайграць... Мабыць, і сапраўды трэба паспрабаваць дабрацца сюды ноччу. Ка-

нечне, страшна будзе, але нічога не зробіш.

Паўдня, які застаўся, Стасік блукаў па палацы, як сам не свой. Усё ніякага прыстанішча не знаходзіў. Нават да фартэпіяна не падышоў, калі маці пачала нешта іграць па просьбе дзядзькі. Не да музыкі цяпер было Стасіку. Ён з нецяпненнем чакаў ночы. Нарэшце можна здзейсніць тое, пра што неаднойчы думалася. Ад вячэры і то адмовіўся.

— Ці не захварэў? — занепакоілася маці, мацаючы Стасікаў лоб.

— Стаміўся проста! — бацька, як звычайна, на ўсё глядзеў прасцей. — Хай спаць ідзе.

Стасіку толькі гэта і трэба. Сказаўшы ўсім: «Дабранач», ён пайшоў у пакой, дзе заўсёды спаў па прыездзе да дзядзькі. Распрануўся, лёг ва ўтульную, цёплую пасцель. Павекі самі сабой пачалі закрывацца, але хлопчык не паддаваўся дрымоце. Варочаўся з боку набок, падымаўся, садзіўся на краі ложка.

Нарэшце прыцемкі згусціліся. Хутка і поўнач, гэта ж не зіма, а лета, надвячорак адразу пераходзіць у ноч. Асцярожна ступаючы, каб, барані божа, не пачулі мама з татам, якія спалі ў суседнім пакоі, Стасік накіраваўся да гадзінніка. Стараўся не глядзець на сцены, бо партрэты на іх у гэты момант нагадвалі дзіўных істот, што стаіліся ў цемры. Толькі наперад. Яшчэ адзін крок, другі і...

Што гэта? Чароўныя гукі выплывалі з гадзінніка і напаўнялі пакой. Перазвоньваліся, зліваліся ў мелодыю, якой Стасік дагэтуль ніколі не чуў. Як зачараваны, стаяў ён прысланіўшыся да сцяны, забыўшыся на ўсе страхі. Утрох былі яны ў гэты момант. Летняя ноч, што ахутала зямлю. Дзіўны перазвон гадзінніка, які нагадваў гучанне невядомага дагэтуль музычнага інструмента. І Стасік Манюшка, будучы вядомы польскі кампазітар і дырыжор Манюшка, народжаны на гэтай самай, беларускай зямлі.

Гэтаксама нечакана, як з'явілася, мелодыя знікла. Цішыня стала такая, што, здавалася, у вушах звінела. Стасік схамянуўся, успомніў, як баіцца ноччу быць адзін і барзджэй назад, у цёплую пасцель. Сон прыйшоў хутка, ледзь хлопчык крануўся шчакой падушкі. І снілася Стасіку, што ён стаў вялікім, дарослым. І ўжо не дома, на матчыным фартэпіяна іграе, а выступае на канцэрце.

Раніцой, калі ў пакой завітала маці, Стасік не ўтрымаўся, пра ўсё раскажаў. І пра тое, як прабіраўся апоўначы, каб паслухаць дзіўную мелодыю гадзінніка. І пра

сон, што прыйшоў пасля неспадзеўкі. Расказаў і выпаліў:

— Музыкантам хачу быць!

— Будзеш, сыноч, будзеш, — адказала маці, хутчэй за ўсё па звычцы, але па вяртанні дахаты не забыла гэтую гаворку з сынам, пераказала мужу. Чэслаў Станіслававіч уважліва выслухаў яе:

— Магчыма, і будзе... А што, дарагая Альжбэта, час падумаць аб Стасевай адукацыі... Канечне, хатнія заняткі нямала даюць, але трэба шукаць і нешта больш пэўнае.

Калі Стасіку споўнілася восем гадоў, бацькі паслалі яго на вучобу ў Варшаву. На доўгія месяцы хлопчык быў прадастаўлены самому сабе і толькі на канікулы завітваў у родныя мясціны. Прасцей стала, калі сям'я Манюшкаў у 1831 годзе пераехала на сталае жыхарства ў Мінск. Стась паступіў у мясцовую гімназію, дзе ўрокі музыкі яму даваў Дамінік Стафановіч. Яму С. Манюшка застаўся ўдзячны на ўсё жыццё: Прынамсі, у 1856 годзе, вяртаючыся ў гады маленства і юнацтва, ён прыгадваў: «Выкладчыкамі фартэпіянай музыкі былі: у вёсцы — мая маці, у Варшаве — слаўны арганіст Фрэер, у Мінску — той бясцэнны Дамінік Стафановіч».

Шмат дала С. Манюшку і тая па-сапраўднаму творчая атмасфера, якая панавала ў іхнім доме. У Манюшкаў пастаянна бывалі лепшыя прадстаўнікі мінскай інтэлігенцыі — мастакі Валянцін Ваньковіч, Ян Дамель, музыкант Пётр Карафа-Корбут. І, канечне ж, частым госцем стаў Дамінік Стафановіч. Абмяркоўвалі пытанні творчага жыцця, спрачаліся, шмат музыцыравалі. Не быў у баку ад гэтых канцэртаў і Стась.

Усё болей відавочным становілася, што ён мае немалыя музычныя задаткі. Ужо ў пятнаццацігадовым узросце напісаў сваю першую оперу — камедыю «Канторшчыкі». Ёсць, праўда, меркаванні, што ў гэтым свайму вучню шмат дапамог Д. Стафановіч. Але калі і было патаемнае сааўтарства, дык гэта не змяншае таленту юнака. У тым жа 1834 годзе оперу паставілі мінскія аматары — спевакі і музыканты.

Вучобу С. Манюшка працягваў у Вільні, а потым у Берлінскай музычнай акадэміі, пасля заканчэння якой зноў вярнуўся ў Вільню, каб ажаніцца з Аляксандрай Мюлер. Знаёмства з дзяўчынай перарасло ў каханне, і маладыя людзі вырашылі звязаць свае лёсы. Адзін за адным нарадзіліся тры сыны. Сродкаў не хапала, таму даводзілася падзарабляць хатнімі ўрокамі, а ў выхадныя

дні іграць на аргане ў касцёле святога Яна. Часу на творчую працу заставалася мала, але С. Манюшка выкарыстоўваў кожную вольную хвіліну. Ды і позняй ноччу заседжваўся за нотнымі аркушамі, паціху, каб не разбудзіць жонку з дзецьмі, апрабоўваючы напісанае на фартэпіяна.

У жанрах сябе не абмяжоўваў. Паспрабаваў узяцца за аперэту. Адну напісаў, другую... З'явіліся раманы, кантаты... Зацікавіла драма Анісе «Каспер Хаўзер», і ён паклаў гэты твор на музыку. Са спектаклем па ім прыехала ў Мінск вандроўная трупa немца Шмідткопфа. Ужо на месцы калектыў узяўся за пастаноўку аперэты С. Манюшкі «Латарэя». Гледачы па вартасцях ацанілі новы спектакль, імпанавала ім і тое, што аўтар музыкі свой, родам з-пад Мінска.

С. Манюшку пастаянна цягнула ў Мінск. Выкарыстоўваў любую магчымасць, каб сустрэцца з даўнімі сябрамі. Часта завітваў і ва Убель — маёнтак перайшоў яму ў спадчыну. З'явіліся ў Станіслава Чэслававіча і новыя сябры. Усё цяснейшымі становіліся стасункі з В. Дунінам-Марцінкевічам. Сяброўства прывяло і да творчых кантактаў. Першым вынікам іх стала камічная опера «Рэкруцкі набор».

Прэм'ера не прымусіла сябе чакаць. Якраз у верасні 1841 года ў Мінск прыехаў новы генерал-губернатар Мірковіч. З гэтага выпадку былі наладжаны ўрачыстасці. У час іх паказваліся спектаклі. «Рэкруцкі набор» у праграме ішоў апошнім. Ігра самадзейных актёраў, сярод якіх выканаўцам адной з роляў быў сам аўтар лібрэта, прысутным спадабалася. Тым самым яны адкрылі для сябе і новага паэта: В. Дунін-Марцінкевіч, нягледзячы на тое, што меў ужо даволі паважаны ўзрост (С. Манюшку на той час споўнілася ўсяго 22 гады), вынес на глядацкі суд першую пробу свайго п'яра.

У пэўнай ступені спрабаваў уласны голас і С. Манюшка. Пакуль яшчэ ён не асмельваўся цалкам пакласціся на ўласныя сілы. Музыку да «Рэкруцкага набору» пісаў разам з мінскім настаўнікам і скрыпачом Канстанцінам Кржыжаноўскім. У сааўтарстве (з тым самым К. Кржыжаноўскім, а таксама з вядомым дырыжорам тэатральнага аркестра Вікенціем Стафановічам, братам Д. Стафановіча) нарадзіліся яшчэ тры камедыйныя оперы на лібрэта Д. Дуніна-Марцінкевіча «Спаборніцтва музыкаў», «Чарадзеяная вада» і «Вясковая ідылія», што ўвайшла ў гісторыю беларускай музыкі пад назвай «Сялянка». Як

мяркуе А. Мальдзіс, яна з'явілася ў 1844 годзе. Лібрэта пісалася адначасова на двух мовах. Сяляне ў творы размаўлялі па-беларуску, паны — па-польску. Аднак тым самым дасягалася яшчэ большая праўдзівасць, на сцэне ўсё было, як у жыцці.

Такое радаснае пачуццё перажывалі і тыя, хто 9 лютага 1852 года прыйшоў у Мінску на прэм'еру. Пастаноўшчыкі рыхтаваліся да яе, як да свята. У друкарні былі загадзя заказаны афішы, мастак Адам Шэмеш своечасова зрабіў неабходныя дэкарацыі. Як кажуць, на сёмым небе знаходзіў ад радасці В. Дунін-Марцінкевіч. На прэм'еру ён прывёз сялянскі хор са свайго маёнтка. Сам жа выконваў ролю войта Навума.

Загучалі са сцэны народныя песні, пачулася мясцовая гаворка. З хваляваннем перажывалі ўсе за герояў — простую дзяўчыну Юлю і паніча Лятальскага, бышчам сваё, успрымалі каханне Юлі, на шляху якога неспадзявана ўзнікла столькі перашкод. Закраналіся ў спектаклі і сацыяльныя матывы. Адзін з персанажаў Навум Прыгаворка (а пад гэтым псеўданімам нарадзіліся і першыя творы В. Дуніна-Марцінкевіча) не проста скардзіўся на ўласны лёс, з болей заклікаў: людцы, добрыя, глядзіце, што гэта на свеце робіцца, як чалавеку-працаўніку, чалавеку-сейбіту цяжка даводзіцца.

Няўмольны час жорстка абышоўся з операй «Сялянка». Калі само лібрэта можна прачытаць, ці не ў кожным зборніку твораў В. Дуніна-Марцінкевіча, дык партытуры не пашанцавала. Яна ці пакуль што не знойдзена, ці зусім згубілася. А. Мальдзіс адшукаў толькі запіс музыкі дзвюх арыў. Ды і ці дадуць поспех далейшыя росшукі? Не будзем забываць, што ўлады адразу спектакль забаранілі, хоць і адбылося яшчэ некалькі пастановак — у Слуцку, Нясвіжы, Віцебску, Бабруйску і Глуску. Гэткі ж лёс і ў іншых камічных опер С. Манюшкі. Але даследчыкі не страчваюць надзеі на лепшае. Дзякуючы польскаму музыказнаўцу У. Пожняку знайшлася партытура «Рэкруцкага набора».

Не забываў С. Манюшка пра сваю малую радзіму. Вабіла яго зямля маляўнічая, песенная. А песні ён любіў. Яшчэ як любіў! З тых самых радасных часін, калі бег з Убаля насустрач вясковым дзяўчатам і жанкам, якія вярталіся са жніва. Любіў, таму і імкнуўся прапагандаваць беларускія народныя мелодыі. Асобныя ўключаў у оперы, аперэты, іншыя тэксты сам клаў на музыку. Як беларускія, так і польскія.

Справа ў тым, што С. Манюшка наладзіў кантакты з вядомым паэтам і фалькларыстам Янам Чачотам. Той жа шмат запісваў лепшых узораў вусна-паэтычнай творчасці. Аднак арыгіналамі не абмяжоўваўся, асобныя перакладаў на польскую мову. Калі яны трапілі да С. Манюшкі, той са здзіўленнем заўважыў, што нешта падобнае ўжо чуў у маленстве. Хіба што назіраліся некаторыя разыходжанні ў тэксце.

Працавалася плённа. Калі пісаў музыку да «Дубравы», «Зязюлі», «Сіраты», «Пералётнай птушкі» і іншых твораў, уяўляў сябе не ў Вільні, дзе на той час жыў, а ў родным Убелі.

Песня за песняй... Усяго дзевятнаццаць твораў, якія аб'ядналіся ў цыкл «Песні прынёманскіх вёсак». За некалькі тыдняў з'явіліся яны, пачынаючы са снежня 1844 года, калі тэксты прыйшлі ад Я. Чачота. Найбольш удаліся дзве з іх — «Кум і кума» і «Папрадуха». Менавіта ў іх С. Манюшка засведчыў сябе цудоўным знаўцам душы і побыта беларусаў. Бадай, лепей пра «Папрадуху» і не скажаш, як гэта зрабіў А. Мальдзіс: «Слухаеш акампанент — і, здаецца, чуеш, як у сялянскай хаце вуркоча калаўрот, бачыш, як папрадуха выцягвае з кудзелі доўгую доўгую нітку...»

Таму С. Манюшка і ўзнавіў усё гэтак дакладна, крапальна, што неаднойчы і сам становіўся відавочцам працы папрадухі. Бываючы ў беларускіх вёсках (пасля Убеля бацькі яго жылі ў Радкаўшчыне каля Смілавіч), часам прасіў знаёмых ці ў хату сялянскую зайсці, ці ля карчмы спыніцца. Каб пачуць, як спяваюць, веселяцца людзі, забываючы пра гаркоту жыцця. А колькі ўражанняў атрымаў С. Манюшка, калі не адзін дзень правёў з прытагонімі, падарожнічаючы па Вільні і Нёману?! Ды і бацька, ведаючы сынаву любоў да народнай творчасці, прысылаў яму апісанні беларускіх танцаў, тэксты малавядомых песень.

І ўсё ж галоўнае прызвание С. Манюшкі было ў вялікіх музычных жанрах, сярод якіх ён на першае месца ставіў оперу. Тым творам, што прынёс кампазітару сапраўднае прызвание, стала «Галька» — першая польская нацыянальная опера. Закончаны твор быў у 1847 годзе (лібрэта маладога на той час паэта Уладзімежа Вольскага).

«Прэм'ера прайшла 1 студзеня 1848 года, пастаноўку ажыццявілі самадзейныя актёры Вільні. Але С. Манюш-

ку абавязкова хацелася ўбачыць оперу на прафесійнай сцэне. Ён паслаў партытуру ў варшаўскі тэатр. Не паспелі там, як след, пазнаёміцца з творам, а ўжо ўмяшалася цэнзура. Як і заўсёды бывала ў падобных выпадках, пільныя літаратурныя «шпікі» напалохаліся, што аўтар выступае супраць сацыяльнага прыгнёту. Таму прэм'ера ў варшаўскім оперным тэатры запазнілася на цэлых дзесяць гадоў.

Як чакаў яе С. Манюшка, як быў упэўнены, што менавіта «Галька» азнамянуе сабой новы паварот у яго творчай біяграфіі! І не памыліўся. Першы спектакль прайшоў пры перапоўненай зале. Другі — таксама. Дваццаць паказаў з нязменным аншлагам! Імя С. Манюшкі гучала на вуснах кожнага свядомага паляка. Нацыя абудзілася, панаваму зірнула на самую сябе. І дапамог зрабіць гэта сын беларускай зямлі.

У 1858 годзе С. Манюшку прапанавалі пасаду дырыжора варшаўскага опернага тэатра. Ён згадзіўся, але на першым плане была творчая праца. Ніколі дасюль яму так лёгка не давалася музыка! Адна за адной з'яўляліся оперы — «Плытагон», «Графіня», «Вербум нобіле», а 28 верасня 1865 года ў тым жа оперным тэатры прайшла прэм'ера «Страшнага двара». І тагачасная крытыка, і цяперашнія даследчыкі па праву лічаць гэтую оперу вяршыняй творчасці С. Манюшкі.

У час, калі ўся Польшча знаходзілася яшчэ ў жалобе пасля жорсткага падаўлення паўстання 1863 года, С. Манюшка асмеліўся напісаць твор мілагучны, жартаўлівы... Здавалася б, такі падыход зусім не сумяшчальны са азмрочанымі нацыянальнымі пачуццямі. Ды С. Манюшка не быў бы С. Манюшкам, калі б адразу, як кажуць, раскрыў свае карты. Абышоў ён цэнзуру, яшчэ як абышоў! Падтэкстава, завулявана выказаў любоў да Радзімы. Гэта ўсе адчулі ў зале, калі адзін з персанажаў пачаў аплакваць сваю памерлую маці. І родную маці, і маці — Радзіму. Прыгнечаную, занядбаную.

Адначасова ў «Страшным двары» ўбачылася глядачам і Радзіма, здатная яшчэ ўстаць з каленяў. Гэтую прагу да свабоды, незалежнасці С. Манюшка перадаў мелодыйнай бадзёрай, узнёслай мазуркі. Не ўсё яшчэ страчана, ёсць гора, аднак, жыве і надзея, спадзяванне.

А ў паланезе ў трэцім акце пачуліся дзіўныя перазвоны. Магчыма, і не ўсе звярнулі на іх увагу, сочачы за асноўным дзеяннем. Далёка не кожнаму яны маглі сказаць

нешта адметнае. Ды колькі гаварылі яны сэрцу самога кампазітара? С. Манюшка знаходзіўся ў партэры, а ў думках быў зусім не ў Варшаве. І не сталым чалавекам, да якога прыйшло ўсенароднае прызнанне, бачыў сябе ён, а тым дапытлівым хлапчуком, што ноччу цішком прабіраўся ў пакой, каб пачуць таямнічыя гукі дзядзькавага гадзінніка. Тая мелодыя гэтак запала яму ў сэрца, што арганічна ўлілася і ў паланез...

Слава радавала, а будні засмучалі. Паразумення з цензурай па-ранейшаму не было. С. Манюшка не мог пісаць насуперак уласным поглядам, а тая ва ўсім бачыла крамольнасць. Ды і сам талент рэч вельмі загадкавая. Не кожнаму ўдаецца пасля трыумфу ўзняцца вышэй, ці, прынамсі, утрымацца на ўжо ўзнятай вяршыні. Так сталася і з ім. Оперы «Парый», «Бэата» не атрымаліся. Немагчыма паверыць, што пісаліся яны тым самым С. Манюшкам, які быў аўтарам «Галькі», «Страшнага двара».

Ён і сам перажываў творчыя няўдачы. Са звыклай каляіны выбівалі і звычайныя будзённыя непаразуменні. У каго іх, праўда, няма, але ж натура С. Манюшкі была такой уражлівай... А тут яшчэ даведаўся, што памёр бацька. Здароўем увогуле пахваліцца не мог...

4 чэрвеня 1872 года яго сэрца, сэрца выдатнага польскага кампазітара і слаўнага сына беларускай зямлі, раптоўна спынілася. Упаў на лесвічнай пляцоўцы свайго дома, калі вяртаўся з прагулкі.

Кім быў С. Манюшка для беларусаў і кім ён з'яўляецца для нас сёння, яскрава бачна з надпіса на адной з жалобных стужак, пакладзеных на яго магілу ў час пахавання: «Станіславу Манюшку, сыну беларускай зямлі. Сіратой плача яна над гэтай труною».

Плакала тады, а цяпер ганарыцца. Яшчэ ў 1919 годзе ў Мінску рабіліся захады, каб паставіць оперу «Галька» (лібрэта пераклаў Я. Купала). Задума гэтая была ажыццёўлена на сцэне тэатра оперы і балета Беларусі ў 1955 годзе. Яшчэ раней, у 1952 годзе, аматары опернага мастацтва маглі пазнаёміцца ў гэтым тэатры са «Страшным дваром». Лібрэта пераўвасобіў па-беларуску М. Танк. Дарэчы, гэтая першая пастаноўка знакамітага твора С. Манюшкі на тэрыторыі былога Савецкага Саюза...

Не захаваўся фальварак Убель, гэтулькі ж часу мінула! Толькі вялікая ўпадзіна дазваляе знайсці месца колішняга калодзежа, ды, прыгледзеўшыся, можна здагадацца дзе некалі стаяў дом Манюшкаў. На месцы пад-

мурка, печаж бачацца маленькія ўзгоркі. Але прырода спяшаецца і іх схаваж ад дакучлівага людскога вока. Упрытык падступаюць кусты бэзу і шыпыны, а саму паляну ў абдымку ўзялі ліпы, ясені, бярозы...

Адна старая таполя, амаль зусім засохлая, засталася з часоў, калі па гэтай зямлі хадзіў С. Манюшка. Ды прамавугольны, з шэрай вапны абеліск нагадвае на беларускай і польскай мовах, што ён нарадзіўся ў тутэйшых мясцінах. А яшчэ пра знакамітага земляка расказваюць экспанаты музея Валмянскай васьмігадовай школы — унікальнага ў сваім родзе, бо падобнага збору матэрыялаў пра жыццё і творчасць С. Манюшкі няма нават у Польшчы. Ідэю адкрыцця яго падказалі самі палякі, у прыватнасці, музыказнаўца Мар'ян Фукс, а план экспазіцыі распрацавалі беларускія пісьменнікі-навукоўцы Генадзь Кахановскі і Уладзімір Конан.

...На вясновым небе бачыцца клін. Узіраюся пільней — так і ёсць — журавы! Адразу згадваюцца радкі з верша-песні Алеся Ставера: «Жураўлі на Палессе ляцяць». Вяртаюцца птушкі з выраю, вяртаюцца туды, дзе іх гнёзды, дзе пастаяннае прыстанішча. Так назаўсёды з бацькоўскай зямлёй і Станіслаў Манюшка.

ШЧАСЦЕ — ІЛЮСТРАВАЦЬ КЛАСІКУ

Міхаіл Башылаў

Ён быў таленавіты ва ўсім і адукаваны выдатна; разбіраўся ў многіх навукah; ведаў некалькі моў, жывапіс, скульптуру, архітэкттуру, разьбу па дрэве; іграў на раялі, што пажадаеце, чытаў, як ноты, кнігу; цудоўна спяваў; і да ўсяго гэтага быў далікатны, добры і сумленны чалавек.

Леў Жамчужнікаў

У пачатку 1866 года Леў Талстой нечакана захварэў скульптурай. Зразумела, не проста як відам мастацтва. Любоў да прыгожага ў яго душы жыла здаўна і не адной літаратурай, як вядома, цікавіўся ён. Прывабіла Льва Мікалаевіча сама лепка, як працэс творчы. І да таго прыцягнула ўвагу, што вырашыў авалодаць яе сакрэтамі. Як заўсёды бывала з ім, калі за нешта вырашыў узяцца, на доўга пачатак справы не адкладваў. Прынамсі, у лісце паэту А. Фету, напісаным паміж 10—20 мая гэтага ж года, ён прызнаваўся: «Я ў цяперашняе знаходжанне ў Маскве пачаў вучыцца скульптуры. Мастаком я не буду, але заняткі гэты ўжо даў мне шмат прыемнага і павучальнага».

Аб гэтым успамінаў ў сваёй кнізе «Маё жыццё дома і ў Яснай Паляне» і Таццяна Кузмінская, малодшая сястра Соф'і Андрэеўны Талстой (дзявочае прозвішча іх, як вядома, Берс): «Зусім нечакана Леў Мікалаевіч, наведваючы школу жывапісу і скульптуры на Мясніцкай, захапіўся скульптурай». І робіць удакладненне: «У той час дырэктарам (на самой справе інспектарам — А. М.) школы быў Міхаіл Сяргеевіч Башылаў, стрыечны брат маёй маці», не прамінаючы выпадку ахарактарызаваць Башылава, як асобу таленавітую і далёка неардынарную: «Гэта быў чалавек надзіва арыгінальны. Я вельмі любіла яго... Ён быў адораны талентамі, ці, хутчэй за ўсё, здольнасцямі».

— Дзядзька Міша, праспявай што-небудзь, — прыставада я да яго.

І ён спяваў прыемным, моцным барытонам старадаўня рамансы Даргамыжскага, графа Віельгорскага і іншых, і калі словы былі пяшчотныя, як у рамансе Віельгорскага:

Любила я твои глаза,
Когда их радость озаряла...

Я глядзела на яго, і яго велізарны рот, нос, усё складвалася, звужалася, і выходзіла нешта прыемнае і гарманічнае з яго велізарнай пашчы».

Як бачна з гэтых жа ўсмамінаў, Башылаў належаў да людзей, якія аддаюць сябе мастацтву цалкам, без астатку, становяцца апантана ўлюбёнымі ў яго. Ды так, што не звяртаюць ніякай увагі на побыт. Ён падабаецца ім проста звычайнымі «дробязямі» жыцця. У Башылава «была багатая спадчына (Т. Кузмінская мае на ўвазе бацькаў маёнтак — А. М.); ён не ўмеў захаваць яе, ставячы на першае месца мастацтва, чым вясковы дабрабыт, і ўсё паступова знікла з яго рук».

Несумненна, што зусім не сваяцкія адносіны паслужылі прычынай творчых кантактаў Талстога з Башылавым. А менавіта гэтая яго самаахвярнасць у імя прыгожага, дасканаллага зблізіла і іх, а ў Льва Мікалаевіча выявіла новыя грані таленту: «Ён стаў у школе займацца скульптурай з вядомым мастаком Рамазанавым, вылепіў з чырвонай гліны невялікага каня. Я, як цяпер, бачу гэтага каня; атрымаўся ён вельмі неблагім. Леў Мікалаевіч спрабаваў яшчэ ляпіць бюст Соні, але гэта ў яго не атрымлівалася, і Рамазанаў усё пераконваў:

— Бюсты адразу не атрымліваюцца, у асабліваасці падабенства».

...Міхаіл Башылаў, у якога ўрокі лепкі браў сам Леў Талстой, — наш зямляк. Праўда, у дванаццацітомнай энцыклапедыі пра М. Башылава звесткі марна шукаць, а вось у «ЭлімБеле» пра яго ўжо ёсць адпаведны артыкул. І з'явіўся ён дзякуючы Генадзю Кісялёву, які першы ў рэспубліцы падрабязна расказаў пра жыццёвы і творчы шлях М. Башылава, змясціўшы яшчэ ў 1974 годзе (№ 1) на старонках тагачаснага бюлетэня «Помнікі гісторыі і культуры Беларусі» артыкул «Ілюстратар мастацкай класікі». Праўда, тады Г. Кісялёў яшчэ не мог дакладна сказаць, дзе нарадзіўся М. Башылаў і толькі далейшыя розшукі прынеслі яму доўгачаканы плён.

Радзіма Міхаіла Башылава — Жлобіншчына. Нарадзіўся ён 3 студзеня 1821 года ў колішнім маёнтку Пірэвічы тагачаснага Рагачоўскага павета (знаходзіўся хутчэй за ўсё ў ваколіцах вёсак Наспы і Пірэвічы, што ў Жлобінскім раёне. Дарэчы, фальварак Наспінскі імператар Павел I у свой час падарыў сапраўднаму стацкаму саветніку, обер-пракурору Аляксандру Башылаву, дзеду будучага мастака. У яго было трое сыноў — Аляксандр, Іван і Сяргей. Сяргею, бацьку М. Башылава, і дасталіся Пірэвічы.

Сям'я Башылавых належала да тых прадстаўнікоў паспраўднаму народнай ітэлігенцыі, якія, нягледзячы на адарванасць ад вялікіх цэнтраў, сталіцы, былі людзьмі высокаадукаванымі, а ў іх маёнтках бурліла паўнакроўнае культурнае і духоўнае жыццё. Башылавы мелі багатую бібліятэку (захаваўся малюнак, выкананы васемнаццацігадовым М. Башылавым, на якім адлюстраваны яго бацька з кнігай у руках), наймалі для выхавання сына настаўнікаў, губернераў. Часта бывалі ў іх сябры, людзі, блізкія да літаратуры, мастацтва. Самі яны, як правіла, нічога не пісалі, не стваралі, ды валодалі не менш важнымі якасцямі — здатнасцю схіляцца перад прыгожым, захоўваць павагу да яго.

Верагодней за ўсё, Сяргей Аляксандравіч наняў для сына і настаўніка малявання, таму што белы аркуш ватману зачараваў хлопчыка ўжо недзе ў адзінаццаці-трынаццацігадовым узросце. Тады ён і зрабіў свае першыя малюнкi. Аб гэтым, дарэчы, згадвае ў сваіх успамінах унук мастака Д. Галанін.

Маляванне, бадай, прадвызначыла ў нечым і асабісты лёс М. Башылава. Яго дзядзька Іван Аляксандравіч Башылаў захаваўся ў сваю прыгонную. Пачуцці былі вельмі моцныя, бо хоць і жыў з ёй не афіцыйна, без шлюбу, але чатыром дзецям, якія насілі прозвішча маці, даў добрую адукацыю. У прыватнасці, дачка М. Башылава Марыя Бяленка няблага малявала, цаніла літаратуру, свабодна размаўляла па-французску. З першых жа эскізаў, зробленых Мішам Башылавым, узнікла ў яго і прывязанасць да стрыечнай сястры, што ў сталым узросце перарасла ў каханне. М. Башылаў і М. Бяленка пажаніліся.

Аднак адбылося гэта пазней, а спачатку М. Башылаў хацеў атрымаць вышэйшую адукацыю. У 1840 годзе першая самастойная жыццёвая дарога прывяла яго ў Харкаўскі ўніверсітэт, дзе юнак зблізіўся з прагрэсіўна на-

строеной моладдзю. Праз тры гады ў мясцовым альманаху «Молодык» ён змясціў свае малюнкi, у тым ліку і партрэты ўкраінскіх пісьменнікаў Р. Кветкі-Аснаўяненкі і І. Катлярэўскага.

Выбраў для публікацыі менавіта гэтае выданне невыпадкова. Сказалася блізкасць поглядаў з выдаўцамі, а таксама тое, што з гэтым часопісам супрацоўнічаў яго сваяк па маці ўкраінскі мастак-аматар Якаў дэ Бальмен. Ён таксама любіў літаратуру, сябраваў з Тарасам Шаўчэнкам. Калі ў 1845 годзе Я. дэ Бальмен загінуў на Каўказе, паэт прысвяціў яму верш «Каўказ».

Дзякуючы Я. дэ Бальмену, М. Башылаў неўзабаве пачаў ілюстраваць рукапісны зборнік Т. Шаўчэнкі, напісаны лацінкай. Змест яго складалі творы «Кабзара» выдання 1840 года і паэмы «Гайдамакі» і «Гамалія», што выходзілі ў 1841—1844 гадах. Над афармленнем кніжкі працавалі ўдвух, пры тым кожны рабіў па 39 ілюстрацый. М. Башылаў ілюстраваў шэраг малюнкаў, заставак, сюжэтных загаловаў літар. Найбольш прывабіла М. Башылава паэма «Тарасова ноч». Нават намалюваў аўтара разам з яго героямі.

Паколькі дагэтуль творы Т. Шаўчэнкі ніколі не ілюстраваліся, М. Башылаву суджана было стаць першым яго ілюстратарам. Важна тое, што ён надзіва творча паставіўся да паэзіі ўкраінскага кабзара, адчуў сам дух яе. Гэта было нават не ілюстраванне ў традыцыйным разуменні гэтага слова, а мастакоўскае ўжыванне ў вобразы, якія сталі блізкімі і дарагімі афармляльніку.

Наколькі М. Башылаў жыў паэзіяй Т. Шаўчэнкі, як мог ён глядзець на свет вачыма класіка нацыянальнай культуры, красамоўна сведчыць такі факт. На працягу многіх гадоў гісторыкі мастацтва лічылі, што карціна «Вечар» (другая назва «Від з ветраком») належыць Т. Шаўчэнку. І на самой справе на палатне ўгадваецца яго стыль у адлюстраванні вечара ў сяле Лінавіца на Чарнігаўшчыне, дзе знаходзіўся маёнтак дэ Бальменаў. Але, як аказалася, «Вечар» маляваў М. Башылаў. Пры пільным разглядванні твора можна заўважыць на ім літары «М. Б.», напістаныя чырвонай фарбай.

Ці быў М. Башылаў асабіста знаёмы з Т. Шаўчэнкам? Калі верыць самому паэту — гэтая сустрэча так і не адбылася. Так, 21 красавіка 1847 года, арыштаваны за ўдзел у кірыла-мефодзіеўскім таварыстве, Т. Шаўчэнка даў у ІІ аддзяленні такія паказанні: «Ілюстраваў мае

творы граф Якаў дэ Бальмен, які служыў ад'ютантам у аднаго з карпусных генералаў і забіты на Каўказе ў 1845 годзе, і нехта Башылаў. З першым я бачыўся адзін раз, а другога зусім не ведаю».

Як быццам, ніякія каментарыі тут не патрэбны. Але ж у падобным сцвярдженні хутчэй за ўсё выяўляецца жаданне Т. Шаўчэнкі адцягнуць падазрэнні ад М. Башылава, даць магчымасць яму працаваць і далей спакойна. Тым больш што кабзар вельмі даражыў вернутым яму ў 1845 годзе рукапісу з ілюстрацыямі. М. Башылаў жа, у сваю чаргу, працягваў жыць пад уплывам паэзіі Т. Шаўчэнкі. Пад уражаннем паэмы «Наймічка» намаляваў карціны «Тры пакаленні» і «Наймічка». І на гэты раз стаў свайго роду першапраходцам. Да М. Башылава яшчэ ніхто з мастакоў не пісаў палотнаў на сюжэты шаўчэнкаўскіх твораў.

...Здавалася б, прызвание М. Башылавым было знойдзена. Тым не менш, у яго жыцці пакуль што было яшчэ шмат няпэўнасці. Не мог ён ніяк знайсці нейкае пастаяннае прыстанішча. Закончыў універсітэт, неаднойчы наведваўся ў Пірэвічы, прыкладна ў 1848 годзе апынуўся ў Маскве, служыў перакладчыкам у архіве міністэрства замежных спраў. Гняло, бадай, тое, што спецыяльнай мастацкай адукацыі не меў. Пачаў наведваць, як вольны слухач, заняткі ў Маскоўскім вучылішчы жывапісу і скульптуры.

І тут прыйшла непрыемная навіна. Захварэў бацька, пры тым цяжка. Апошнія сустрэчы з ім аднак сталі і пачаткам сапраўднага кахання да М. Бяленкі. З жаніцьбай, праўда, давялося пачакаць, бо Сяргей Аляксандравіч працівіўся іх збліжэнню.

Раслі і даўгі. Сказваліся частыя паездкі з месца на месца, ды і заробку добрага не меў. Таму пасля смерці бацькі М. Башылаў маёнтак прадаў, каб выплаціць даўгі. Ды і не вельмі задумваўся, што будзе далей, бо прыйшло сямейнае шчасце, заўсёды побач была любая Марыя Бяленка, якая нарэшце стала жонкай.

Шмат дало і знаёмства з мастаком Львом Жамчужніковым. Сустрэліся яны ў маёнтку дэ Бальменаў. Сустрэліся і пасябравалі. Жамчужнікаў па сутнасці першым прафесійна ацаніў талент М. Башылава. Уразіла яго карціна «Прышло пісьмо ад сына». Адразу прапанаваў паслаць твор у Акадэмію мастацтваў у Пецябург. Прапанава для М. Башылава была нечаканай, але пярэчыць новаму

сябру не стаў. Як высветлілася, Л. Жамчужнікаў у вартасцях карціны не памыліўся. Яна атрымала ў 1854 годзе сярэбраны медаль.

Гэта ўжо па-сапраўднаму акрыліла М. Башылава, яму хацелася яшчэ больш працаваць, але так, каб мастацтвам займацца не ад выпадку да выпадку, а пастаянна. Ды толькі і цяпер крокі да ажыццяўлення мары былі нялёгкімі. Паспрабаваў у 1859 годзе адкрыць пры Кіеўскім універсітэце вячэрнія рысавальныя класы, але папрацавалі яны ўсяго адну зіму: не хапала сродкаў, аднадумцаў знайсці не здолеў, а што тычыцца гарадскіх улад... Ім жа, канечне, было не да нейкага там М. Башылава і яго творчых задум.

Пашанцавала, калі атрымаў пасаду інспектара ў Маскоўскім вучылішчы жывапісу і скульптуры. Дзесяць гадоў працы дазволілі М. Башылаву раскрыцца не толькі, як таленавітаму мастаку, а і як вопытнаму педагогу. Шмат дбаў, каб бібліятэка пры вучылішчы рэгулярна папаўнялася новымі кнігамі. Асабліваю ўвагу звяртаў на літаратуру рэвалюцыйна-дэмакратычнага кірунку. Імкнуўся падбраць выкладчыкаў, якія б любілі сваю справу. І тэратыкаў неблагіх, а галоўнае — практыкаў.

З іншых патрабаваў, ды і сам актыўна ўдзільнічаў у мастакоўскім жыцці. Друкаваўся ў часопісах «Будильник», «Зритель» выставіў на акадэмічнай выстаўцы карціну «Селянін у бядзе». Але ўсё больш пераконваўся, што яго прызвание ў ілюстрацыях. Хаця некаторы час не хацеў ставіць уласнае прозвішча пад малюнкамі, падпісваўся псеўданімам «М. Пікала». Магчыма чакаў свайго зорнага часу, таго моманту, калі з'явіцца ілюстрацыі, з-за якіх не будзе сорамна глядзець у вочы і калегам, і чытачам. Магчыма... Ды і малюнкi да кнігі «Вулічныя тыпы» другараднага пісьменніка А. Галіцынскага, хоць і былі падпісаны псеўданімам, ужо належалі да сапраўднага мастацтва. Невыпадкава на гэтыя ілюстрацыі звярнуў увагу Д. Пісараў, адзначыў: яны «нагадваюць сабой манеры Гаварні і выкананы вопытнай і майстэрскай рукой». Ацэнка надзіва высокая, калі прыгадаць, што Поль Гаварні быў знакамітым французскім рысавальшчыкам, які тады быў прызнаным аўтарытэтам сярод ілюстратараў мастацкіх твораў.

Што засмучала М. Башылава, дык гэта сама літаратурная аснова. Перачытваючы «Вулічныя тыпы», не мог не адчуваць, наколькі слаба аўтар пранікнуў у псіхалогію

тых, пра каго расказваў. І сапраўды, А. Галіцынскі часцей слізгаў па паверхні, замест таго каб глыбока раскрыць характары персанажаў, спасцігнуць саму іх душу.

А што такое сапраўдная літаратура, М. Башылаў добра ведаў. І, калі пазнаёміўся з камедыяй А. Грыбаедава «Гора ад розуму», адразу адчуў — гэта якраз тое, што яму патрэбна. Ведаў, не сумняваўся: працуючы над гэтым творам ён зможа найбольш поўна раскрыцца як мастак, даўшы сваё тлумачэнне і разуменне яго. Першым зробіць гэта, бо нельга ж прымаць у разлік дзве ілюстрацыі П. Барэля, якія з'явіліся да выдання «Гора ад розуму», што выйшла ў 1858 годзе. Ён жа праілюструе камедыю ўсю, намалюе Скалазуба, Малчаліна, Чацкага, Самусава... Пакажа іх такімі, якімі бачыць. І такімі, якімі ўвайшлі яны ў жыццё дзякуючы таленту А. Грыбаедава.

Лёгка працавалася, аловак бегаў па паперы, выводзячы штрых за штрыхом. Хутка паўставалі выявы персанажаў. І ўсё ж Міхаіл Сяргеевіч не спяшаўся адкладваць гатовы аркуш у бок. Нешта падпраўляў, штосьці сціраў.

Жонка, заходзячы ў яго пакой, а кватэру ім далі пры самым вучылішчы ў так званым «Юшковым доме» (ён быў пабудаваны для маскоўскіх масонаў), мусіла не адну мінуту стаяць моўчкі. Ён нічога не заўважаў вакол сябе, не чуў яе крокаў. Як бы знаходзіўся ў нейкім іншым, аднаму яму зразумелым і такім прывабным свеце. Толькі тады, калі гучала: «Міша» і Марыя Іванаўна ставіла шлянку з чаем, падымаў галаву, ціха прасіў прабачэння за тое, што не заўважыў яе. Аднак з тым, каб адпачыць, катэгарычна не пагаджаўся, пярэчыў:

— Не магу адпачываць, калі так працуецца!

Марыя Іванаўна гэтаксама ціха, як і заходзіла, пакідала пакой. Самотліва садзілася ля акна, раздумна праводзіла не адну мінуту. Непакоілася за здароўе мужа, не першы год хварэе на сухоты горла, а ў сям'і цяпер дзяцей. Як іх на ногі будзе паставіць, калі, не дай божа, што надарыцца. У той жа час і радавалася, што так плённа яму працуецца. Хто-хто, а яна ўмела адрозніць малюнку, выкананыя з душой, ад падробкі пад мастацтва.

Выданне «Гора ад розуму» 1862 года з ілюстрацыямі М. Башылава прынесла нямала радасці аматарам і літаратуры, і мастацтва. Высока ацаніла малюнку і крытыка. Першым, як і трэба было чакаць, адгукнуўся часопіс «Зритель», не прамінуўшы нагадаць, што М. Башылаў яго сталы аўтар. У ілюстрацыях «п. Башылава» рэдакцыя

ўбачыла нават «настаўленне тэатру» пры пастаноўцы паэмы на сцэне. Калі ж ён у сваёй рабоце не звернецца да гэтых ілюстрацый, дык тым самым «засведчыць... сваю поўную безгустоўнасць».

Праз чатыры гады пасля афармлення паэмы «Гора ад розуму» і адбылося збліжэнне М. Башылава з Л. Талстым. Яно супала з пачаткам публікацыі ў часопісе «Руский вестник» рамана «Вайна і мір». Леў Мікалаевіч меркаваў, што неабходна зрабіць прыкладна 60—70 ілюстрацый. Спыніўшы выбар на М. Башылавым, выказаў Міхаілу Сяргеевічу свае пажаданні, а пасля, калі паехаў у Ясную Паляну, неаднаразова дасылаў лісты, у якіх дзяліўся ўражаннямі ад ілюстрацый, атрыманых ад мастака.

Захавалася 11 пісем Л. Талстога да М. Башылава. З іх відаць, наколькі зацікаўлена ставіўся Леў Мікалаевіч да ілюстрацыі рамана і як давяраў мастаку. Калі ўлічыць, што асобныя малюнкi рабіліся па меры з'яўлення адпаведных раздзелаў «Вайны и мира» ў друку, дык няцяжка ўявіць, наколькі плённым было гэтае супрацоўніцтва і на якім даверы яно будавалася. Праўда, гэта не значыць, што Л. Талстой з усім пагаджаўся з М. Башылавым. У гэтым сэнсе характэрны ліст, адпраўлены мастаку 8 снежня 1866 года: «Я адчуваю, што магу быць карысны вам сваімі заўвагамі. Я ўсё-такі ўсіх іх (выдзелена Л. Т.) ведаю больш за вас, і калі-нікалі пустая заўвага навядзе вас на думку. А я буду пісаць з выпадку вашых чарнавых малюнкаў усё, што давядзецца, а вы ўжо выбірайце, што вам патрэбна».

Выказваў Л. Талстой і канкрэтныя пажаданні: «...ці нельга Наташы надаць тып Танічкі Берс?». Жадаючы, каб М. Башылаў падкрэсліў схільнасць П'ера Бязухава да філасофствавання, Леў Мікалаевіч прасіў намаляваць «маршчынку ці шышкі пад брывамі». Пра Элен гаварыў: «...ці нельга зрабіць большыя грудзі» (пластычная прыгажосць формаў — яе самая характэрная рыса)». Адначасова Л. Талстой лічыў патрэбным пацікавіцца, як М. Башылаву ўвогуле працуецца як мастаку: «Як ваша работа — карціна? Дай вам Бог поспеху і задавальнення ў працы — гэта лепшае шчасце». Л. Талстой меў на ўвазе карціну «Селянін у бядзе».

Калі палавіна ілюстрацый М. Башылавым была выканана, малюнкi перадалі ў друкарню Рысса для гравіравання. І трэба было так здарыцца, што ўзнік пажар. Гатовыя драўляныя клішэ з ілюстрацыямі згарэлі. Маг-

чыма, калі б не ўгаворы Л. Талстога спачатку А. Берс (цешчай Льва Мікалаевіча), а пасля А. Пісемскім адказца ад выдання «Вайны і міру» ў мастацкім афармленні, клішэ былі б зноў зроблены, балазе з трыццаці малюнкаў 23 захаваліся (на сённяшні дзень яны захоўваюцца ў маскоўскім музеі пісьменніка). Ды Л. Талстой паслухаўся, асабліва А. Пісемскага, які сцвярджаў, што ілюстрацыі ніколькі не ўзвысяць раман, а наадварот могуць у нечым зменшыць чытацкае ўражанне ад яго.

Як бы там ні было, а М. Башылаў усё ж стаў першым ілюстратарам «Вайны і міру». Першым па-мастакоўску выразна і дэталёва прачытаў ён і «Губернскія нарысы» М. Салтыкова-Шчадрына — малюнкi да іх змяшчаліся ў альбомах «Художественный листок» на працягу 1868—1870 гадоў.

Настаў у біяграфіі мастака самы творчы росквіт, але няўмольны лёс дыктаваў свае правы. Чарговае абвастрэнне хваробы вымусіла яго паехаць на лячэнне ў Тыроль. Ды як ні стараліся ўрачы, уратавацца на гэты раз не ўдалося. М. Башылава не стала 29 лістапада 1870 года. Пахавалі яго там жа, у далечыні ад радзімы, у горным мястэчку Боцан.

Магіла М. Башылава, на жаль, не захавалася. І яшчэ адна несправядлівасць — не засталося для нашчадкаў ніводнага вобліку мастака. Бадай, невыпадкова. Не фатаграфаваліся, не пісаў аўтапартрэтаў, не дазваляў іншым маляваць сябе... Ці не ў тым прычына, што, як успамінаў Л. Жамчужнікаў, М. Башылаў быў «рыжаватым, непрыгожым», «ён стараўся неяк зменшыць велізарнасць свайго росту і горбіўся»?

КАЛІНА — ЯГАДА ГАЮЧАЯ

Апалінар Гараўскі

Зноў я на тых сцежках,
на якіх калісьці
З пастуховай торбай бегаў басанож.
У апошні вырай адлятае лісце
Вераснем апаленых бяроз.

Максім Танк

У кожны свой чарговы прыезд ва Уборкі ён пачынаў заўважаць, што нязменна прыгадваюцца аднойчы чытаных радкі: «И дым Отечества нам сладок и приятен». Не таму, што вельмі любіў паэзію, не мог без яе, як кажуць, і дня пражыць. Прычына была ў іншым. Апалінар Гілярывіч заўсёды гатовы быў схіліць галаву перад кожным талентам, захапіцца яго надзвычайнай празорлівасцю, здатнасцю надзіва арыгінальна выказаць тое, што на душы, бадай, кожнага, але з-за сваёй звыкласці не заўважаецца, застаецца будзённым. У гэтых жа радках Аляксандра Сяргеевіча Грыбаедава ён і ўбачыў, адчуў праяўленне таленту, які нямногім даецца.

Проста, так проста і разам з тым гэтак узрушліва сказана аб любові да матчынай зямлі, да Радзімы. Значыць, і да яго Уборкаў, да ўсёй Мінскай губерні. Да людзей, з якімі ён пастаянна сутыкаецца, наведваючы бацькоўскі маёнтак. Даўно, з маленства палюбіў ён тутэйшую мову, карыстаецца свабодна ёю, як і рускай, калі наведваецца ў сталіцу.

Сяляне гэта хутка заўважылі, хоць спачатку і не хавалі свайго здзіўлення. Адна старая жанчына, нават зрабіўшы паклон пры сустрэчы, перахрысціўшыся, не ўстрымалася, запыталася:

— Чаму ж гэта, панічок, ты па-нашаму мовіш, як быццам і ў горадзе не жыў?

Затрымаўся каля яе Гараўскі, хоць і спяшаўся на

прыроду, пісаць чарговы пейзаж. Не толькі словы здзіўлення ўразілі, спрацавала, так сказаць, і прафесійнае чуццё. Мімаходзь кінуў позірк на стан пажылой сялянкі, затрымаўся на пальцах, сутаргава скручаных, быццам адарваныя карані дрэва.

«Дык гэта ж тыпаж, такі знайсці далёка не кожнаму пашанцуе!» — прамільгнула ў галаве. Адказаў спакойна, разважліва:

— Кажаш, маці, па-вашаму моўлю? — Заўважыў, як жанчына ад гэтага «маці» сумелася, быццам спалохалася, не прывыкла, каб яе гэтак называлі чужыя людзі, тым больш прадстаўнікі панскага роду. Аднак выгляду не падаў, працягваў: «Чаму «па-вашаму»? Па-свойму гавару. Ці ж я не тут нарадзіўся? Не на гэтай зямлі мае карані?»

— Але; але, панічок, — у знак згоды заківала галавой сялянка і заспяшалася: «То я пайду ўжо, у вас жа турботы...»

Перайшла на «вы», каб даць зразумець, наколькі вялікая адлегласць паміж імі, і тым самым у нейкай ступені згладзіць нікавасць, папрасіць прабачэння за «тыканне», што нечакана вырвалася з вуснаў.

— Усяго найлепшага вам, — сказаў на развітанне Гараўскі. — Можа, і сустрэнемся яшчэ...

Апошніх слоў яна ўжо не чула, бо пакрочыла хуценька, адкуль толькі спрыт узяўся. Ды і, па праўдзе кажучы, словы гэтыя Апалінар Гілярыевіч зусім і не жанчыне адрасаваў. Самому сабе па сутнасці гаварыў. Як падцвярджанне думкі, што з цягам часу возьмецца за напісанне карціны, у цэнтры якой пакажа гэтую простую беларускую жанчыну. Але гэта будзе крыху пасля. Пакуль што неабходна завяршыць пачатае.

Некалькі пейзажаў пісаў А. Гараўскі тут, ва Уборках. На палотнах ажывалі краявіды, якія палюбіў і памятаў з маленства. І хоць занатоўваў усё з натуры, відаць, не адзін эцюд мог бы нарадзіцца і ў кабінетнай цішы. Але прывык Апалінар Гілярыевіч да дакладнасці, не мог дазволіць сабе хоць малейшага фальшу.

Асабліва шмат клопатаў дала карціна «Ліпы». Не таму, праўда, што матэрыял «упарціўся», супраціўляўся, не клаўся на палатно. Прычына была ў іншым. Меўся Гараўскі падарыць гэтую работу вядомаму калекцыянеру, збіральніку жывапісу К. Салдаценкаву, які, як і знакіты П. Трацякоў (а з імі абодвума Апалінар Гілярыевіч сябраваў, падтрымліваў самыя цесныя творчыя су-

вязі), нямала прапагандаваў мастацтва сярод народа.

Таму і рабіў шмат накідаў, адмаўляўся ад ужо зробленага, імкнуўся ўсё большай дасканаласці, перапісваў, перапісваў... Сумненнямі, пошукамі дзяліўся з блізкімі. А яшчэ раіўся з П. Трацяковым, пасылаючы яму ліст за лістом. У адным з іх, датаваным 1857 годам, ёсць такія словы: «Цяпер я пішу «Ліпы» для Кузьмы Цярэнцьевіча (Салдаценкава — М. М.). Пачынаючы ад паветра, усё перапісаў нанова. Бо калі я ўбачыў воблакі ў натуры і параўнаў іх са сваёй карцінай, дык у мяне як на цукерачнай паперцы ўсё размалявана. Вырасыў, расчараваны, усё пісаць нанова. І нічога не пашкадую: ні часу, ні турбот, абы толькі атрымалася добра».

Марудна прасоўвалася праца, але прыносіла тое асаблівае задавальненне, якое, відаць, і не заўсёды магчыма словамі выказаць. Вытокі яго знаходзяцца ў нечым невытлумачальным. Здавалася б, і тыя ж карціны «Бераг ракі Свіслач», «У ваколіцах крэпасці Бабруйск», «Вечар» ды і шэраг партрэтаў, зробленых па заказах, павінны былі таксама даваць мастакоўскую асалоду. Пісаліся лёгка, ды і ўзровень прыстойны. Але сам ён добра разумеў, што здатны на большае, чым на простае фатаграфаванне рэчаіснасці. Сказвалася і пачуццё прафесійнага гонару. Хацелася быць не проста мастаком, а менавіта Гараўскім. Тым Гараўскім, хто меў ужо сваё імя ў мастацтве і хто першымі карцінамі заваяваў прызнанне і крытыкаў, і сталічных аматараў прыгожага.

...Нарадзіўся А. Гараўскі 30 студзеня 1833 года ў збяднелай дваранскай сям'і, у маёнтку Уборкі (цяпер вёска ў Чэрвенскім раёне). Калі споўнілася дзесяць гадоў, бацькі аддалі хлопчыка на вучобу ў Брэст-Літоўскі кадэцкі корпус. Магчыма, і пачаў бы Гараўскі авалодваць пакрысе прыступкамі афіцэрскай кар'еры, калі б братам начальніка корпуса, палкоўніка Бенуа, не з'яўляўся вядомы мастак і архітэктар М. Бенуа, а Апалінар не меў цягі да малявання.

У адзін з прыездаў у Брэст-Літоўск Бенуа меў магчымасць пазнаёміцца з малюнкамі А. Гараўскага. Спрактыкаваным вокам адчуў, што з гэтага хлапчука можа атрымацца таленавіты мастак. Безумоўна, калі загадзя атрымае спецыяльную адукацыю. М. Бенуа пачаў рыхтаваць А. Гараўскага да паступлення ў Пецербургскую акадэмію мастацтваў.

Пройдзе час і А. Гараўскі, Апалінар Гілярывіч, які

напіша першыя свае творы, што прыцягнуць увагу грамадскасці, не праміне выпадку выказаць удзячнасць знакамітаму настаўніку. У прыватнасці, пра гэта ён скажа ў лісце, адрасаваным у 1857 годзе з Уборкаў П. Трацякову: «...любячы і разумеючы жывапіс, ён заўважыў у мяне здольнасці, імкнуўся заахоціць да стараннага навучання ў мастацтве. Толькі праз яго клопаты трапіў я ў Акадэмію».

Не менш пашчасціла А. Гараўскаму і ў самой Акадэміі. Канечне, там працавала шмат вопытных педагогаў-практыкаў, але далёка нямногія са студэнтаў маглі пахваляцца, што іх настаўнікамі з'яўляюцца такія знакамітыя майстры, як Ф. Бруні і М. Вераб'ёў. Яны арыентавалі А. Гараўскага ў асноўным жанры яго асноўнае прызвание. Падказвалі, як і што лепш рабіць. Разам хадзілі на пейзажы, уважліва сачылі, як той працаваў на юцюдах. Бывала, твор нараджаўся, як бы сумесна. Вучань уважліва прыслухоўваўся да заўваг настаўнікаў, прымаў тое, што лічыў патрэбным і клаў на палатно мазок за мазком, пільна ўзіраючыся ў выявы чарговых вобразаў.

У арыентацыі А. Гараўскага на напісанне пейзажаў Ф. Бруні і М. Вераб'ёў не памыліліся. Калі ў час акадэмічных канікулаў у 1852 годзе ён напісаў карціну «Балота» і прадставіў яе на акадэмічны мастацкі савет, яна аднадушна атрымала высокую ацэнку. Нават царскі наследнік, які ведаў толк у мастацтве, зацікавіўся ёю і з задавальненнем набыў для свае калекцыі. Прыхільна былі сустрэты і іншыя творы А. Гараўскага, прапанаваныя праз год.

Творчы шлях маладога мастака пачынаўся як нельга лепш. А гэта адкрывала перспектывы. Па тагачасных правілах малады аўтар, які атрымліваў за свае работы пэўную колькасць сярэбраных і залатых медалёў, меў права прэтэндаваць на вялікі залаты медаль. Такая колькасць узнагарод у А. Гараўскага неўзабаве была. М. Бенуа, які ўважліва сачыў за поспехамі свайго выхаванца, разумеў: А. Гараўскі абавязкова павінен напісаць нешта значнае, што магло б прынесці яму чарговы поспех, стаць надзвычайнай важнай прыступкай ва ўдасканаленні майстэрства. М. Бенуа якраз набыў маёнтак у Пскоўскай губерні. Тутэйшыя краявіды яму вельмі падабаліся. «Гараўскага б сюды!» — узнікла думка, і праз некаторы час Апалінар Гілярыевіч атрымаў запрашэнне ад настаўніка прыехаць на месяц-другі пагасцяваць. І само сабой зразумела —

папрацаваць на натуры. Ведаў М. Бенуа — маляўнічыя пейзажы Пскоўшчыны так і «чакаюць» пэндзля А. Гараўскага.

Не памыліўся і на гэты раз. Карціна «Від у Пскоўскай губерніі», напісаная Апалінарам Гілярыевічам у маёнтку, атрымалася цудоўнай. М. Бенуа не хаваў захаплення, хоць адкрыта ўражаннямі не вельмі дзяліўся, чакаў, што скажа мастацкі савет акадэміі. На савеце, як і трэба было чакаць, ацэнку далі не менш высокую. А. Гараўскаму прысудзілі вялікі залаты медаль. За гэтую ж карціну ён атрымаў і званне так званага «класнага мастака». А гэта значыць аўтаматычна атрымліваў права на замежныя камандзіроўкі. Другі б, вядома, на месцы А. Гараўскага не задумваючыся б ухапіўся за такую мажлівасць. Але Апалінар Гілярыевіч вырашыў па-свойму. Сабраў няхітрыя пажыткі і падаўся ў родныя Уборкі.

У маёнтку бацькоў ён пражыў да мая 1858 года. Праца над «Ліпамі», хоць і ішла марудна, але блізілася да завяршэння. Напісалася і некалькі эцюдаў. Праўда, непакоіла А. Гараўскага, што марудна прасоўвалася праца над карцінай «Старая моліцца», той самай, задума якой узнікла, калі выпадкова сустрэўся на вясковай дарозе са старой сялянкай.

Праз нейкі тыдзень пабачыўся з жанчынай, растлумачыў усё. Тая ад такой дзіўнай для яе прапановы пазіраваць толькі перахрысцілася ды няўцямна прамовіла:

— Панічок, а навошта гэта...

Нічога не адказаў, бо позірк схапіў тое, што яму, згодна задумы, і патрэбна было. Жанчына, хвалюючыся, у гэты момант падняла рукі ўгору, каб зноў перахрысціцца. Ведаў ужо А. Гараўскі, абавязкова гэты рух ён адлюструе на карціне. Як залежнасць чалавека ад жыццёвых абставін, пакажа, як пакорлівасць... Ды хаця ці толькі пакорлівасць?

Чым больш сустракаўся ён з сялянкай, а працу даводзілася і не на адзін тыдзень перапыняць, бо жанчына цяжка хварэла, бывала не адзін дзень ляжала ў ложку, тым уладней апаноўвала яго думка. У гэтым маленні не толькі пакора, схіленне перад абставінамі, а і пратэст — нейкі незаўважны, унутраны — супраць несправядлівасцяў жыцця.

Цяжка працавалася, але, як не дзіўна, меў вялікае задавальненне. Душой адпачываў, калі пісаў пейзажы, праз некаторы час зноў вяртаўся да карціны «Старая

моліцца». Чарговая сустрэча з нямоглай жанчынай прыносіла ўпэўненасць, наколькі яна складаны характар і якую волю мае ў сабе! Гэта ж сапраўдны тып менавіта беларускай сялянкі! Падумаўшы, можна было б падкрэсліць і ў самой назве палатна. Замяніўшы, скажам, яе на «Беларуска моліцца». Ці нешта ў гэтым духу зрабіць... Ды ведаў А. Гараўскі і іншае. Такой назвай ён у многім ускладніць шлях карціны да шырокага гледача. І на акадэмічным савеце з'явіцца ўскладненні. Як бы прадчуваў папрокі. Якая там яшчэ Беларусь? Якія беларусы?

Не толькі «дым отечества сладок и приятен». Аказваецца, і гаркаватым ён можа быць... Падобныя думкі аднак не песімізм прыносілі з сабой, а радасць і ўзрушэнне. Ведаў ужо А. Гараўскі, што і надалей будзе песняром свайго краю, ніколі не адмовіцца ад сваіх каранёў. Куды б лёс не закінуў, як далёка ні павёў бы ад родных мясцін, ён будзе памятаць — чакаюць яго Уборкі, чакаюць як сына, чакаюць мастака, якому менавіта тут, на беларускай прыродзе, сярод беларускіх людзей працуецца асабліва плённа і натхнённа.

Нельга было забываць і аб замежнай камандзіроўцы, адкладваючы паездку на доўга. Таму ў 1858 годзе А. Гараўскі вярнуўся ў Пецярбург, узяўшы з сабой творы, напісаныя на радзіме, у тым ліку і першы варыянт карціны «Старая моліцца». Аформіў неабходныя дакументы і... Жэнева, Дзюсельдорф, Рым, Парыж... Горад за горадам, краіна за краінай... Незнаёмыя звычаі, незнаёмыя людзі. Аднак зусім не гэта прыносіла хваляванні, турботы. Пачаў заўважаць Апалінар Гілярыевіч, што за мяжой ён адчувае сябе непрыкаянным як творца. Там з'яўляліся і знікалі розныя мастакоўскія школы і плыні, вельмі далёкія ад яго ўласных памкненняў. Выхаваны на акадэмічным жывапісе, прыхільнік традыцыяналізму, А. Гараўскі працівіўся фармальнаму эксперыментатарству, не прымаў яго. Яго душа зусім не ляжала да ўсіх гэтых навацый. Таму, калі тэрмін камандзіроўкі нарэшце скончыўся, з радасцю развітваўся з замежжам. Па прыездзе ў Расію першае, што зрабіў, гэта паехаў на радзіму.

Уборкі... Сустрэча з імі акрыліла. Да ўсяго даведаўся, што жыве яшчэ тая сялянка, якая некалькі гадоў назад пазіравала яму, калі пісаў карціну «Старая моліцца». З радасцю накіраваўся да яе.

Жанчына не хавала здзіўлення. Яшчэ б! «Панічок» не забыўся пра яе. А ён: «Давай, маці, далей працаваць бу-

дзем!» Зноў рабіліся накіды, завяршалася тое, што яшчэ не было даведзена да ладу. Не сумняваўся А. Гараўскі: яго новы твор абавязкова прагучыць. Хацелася адначасова верыць, што менавіта з гэтай карціны пачнецца ў яго мастакоўскай біяграфіі не проста новы, чарговы віток, а магчыма, і этап, куды больш важны за папярэднія.

Дамалёўваў карціну, кожны штрышок уважліва дапісваў. Атрымлівалася тое, што і хацеў... Старая на творы не проста малілася. Яна як бы ў экстазе закінула рукі ўгору, звяртаючыся да Бога. Маршчыністыя, вузлаватыя, яны склаліся на грудзях. Барознамі пралаглі маршчыны і на шчоках, а ў вачах слёзы...

Моліцца старая сялянка, моліцца, паратунку шукаючы і адначасова па-свойму пратэстуе супраць несправядлівасці. Ці не ў гэтым вобразе бачылася А. Гараўскаму і шматпакутная маці-беларусь, ці не праз воблік хворай жанчыны перадаваў ён сваю любасць да яе?! Магчыма, ды кожны, па-сапраўднаму значны мастацкі твор, не паддаецца нейкаму аднабаковаму вытлумачэнню. Ён сам па сабе ўжо з'ява, а да з'явы нельга падыходзіць павярхоўна.

У 1861 годзе, прыехаўшы ў Пецярбург, А. Гараўскі прадставіў на акадэмічны савет дзве новыя карціны дзевяноста эцюдаў, напісаных на радзіме. Работы гэтыя атрымалі самую высокую ацэнку. Найбольш членам савета прыйшлася даспадобы карціна «Старая моліцца». А. Гараўскаму прысвоілі званне акадэміка. Акадэмік, а за плячыма ўсяго дваццаць восем гадоў!

Апалінар Гілярыевіч, даведаўшыся аб такой высокай ацэнцы яго творчасці, адчуваў сябе, як ніколі маладым. Быццам не было за плячыма ні гадоў вучобы ў акадэміі, ні вандровак па Еўропе, ні сумненняў, калі падавалася, што нешта робіцца не так, як таго хацелася б, а толькі прасціралася далёка наперад вялікая і шырокая дарога, якая злівалася з гарызонтам і клікала, клікала, клікала...

У адным розніца была паміж ім цяперашнім і колішнім. Калі на пачатку свайго творчага шляху яшчэ не мог дакладна сказаць, як складзецца далейшы лёс, дык цяпер з'явілася пэўнасць. А. Гараўскі ўжо знайшоў сваё прызвание і з абранага аднойчы шляху не збіраўся збочваць ніколі. Галоўнае цяпер — не расслабіцца, не здаць узятых вышынь, не размяняцца на дробязі, не паддацца спакусе пісаць па заказу. Гэта ён мог дазволіць сабе тады, калі сама станавіўся на ногі, абмацваў грунт пад імі,

жадаючы даведацца, ці трывалы ён, ці не правальваецца. Хоць і на той час душа працівілася такому занятку. Цяпер жа, ведаў Апалінар Гілярыевіч, ён будзе пісаць толькі тое, што падкажа сэрца. Возьмецца за пэндзаль тады, калі адчуе, не брацца за яго нельга.

Гараўскі вярнуўся ва Уборкі, каб пражыць на радзіме амаль трыццаць гадоў. Праўда, зімой некалькі гадоў запар выязджаў у Пецябург, выкладаў жывапіс у Вышэйшай мастацкай школе пры акадэміі мастацтваў. Зрэдку наведваў родзічаў жонкі, якія жылі ў Пскоўскай губерніі, бываў у сястры ў вёсцы Брадзец, шмат падарожнічаў па Беларусі. У Брадцы, яшчэ пры першым сваім наведванні, у 1860 годзе напісаў А. Гараўскі і лепшы свой твор, у якім так пранікнёна адчувальны яго роздум аб Бацькаўшчыне — «На радзіме».

Простая назва, традыцыйны, можа, нават і завельмі, сюжэт... На праяднім плане карціны так блізка, што, здаецца, зробіш які крок і ступіш на яго — драўляны, паўразбураны масток. За ім — дарога, паабал якой хістка агароджа з жэрдак, слупы, што пахіліліся, ледзь трымаюцца на зямлі. І дарога, якая вядзе туды, дзе ледзь-ледзь віднеюцца вясковыя хаты, пакрытыя саломай.

Звыклы тагачасны беларускі пейзаж. Як быццам і нічога адметнага, прывабнага няма ў ім. Ды радзіму не выбіраюць, яе, як і маці, прымаюць такой, якой яна ёсць. І калі А. Гараўскі пісаў гэтую карціну, ён не мог не думаць аб лёсе Бацькаўшчыны. Адчуваў, наколькі кантраснае тое, што адкрываецца яго воку штодня, з малюнкамі, пабачанымі ў час замежнай камандзіроўкі. Разумеў, ды душа яго хілілася ўсё ж да гэтага, магчыма, і не такога вабнага знешне, але гэткага дарагога і непаўторнага.

«И дым отечества нам сладок и приятен»... Хто-хто, а ён і ў прамым сэнсе гэтага слова так любіў гаркавы, да першыні ў горле, прысмак. І тады, калі зграбаў позняй восенню апалае лісце ў садзе і парку, а пасля стаяў моўчкі, роздумна назіраючы, як паволі прабіваецца кволае цяпельца, каб вырвацца наверх бялявымі пасмамі. І летам, калі прыцемкамі любіў пайсці на луг, дзе падлеткі пасвілі коней, пяклі ў прысаку раннюю бульбу. Нейкую дзіўную асалоду прыносіў яму агонь, што шугаў у чэраве печы, спрабуючы вырвацца адтуль і ў гэтае імгненне лёгкім дымком напаўняючы пакой.

А яшчэ любіў Апалінар Гілярыевіч вясковыя вечары, асабліва ў той момант, калі прыцемкі згушчаюцца і тым

самым нясуць з сабой своеасабліваю загадканасць і ча-роўнасць. Спакваля наступала санлівая заспакоенасць, усё наваколле сцішвалася. Глядзеў ён на звыклыя малюнкi, і душа паступова расслаблялася. Станавілася вусцішна. Пра многае думалася, шмат што прыгадвалася. Часам прыходзілі і думкі аб імгненнасці ўласнага існавання, знаходжання на гэтай зямлі. Разам з тым нараджалася і іншае пачуццё. Адчуванне заўсёднай з'яднанасці і з гэтай зямлёй, і з самой прыродай. І колькі жыць на свеце будзеш, будзеш пастаянна адчуваць гэтую такую трывалую і такую загадкавую лучнасць.

Тое самае перажываеш, калі знаёмішся з адной най-больш вядомых карцін А. Гараўскага «Вечар у Мінскай губерні». Твор пісаўся як роздум аб зямлі маленства і адначасова як згадка аб вечным, што складаецца з малюнкаў непрыкметных, някідкіх.

Увогуле, пейзаж быў любімым і асноўным жанрам А. Гараўскага. У розныя гады з-пад яго пэндзля з'явіліся такія палотны, як «Краявід з маёнтку Кушалева-Безбародкі Краснаполіца», «Пінскія балоты», «Рака Бярэзіна», «Свіслач» і іншыя. На некаторых палотнах фарбы як бы сухаватыя, не сказаць, каб яркія. Такой была творчая манера мастака. Прытрымліваўся яе А. Гараўскі свядома, бо, як чалавек, улюбёны ў Беларусь, ён не мог не адчуваць, наколькі забытая родная старонка, як мала ў тутэйшых людзей радасці і вымушаны яны па сутнасці не жыць, а існаваць.

Пісаў палатно за палатном з упэўненасцю, што лепшы дзень усё ж настане. І калі, стомлены ад шматчасовай работы, адпачываў, часта лавіў сябе на думцы, што нязменна прысутнічае з ім воблік сялянкі, якую калісьці ўвасобіў ён на палатне «Старая моліцца». Апалінар Гілярыевіч даўно забыўся яе імя, а вось маршчыністыя рукі, вочы, у якіх суседнічалі смутак, пакора і нязломнасць, стойкасць, трымаліся ў памяці.

На лісты, якія приходзілі ад П. Трацякова, А. Гараўскі адказваў хутка. І думкамі з сябрам хацелася падзяліцца, і планамі творчымі. П. Трацякоў, у сваю чаргу, высока цаніў творчасць Апалінара Гілярыевіча. З задавальненнем набываў яго лепшыя работы для сваёй калекцыі. Прыдбаў і карціну «На радзіме». А. Гараўскі ж, бываючы ў Маскве, сустракаючыся з П. Трацяковым, дапамагаў яму збіраць творы як вядомых мастакоў, так і таленавітай моладзі.

Да гэтай справы далучыўся і старэйшы брат А. Гараўскага Іпаліт Гілярыевіч (нарадзіўся ва Уборках 1 ліпеня 1828 года, год смерці невядомы), таксама пейзажыст. Дарэчы, быў у А. Гараўскага яшчэ адзін брат — Гілярый Гілярыевіч, ён у сваёй творчасці перавагу аддаваў акварэлі. На жаль, пра Г. Гараўскага зусім не захавалася звестак. Звычайна энцыклапедычныя даведнікі абмяжоўваюцца такім сведчаннем — мастак другой паловы XIX стагоддзя.

...Неўпрыкметку да Апалінара Гілярыевіча падкралася старасць. Цяжка было з Беларусі збірацца ў дарогу, каб наведаць сяброў у Пецярбургу ці Маскве, таму Гараўскі вырашыў назаўсёды пасяліцца ў маёнтку Кірылавічы, а гэта было недзе ў ста сарака вёрстах ад сталіцы. І ў Пецярбург даволі лёгка дабіраўся, ды і тамашняя прырода вельмі ж нагадвала беларускую. Бярозы, сасоннік, балачыны...

Позняй восенню, у самым перадзімку любіў А. Гараўскі паблукаць па лесе, натрапіць на палянку, дзе птушкі не паспелі яшчэ абкляваць каліну. Нагінаў бліжэйшую галінку, не зрываючы, лавіў ягады вуснамі. Церпкі сок сударгава зводзіў язык, ды Апалінар Гілярыевіч не зважаў на гэта, адкусваў ягаду за ягадай.

— Каліна — ягада гаючая, — усплывала ў памяці з напластання гадоў.

Ад каго ён пачуў гэта ўпершыню, цяпер, як ні сіліўся, сказаць не мог. Магчыма, ад маці на самым-самым заранку свайго маленства, калі ўвесь навакольны свет здаваўся яшчэ такім агромністым, і ўсё хацелася самому адкрыць і спазнаць? А мо гэта сказаў Іпаліт, ён жа на цэлых пяць гадоў старэйшым быў і любіў паказаць сябе перад братам дарослым? Хаця, бадай, гэтыя словы прамовіла тая самая сялянка? Яна, здаецца, тады доўга пазіравала, стамілася. Прызнацца, стаміўся і ён сам. Падышоў да паркана — справа была восенню, адарваў некалькі ягад, кінуў у рот, скрывіўся...

— Еш, панічок, каліна — ягада гаючая... — сказала жанчына.

Каліна — ягада гаючая...

Не, не можа ён прыгадаць, ад каго ўпершыню пачуў гэта. Адно памятае, ніколі не забудзецца. Ва Уборках гэта было.

Апалінар Гілярыевіч прысланіўся да ствала каліны, быццам шукаючы апору, якой яму ў гэты момант так не

ставала. Скупая мужчынская сляза, скацілася спачатку з аднаго вока, а пасля — з другога.

Каліна — ягада гаючая...

Не стала А. Гараўскага ў 1900 годзе. Карціны ж яго захоўваюцца ў славунай Трацякоўцы ў Маскве, іншых музеях Масквы і Санкт-Пецярбурга, ёсць яны і ў Нацыянальнай мастацкай галерэі Рэспублікі Беларусь.

ГЭТАЯ ДЗЁРЗКАЯ... КАШАВАРАВА

Варвара Кашаварава-Руднева

Нявечна ўсё,
пакуль нявечны боль.
Нявечна ўсё,
пакуль нявечна памяць.
Людміла Рублёўская

Яна даўно чакала гэтай хвіліны. Чакала з гэткам жа хваляваннем, у нечым неўсвядомленай, да канца незразумелай трывогай і адначасова з нецярпеннем, як і любая ў яе ўзросце дзяўчына. Шаснаццаць жа гадоў спаўняецца, сама час і аб замужжы падумаць. Наперадзе была невядомасць, а загадкавае, таямнічае пастаянна прыцягвае да сябе. Яго і баішся, але разам з тым ці не заўсёды і жадаеш, каб хутчэй яно настала, прыйшло, зняўшы ўсе сумненні і ваганні, прынесшы пэўнасць і спакой.

Праўда, ці не да самага апошняга моманту яна ніяк не магла звыкнуць, саўладаць з думкай, што выбар ужо па сутнасці зроблены і адступаць далей няма куды. Усё чамусьці верылася: Мікалай (а Варвара яго ўсё ніяк не магла, ды і, бадай, не хацела называць Коля) не стане хутка і катэгарычна патрабаваць канчатковага адказу на традыцыйнае ў падобных выпадках пытанне: так ці не? Але ён даўно заўважыў, адчуў яе душэўныя ваганні. І па-свойму разумеў іх, прыйшоўшы да высновы, што ўсё ў рэшце рэшт будзе залежаць ад яго асабістай рашучасці. Таму пры чарговай сустрэчы заявіў прамі, адкінуўшы ў бок умоўнасці:

— Ты, Варка...

Па гэтаму «Варка» здагадалася, што цяпер, як ніколі, яна патрэбна яму. І, як ніколі, ён залежны ад яе. «Варка» Кашавараў праміляў толькі ў тыя хвіліны, калі хацеў асаблівай прыязні і ўзаемаразумення з яе боку, а яшчэ падкрэсліваў сваю любоў. У звычайных жа выпадках мог і Варварай назваць.

— Ты, Варка, маё стаўленне да цябе ведаеш... Паўтараць няма патрэбы. Але ж чакаць мне, пагадзіся, ніяк не выпадае...

Сапраўды, куды ўжо чакаць? І так ледзь ці не ў бацькі падыходзіць, а праз год-другі... Спалохаўшыся, што прачытае яе думкі, раптоўна сцішылася, быццам анямела. І слова сказаць не магла. Ён гэтае маўчанне зразумеў пасвойму:

— Ведаю, рашэнне адказнае.

Чамусьці сказаў ціха, ёй нават шкада яго стала. І гэтаксама ціха дадаў:

— Падумаў яшчэ... Час ёсць... Дык да сустрэчы на наступных занятках...

На занятках у танцавальным класе яны і пазнаёміліся. Збіралася туды публіка розная. Калі не цвет Санкт-Пецярбурга, дык ва ўсякім разе людзі, якія цану сабе ведалі і разумелі, якую вагу яны маюць у грамадстве. Хапала ваенных, розных чыноўнікаў, купцоў. Не гублялася сярод іх і яна, Варка Наванавя. Каб стала ў гэтай кампаніі адразу сваёй, пастараўся яе апякун. Панакупляў рознага моднага адзення. І на ўпрыгожванні не скупіўся. Апануў, як каралеву якую. Ты, Варка, казаў, маладая, прыгожая...

Гора ёй з гэтым апекуном. Год назад быццам перамяніўся чалавек. Кампліменцікі пачаў гаварыць, абдымаць стараецца. Глядзі, Варка, пачалі перасцерагаць суседзі і знаёмыя... Невыпадкова ўсё гэта. А яна што? Маленькая, сама нічога не разумее? За лепшае лічыць памей разам з ім быць. Вось толькі на танцах ніякага спакою няма. Сам і падахвоціў наведваць гэтыя заняткі. Праўда, хоць і не вельмі яна ахвочая да розных танцулек, але цікава на людзях бываць. Тым больш што кожны стараецца пазнаёміцца, запрасіць на танец-другі. Хаця часцей паненкам адзін Кашавараў праходу не дае. Разумею, што многія барышні так і хочуць, каб ён быў заўсёды поруч. Але тое іншыя, а сам Мікалай Сцяпанавіч упадабаў менавіта яе, Варку. Не прамінае і лішні раз нагадаць, як любіць. А пры першым жа знаёмстве дык зусім рассмяшыў. Падышоў запрашаць на танец... Сур'ёзны такі, няйначай нешта важнае паведаміць збіраецца. Грудзі ледзь не колам, сам падцягнуўся, быццам да якой важнай асобы звяртаецца.

— Пецярбургскі другой гільдыі купечы сын Мікалай Сцяпанавіч Кашавараў! — выпаліў на адным дыханні.

— Няўжо другой? — вырвалася ў яе.

Жарту не зразумеў, адказаў на адным дыханні:

— Але, другой!

Думала Варка, што на звычайных жартах, запрашэннях у іх узаемаадносінах усё і спыніцца. Аказалася, Кашавараў меў намеры самыя сур'ёзныя. Барышні, з якімі бліжэй пазнаёмілася і якія адразу зразумелі яго намеры, пачалі ўгаворваць, парады даваць. Маўляў, што доўга вагацца, згаджайся, выходзь замуж. Як той сыр у масле адчуваць сябе будзеш.

Лёгка сказаць — выходзь! А як жа тады з марай аб вучобе? Кашавараў ці не адразу сказаў, што жанчына не для гэтага створана. Павінна дома сядзець, за багатым мужам, як за сцяною тою знаходзіцца. Абавязак яе — дзяцей выхоўваць, за парадкам сачыць. Ды і ўсе гэтыя кнігі нікому не патрэбны.

Напрыклад, узяць яго, пецябургскага другой гільдыі купецкага сына (пра гэта Мікалай Сцяпанавіч любіў нагадваць часта, нават тады, калі ніякай патрэбы на тое не было). Распісацца ўмее, чытаць з большага, а справы якія варочае?! Грошы прама ў кішэню і плывуць. Ручаёчкам бягуць, ператвараючыся ў паўнаводную раку.

Як ні адгаворвала яго Варка, не пераставаў у жаніхі набівацца. Не астыў і пасля таго, калі пачуў: «Ды не люблю я цябе!» Спачатку зачырванеўся, цяжка задыхаў, нервова захадзіў па пакоі, а потым супакоіўся. Быццам нічога і не здарылася. Зусім спакойна адказаў:

— Нічога, Варка. Час усё паставіць на месца. Як кажуць, сцерпіцца — злюбіцца. Ты толькі згоду дай. І павяду я цябе пад вянец, як самага дарагога і любага мне чалавека.

Цяпер вось і патрабуе канчатковага адказу. Што ж, мусіць даваць яго. Тыя тры дні, што заставаліся да чарговых заняткаў, прамільгнулі хутка. Начэй не спала, абдумваючы ўсё. І чым болей разважала, тым больш пераконвалася, што іншага выйсця, як згадзіцца на замужжа з Кашаваравым, у яе няма.

Хто яна ў гэтым вялікім стольным і па-ранейшаму чужым ёй Санкт-Пецярбургу? Ды звычайная пясчынка, якую вецер нягод куды хоча нясе. А пры мужы, няхай і пры нялюбівым, дастатак мецьме, страху над галавой. Не чужую ўжо, а сваю. Каб жа толькі яшчэ дазволіў вучыцца, тады і лады. Дазволіць, нікуды не дзенецца, калі паспраўднаму кахае. Любую ўмову прыме.

З тым і прыйшла на заняткі. Толькі адчыніла дзверы

ў клас, а Кашавараў насустрач. Нічога не гаворыць, але вочы ўсё выдаюць. Маўклівае пытанне ў іх: «Ці згодна стаць жонкай?» Хацела было сказаць, што, бадай, зусім не месца тут, з наскоку ўсё вырашаць... Ды цвяроза разважыла, а якая розніца? Таму і сказала адразу, ледзьве павіталіся:

— Так і быць!

Узрадаваўся Кашавараў, хацеў, не зважаючы ні на кога, абняць, а яна:

— Пры адной умове...

«На ўсё згодзен», — гаварылі вочы Мікалая Сцяпанавіча. Выслухаў не перабіваючы. Толькі ў канцы і сказаў:

— Калі хочаш, дык вучыся! Мне ўсё адно, каб толькі табе лепей было.

У шчырасць апошніх слоў яна, вядома, не паверыла. Але, калі дала згоду, навошта было цяпер нешта прычыць. Сам час, як кажуць, паставіць усё на месца. Што загадзя ўступаць у спрэчку, нешта прычыць? А ў тым, што наўрад ці будзе ў іхняй сям'і цішыня, спакой і ўзаемаразуменне, яна ніколькі не сумнявалася...

І вось урачыстая хвіліна настала. Вянчанне ў самім Марскім Багаяўленскім Нікольскім саборы, які ў народзе ўсе інакш і не завуць, як Нікола Другі. Канечне ж, у асноўным сабраліся знаёмыя і блізкія сябры. Ды яшчэ родзічы Кашаварава. Ці не таму Варка адчувала сябе такой чужой і як быццам нікому не патрэбнай?!

Нешта гаварыў Мікалай... Яе Мікалай? Штосьці шпталі яго сёстры... А яна сама знаходзілася ў якімсьці іншым, зусім не рэальным свеце. Ступала бы ў поцемках. Асцярожна, навобмацак. Нічога не чула і слухаць не хацела. Але нечакана, бы з небыцця дайшло нарэшце да яе: «Вянчаецца раба божая...»

Астатнія хвіліны сталі вечнасцю. Доўгай, пакутлівай, якая, здавалася, ніколі не кончыцца. Як скрозь сон пачула, што ўжо яе віншуюць. Так, яе, Варвару Аляксандраўну Кашавараву... Кашаваравай яна стала для таго, каб атрымаць магчымасць вучыцца. Менавіта ў замужжы ўбачыла адзіную магчымасць атрымаць хоць якую самастойнасць, а галоўнае — сродкі, каб мець пастаянны кавалак хлеба. Дагэтуль жа ён даваўся ёй вельмі нялёгка. І шмат ахвоцых знаходзілася ўпільнуць ім.

Канечне, і цяпер наўрад ці можна будзе чакаць асаблівай спагады і ўвагі з боку тых жа сясцёр мужа ці яго маці, а яе свекрыві. Унутрана адчувае Варка, што добра-

зычлівасць іх больш паказная. Зусім не тыя яны, за каго сябе выдаюць. Ды нічога, як-небудзь усё ўладзіцца. І сябе яна пастараецца ў крыўду не даць. Дакажа яшчэ, што ў гэтым чужым для яе доме зусім не чужая, а жонка... Жонка пецярбургскага другой гільдыі купецкага сына Мікалая Сцяпанавіча Кашаварава.

Выйшла замуж Варка Наванава ў шаснаццаць гадоў. Праўда, магчыма, гэта адбылося і ў больш раннім узросце, а мо і ў крыху старэйшым. Вянчалася яна з Кашаваравым 14 верасня 1860 года, а нарадзілася прыкладна ў 1844-ым. Як кажуць, год-другі можна ці прыбавіць ці адняць. Дакументаў жа, што тычацца яе маленства, на жаль, не захавалася. Хіба што некаторыя звесткі можна пачэрпнуць з аўтабіяграфічнай аповесці В. Кашаваравай-Рудневай (Рудневай стане пазней) «Піянерка», апублікаванай у Санкт-Пецярбургскай газеце «Новости» ў 1886 годзе, а таксама з асобных артыкулаў, у якіх Варвара Аляксандраўна закранае і некаторыя моманты асабістай біяграфіі. Праўда, больш позняя перыяду, калі з вялікімі цяжкасцямі прабівала дарогу да ведаў.

Падумаць толькі, яшчэ ў дванаццацігадовым узросце яна не ўмела ні чытаць, ні пісаць! Зразумела, вясковыя ды і гарадскія дзеці з простых сем'яў у былой царскай Расіі амаль заўсёды былі непісьменнымі, але справа ў тым, што гаворка ідзе не пра звычайную дзяўчынку, а пра першую жанчыну-ўрача, пра першага доктара медыцыны былой царскай Расіі!

Звернемся аднак да аповесці «Піянерка». У пачатку твора сказана: «У адным невялікім павятовым горадзе, адной з заходніх губерняў жыла маленькая дзяўчынка ў вельмі бедных, але па-свойму нядобрых людзей». Горад гэты — цяперашні раённы цэнтр Чавусы на Магілёўшчыне. Дзяўчынка ж — сама Варка... Варка Наванава.

Па некаторых звестках, такім было яе сапраўднае прозвішча. «Нядобрыя ж людзі» — гэта родныя, альбо прыёмныя бацькі яе. У аповесці чамусьці не ўдакладняецца. Праўда, магло атрымацца і так, што яна гэта проста запамятала. Ды і як помніць было, калі расла Варка, быццам той гарох пры дарозе. Кожны наравіўся скубнуць і кожнаму шкада было сказаць хоць адно добрае слова ёй. Ды і пра якую спагаду можна гаварыць, калі гаспадар гэтай сям'і, хоць і меў прафесію настаўніка, лічыў, што дзяўчынкам веды не патрэбны. Сыноў збольшага вучыў, а ў Варцы бачыў толькі дармовую хатнюю работніцу, якая і варыла,

і шыла, і ў печы паліла, і меншых даглядала.

Трывала Варка, трывала, а споўнілася дванаццаць гадоў, вырашыла ў людзі падавацца. Цішком знікла з дому. Ніхто яе асабліва і не шукаў. Пайшла, і Бог з ёю. А дзяўчынка напаткала выпадковую спадарожніцу і разам з ёй дабралася да самага Царскага Сяла, а яно, як вядома, непадалёку ад Санкт-Пецярбурга. Якраз зіма пачалася. Нейкае прыстанішча трэба шукаць. Выпадковая спадарожніца знікла, а Варка Наванава пасялілася ў падвале аднаго з будынкаў. Вільготна ў ім, холадна, няма чаго есці. У каго міластыню папросіць, калі скарынку ў смецці знойдзе. Аслабла, захварэла і Богу душу аддала б, ды напаткаліся добрыя людзі, узялі бедалагу і накіравалі ў ваенны шпіталь. Як маглі, выходжвалі Варку ўрачы, з увагай ставіліся да яе дзяжурныя афіцэры, а прыйшоў час выпісвацца, дык склаліся — купілі вопратку, яшчэ і з сабой грошай далі.

А калі даведаўся пра яе, беспрытульніцу, адзін адстаўны капітан-марак з Санкт-Пецярбурга, вырашыў у сваю сям'ю забраць. У яго быў сын-першакласнік, і Варка стала для яго як бы дамашняй выхавацелькай. Праўда, нядоўга пабыла там. Знайшоўся, на шчасце, новы апякун — афіцэр корпуса ваенных тапографаў. Аказаўся ён чалавекам шчырым, добразычлівым, адно кепска — часта выязджаў у камандзіроўкі. Дзяўчынку на гэты час пакідаў у знаёмых.

Давялося Варцы крыху пажыць у нейкага старога настаўніка Адама Адамавіча, які праслыў дзіваком. За душой ні капейчыны не меў, а самоты не ведаў. Расказваў ён Варцы пра невядомыя краіны, важныя гістарычныя падзеі, знакамітых людзей. Пажыла Варка некаторы час і ва ўдавы аднаго палкоўніка. Справа летам была, дык пасяліліся ў Пулкаве, непадалёку ад сталіцы. Там выхаванне дзяўчынкі па сутнасці ў свае рукі ўзяў нейкі вясковы селянін Прохар. Ён умеў крыху пісаць, таму і Варку збольшага навучыў сякія-такія «кручкі» выводзіць.

Пасля кожнага чарговага вяртання з камандзіроўкі апякун забіраў дзяўчынку назад да сябе. А калі падрасла, і ўладкаваў яе ў танцавальны клас, дзе і пазнаёмілася Варка з Кашаваравым, як бачым, да вяселля дайшло. Абяцаў муж ці не залатыя горы, а на справе атрымалася інакш. Не прызналі яго родзічы нявестку. Асабліва зненавідзелі, калі даведаліся, што Варка ахвочая да навукі. Смяяліся, як толькі маглі. Ды і самога Мікалая Сцяпа-

навіча падбухторвалі. Мала што абяцаў перад жаніцьбай, пастаў жонку на месца, дакажы, што сапраўдны мужчына. Узяўся было Кашавараў за выхаванне той, каго яшчэ нядаўна называў любай і адзінай, паспрабаваў... пабіць, але, як высветлілася, вельмі слаба ведаў яе. Варка аказалася з характарам. Адразу запатрабавала так званы «асобны від» на жыхарства, а прасцей кажучы — разышліся яны, хоць фармальна і заставаліся мужам і жонкай.

Варвара Аляксандраўна не магла не нарадавацца, што нарэшце стала свабоднай, і вырашыла... атрымаць медыцынскую адукацыю. Гэты крок на той час быў вельмі смелым ды і па-свойму авантурным. Справа не толькі ў тым, што перад гэтым яна нідзе не вучылася. У царскай Расіі ўвогуле на жаночую адукацыю глядзелі як на нешта непатрэбнае. Тым больш на вышэйшую. Праўда, перадавалі людзі свайго часу настойвалі, каб забароны ў адносіны да жанчын былі зняты. Аднак згодна універсітэцкага статута 1835 года наведванне заняткаў імі не прадугледжвалася. Інакш кажучы, не забаранялася, але афіцыйна і не дазвалялася. Самыя смелыя і рашучыя выкарыстоўвалі падобную «двухсэнсоўнасць» і на лекцыі ўсё ж хадзілі. Аднак новы статут, прыняты 18 чэрвеня 1863 года, аказаўся яшчэ больш строгім: жанчынам зусім забаранялася з'яўляцца ў студэнцкіх аўдыторыях.

Пра гэта Варвара Аляксандраўна не магла не ведаць. Ведала яна і тое, што ў Расіі жанчына, якая марыла аб медыцыне, у лепшым выпадку магла стаць усяго-наўсяго бабкай-павітухай. Такую прафесію дзяўчаты атрымлівалі ў двух спецыяльных Павівальных інстытутах. «Інстытуты» — гучна сказана, на самой справе гэта звычайныя двухгадовыя акушэрскія школы. Трапіць у іх асаблівых складанасцяў не выклікала. Дастаткова было чытаць і пісаць на адной з еўрапейскіх моў. Гэта В. Кашаварава зольшага ўжо ўмела. Жывучы ў сям'і мужа, займалася самаадукацыяй.

Цяжкасці паўставалі ў іншым. Набор складаўся з некалькіх дзесяткаў чалавек, а ахвочых заўсёды знаходзілася шмат. Дапамог Варвары Аляксандраўне выпадак. Яшчэ да замужжа яна пазнаёмілася са студэнтам Медыка-хірургічнай акадэміі Валерыянам Лашкевічам, пазней знакамітым тэрапеўтам, прафесарам Харкаўскага універсітэта. Той, даведаўшыся пра яе жаданне вучыцца, згадзіўся дапамагчы. Не проста ўладкаваў у Павівальны інстытут пры Родадапаможнай установе Санкт-Пецярбургскага вы-

хаваўчага дома, а ў якасці «вольнапрыходзячай вучаніцы». Апошняя дазваляла вучыцца за казённымі коштамі.

Курс вучобы В. Кашаварава прайшла ўсяго за восем месяцаў і на выпускным экзамене атрымала пасведчанне з адзнакай. Адбылося гэта ў чэрвені 1862 года.

Пасведчанне то на руках, але ж такіх, як яна, у сталіцы шмат, не кожнаму месца знойдзеца. Без знаёмства і пратэкцыі не абысціся. Гэтымі думкамі падзялілася яна і з выпадковым спадарожнікам, з якім ехала ў дыліжансе з Санкт-Пецярбурга ў Парголава (тадышні прыгарад). «Мой сусед, — прыгадвала В. Кашаварава пазней, — імкнуўся мяне пераканаць, гаварыў, што бабкі самі вінаваты, таму што не хочуць ехаць далёка, а ўсе просяць месца ў Пецярбургу. Я адказала, што гатова ехаць хоць на край свету, каб толькі мець сумленны кавалак хлеба і прыносіць хоць якую-небудзь карысць грамадству».

І трэба ж такому супадзенню. Менавіта ад гэтага чалавека, уплывовага чыноўніка Ваенна-медыцынскага ведамства і залежала прызначэнне на працу такіх выпускніц, як В. Кашаварава. Ён паабяцаў дапамагчы і сваё слова стрымаў.

У снежні 1862 года Варвару Аляксандраўну прызначылі бабкай-павітухай Башкірскага казачага войска. Гэтае войска, якое яшчэ называлі Арэнбургскім, складалася з мясцовага насельніцтва, якое ў пераважнай большасці сваёй прытрымлівалася магаметанскай веры, а згодна яе не дазвалялася, каб медыцынскую дапамогу жанчынам аказвалі мужчыны. Таму замест урачоў і выкарыстоўвалі бабак-павітух, што праходзілі перападрыхтоўку пры Калінкінскай бальніцы ў Санкт-Пецярбургу. А без перападрыхтоўкі нельга было абысціся, таму што пачаліся масавыя захворванні венерычнымі хваробамі.

Кашаварава і стала слухачом гэтых курсаў. Кіраваў імі тады ардынатар, а пазней прафесар Ваенна-медыцынскай акадэміі В. Тарнаўскі. Паколькі Варвара Аляксандраўна была прынята па знаёмству, малады ўрач, які ведаў аб гэтым, удзяліў ёй асаблівую ўвагу. Папярэдне пагутарыў, належным чынам праінструктаваў. А. В. Кашаваравай жадання вучыцца было не займаць. Не толькі сама скрупулёзна выконвала ўсе патрабаванні, а патрабавала гэтага і ад іншых. За што яе многія і не палюбілі. І выскачкай называлі, і дзёрзкай. Нават патрабавалі ад Тарнаўскага пакараць яе.

Даходзіла да таго, што Веніямін Міхайлавіч вымуша-

ны быў аб'яўляць вымову. Вывову дык аб'яўляў, а ў душы радаваўся, што ў медыцыну ідзе зусім не выпадковы чалавек. Відаць, гэтыя месяцы вучобы назаўсёды запалі ў памяць В. Кашаваравай, бо, прыгадваючы той час, яна не проста давала аб'ектыўную ацэнку сваім учынкам, а і як бы спрабавала разабрацца ў адметнасцях уласнага характару, каб даказаць, што ўсё, што ні рабілася ёю, можна растлумачыць адным: любасцю да медыцыны, апантанасцю.

«Усе мяне лічылі дзёрзкай, — успамінала Варвара Аляксандраўна, — але гэта была няпраўда; я проста была дзіця прыроды і не ўмела хаваць свае думкі... Мае дзіцячыя свавольнасці пакінулі назаўсёды за мною славу дзёрзкага і няскоранага чалавека. Але няма худа без добра, і многія, баючыся маёй смеласці, хутчэй выконвалі мае просьбы, каб толькі паспяхова аддзелацца ад сутыкнення са мною. Іншых гэта проста забаўляла, і яны таксама рабілі ўсё, што я прасіла... Я ніколі не была злою, я па-трабавала толькі справядлівасці ад людзей, але гэта было несвоечасова, і мяне запісалі ў дзёрзкія...»

«Гэта дзёрзкая дзяўчынка Кашаварава» — адзін з урачоў курсаў Авенарыус інакш пра яе і не гаварыў. А чаму б і не, калі ў падобным сцверджанні ён меў рацыю. Варвара Аляксандраўна, здавалася б, толькі і шукала выпадку, каб пайсці некаму насуперак. Шукала? Ды не магла яна інакш рабіць. Дзейнічала ў імя той жа высокай мэты, якую паставіла перад сабой. А мэта ж гэтая ў многім была і недасягальнай. Не хацелі ў Расіі, каб жанчыны становіліся ўрачамі. Усе не хацелі, а яна таго жадала. Таму і ішла напрамую. Не задумвалася, чаго будзе каштаваць падобная дзёрзкасць.

Праявіла рашучасць і ў час выпускнога экзамена. Калі ўсе пачалі віншаваць яе з паспяховым заканчэннем вучобы, яна ўстала і зрабіла заяву, у якой... выказала сумненне ў атрыманых ведах:

«...сама я пераканана, што ведае мае мізэрныя, і прытым вось на якой аснове: я не вывучала ні анатоміі, ні фізіялогіі, ні іншых медыцынскіх навук... Вы прапапоўваеце за мае поспехі ўзнагароду — гадавое жалаванне; дазвольце мне адказацца ад гэтай узнагароды і папрасіць вас даць мне ва ўзнагароду дазвол вучыцца медыцыне і пазнаёміцца з тымі навукамі, веданне якіх неабходна для ўмення лячыць. Калі я пазнаю гэтыя навукі, тады я сапраўды буду... карысная на сваім месцы».

Падобнага на выпускных экзаменах яшчэ не было. Сабраліся ці не вядучыя медыцынскія свяцілы краіны, а тут адмова ад гадавога жалавання і сумненне ў вартасці атрыманых ведаў. Праўда, адкрыта В. Кашавараву ніхто не асудзіў. Адны палічылі за лепшае прамаўчаць, а некаторыя думалі і так — не мая справа, ёсць вышэйшыя інстанцыі, няхай там усё і вырашаюць.

Давялося Варвары Аляксандраўне мець гаворку з самім вучоным сакратаром Медыка-хірургічнай акадэміі Н. Зініным. Той, пачуўшы пра яе жаданне атрымаць вышэйшую адукацыю, прамовіў, як прысуд зрабіў: «Не трэба глупствам займацца!» В. Кашаварава ў слёзы: «Магчыма, Арэнбургскае начальства дапаможа?» Зінін, каб толькі не надакучала больш: «А што? І сапраўды!»

Пайшла за дапамогай да Тарнаўскага. Веніямін Міхайлавіч выказаўся ў тым жа духу: «Выкінь дурноту з галавы!» Але хто-хто, а яна ўжо няблага вывучыла характар настаўніка. Накрычаць можа, а ў душы — чалавек дабрэйшы. Так было і гэтым разам: паўшчуваў яе Тарнаўскі, павучыў, папракнуў за пастаянную дзёрзкасць, а сам паехаў ва Упраўленне іррэгулярных войск Ваеннага міністэрства. Хадайнічаць...

Праз некаторы час В. Кашавараву прымаў ужо начальнік заканадаўчага аддзялення Лосеў. Параіў напісаць прашэнне на імя арэнбургскага генерал-губернатора. І дапамог трапіць да таго на прыём. Генерал-ад'ютант А. Базак, які займаў гэтую пасаду, аказаўся куды больш чалавечным. На прашэнні напісаў рэзалюцыю: «выкананне просьбы акушэркі Кашаваравай лічу вельмі карысным для краю, а таму хадайнічаю перад усімі, ад каго гэта залежыць, аказаць садзеянне Кашаваравай».

Былі яшчэ хаджэнні да ўплывовага начальства, былі хадайніцтвы, рэзалюцыі і нарэшце ў чэрвені 1863 года з'явіўся загад аб залічэнні В. Кашаваравай у Медыка-хірургічную акадэмію.

Галоўная перашкода тым самым засталася ззаду — дазвол на вучобу атрыманы. А ў астатнім... рабі ўсё магчымае, каб крыло птушкі мары не выпусціць з рук. Цяжкасцей не паменшала. Варвара Аляксандраўна не ведала лацінскай мовы, а як жа без яе абысціся медыку? Пачала вывучаць самастойна. Акрамя таго адолела — таксама без чыёсь дапамогі — два падрыхтоўчыя курсы, якія звычайна праходзілі тыя, хто паступаў у акадэмію. Узялася і за поўны курс мужчынскіх гімназій. Сярэдняя жа адука-

цыі, як вядома, не мела. Пераканана была — рана ці позна, а неабходны дакумент запатрабуюць.

Аднак, як неўзабаве высветлілася, ён непатрэбны. Ды знайшліся новыя няўвязкі. Вучоба ў акадэміі была разлічана на пяць гадоў, і тэрмін гэты называўся курсам. Пры пераходзе на трэці навучальны год у абавязковым парадку здаваўся так званы паўлекарскі экзамен. А яго прыняць у В. Кашаваравай... адмаўляліся. Кіраваліся тым, што дазвол на вучобу аўтаматычна не пераходзіць на права атрымання дыплама. Быццам у тым зачараваным коле. І верціцца яно, а ўсё на адным месцы. Пераадолела і гэту перашкоду. Дамаглася, зноў жа не без цяжкасцей, і тут свайго. Прытым, здала паўлекарскі экзамен паспяхова. Пра яе ўспомнілі нават у далёкім Арэнбургу і прызначылі дапамогу ў 300 рублёў. Па тым часе — яшчэ якія грошы!..

А яна, акрыленая першымі поспехамі, самастойна ўзялася за вывучэнне нямецкай мовы. Летам 1865 года паехала на практыку ў Прагу, працавала пад кіраўніцтвам вядомага акушэра Зейфэрта.

Калі вясной 1864 года яна была ў акадэміі адна сярод мужчын-студэнтаў, дык цяпер з'явілася яшчэ некалькі чалавек. Гэта аднак у нечым ускладніла яе асабістае навучанне. З'явіліся, як і бывае ў падобных выпадках, зайздроснікі. Тым больш што ў ведах сваіх В. Кашаварава ў многім абганяла мужчын. А з пераходам на пяты курс атрымала права працаваць у клініцы акушэрства і жаночых хвароб, куды дапускалі далёка не кожнага са студэнтаў.

Паспяхова займалася і навуковай работай. 16 студзеня 1868 года бліскуча выступіла з дакладам на пасяджэнні «Таварыства рускіх урачоў у Санкт-Пецярбургу». Доклад апублікавалі. Тым самым адкрылася прамая дарога ў члены таварыства. Згодна яго статута неабходна было толькі захаваць дзве ўмовы. Першая — выступленне з дакладам. Другая — рэкамендацыі двух медыцынскіх свяцілаў, членаў Таварыства. В. Кашавараву рэкамендавалі прафесары М. Руднеў і С. Сокалаў.

Праз некалькі месяцаў мусілі адбыцца выпускныя экзамены. Ды памылялася Варвара Аляксандраўна, што ўсе паразуменні ўладзіліся. Як ні дзіўна, але дапускаць яе да іспытаў не збіраліся. Спрацоўвала колішнія: нельга! Ніяк не маглі рашыцца, каб, нарэшце, упершыню

ў краіне жанчына мела дыплом аб вышэйшай медыцынскай адукацыі.

Дазвол з вялікімі цяжкасцямі атрымала толькі 13 верасня 1868 года, а 9 снежня закончыла медыка-хірургічную акадэмію са званнем «лекара з адзнакай» і з дыпламам, які даваў права мець залаты медаль. Тое, да чаго В. Кашаварава імкнулася столькі гадоў, здзейснілася.

Настала пара падумаць і аб уладкаванні асабістага жыцця. Як вядома, з мужам яны разышліся мірна-палюбоўна яшчэ ў 1861 годзе, але шлюб афіцыйна так і не быў скасаваны. У час вучобы Варвара Аляксандраўна пасябрала са сваім выкладчыкам, прафесарам М. Рудневым. Настаўнік і студэнтка пакахалі адзін аднаго. 22 красавіка 1870 года М. Кашаварава скасавала саюз з Мікалаем Сцяпанавічам і выйшла замуж у другі раз, стала Кашаварай-Рудневай.

Здавалася б, цяпер сама працаваць па любімай прафесіі, калі ў сям'і два чалавекі, аднолькава захопленыя медыцынай. Ды аднадумцамі з мужам так і не сталі. Безумоўна, абодва прыйшлі ў медыцыну па прызначэнню. Але М. Руднеў хацеў бачыць у жонцы найперш, так сказаць, урача кабінетнага. Яна ж аддавала перавагу практычнай дзейнасці. Таму і паехала летам 1871 года працаваць у Жалезнаводск. Лячэбная практыка была неабходна Варвары Аляксандраўне для таго, каб атрымаць навуковую ступень доктара медыцыны, а такое жаданне ў яе з'явілася яшчэ падчас вучобы ў акадэміі.

Інакш кажучы, яна настойліва, беручы прыступку, ішла да аднойчы пастаўленай мэты. Аднак, як хутка пераканалася, і тут давядзецца нялёгка. Першы заход прыняла ў 1873 годзе, калі на саісканне навуковай ступені прапанавала сваю працу (тады такі падыход практыкаваўся) «Да вучэння аб свабодных целах у брушной поласці і аб пазаматачнай цяжарнасці».

Пра тое, што адбылося пры гэтым, засталася красамоўнае сведчанне самой прэтэндэнткі: «...мне не толькі перашкаджалі, але адна асоба запалохала мяне нават ледзь не Сібір'ю, калі я буду настойваць на сваім праве. Я адказала, што і ў Сібіры не прападу з ведамі».

Муж, бачачы настойлівасць жонкі, пайшоў ёй насустрач. Паколькі М. Руднеў выкладаў у акадэміі паталагічную анатомію, ён дазволіў Варвары Аляксандраўне праводзіць неафіцыйныя практычныя заняткі. Ведаў, набыты вопыт вельмі спатрэбіцца ёй у далейшых навуковых працах.

Яна ж вырашыла ад свайго не адступацца. У студзені — лютым 1876 года зрабіла чарговы захад, каб атрымаць доктарскую ступень. На гэты раз у Маскоўскім універсітэце. Усе як быццам гатовы дапамагчы і ў той жа час, калі справа дайшла да канкрэтнай падтрымкі, зноў па сутнасці адварнуліся. Але спыняцца было не ў характары Варвары Аляксандраўны. Трэці захад аказаўся паспяховым. 26 мая 1876 года В. Кашаварава-Руднева паспяхова абараніла доктарскую дысертацыю. Стала ўжо не толькі першым урачом-жанчынай царскай Расіі, а і першым доктарам медыцыны сярод жанчын.

Медыцына настолькі захоплівала Варвару Аляксандраўну, што многім здавалася, нічым іншым яна больш не цікавіцца. Але на самой справе гэта было далёка не так. Жыла яна ўвогуле апантана, стараючыся навярстаць упушчанае, тое, чаго не змагла дасягнуць у гады маленства і юнацтва. Вялікую ўвагу надавала самаадукацыі, у тым ліку і замежным мовам. Акрамя лацінскай, якую вывучыла ў першыя месяцы студэнцтва, дасканала авалодала англійскай, французскай і нямецкай. Шмат чытала літаратуры, і не толькі спецыяльнай, але і мастацкай. Даволі часта выступала ў перыёдыцы з артыкуламі, у якіх, безумоўна, закранала ў асноўным праблемы медыцыны, ішла, так сказаць, ад сваёй практычнай дзейнасці. Разам з тым не абмінала і вострых, надзённых пытанняў паўсядзённага жыцця, імкнулася асэнсаваць уласна перажытае.

Што да моваў, дык веданне іх спатрэбілася, калі летам 1876 года з мужам паехала ў Злучаныя Штаты Амерыкі, а ў верасні гэтага года прыняла ўдзел у Міжнародным медыцынскім кангрэсе ў Філадэльфіі. А наколькі ў В. Кашаваравай-Рудневай была актыўная грамадзянская пазіцыя, як не шукала яна сабе цёплага месца, красамоўна сведчыць такі факт. Калі ў красавіку 1877 года пачалася вайна Расіі з Турцыяй, Варвара Аляксандраўна, не вагаючыся, звярнулася ва Упраўленне Чырвонага Крыжа з просьбай накіраваць яе ў дзеючую армію, на фронт. Адмовілі. І зусім не гуманнымі мэтамі кіраваліся пры гэтым, шкадуючы яе. Знайшліся і зайздроснікі, якія не сумняваліся, што доктар медыцыны В. Кашаварава-Руднева і з вайны вернецца, як кажуць, не з пустымі рукамі. Новыя назіранні падкажуць тэмы чарговых навуковых прац. Не хацелася, яшчэ як не хацелася некаторым, каб яна працягвала сваю прафесійную кар'еру.

Наперадзе ж было яшчэ адно выпрабаванне. Нечакана

цяжка захварэў муж, а праз які год, 10 снежня 1878 года яго не стала. Сказаць, што ў іх сямейных адносінах былі лады, пакрывіць душой. Але, па меры магчымасці, яны імкнуліся падтрымліваць адзін аднаго, ды і медыцына збліжала. І вось — адна... Паклоннікаў хапала і раней, былі сярод іх і тыя, каго Варвара Аляксандраўна паважала. Блізкага чалавека з таго свету не вернеш, можна было і падумаць аб уладкаванні асабістага жыцця. Каб жа толькі не памыліцца!

Памылілася, яшчэ як памылілася. І не дзяўчынка даўно, а паверыла таму, каму ніяк верыць нельга было. Сярод паклоннікаў яна аддавала перавагу слухачу Артылерыйскай акадэміі, штабс-капітану І. Палікарпаву. Верыла, што Іван Сяргеевіч кахае яе па-сапраўднаму. А ён аказаўся чалавекам без пачуцця гонару. Пачаў распаўсюджваць сярод знаёмых розныя плёткі аб сваіх адносінах з маладой удавой. Тыя ж, у сваю чаргу, былі гэткімі ж непрыстойнымі людзьмі, як і І. Палікарпаў.

Пра В. Кашавараву-Рудневу загаварылі ці не ва ўсім горадзе. Такого ўчынку Варвара Аляксандраўна, безумоўна, дараваць не магла. Дала жаніху, як кажуць, ад варот паварот. І падумаць не магла, што той схільны на яшчэ большую подласць.

Але нездарма кажуць: чужая душа — поцемкі... І. Палікарпаў пагаварыў з выдаўцом газеты «Новое время», сума вядомым А. Суворыным і ў верасні 1879 года на старонках яе з'явіліся раздзелы з аповесці «Доктар Самахвала-Самалюбава».

Няцяжка здагадацца, каго вывеў аўтар пад доктарам медыцыны Кацярынай Аляксандраўнай Самахвалавай-Самалюбай. А Варвару Аляксандраўну ў Санкт-Пецярбургу добра ведалі многія. Цяпер знайшліся ахвотнікі смакаваць на мяжы прыстойнасці падрабязнасці з інтымнага жыцця гераіні твора і праводзіць свайго роду паралель з канкрэтным чалавекам. Некаторыя выданні падхапілі «смажаныя» факты.

Ад сораму — хоць вочы закрывай. Каб жа праўда, а то ўсё мана. Не стрымалася Варвара Аляксандраўна, звярнулася ў суд. Там паставіліся да яе з разуменнем. Справу слухалі 27 студзеня 1881 года. І. Палікарпаву за паклёп прысудзілі тры месяцы гаўптвахты. Рэдакцыі газет, якія вялі супраць яе цкаванне, вымушаны былі заплаціць вялікія штрафы.

Але з'явіліся новыя ахвотнікі прадоўжыць цкаванне.

У некаторых выданнях на В. Кашавараву-Рудневу надрукавалі карыкатуры. Нядобразычліўцаў шмат, а яна адна... А ў народзе ў такім разе гавораць: адзін у полі не воін.

Нечакана прыйшло рашэнне з'ехаць са сталіцы. Дачкалася вясны і, нікому нічога не гаворачы аб сваіх намерах, пакінула Санкт-Пецярбург. Два месяцы пражыла ў знаёмых у Харкаве, а летам перабралася на Варонежчыну, у Валуйскі павет. Там прыдбала 127 дзесяцін зямлі, пабудавала непадалёку ад сяла Аляксандраўск уласны дом. Так і пачала жыць на хутары Гарачы Яр.

А ў сталіцы страсці вакол яе не спыняліся. «Русский курьер» і «Новое время» знайшлі яшчэ адну прычыну, каб зняславіць. Маўляў, яна, В. Кашаварава-Руднева, у свой час не адслужыла патрэбны тэрмін за тое, што атрымлівала, калі вучылася, казённую стыпендыю. Паспрабавала зноў апраўдацца, паслала адказ на паклёп, ды нічога не зробіш — па-ранейшаму адна супраць многіх.

Адушыну знаходзіла ў рабоце. Лячыла сялян, працавала над навуковымі артыкуламі. З іх нарадзілася кніга «Гігіена жаночага арганізма ва ўсіх фазах жыцця», якую за свой кошт у 1884 годзе выдала ў Харкаве. Думала, што ў Валуйскім павеце застанеца назаўсёды, але надарылася няшчасце — у пачатку сакавіка 1886 года згарэў дом, іншыя пабудовы. У добрых людзей, якія прытулілі, пражыла яшчэ тры гады. Назірала над бытам вяскоўцаў, рабіла запісы, а ў выніку ў чэрвені 1888 года на старонках газеты «Новости» былі апублікаваны яе «Вясковыя нататкі».

У 1889 годзе паспрабавала вярнуцца ў сталіцу, ды неўзабаве зразумела, што чужая яна ў Санкт-Пецярбургу. Смех дый годзе! Першая ў Расіі жанчына ўрач па сутнасці нікому не патрэбна была. А Варвары ж Аляксандраўне хацелася далей займацца любімай справай, павышаць кваліфікацыю. Аднак работы, дзе б удалося развіць плённую навуковую дзейнасць, так і не змагла падшукаць. Вядома, можна было б перайсці на звычайную ўрачэбную практыку. Праўда, навошта ў такім разе знаходзіцца сярод гарадскога тлуму, чуць кпіны нядобразычліўцаў, заўважаць пастаянна зайздросныя позіркi? Лепей з'ехаць туды, дзе цябе зразумеюць, твае веды ацэняць...

У 1891 годзе В. Кашаварава-Руднева зноў развіталася з Санкт-Пецярбургам, цяпер ужо назаўсёды. У Старой Русе — балазе, зберажэнні яшчэ засталіся — купіла двухпавярховы дом. Звычайна па тры гадзіны на дзень займалася ўрачэбнай практыкай, а ў астатні час — па гаспа-

дарцы, а таксама творчай і навуковай дзейнасцю.

Падрыхтавала другое выданне кнігі, якая перад гэтым выйшла ў Харкаве, жыла новымі задумкамі. Але пачала заўважаць, што здароўе падводзіць. Цяжкае, гаротнае маленства, нястача ў юнацтве, пастаянныя перажыванні, калі толькі дзёрзкасць, уменне пастаяць за сябе і ўласную мару і давалі магчымасць выжыць, выстаяць, не спасаваць перад перашкодамі, не прайшлі марна. Усё часцей балела сэрца, а ногі становіліся быццам ватнымі.

Не стала В. Кашаваравай-Рудневай 29 красавіка 1899 года. Спынілася яе сэрца, памерла яна ў гадзіну ночы. Пахавалі Варвару Аляксандраўну тут жа, у Старой Русе, на могілках Спаса-Праабражэнскага манастыра.

Асобныя выданні адгукнуліся на гэтую смерць, але ў цэлым Расія спакойна развіталася з чалавекам, якім трэба ганарыцца. Што ж, дзёрзкіх ніколі не любілі. Ні ў жыцці, ні ў навуцы. А калі да ўсяго дзёрзкасць спалучаецца з талентам, дык такому чалавеку зусім цяжка на гэтым грэшным свеце.

А што В. Кашаварава-Руднева была не толькі дзёрзкай, але і таленавітай, сумнявацца не даводзіцца.

ЁН І МЁРТВЫ — НАПЕРАДЗЕ

Іван Чэрскі

Чэрскі не любіў размоў аб подзвігах і пагардліва ставіўся да людзей, якія ірваліся да славы. А сам быў чалавекам, усё свядомае жыццё якога — пастаянны, пакутлівы, непрыкметны подзвіг. Ён яшчэ пры жыцці заслужыў сапраўдную сусветную славу, але яна так і не кранулася яго. Слава прайшла міма, як лёгкае воблака над таёжным краем.

Андрэй Алдан-Сямёнаў

Не першы дзень імжыць, сыпле з неба, быццам з нейкага вялізнага і адначасова нябачнага сіта, дождж. Цяжка сказаць — ці то летні, ці асенні. Тут жа, у Якуціі, асабліва і не разбярэшся, калі праходзіць адна пара года і месца яе займае наступная. Праўда, з пераходам ад восні да зімы прасцей. Ужо недзе ў пачатку верасня ва ўсю могуць загуляць белыя мухі, выпадае снег, каб легчы ці не да самага канца мая.

У астатні ж час з надвор'ем сапраўдная «мешаніна» атрымліваецца. Нездарма клімат у тутэйшых мясцінах рэзка кантынентальны. Калі зімой маразы да шасцідзесяці і болей градусаў даходзяць, дык летам гарачыня за трыццаць можа падымацца. Аднак і з ёй шмат незразумелага. Патрымаецца спякота колькі часу, ды такая, што днём ажно дыхаць немагчыма, быццам на самым поўдні апнуўся, а пасля на тыдзень-другі нечакана задажджыць.

Як і цяпер, калі суцэльныя хмары завалаклі неба. Углядайся ў яго — не ўглядайся, а хоць маленькай светлай палосачкі не ўбачыш. Але Чэрскаму і гэта цяжка, амаль немагчыма зрабіць. Сіл не хапае, каб прыўзняцца, павярнуць галаву. Так аслабеў, што да пасцелі прыкаваны, спагядліва зробленай жонкай і правадніком Сцяпанам Растаргуевым амаль на самым носе карбаса (так тут называюць

ваюць невялікае, хоць і досыць умяшчальнае рачное судна).

Днямі вымушаны ляжаць Чэрскі. І бачыць ён над сабой зусім не неба, няхай і ў павалоках хмар, а нацягнутыя скуры, па якіх аднастайна барабаняць кроплі. Гэта таксама Растаргуеў пастараўся. Зрабіў уверсе нешта на кшталт насцілу-казырка. Так што дождж на пасцель не трапляе. Каб жа толькі не гэтыя кроплі, якія, здаецца, манатоннасцю сваёй саму душу вярэдзяць, выварочваючы яе вонкі, ды шорганне пад днішчам вады.

Хаця і самому спакойна ляжаць не хочацца. Наплываюць адна за адной думкі, як бы саборнічаючы між сабой, каторая з іх найбольш прыкуе да сябе яго ўвагу. Пра рознае мроіцца, прыгадваецца Чэрскаму ў гэтыя хвіліны. Але што б ні прыходзіла ў галаву, нязменна скіроўваецца да таго, пра што, хоча ён таго, ці не хоча, мусіць думаць. Як гэта не прыкра, а наспеў час і падрахункаваннем заняцца. Не жылец ён на гэтым свеце. Хвароба абвастрылася, пастаянна даймае кашаль, і кроў ужо горлам ішла.

Спачатку сіліўся, стараўся выгляду не падаваць, што цяжка, ледзь на нагах трымаецца. Ды і хіба не бачаць яны і самі ўсяго? І любая Маўра Паўлаўна — мілая яго Маўрачка. І Растаргуеў...

Калі б некалькі месяцаў назад казалі Чэрскаму, што ў асобе свайго правадніка знойдзе ён і аднадумцу, і таварыша — ніколі не паверыў бы. Але Сцяпан аказаўся менавіта такім чалавекам. Магчыма б, без яго, Растаргуева, ён даўно ўжо б і памёр, бо, бачачы, як пакутуе Маўра, адчуваючы яго нямогласць, балюча, немагчыма трымаць. Сэрца спыняецца. Аднак Сцяпан і яе добрым словам гатовы ў любую хвіліну падтрымаць, і за Сашам, сынам І. Чэрскага, глядзіць, каб асцярожна сябе на борце веў, ненарокам у ваду не зваліўся. Хаця хлапец і сам разумее, што ён паўнапраўны член навуковай экспедыцыі. Дзе ўжо іншым турбот дадаваць, трэба і самому старацца хоць у нечым дапамагчы. Таму Саша, калі патрэбна, і гербарый аформіць, і пробы вады ўпарадкуе, і запісы адпаведныя зробіць.

Не кажучы ўжо пра тое, што, бадай, лепей за яго ніхто харыуса і не асвятлюе. Адкуль толькі гэтаму майстэрству навучыўся?! Юшка з харыуса смачная. Першы раз паспрабаваў Чэрскі — не цяпер, не ў час гэтага падарожжа, а калі ўпершыню апынуўся ў Сібіры — не паверыў, што

такая смаката быць можа. Хаця пасля, як раскаштаваў, здагадаўся, дзе нешта падобнае давалося есці. Ды ў маленстве.

Памятаецца, у Дзвіне налавілі шчупакоў, карасёў, плотак... Кінулі ў кацялок, падвешаны над кастром, папярэдне напоўніўшы яго да палавіны сцюдзёнай рачной вадой. Рыба хутка разварылася, аддзялілася ад касцей, а навар атрымаўся... Адмысловая юшка атрымалася. Чэрскі і цяпер сказаць не можа, якая з іх лепшая — тая, якая ў памяці з маленства засталася, ці гэтая, з харыуса, пакаштаная ўпершыню ў Сібіры.

— Дзяменцэвіч! — пачуўся нечакана голас Растаргуева. — Га, Дзяменцэвіч?

Да гэтага звароту Чэрскі даўно прывык, хоць на самой справе зваўся па бацьку Дамінікавічам, і зусім не Іванам, а Янам. Але Дзяменцэвічам, ці Іванам Дзяменцэвічам, паколькі так, відаць, прасцей, клікаў яго не адзін Сцяпан, а і ўсе тыя, з кім даводзілася Чэрскаму сутыкацца ў час экспедыцыі. Пад гэтым імем і імем па бацьку ён увайшоў і ў гісторыю.

— Я вось што думаю, Дзяменцэвіч... — Сцяпан адкінуў палог насцілу, зазірнуў унутр. — Ці не пакаштаваць табе юшкі з харыуса. Свежанькая, сербанеш — усё нутро ачышчае. Апякае, зараза, але... Ці мне табе казаць, які смак...

— Пра юшку і я было падумаў, — сабраўшыся з сіламі, Чэрскі ўсё ж сеў, высуnúў галаву, падставіў твар пад дажджавыя кроплі. — Ды не пра гэтую, не з харыуса... Не памятаю, ці гаварыў табе, Сцяпане. Але ў нас не такую робяць. І плотак кладуць, і шчупака, і карася... А калі дадаць бульбачкі...

Чэрскі хацеў яшчэ нешта сказаць, але прыступ кашлю апанаваў яго.

— Нічога, Дзяменцэвіч, нічога... — Растаргуеў дапамагаў, як мог, трымаў за плечы. — Пройдзе, абавязкова пройдзе.

— Пройдзе... — Чэрскі падтрымаў па звычцы, абы толькі не маўчаць, не павялічваць трывогу сваёй нямогласцю. Ды і ўбачыў, як трывожна пазірала ў яго бок Маўра Паўлаўна. Яна нічога не гаварыла, але гэты насцярожаны позірк сам па сабе быў запытаннем. Маўклівым запытаннем. І Чэрскі зноў паўтарыў: «Пройдзе!», палез пад палог, паспеўшы папрасіць:

— Сцяпане і ты — дарагая, Маўрачка, калі можна —

кубачак чаю. Нездзе ж засталіся ў нас сушаныя брусніцы. Бруснічнага чаю...

Не чуў іхняга: «Пачакай крыху, будзе чай!», бо адразу схаваўся пад насцілам. Улёгся, паклаўшы рукі пад галаву, як гэта часта любіў рабіць. Асабліва тады, калі хацелася сабрацца з думкамі, адагнаўшы прэч выпадковыя і пакінуўшы тыя, якія ў гэты момант падаюцца галоўнымі і абавязкова важнымі.

Неўпрыкметку задрамаў, а можа, і не драмаў, а расслабіўся адно. Але на душы стала спакойна, прыемна, быццам назаўсёды адышлі турботы, і свядомасць высвечвала зусім не тую жыццёвую паласу, што чакае наперадзе. Чэрскі ж добра ведаў — на нешта спадзявацца больш не даводзіцца. Будучыня не свеціць, яму і тыя сорок сем гадоў, што пройдзены-выпакутаваны — мяжа, якую яму ніколі не дазволена пераступіць. Таму адзінае заставалася: прайсці ў думках колішнімі сцэжкамi, паспрабаваць разабрацца, ці тымі былі яны, па якіх хацелася ступаць, і ўвогуле, наколькі ён заставаўся самім сабой. Ці не схібіў дзе, не паддаўся мімалётнай слабасці, мяркуючы, што пасля яна будзе апраўдана...

Маленства І. Чэрскага прайшло ў сям'і небагатага шляхціча (нарадзіўся 15 мая 1845 года ў маёнтку Свольня, цяпер гэта тэрыторыя Верхнядзвінскага раёна). Бацька памёр рана, таму давялося больш разлічваць на ўласныя сілы. Але ахвота да вучобы ўзяла верх над жыццёвай неўладкаванасцю. І. Чэрскі закончыў Віленскую гімназію, паступіў у мясцовы дваранскі ўніверсітэт.

Шмат да якіх навук праявіў цікавасць. І не толькі таму, што валодаў прыроднымі задаткамі. Яшчэ не мог адказаць для сябе пэўна, кім жадае стаць. Аднолькава вабіла яго і батаніка, і геаграфія. І геологам хацелася стаць, і нават антрапологам. Значыць, неабходна было атрымаць грунтоўныя веды па як мага больш прадметах. Чаго І. Чэрскі з поспехам і дасягнуў. Акрамя таго авалодаў пяццю замежнымі мовамі.

З такой усебаковай падрыхтоўкай адкрываліся вялікія перспектывы. Але крыж на яго далейшым навуковым лёсе надоўга паставіла паўстанне 1863 года. Прынамсі, як і многія іншыя студэнты, І. Чэрскі выступіў супраць самадзяржаўя. Мураўёў жа — вешальнік, наводзячы парад, не разбіраўся надта, хто перад ім. Студэнт ты ці не студэнт, а калі сумняваешся ў законнасці ўлады, пойдзеш туды, дзе, як кажуць, Макар цялят не пасе.

Спачатку І. Чэрскаму, як і яго сябрам, накіравана была Віцебская турма, а пасля суд і пажыццёвая ссылка ў Сібір, у салдаты. Этап праходзіў праз Табольск, Омск... Омскі лінейны батальён і, падумаць толькі! — сам штрафнік І. Чэрскі ахоўваў гэткіх жа самых штрафнікоў. Цікава яшчэ і тое, што адбывалася гэта ў тым самым «мёртвым доме», у якім дзесяць гадоў назад пабыў Да-стаеўскі.

Салдацтва, канечне, з вучобай ні ў якім разе параўнаць нельга. Але, на шчасце, начальства ў І. Чэрскага аказалася не такім ўжо і строгім. Муштра была, выкананне статутаў патрабавалася, а ў астатнім... І. Чэрскі са здзіўленнем даведаўся, што ў астрозе ёсць шмат кніг. І не толькі мастацкіх, якія, зразумела, дазвалялі хоць на імгненне вырвацца з затхлай атмасферы. Пад рукой аказаліся і выданні па прыродазнаўчых навук. У прыватнасці, змог прачытаць «Паходжанне відаў» Дарвіна і «Падарожжа на караблі Бігль вакол свету».

Калі ўлічыць, што яшчэ па дарозе ў Омск Чэрскі пазнаёміўся, а пасля і пасябраваў з маладым вучоным Аляксандрам Чаканоўскім, таксама ссыльным, які захапляўся батанікай, дык ён па сутнасці ўжо меў перад сабой у многім акрэсленую праграму далейшых дзеянняў. А паколькі ссыльным дазвалялася адыходзіць на некаторую адлегласць ад лагера, І. Чэрскі шмат блукаў па берагах Абі і Іртыша, збіраў рэдкія расліны для гербарыя, шукаў рэшткі дагістарычных жывёлін, якіх захавалася тут шмат. Яны выступалі на паверхню, калі, падмытыя вадой, берагі абсыпаліся. Меў Чэрскі ў сваёй калекцыі і розныя мінералы, ракавіны.

Пра гэтыя росшукі ссыльнага неўзабаве даведаўся вядомы падарожнік Патанін, які жыў у Омску. Сустрэўшыся з І. Чэрскім, ён пазнаёміўся з яго калекцыяй і параіў паслаць ракавіны ў Маскоўскі ўніверсітэт. Адказу І. Чэрскі, праўда, так і не дачакаўся, але лёс тым не менш і на гэты раз паставіўся да яго прыязна.

Летам 1868 года ў Заходняй Сібіры аказаўся ў навуковай экспедыцыі акадэмік Аляксандр Міддэндорф. У Омску ўжо шмат гаварылі пра дзіўнага ссыльнага, які толькі тым і займаецца, што збірае розныя ракавіны, малюскі, пераварочвае на берагах горы пяску. «Дзівак, нічога не скажаш», — каменціравалі яны свой расказ. А. Міддэндорф жа, як ніхто іншы, паколькі і сам быў апантаным навукоўцам, ведаў, як часта падобныя непрыкаянцы шмат

робяць адкрыццяў. Пры першай жа магчымасці сустрэўся з Чэрскім.

Пазнаёміўшыся з калекцыяй ракавін, Аляксандр Фёдаравіч застаўся ўражаны яе багаццем і рознабаковасцю. Не хаваў гэтага ад І. Чэрскага. Найбольш уразіла яго, што ракавіны, якія той сабраў, былі зусім не марскімі. Значыць... Магчыма, сам таго не ведаючы, І. Чэрскі зрабіў сапраўднае навуковае адкрыццё.

— Ведаеце... — Міддэндорф на хвіліну замаўчаў, але не таму, што не ведаў, што сказаць, прычына была іншая. Ён баяўся, каб Чэрскі ад пачутага не зазнаўся, бо для вучонага, які толькі пачынае свой шлях, падобная небяспека заўсёды існуе. — Ведаеце... Канечне, неабходна і пэўная праверка. Але, здаецца, я не памыляюся. Відаць, давядзецца адмовіцца ад меркавання, што Заходне-Сібірская раўніна была колісь дном мора. Як жа магла яна быць дном мора? — Аляксандр Фёдаравіч ужо пытаўся як бы ў самога сябе, — калі ракавіны, знойдзеныя вамі, шановны Ян Дамінікавіч, рачныя! Адным словам, патрабуецца праверка. А пакуль што... Віншую! І поспехаў далейшых жадаю!

Сказаўшы: «І поспехаў далейшых жадаю!», Міддэндорф сумеўся, бо адразу зразумеў недарэчнасць свайго пажадання. Якія могуць быць яшчэ навуковыя поспехі ў ссыльнага салдата? Таму, каб направіць няёмкасць становішча, якую не мог не заўважыць і Чэрскі, Аляксандр Фёдаравіч дадаў:

— Гэта ўжо ад мяне многае залежыць. Можа, і не многае, але што змагу, дапамагу.

Што сваіх слоў Міддэндорф не кінуў на вецер, І. Чэрскі даведаўся восенню 1871 года, калі яго нечакана выклікалі ў Іркуцк. Там якраз ствараўся навуковы цэнтр — Усходне-Сібірскі аддзел Рускага геаграфічнага таварыства. Патрабаваліся супрацоўнікі. На навуковую пасаду І. Чэрскі, зразумела, разлічваць не мог, але і тое, што прапанавалі, у яго становішчы нямала значыла. Ён становіўся адначасова бібліятэкарам, пісарам і... кансерватарам. Не, погляды мяняць не давалася, проста поруч з іншымі абавязкамі вымушаны быў займацца кансерваннем асобных экспанатаў.

Але і тыя тры з лішнім гады, што прайшлі пасля знаёмства з Міддэндорфам, нямала значылі ў біяграфіі І. Чэрскага. Няшчасце дапамагло. Цяжка захварэў, таму ўжо ў 1869 годзе яго вызвалілі ад службы, а тым

самым прадставілася магчымасць болей часу аддаваць вывучэнню мясцовасці. Сам сабе быў прадстаўлены, таму і працаваў апантана. З-за паўсядзённымі клопатамі нават забываўся пра хваробу. Праўда, матэрыяльнае становішча лепшага жадала. Што тыя два рублі дзесяць капеек на месяц, якія давалі салдату? Але не пра нішчымніцу думаў І. Чэрскі, не пра хлеб надзённы. Пра навуку дбаў, пра хлеб навуковы.

Пераезд у Іркуцк стаў па сутнасці вяртаннем у зусім іншы свет, той, які так неабходны, каб адчуваць сябе патрэбным людзям, цалкам аддавацца любімай справе. Менавіта ў гэты час Чэрскі зноў па-сапраўднаму стаў чалавекам. Як і тады, калі вучыўся ў Віцебску, марыў аб прысвячэнні сябе навуцы, змаганні за сацыяльную справядлівасць. Што да сацыяльнай справядлівасці, дык з ідэаламі маладосці, праўда, давалося развітацца. Суровая рэчаіснасць не пакінула на іх месца. А наконт самой маладосці, дык яна не прайшла, а сама ўступала ў пару, калі многае яшчэ можна здзейсніць. Дваццаць пяць гадоў меў за плячыма Чэрскі на той час, усяго дваццаць пяць... І хацеў, як мага лепей выкарыстаць, прадастаўленую жыццём магчымасць, каб пачаць усё нанова.

Пасяліўся на ўскраіне горада, на беразе рэчкі Ушакоўкі, зняўшы невялікі пакойчык ва ўдавы-прачкі. Хаця, які пакойчык? Звычайная баковачка! Да таго цесная, што ў ёй з цяжкасцю ўмяшчаліся стол, стул і ложка. Але І. Чэрскі на большае і не разлічваў. Ды і навошта яму было нешта лепшае шукаць, калі пры першай жа сустрэчы кінуў вока на гаспадарскую дачку Маўрачку. Ёй, праўда, усяго толькі трынаццаць гадкоў споўнілася. Лавіў сябе неаднаразова на думцы, што зусім не пара яна яму. Лавіў, а сэрца іншае падказвала. Хіба ж не бачыш, што і Маўрачка, дзіцё кволае, да цябе цягнецца! Дык навошта ад шчасця ўцякаць, кватэру мяняючы?! Ці знойдзеш яшчэ... А тут — шчасце пад рукой, поруч, не выпускай яго... Жыць жа ды жыць яшчэ ў Іркуцку.

Так і застаўся Чэрскі на гэтай кватэры. Калі даведаўся, што і сама Маўрачка, і яе старэйшая сястра Оля, не ведаюць граматы, падахвоціўся навучыць іх чытаць-пісаць. Хоць і на рабоце клопатаў хапала, не лічыў гэта за турботны занятак. Больш таго, радасць адчуваў, бо і Маўрачка, і Оля аказаліся вучаніцамі стараннымі, усё, як кажуць, на ляту схоплівалі. Зацікавілася Маўрачка і яго навуковымі росшукамі. Шмат расказваў дзяўчынцы пра

Байкал, пра тое, якое вялікае гэта возера ў свеце, які багаты яго раслінны свет, якая рыба ў ім водзіцца. А неўзабаве І. Чэрскаму прапанавалі самому заняцца навуковым вывучэннем Байкала і яго ваколіц.

Ішоў 1878 год... Маўра была ўжо не кволай, прыгожай дзяўчынкай, а нявестай, як кажуць, на выданні. Чэрскі, нарэшце, рашыўся на тое, пра што апошні год-другі думаў пастаянна. Лепшай жонкі, пераканаўся ён, і не знойдзеш. Дык чаго ж у такім разе чакаць? Ці пан, ці прапаў, здаецца, так гаварылі на роднай яму Віцебшчыне? Асмеліўся, зазірнуў у вочы дзяўчыне і сказаў ціха, быццам нехта падслухаць усё гэта мог. А гэтак жа хацелася, каб тайна для двух праіснавала хоць нейкае імгненне:

— Маўрачка, я... — хваляваўся, як ніколі, нават заікацца пачаў. — Маўрачка, будзь маёй жонкай! — пасля гэтага выпаліў на адным дыханні.

Яна ж заружовелася, засаромелася. І чакала гэтых слоў ад яго, даўно чакала, але, як заўсёды бывае, калі нешта асабліва важнае, то напаткоўвае чалавека неспадзявана. Ад сарамлівасці замаўчала, не магла сабрацца з думкамі. Чэрскі ж расцаніў яе маўчанне па-свойму. Як адмову. Таму таксама зачырванеўся і гэтаксама не ведаў, што ў такім разе гаварыць.

Павярнуцца, каб пайсці рашуча ці, можа, на жарт усё звесці. Маўляў, проста так сказаў, хацелася ведаць, як да яго ставіцца. Ды Маўра паставіла ўсё на месца. Кінулася са слязьмі яму на шыю:

— Ванечка, любенькі! — усё тое, што даўно прагнула выхаду, змяшалася і з гэтымі слязьмі, і з гэтай радасцю.

Адразу згулялі вяселле — хаця якое вяселле, сабраліся адны блізкія, у тым ліку і Аляксандр Чаканоўскі, ён таксама працаваў у Сібірскім аддзеле, нямала дапамагаў Чэрскаму. Аднак гэта быў ужо не ранейшы Аляксандр Лаўрэнавіч, які і пажартаваць любіў і заўсёды да месца дасціпнае слова сказаць. Перажыванні не маглі не сказіць і на яго моцным арганізме, якому, здавалася, ніколі і зносу не будзе. Чаканоўскі хварэў, але не фізічная нямогласць напаткала яго, а душэўная. Чэрскаму цяжка і балюча становілася, калі бачыў, як літаральна на вачах згасае сябра, становіцца раздражальным.

Байкал Чэрскія абследавалі ўдваіх. Маўра Паўлаўна нездарма нарадзілася і вырасла ў Сібіры, аказалася памочнікам — пашукаць трэба. Хутка авалодала і многімі навуковымі сакрэтамі. Ведала, як і гербарый сабраць,

як узяць пробы грунта ці вады. Неабходны ж рыштунак пастаянна знаходзіўся пад рукой.

Падарожнічалі на парусніку. Абследавалі паўвостраў Святы нос, Чывыркуйскі заліў, выйшлі да вытокаў Верхняй Ангары. Можна было б і далей працягваць даследаванні, але настала восень, а значыць, трэба было чакаць хуткіх замаразкаў. Давялося вярнуцца ў Іркуцк. Неўпрыкметку за апісаннем, сістэматызацыяй матэрыялаў прайшла зіма і, як толькі пацяплела, Чэрскі сабраўся ў чарговую экспедыцыю. Ехаў адзін, бо Маўра Паўлаўна ўжо гадала Сашку. Кінула на развітанне (канечне, і без слёз не абышлося):

— Глядзі, асцярожнічай, не адзін жа ты цяпер?

— А хіба адзін я, калі ты побач? — засмяўся Чэрскі.

— Дык то я, а гэта сыноч... Сы-но-чак!

...І цяпер, лежачы пад мядзведжай скурай, укрыўшыся ёю ледзь не з галавой, і адчуваючы, што жаданае цяпло так і не прыходзіць, Чэрскі ўспамінаў і тую сваю паездку, і ўсе наступныя месяцы, гады, праведзеныя з жонкай і сынам. Лавіў сябе нават на думцы, а каго ён болей любіць? Маўрушу ці ўсё ж Сашу? Задумваўся і разумеў, што наўрад калі і зможа адказаць на гэтае пытанне. Ды і што адказваць, калі яны абое дарагія яму. Калі без іх ён, як тое адзінокае дрэва на скале, якое гнецца пад ветрам, шукаючы і не знаходзячы паратунку.

Памятаецца, з той паездкі, што вясной 1879 года пачалася — тады праплыў на рыбацкай лодцы шэсцьсот кіламетраў, — разам з рознымі экспанатамі прывёз і некалькі кедравых шышак. Спецыяльна падбіраў такія, каб нагадвалі сабой якія-небудзь загадкавыя фігуркі жывёл. Ubачыла Маўра Паўлаўна, здзівілася:

— Няўжо для Сашы гэта сабраў?

А Чэрскі замест адказу ўзяў шышкі і хлопчыку паднёс. Сашку ж толькі некалькі месяцаў, нічога не разумее, але ручанятамі да іх цягнецца. Глядзіць ён на сына, смяецца:

— Падарожнікам будзе, абавязкова падарожнікам стане!

Як жа хутка час бяжыць! Даўно засталіся ззаду тыя чатыры гады, калі ён абследаваў вялікае сібірскае мора. А што Байкал і сапраўды мора, цяпер у свеце ўсе ведаюць і без яго, Чэрскага, дапамогі. Ён жа склаў геалагічную карту берагавой паласы Байкала, што была прадстаўлена

на Міжнародным геаграфічным кангрэсе ў Венецыі і цяпер гэтай карыстаюцца ў многіх краінах свету, калі неабходна атрымаць пэўную звестку адносна геалагічнай структуры возера. Дэталёва вывучаў Чэрскі Саяны і Прыангор'е, знайшоў унікальны помнік каменнага веку на правым беразе прытока Ангары-Ушакоўкі. А ў пячоры, што каля Ніжнеудзінска, напаткаў косці дваццаці відаў выкапнёвых жывёл. Праца была па вартасцях ацэнена: Рускае геаграфічнае таварыства прысудзіла яму за даследаванне Байкала залаты медаль.

Гэтае ж самае таварыства ў 1882 годзе стварыла новую метэаралагічную станцыю на Ніжняй Тунгусцы. Пачалі шукаць ахвотніка весці ў далёкім краі назіранні за прыродай. Выбар паў на яго, І. Чэрскага. Іншы б адмовіўся б. Неабходна ехаць у няблізкі свет, а з кім сям'ю пакінуць? А ён, нядоўга разважаючы, ужо ў пачатку ліпеня з жонкай і трохгадовым Сашам сабраўся ў дарогу, у сяло Прэабражэнскае, дзе і знаходзілася станцыя. Жонка перад гэтым, праўда, не прамінула пажартаваць:

— Ты хоць перад дарогай да генерал-губернатара збегаў?

У гэтым жарце была доля ісціны. Справа ў тым, што І. Чэрскі для царскага ўрада па-ранейшаму заставаўся дзяржаўным злачынцам і знаходзіўся на правах ссыльнага. Таму любая яго адлучка з горада патрабавала спецыяльнага дазволу Іркуцкага генерал-губернатара. Зразумела, з просьбай звяртаўся не сам, а кіраўніцтва Усходне-Сібірскага аддзела геаграфічнага таварыства, тым не менш факт заставаўся фактам.

Чаканую амністыю Чэрскі атрымаў толькі ў Пецяргбургу, куды Акадэмія навук выклікала яго вясной 1885 года. Ехаў у сталіцу не звычайным падарожнікам: і тут не забываў, што перш-наперш ён — вучоны. Праводзіў вакол дарогі геалагічныя даследаванні да самага Урала.

Па прыездзе пачаў працаваць у Геаграфічным таварыстве, але нядоўга, бо людзі, падобныя Чэрскаму, ніколі не сядзяць на адным месцы. Ды і нагода надарылася збірацца ў чарговую навуковую экспедыцыю. Акадэмія навук прапанавала яму паехаць у раён Калымы і Індзігіркі. Тым больш што ў дадзены момант Чэрскі меў і ўласныя навуковыя інтарэсы. У Пецяргбургу ён апісваў рэшткі дагістарычных жывёл, прывезеных з раёна мора Лапцевых іншымі даследчыкамі. Гэта былі ў асноўным косткі насарогаў і мамантаў. Значыць, прыйшоў да высновы, на

месцы цяперашняй тундры і лесатундры колісь знаходзіліся трапічныя лясы, якія і давалі жывёлам багата корму. Аднак ці адны насарогі і маманты жылі там? Станоўча альбо адмоўна на гэтае і іншыя пытанні можна было адказаць толькі на месцы.

З жонкай і сынам вярнуўся ў Іркуцк, адтуль дабраўся да сяла Качуг на Лене. Па ёй праплыў у Якуцк, дзе, шукаючы правадніка, і сустрэўся з былым казачым ураднікам Сцяпанам Растаргуевым. Угаварыў яго не без цяжкасцей, таму што Растаргуеў не вельмі хацеў збірацца ў далёкую і, як ён ведаў, небяспечную дарогу. Аднак, як неўзабаве высветлілася, абодва яны, і Растаргуеў і Чэрскі, адзін аднаму прама-такі падыходзілі. Растаргуеў па натуры быў чалавек смелы, рашучы, а галоўнае — цудоўна арыентаваўся ў тайзе, ведаў і норавы сібірскіх рэк. Чэрскі ж дапаўняў яго сваёй разважлівасцю, апантанасцю ды, папраўдзе, і яму смеласці было не займаць. Хіба што, у адрозненне ад Растаргуева, дзейнічаў менш разважліва, не заўсёды належным чынам ацэньваючы будучы крок.

14 ліпеня 1891 года Чэрскія разам з Растаргуевым адправіліся з Якуцка, каб з вялікімі цяжкасцямі, пераадолеўшы Алданскі хрыбет, прыбыць 28 жніўня ў Верхнекалымск. Пачыналася ўжо зіма, таму вырашылі перакаць яе ў пасёлку, наняўшы невялікую хатку.

Усё, здавалася б, ішло належным чынам, ды бяда заўсёды прыходзіць тады, калі яе меней чакаюць. Чэрскі нечакана захварэў. І раней ён не мог пахваліцца здароўем, а тут цяжкая дарога, пастаянная нястача, калі даводзілася эканоміць на прадуктах. Не маглі не нагадаць аб сабе і месяцы, праведзеныя ў ссылцы.

Панікаваць аднак не збіраўся. Разлічваў, што арганізм вытрымае, пераадолее нямогласць. Ды і занятак па душы знайшоў. Пачаў запісваць звычкі, быт якутаў, юкагіраў, звенаў і іншых народаў, іх фальклор, вывучаў мову. Шмат распытваў, як жывуць яны, чым займаюцца. Паступова прыйшоў да думкі, што і ва ўмовах Поўначы можна з поспехам займацца земляробствам. Гэтыя развагі занатаваў, каб прынеслі карысць і іншым. У дзённіку, які вёў пастаянна, пакінуў нямала прыязных слоў пра мясцовых жыхароў, адзначаў іх кемнасць, таварыскасць і адначасова з трывогай канстатаваў, як іх жорстка эксплуатаюць. Каб хоць неяк палепшыць становішча якутаў, пакінуў праект забеспячэння іх таварамі.

Усе гэтыя турботы адбіралі нямала часу, але не маглі

адлучыць Чэрскага ад галоўнага. Штодня думаў і пра экспедыцыю. І чым болей думаў, тым часцей прыходзіў да высновы, можа стацца так, што завяршаць яе давядзецца без яго.

Завяршаць? Абавязкова завяршаць! Калі на тое пайшло, такім будзе яго завяшчанне. Вясной, а дакладней — 25 мая 1892 года, яшчэ ў Верхнекалымску, ён напісаў «Адкрыты ліст». Чамусьці менавіта гэтую форму палічыў найбольш прыймальнай. Звяртаўся на імя Імператарскай Акадэміі навук. Прама канстатаваў: «сур'ёзная хвароба, што напаткала мяне перад ад'ездам, прымушае сумнявацца ў тым, ці дажыву я да прызначанага часу адбыцця. Экспедыцыя, акрамя геалагічных задач, мае яшчэ заалагічныя і батанічныя, якімі займаецца мая жонка Маўра Паўлаўна Чэрская...»

Не тое, што прасіў, загадваў, і на падобны загад меў права, бо кіраваўся толькі навуковымі інтарэсамі, а не нейкімі асабістымі амбіцыямі. Разумеючы, што жыць засталося нядоўга, хацеў, каб пачатая справа не спынілася на паўдарозе: «у выпадку маёй смерці, дзе б яна мяне не заспела, экспедыцыя пад кіраўніцтвам жонкі маёй Маўры Паўлаўны Чэрскай павінна ўсё-такі сёлета летам абавязкова даплыць да Ніжнекалымска». Дадаў, што інакш «Акадэмія павінна пацярпець буйныя страты ў навуковых выніках, а на мяне, дакладней, на маё імя, да гэтага часу нічым не заплямленае, кладзецца ўвесь цяжар няўдачы. Толькі па вяртанні экспедыцыі назад у Верхнекалымск яна павінна лічыцца завершанай».

Гэты «адкрыты ліст», а па сутнасці, завяшчанне, і прымушала Чэрскага збірацца з сіламі, якіх з кожным днём заставалася ўсё меней і меней. Амаль не было, а ён жыў. Ён хацеў жыць. І не столькі пра сябе думаў, колькі пра блізкіх. Пра блізкіх і пра навуку. Так ужо сталася, што жонка, сын, той жа Растаргуеў (а яго Чэрскі таксама палюбіў), змогуць завяршыць тое, чаго ён не паспеў зрабіць.

Як хутка час бяжыць?! Як хутка... І Сашу ўжо чатырнаццаць будзе. Яго Сашу! Успомніў, што даўным-даўно, калі і жаніцца яшчэ не збіраўся, чамусьці вельмі хацеў, каб калі-небудзь у яго была дачка. І імя падабраў... А нарадзіўся сын, і калі б хто сказаў сёння, што ў яго магла б быць дачка, не паверыў. Як жа гэта жыць без Сашы? Без Сашы жыць і пра жыць?!

— Саша! Сашка, сынок! — хацеў сказаць, як гучней, але змог толькі прашаптаць.

Ды сын пачуў, з хваста лодкі раздалося:

— Тата, што, тата? — і Саша хуценька падбег, адкінуў палог.

— Сыночак, сыночак... — Чэрскі плакаў буйнымі слязьмі, не саромеючыся іх, не сілячыся выцерці. І сілы неставала зрабіць гэта, ды і навошта выціраць іх. Дзеля чаго? І каго саромецца? Сына, Маўрушы, Растаргуева!

А Растаргуеў тут як тут:

— Ты што гэта, Дзяменцьевіч! Бяры чай, твой любімы, бруснічны!

Чэрскі ўзяў кволымі, дрыжачымі рукамі кубак, паднёс да вуснаў.

«Бач ты, — хацелася сказаць, — кубак магу яшчэ трымаць, а аловак...»

Аловак з рук Чэрскага пачаў вывальвацца некалькі дзён назад. Спачатку спрабаваў прывязваць яго да рукі, але пасля зразумеў, што і гэтыя памкненні марныя. Пальцы дрыжэлі, немагчыма было пісаць. Экспедыцыйны дзённік вяла ўжо жонка. Апошні запіс, які пакінуў сам, была просьба, каб пахавалі тварам на поўнач: «Нават мёртвым я павінен быць наперадзе...»

Не ўтрымаў і кубка. Можна, і не таму, што аслаблі пальцы. Пачаўся чарговы прыступ кашлю, ды такога, што, здаецца, усё нутро пераварочвалася.

7 ліпеня 1892 года Чэрскага не стала. Дождж змяніўся самай што ні ёсць снежнай завірухай, якая, праўда, гэтаксама нечакана, як з'явілася, так і знікла. Але не пачаплела, ды імжэла, як ніколі раней. Толькі на трэці дзень змаглі Маўра Паўлаўна, Растаргуеў, Саша пахаваць яго, зрабіўшы дамавіну з вялізнага тапляка, выкінутага на бераг і выкапаўшы ў вечнай мерзлаце магілу.

Яны ж і выканалі завяшчанне Чэрскага, давялі экспедыцыю да канца. Маўра Паўлаўна пазней дабралася ў Пецярбург, сустрэлася, як таго прасіў ён, з П. Сямёнавым-Цяньшанскім. Перадала калекцыі мужа, яго запісы. Зберагла назаўсёды памяць аб мужы. Збераглі памяць гэтую і нашчадкі.

Аб тым, што жыў на зямлі «выдатны даследчык Сібіры, Калымы, Індзігіркі і Яны, геолог і географ Іван Дзяменцьевіч Чэрскі» (так сказана на яго надмагільным помніку), нагадваюць горад Чэрскі ў нізоўях Калымы, даліна Чэрскага ў Саянах і перавал Чэрскага на рацэ

Харок. Ёсць горны крыж Чэрскага ў Забайкаллі і горная сістэма яго імя ў Паўночна-Усходняй Якуціі, гара Чэрскага пад Іркуцкам.

Глыбокі сэнс набываюць словы: «Нават мёртвыя я павінен быць наперадзе...»

ХТО ВЫ, ДОКТАР РУСЕЛЬ?

Мікалай Судзілоўскі

Я з разгубленых ростаняў дарог
Дастаўся, родная, на твой парог.
Я — доктар Русель. Выцвіў ён зусім,
У сховішчах архіўных псеўданім.
Бярозавы святлісты росны гай.
Шапоча мне: Мікола... Мікалай...
Быў хатай свет, цяжкая падарож.
Вярнуўся з выраю. Здарова, Сож!

Уладзімір Дзюба

Калі б хто раней сказаў Мікалаю Канстанцінавічу, што і тут, на Гавайскіх астравах, магчыма вострая палітычная барацьба, жорсткая эксплуатацыя чалавека чалавекам, ні за што не паверыў бы. Да якіх яшчэ высілкаў за ўладу? Навошта некага крыўдзіць, кімсьці пагарджаць? Цудоўная прырода, багатая экзатычная расліннасць... Жыві толькі і радуйся! Ды райскі куток, які, здавалася, знаходзіцца на самым краі свету, загубіўся сярод бурлівых акіянскіх хваляў, на самой справе аказаўся зусім не такім, як малявала яго ўяўленне. Канечне, чалавеку больш-менш забяспечанаму як быццам скардзіцца няма на што. Яшчэ лепей, калі да грошай маеш неблагую прафесію. Можна, лічы за бясцэнак, і кавалак зямлі прыдбаць, і дом пабудаваць, каб пусціць у гэтых мясцінах свае карані...

Да Гаваяў ён пачаў прыглядацца, калі ў 1892 годзе ўладкаваўся ўрачом на параходзе, што пастаянна хадзіў паміж Сан-Францыскам і Гавайскімі астравамі. Па прыбыцці на адзін з іх — Руселю адразу спадабаўся Ааху, любіў паходзіць па беразе, крочыў углыб, дзе найбольш адчувалася нерушавасць. Лёталі і спявалі птушкі, зусім не баючыся чалавека, дрэвы былі шчодро ўсыпаны пладамі.

«Вечнае лета! — думалася Мікалаю Канстанцінаві-

чу падчас такіх прагулак. — І людзі добрыя. І прышлыя, хто апынуўся на Гаваях часам і не па сваёй волі, і туземцы — гэтыя дзеці нескранутай прыроды».

Неўзабаве ён наладзіў кантакты з некаторымі эмігранцкімі сем'ямі, а пасля і пасябраваў з прадстаўнікамі рускай калоніі. Тыя, адчуўшы спагадлівасць, душэўнасць і адкрытасць новага знаёмага, паралі перасяляцца да іх. На гэтым настаяла і жонка Руселя Леакадзія Вікенцьеўна, калі па вяртанні ў Сан-Францыска Мікалай Канстанцінавіч пра ўсё раскажаў. Ёй даўно ўжо надакучыла няпэўнасць у жыцці, частыя пераезды. На Гаваях жа, здавалася Леакадзіі Вікенцьеўне, можна застацца, калі не назаўсёды, дык надоўга.

На тым і пагадзіліся. А паколькі Мікалай Канстанцінавіч ужо прыгледзеў востраў Ааху, пасяліліся на ім. Праўда, як аказалася, праявілі пэўную паспешлівасць, не прадумалі загадзя варыянты пераезду. Дамок, які знялі, задавальняў, у рускай калоніі сталі сваімі людзьмі. Пра адно аднак не падумалі, а жыць на што? Востраў жа невялікі, каму надта патрэбны паслугі доктара Руселя? Праз нейкія паўтара гады давялося здымацца з месца. Балазе, пераезд на гэты раз быў недалёкі: Мікалай Канстанцінавіч дамовіўся, што будзе займацца лячэбнай практыкай у сталіцы Гавайскіх астравоў Ганалуле. Сабралі няхітры пажытак і да чарговага вострава.

Леакадзія Вікенцьеўна, як ніколі раней, праявіла практычнасць. Хопіць, маўляў, па ўсіх гэтых «вуглах» туляцца, трэба свой дом займець. Прызнацца, аб гэтым падумваў і Мікалай Канстанцінавіч. Тым больш яшчэ раней, калі прыплываў сюды з Сан-Францыска, прыгледзеў непадалёку ад патухлага вулкана лапід зямлі, што губляўся сярод трапічнай расліннасці. Да яго вяла вузкая сцежка, па якой можна было дабрацца толькі пехам ці верхам. Тады ж і даведаўся, што ўчастак гэты пакуль што не заняты, знаходзіцца ў распараджэнні мясцовых улад. «Каб жа ніхто яго не купіў?» — непакоіла думка. Ды хваляванні аказаліся марнымі — ахвотнікаў забірацца далёка ў горы яшчэ не знайшлося. А магчыма, і далёка не кожнаму дазвалялі сяліцца там.

Доктару Руселю дазволілі. Аўтарытэтам ён карыстаўся яшчэ, калі пражываў на востраве Ааху. Праславіўся не толькі як вопытны ўрач, а і як публіцыст. Выступаў на старонках многіх газет і часопісаў, што выходзілі і ў ЗША, і ў краінах Еўропы, у тым ліку і ў Расіі. Мікалай

Канстанцінавіч пачаў сваё знаходжанне ў сталіцы Гаваяў з... вырошчвання кавы. Стварыў уласную плантацыю, на якой культываваў і іншыя паўднёвыя плады — лімоны, бананы, апельсіны. Усяго каля ста відаў раслін і кветак прыжылося на ўчастку. Агранамічныя здольнасці Русель праяўляў у вольны ад урачэбнай практыкі час. Ды і Леакадзія Вікенцьеўна нямала шчыравала, зранку да вечара праводзячы на плантацыі.

Аднак менавіта цяпер, калі, здавалася, Мікалай Канстанцінавіч мог уздыхнуць спакойна ад усведамлення, што сям'я яго нарэшце займела пастаяннае прыстанішча, аказалася — тая ідылія, якую яму хацелася тут бачыць, такая ж далёкая ад сапраўднасці, як неба ад зямлі. Знясіленыя цяжкай, паднявольнай працай, мясцовыя жыхары-канакі — нагадвалі сабой высахлыя сцяблы трыснягу. Рэдка хто з іх дацягваў да дваццаці пяці гадоў і толькі самыя шчасліўчыкі дажывалі да трыццаці... Дваццаць — вось і ўвесь век. Прычынай таму была аднак не толькі цяжкая праца, а і спайванне туземцаў амерыканцамі-каланізатарамі. Найбольш самаўпраўства ўладаў дало аб сабе знаць пасля таго, як губернатарам астравоў стаў нехта Доул.

Шмат пра тамашнія норавы доктару Руселю расказаў мясцовы літаратар Ллойд Асборн, пасынак знакамітага англійскага пісьменніка Роберта Стывенсана, аўтара рамана «Востраў скарбаў». Як вядома, гэты твор і з'явіўся дзякуючы Ллойд, тады яшчэ зусім хлапчуку. Стывенсан вельмі любіў пасынка, часта расказваў яму самыя неверагодныя гісторыі. Неяк ён намаляваў карту з востравам, на якім піраты схавалі свае скарбы. Ллойд захацелася паболей даведацца і пра піратаў, і пра скарбы. Тады Стывенсан і пачаў выдумляць гісторыю за гісторыяй. Пасля расказу ён усё занатоўваў на паперу. Так і нараджаўся раман — вечар за вечарам, раздзел за раздзелам.

Цяжкахворы Стывенсан пераехаў на архіпелаг Самоа, дзе жыў да самай смерці. Ллойд Асборн жа пасяліўся ў Ганалуле, меў шмат знаёмых, якія, як і ён, трывожыліся за лёс канакаў. Ці трэба казаць, як узрадаваліся яны, знайшоўшы аднадумца ў асобе доктара Руселя?! Збіраліся ці ў Асборна, ці ў Мікалая Канстанцінавіча. Нязменна заходзіла гаворка аб тым, што абавязкова неабходна прымаць нейкія канкрэтныя меры ў абарону туземцаў, інакш будзе позна.

Русель узяў ініцыятыву ў свае рукі. Спачатку ён выступіў перад мясцовымі медыкамі. У прамове абгрунта-

ваў патрэбу сацыяльнай абароны канакаў. Але да яго разваг, акрамя калег і тых, хто сябраваў з Асборнам, мала хто прыслухаўся. Не шмат дало выданне ў 1896 годзе прамовы асобнай брашурай «Наша палітыка аховы здароўя».

Хочаш не хочаш, а рукі апусціш... Мікалай Канстанцінавіч гатовы ўжо быў расчаравацца, змірыцца з марнасцю спадзяванняў на лепшае. Але тут, як дарунак лёсу, у кампаніі Асборна з'явіўся малады афіцэр Вілкакс. Канечне, да доктара Руселя цягнуліся прадстаўнікі розных прафесій з тых, хто не згубіў, не запляміў сумлення. Але гэта былі пасланцы цывілізаванага свету. Вілкакс аказаўся з тутэйшых. Маленства правёў на астравах, добра ведаў мясцовыя звычаі. Адлучаўся толькі на вучобу ў ваеннае вучылішча.

Праз Асборна Вілкакс зблізіўся з Мікалаем Канстанцінавічам.

— Ведаеце, як вас называюць мае землякі? — запытаўся ён у час чарговай сустрэчы, і сам жа адказаў: — Доктар бог!

Словы гэтыя кранулі Руселя, прыемна адазваліся ў душы. Але не паспеў ён зрэагаваць на іх, як Вілкакс працягваў:

— Але цяпер вы будзеце Каука Лукіні!

— ???

— Не здзіўляйцеся, дарагі Мікалай Канстанцінавіч... — адчувалася, што Вілкакс даўно ўсё ўзважыў ды і абмеркаваў гэта і з Ллойдам Асборнам, і з іншымі сваімі сябрамі. — Хутка ж выбары. Вось вы і будзеце на іх прадстаўляць нашу партыю. Ад вострава Гаваяа...

Прызнацца, Мікалаю Канстанцінавічу не вельмі хацелася ўлазіць у перадвыбарную барацьбу. Як і не вельмі цікавілі яго праграмы мясцовых партый. Не цікавілі, бо якія яны мясцовыя... Па таму ж амерыканскаму ўзору створаны — «дэмакраты» і «рэспубліканцы». А падумаеш, якая розніца? І адны, і другая хаўрусуецца між сабой і робяць усё, каб як мага больш прыціснуць туземцаў. А тут яшчэ нейкая новая партыя?! Можна, канечне, зразумець канакаў, паспачуваць ім... Зразумець можна, але каб яны выйгралі перадвыбарную барацьбу?! Перамаглі сваіх палітычных супернікаў?! У гэтае не верылася, але адмовіцца — значыць пакрыўдзіць тых, хто давярае табе, разлічвае на дапамогу.

— Кажаце, Каука Лукіні вам спатрэбіўся? — Міка-

лай Канстанцінавіч усміхнуўся. — А партыя хоць як называецца?

— Незалежных, — адказаў Вілкакс.

— Незалежных добра... Я ўсё жыццё хацеў быць незалежным, ды нешта не атрымліваецца. Абставіны, не ведаеш часам, адкуль цябе скубане...

Не спадзяваўся Мікалай Канстанцінавіч на перамогу ў выбарах. У лепшым выпадку разлічваў набраць невялікую колькасць галасоў, але вынікі пераўзышлі ўсе чаканні. І сам Русель, і тыя, хто праходзілі поруч з ім, атрымалі тры чвэрці галасоў. Больш таго, Мікалай Канстанцінавіч неўзабаве стаў сенатарам вострава Ганалулу. На першым жа пасяджэнні новага складу сената да Руселя прышоў яшчэ адзін поспех. Руселя выбралі прэзідэнтам сената Гавайскіх астравоў.

Рукі на самастойную дзейнасць былі развязаны. Хацелася пачаць з таго, пра што марылася не адзін год. Палепшыць жыццё туземцаў, паклапаціцца аб іх медыцынскім абслугоўванні, заняцца наладжваннем на востраве санітарыі. Аднак Мікалай Канстанцінавіч пайшоў іншым шляхам. Было чаго здзівіцца сенатарам, калі ён ужо на рабочым пасяджэнні пачаў чытаць тэкст... «Дэкларацыі незалежнасці Злучаных Штатаў Амерыкі».

Ход быў прадуманы і надзіва дакладны. Глядзіце, калі ласка, як магутная дзяржава абвясчае правы народаў, якія насяляюць яе ці знаходзяцца ў яе падначаленні! Абвясчаць дык абвясчае. А на самой справе? Што робіцца на Гавайскіх астравах, пра якую незалежнасць іх можна гаварыць, калі туземцы знаходзяцца на стадыі вымірання...

Калі адчуў, што ў сенаце многія падзялялі яго пункт гледжання, Русель унёс на разгляд шэраг законапраектаў. У прыватнасці, скіраваных супраць спайвання канакаў. У планах Мікалая Канстанцінавіча быў пераход на бясплатную адукацыю, адкрыццё кансерваторыі. Хацеў ён адмяніць і смяротнае пакаранне.

Ва ўрадзе ЗША зрэагавалі на дзейнасць новага прэзідэнта сената Гавайскіх астравоў. Не таму, што хацелі прыняць канкрэтныя меры, каб улічыць яго пажаданні, а задумваліся, як лепей уціхамірыць вальнадумцу. На Гаваі тэрмінова прыехала з Вашынгтона спецыяльная камісія з пяці амерыканскіх сенатараў. Сваю работу яна пачала са звычайных прыдзірак. І тое ёй бачылася не так, і гэтае... На любы свой довад Русель знаходзіў адмоўны

адказ. Мікалай Канстанцінавіч пачынаў адчуваць, што становіцца тым ваякам-адзіночкай, якому даводзіцца адначасова змагацца з многімі. Пагражалі расправай і мясцовыя арандатары, не падзялілі яго поглядаў асобныя сенатары. Сябры, канечне, гатовы былі падтрымаць, ды ў іх, на жаль, ніякай улады не было. Сапраўды ўжо — адзін у полі воін. Доул застаўся на пасадзе губернатара — камісія з Вашынгтона нічога крамольнага ў яго дзейнасці не знайшла, а Русель палічыў за лепшае падаць у адстаўку.

Адбылося гэта ў лютым 1902 года. Не спасаваў, ды сіл змагацца не было. Кінуць бы ўсё, з'ехаць... Але лёгка сказаць — кінуць. Узяць і зняцца з сям'ёй з наседжанага месца. Сядзіба ж дагледжаная. Асобны катэдж з двух вялікіх пакояў, веранда. А іншыя пабудовы? А сад, плантацыя? Хто на востраве ўсё гэта купіць, з малатка прадаваць давядзецца. Значыць, на новым месцы зноў з нічога пачынаць...

Трымаўся Русель, усё разлічваў, што неяк справы ўладзяцца. Трымаўся і знаходзіўся ў палітычным вакууме. Чаго-чаго, а гэтага ён цяпець не мог і не хацеў. Узважыўшы ўсё з жонкай, аб'яву аб продажы катэджа даў у мясцовых газетах толькі ў маі 1905 года. Сам жа ўжо ў 1903 годзе паехаў у Шанхай. Можна сказаць, авантурны план меў. Хацеў стварыць узброены атрад, накіравацца з ім у Сібір, каб вызваліць там палітычных зняволеных, якія знаходзіліся на катарзе.

— Русель ты мой, Русель, — жартавала Леакадзія Вікенцьеўна, — і сапраўды пасівеў даўно, русым стаў. Можна, хопіць гэтага змагання? Досыць барацьбы за справядлівасць?

Казала так і ведала, што дарэмна гаворыць. Не перайначыш ужо яе Мікалая Канстанцінавіча. Як ні старайся, а намаганні застануцца марнымі. Спрабавала гэта рабіць і яго першая жонка Любоў Фёдараўна Савіч. Студэнткай Кіеўскай кансерваторыі, не раздумваючыся, выйшла яна замуж за тады маладога, але ўжо добра вядомага паліцэйскай ахранцы рэвалюцыянера-народніка. Сама была натурай апантанай, жыла ў рамантычным, зусім незямным светам, верыла ў магчымасць стварэння справядлівага грамадства. Аднаго не прымала пад увагу, што барацьба з уладамі — гэта свядомае пазбаўленне ўтульнасці, дастатку. А пасля зразумела, што не кожны можа пастаянна адчуваць сябе спакойным у прадчуванні чарго-

вай небяспекі. Не кожнаму па сіле і частыя пераезды. Надрыў у іх узаемаадносінах настаў пасля нечаканай хваробы сына. Тады і кінула Любоў Фёдараўна словы, якія балюча адгукнуліся ў душы Мікалая Канстанцінавіча і назаўсёды пакінулі ў ёй глыбокі след-рану: «Хопіць з мяне гэтага донкіхотства! Трываць болей не магу... А ты? А ты ўсё ў нейкую справядлівасць верыш?!»

Папрок дык кінула, але яшчэ на канчатковы разрыў не рашылася. Дзве ж дачкі падрасталі. Разышліся пазней. Тады і сустрэў на сваім шляху Мікалай Канстанцінавіч яе, Леакадзію Шыбека. Яна ўжо ведала, што Русель — не сапраўднае яго прозвішча. Руселем стаў у 1877 годзе Мікалай Судзілоўскі. Ён тады знаходзіўся ў Румыніі. У друку, паколькі яго ведалі вельмі многія, растлумачыў змену тым, што хоча насіць прозвішча родных.

Любоў Вікенцьеўна, аднак, ведала сапраўдную прычыну гэтай замене. Як і не сакрэтам для яе было шмат з таго, пра што многія і не здагадваліся. Прынамсі, не павінны былі ведаць. Не адзін жа год палявала за Судзілоўскім паліцыя. А тут яшчэ да яе падключыліся ахоўныя органы іншых краін, той жа Румыніі.

З першага знаёмства Мікалай Канстанцінавіч многае расказаў. Не бачыў прычыны хавацца ад яе. Давяраў, бо Леакадзія Вікенцьеўна таксама мела перадавыя погляды, адной з першых сярод рускіх жанчын-урачоў прыехала ў Балгарыю, каб прыняць удзел у вызваленчай барацьбе мясцовага насельніцтва супраць татарскага іга. А ён, дзе дагэтуль пабываў? О, гэта ўжо сапраўдная адысея!

...Не сказаць, каб Мікалай Судзілоўскі (нарадзіўся 15 снежня 1850 года ў горадзе Магілёве ў сям'і калежскага рэгістратара, памочніка сталаначальніка грамадзянскай палаты Канстанціна Сцяпанавіча Судзілоўскага) быў чалавекам без роду-племені. Ён ганарыўся сваім дваранскім паходжаннем. Род Судзілоўскіх старадаўні, карэннямі пачынаўся ў даўніне. Ганарыўся, але разам з тым і пакутаваў за тое, што жылося ў маленстве не надта і соладка. Галадаць, канечне, не галадаў, але... Канцы з канцамі ўсё ж даводзілася зводзіць. І калі вучыўся ў Магілёўскай гімназіі, і калі стаў студэнтам Пецябургскага універсітэта. Ды і пайшоў на юрыдычны факультэт не па сваёй волі, а з-за гэтай самай беднасці. Бацька настаяў. Канстанцін Сцяпанавіч меркаваў, што толькі прафесія юрыста можа прынесці ў далейшым сыну поспех, дазволіць зажыць, як людзі.

Яму ж хацелася знайсці іншы занятак. Захапляўся хіміяй, ставіў дома шматлікія вопыты, цягнуўся да медыцыны. Гэта ў рэшце рэшт прывяло да таго, што 12 мая 1869 года М. Судзілоўскі звярнуўся на імя рэктара з просьбай дазволіць перапыніць вучобу, паколькі па стану здароўя вымушаны ехаць лячыцца да бацькоў. На самой жа справе прымаў захады, каб перавесціся ў Кіеўскі універсітэт на медыцынскі факультэт. Свайго дамогся, таму ўжо 5 ліпеня ў чарговым звароце да рэктара папрасіў пераслаць яго дакументы ў Кіеў.

А ў Кіеве М. Судзілоўскі знайшоў нямала аднадумцаў, якія марылі аб змене ладу ў Расіі. Разумеючы, што ў самой краіне лютавала рэакцыя, разлічваць на разуменне сярод шырокіх слаёў насельніцтва не даводзілася, вырашылі «паспытаць» шчасця за мяжой. Але не ў Заходняй Еўропе, якая перажывала паражэнне Парыжскай Камуны, а ў Новым Свеце. Меркавалі, што менавіта ў Злучаных Штатах Амерыкі можна стварыць спецыяльную камуну, членамі якой сталі б эмігранты. Гэтыя ўтапічныя ідэі настолькі завалодалі Судзілоўскім, што ён арганізаваў так званы гурток «амерыканцаў». У яго ўвайшоў і Сяргей Кавалік, таксама, як і М. Судзілоўскі, магіляўчанін, які пазней стаў папечнікам і сябрам Мікалая Канстанцінавіча на доўгія гады.

Сам М. Судзілоўскі, праўда, у Амерыку паехаць не змог. У няблізкую дарогу выправіліся іншыя «амерыканцы», але праз некаторы час вярнуліся ні з чым. Высветлілася, што і ў ЗША свае праблемы. Іншы б на месцы М. Судзілоўскага адмовіўся ад планаў, зразумеў бы іх марнасць, далёкасць ад рэальнасці. Але ідэя сацыяльнай роўнасці па-ранейшаму не давала яму спакою. Ажыццявіць яе вырашыў на мясцовай глебе. Так з'явілася «Кіеўская камуна» — суполка, якая зблізіла маладых людзей, апантаных перабудовай грамадства. Сама па сабе задумка заслугоўвала ўхвалы. «Камунары» абагульнялі грашовыя сродкі, кожны павінен быў займацца фізічнай працай. Але апошняе якраз і прывяло да рознагалоссяў. Няшмат знаходзілася ахвотнікаў слясарыць ці сталярыць...

Кінула на «Кіеўскую камуну» вока і паліцыя. М. Судзілоўскі пазбегнуў арышту па шчаслівай выпадковасці. Калі наляцелі шпікі, ён знаходзіўся ў паездцы па вёсках Кіеўшчыны, праводзіў рэвалюцыйную работу сярод сялян. Давялося пераходзіць на нелегальнае становішча. Даводзілася гэта цяжэй, чым раней. Паліцыя ўжо ведала

і адрас бацькоў, якія набылі маёнтак Фастава. Раз'язджаючы па поўдні Расіі, М. Судзілоўскі, як бы хадзіў на вастрыі ляза. Дастаткова было аднаго неасцярожнага кроку, каб трапіць у рукі ўладаў. А сітуацый вострадраматычных хапала.

На ўсё жыццё запомніўся Мікалаю Канстанцінавічу выпадак, што надарыўся, калі ён з Сяргеем Кавалікам выехаў з горада Вольска, каб пераправіцца на пароме праз Волгу. Паром рыхтаваўся адчаліць ад берага, як на тройцы рысакоў нечакана з'явіліся прыстаў з некалькімі паліцэйскімі. «Усё!» — мільганула думка.

Не паспеў Судзілоўскі падзяліцца трывогай з Кавалікам, як убачыў, што да яго накіроўваецца адзін з паліцэйскіх. Да яго? Канечне, да яго, але Мікалай Канстанцінавіч менш за ўсё быў падобны на мясцовага жыхара. У новых хромавых ботах, адпрасаванай камізэльцы, з люлькай у руцэ, ён нагадваў немца-каланіста. Таму і вырашыў трымацца належным чынам. Гэта было зрабіць не так і складана, бо цудоўна ведаў нямецкую мову. Адказаў рэзка, самаўпэўнена:

— Дакументы? Ды ў мяне няма часу з вамі размаўляць! Справа чакае мяне! Скардзіцца буду!

Паліцэйскаму засталося папрасіць прабачэння. Цяжэй давалося Сяргею Каваліку, якога прымусілі сясці на бераг. Але і ён праявіў зайздросную вытрымку. Калі паліцэйскія пачалі тлумачыць, што павінны затрымаць двух небяспечных дзяржаўных злачынцаў, Кавалік засмяяўся ім у твар:

— Панове, а я прычым? Канечне, як грамадзянін пры магчымасці заўсёды дапамагу... Ненавіджу гэтых бунтаўшчыкоў, якія супраць цара выступаюць!

Гаварыў гарача, усхвалявана... Хто б мог падумаць, што гэта і ёсць той самы злачынца!

— Прабачце, памыліліся, — гэта ўжо прыстаў імкнуўся згладзіць няёмкасць становішча. — Разумеце, служба?!

— Разумею, — паспакайнеў Кавалік, — але і мяне зразумеіце: справы, ніяк не магу адстаць ад парома...

Пранясло, як праносіла не адзін яшчэ раз. Але працаваць становілася ўсё небяспечней, шпікі ішлі па слядах. Здавалася, толькі адарваўся ад іх, а яны зноў выходзілі на след, падсцерагалі ў іншым месцы. Таму ў Мікалая Канстанцінавіча выспела канчатковае рашэнне — пакідаць Расію.

Летам 1874 года цёмнай ноччу М. Судзілоўскі пераправіўся праз Прут з Бессарабіі ў Румынію, дабраўся да Лондана. Сюды да яго прыехала і Любоў Савіч, якой ён зрабіў папярэдне прапанову стаць жонкай. Супрацоўнічаў з прагрэсіўным друкам, пісаў артыкулы для штотыднёвіка «Вперед», што нелегальна перапраўляўся на Радзіму. У Лондане пазнаёміўся з Валерыем Урублеўскім, адным з кіраўніком паўстання 1863 года, а пасля генералам Парыжскай Камуны, Карлам Марксам, Фрыдрыхам Энгельсам. У нечым іх погляды сыходзіліся, у чымсьці М. Судзілоўскі ішоў сваёй дарогай. Але паранейшаму для яго заставалася пуцяводнай зоркай ідэя сацыяльнай роўнасці.

Восенню 1875 года М. Судзілоўскі апынуўся ў Румыніі, дзе закончыў праз два гады Бухарэстскі ўніверсітэт, атрымаў нарэшце вышэйшую медыцынскую адукацыю. Супрацоўнічаў з мясцовымі барацьбітамі, з вядомым балгарскім паэтам і таксама рэвалюцыянерам Хрыста Боцевым. Падзяляў яго ідэі барацьбы з турэцкім іга. Нават шукаў сярод рускіх эмігрантаў вопытнага афіцэра, які дапамог бы паўстанцам. Сам, праўда, адказаў адмоўна на прапанову Х. Боцева адправіцца ў Балгарыю. Наўрад ці сказалася звычайная чалавечая боязь. Хутчэй за ўсё не мог забыць Мікалай Канстанцінавіч, якімі марнымі аказаліся яго і яго таварышу «хаджэнні ў народ». На жаль, не памыліўся ён. Паўстанне не мела шырокага размаху. Х. Боцеў загінуў у адным з баёў.

Балюча перажываў М. Судзілоўскі смерць чалавека, якога палюбіў. Можа, боль гэты, усведамленне, што ён як медык, можа дапамагчы многім людзям, паклікалі Мікалая Канстанцінавіча на фронт, калі пачалася руска-турэцкая вайна 1877—1878 года. Узначальваючы аддзяленне ваеннага шпіталя, М. Судзілоўскі выратаваў жыццё сотням салдат і афіцэраў.

Непасрэдна на фронце, у самім штабе ў Румыніі знаходзіўся і імператар Аляксандр II. Калі б такая магчымасць надарылася некалькі гадоў назад, Мікалай Канстанцінавіч не прамінуў бы выпадку арганізаваць на яго замах. Цяпер жа, наадварот, першым настаяў, каб «Сашку», як зняважліва называлі імператара народнікі, не чапалі. Тэрарызм, як форма барацьбы, ужо не прывабліваў. Акрамя таго, не сумняваўся, што калі гэты акт будзе ажыццёўлены, улады адразу аб'явяць Аляксандра II пакутнікам, якога, маўляў, забілі ворагі.

Адмова ад тэрору аднак не азначала адмовы ад барацьбы за звяржэнне самадзяржаўя. У Румыніі распаўсюджваліся нелегальныя газеты, часопісы, кнігі. М. Судзілоўскі стаў адным з арганізатараў сацыялістычнага руху. Дасканала вывучыў румынскую мову, таму часта выступаў у друку з артыкуламі, абыходзячыся без дапамогі перакладчыкаў. У гэты час і вырашыў перайсці на прозвішча Русель. Але расійскіх шпікоў гэта не магло збіць са следу. Калі ў адным з выступленняў М. Судзілоўскі паведаміў, што рыхтуецца рэвалюцыйнае выступленне, царскі ўрад праз свайго консула запатрабаваў выдаць яго разам з хаўруснікамі. Паўплывала на гэтае рашэнне і тое, што «Народная воля» ў Пецярбургу ўсё ж выканала прысуд над Аляксандрам Н.

Апынуўшыся ў турме, М. Судзілоўскі не сумняваўся, што яго чакае адпраўка ў Расію і катарга. Як жа здзівіўся, калі пры сустрэчы з пракурорам пачуў:

— Вы свабодны!

Аднак радасць аказалася марнай. Пракурор дадаў:

— Свабодны ў тым сэнсе, што вас высялаюць за межы краіны.

Судзілоўскі запярэчыў. Маўляў, у Румыніі няма зонаў аб адміністрацыйнай высылцы. Аказалася, падобны закон прынялі ў спешным парадку. І ён, як выключэнне, пачаў мець зваротны характар. Было ад чаго прысці ў роспач Мікалаю Канстанцінавічу. Куды ехаць, калі ўсюды... чакаюць! Выдадуць і ў Аўстрыі, і ў Балгарыі, і ў Грэцыі. Заставалася Турцыя. На гэтым і спыніўся. Але ў парту высветлілася, што параход, на які збіраліся пасадзіць М. Судзілоўскага з сябрамі, ішоў у Канстанцінопаль пад аўстрыйскім сцягам. Давялося перасаджвацца на французскі карабель. Капітан яго спачуваў рэвалюцыянерам, таму загадзя паведаміў, што на борце знаходзіцца агент рускай ахранкі. Ды і дапамог бяспечна дабрацца да Марселя. Пасля Плоўдзіў, Сан-Францыска...

...У 1905 годзе, прадаўшы дом, М. Судзілоўскі накіраваўся ў Японію, дзе знаходзілася каля 70 тысяч рускіх палонных. Вёў намаганні, каб адправіць іх у Расію. Арганізаваў для непісьменных салдат школы, пачаў выступаць у рускім штотыднёвіку «Япония и Россия», выпускаў газету «Воля». Яшчэ падчас знаходжання на Гавайскіх астравах, перапісваўся з Л. Талстым. Цяпер наладзіў сувязі з М. Горкім, М. Караленкам, устанавіў сувязі з матросам Аляксеем Новікавым-Прыбоем, які

пасля стаў вядомым пісьменнікам, аўтарам знакамітага рамана «Цусіма».

Пастарэў Мікалай Канстанцінавіч, зусім сівым стаў, нібы той лунь. Толькі вочы заставаліся гэткімі ж маладымі, жывымі, як і ў гады далёкага юнацтва. І па-ранейшаму з'яўляўся змагаром за справядлівасць. У гэтай апантанасці ў імя добра рашаўся на ўчынкі, якія могуць падацца авантурнымі. Калі даведаўся, што ў Маньчжурый знаходзіцца каля 600 тысяч рускіх салдат і афіцэраў, якія бунтуюць, прагнуць вяртання на Радзіму, вырашыў найбольш свядомых з іх, а гэта недзе 40 тысяч чалавек, адправіць у Расію, каб там яны ўзнялі рабочых, сялян. За дапамогай звярнуўся да партыі эсэраў. А ў ёй ужо даўно працаваў правакатар. Салдат і афіцэраў пачалі адпраўляць невялікімі групамі і без зброі. А царскія ўлады ў каторы раз запатрабавалі выдаць Мікалая Канстанцінавіча.

Яму ўжо да гэтага было не прывыкаць. Спакойна ўспрыняў і паведамленне, што амерыканцы (не абышлося, канечне, без захадаў царскага ўрада) пазбавілі пашпарта, грамадзянства. Жыў на Філіпінах, зноў у Японіі, у Кітаі. Пасябраваў з вядомым рэвалюцыянерам Сунь Ятсенам, з якім ужо быў знаёмы. Зблізіла іх і агульнасць у многім поглядаў, і тое, што абодва па прафесіі медыкі. Да ўсяго Сунь Ятсен доўга жыў і вучыўся ў Ганолулу.

Лістападаўскія падзеі 1917 года Мікалай Канстанцінавіч сустрэў з недаверам. Атрымалася многае не так, як уяўлялася яму ў гады рэвалюцыйнай маладосці. Пра сапраўдную свабоду, пра шчасце марылася М. Судзілоўскаму і яго паплечнікам... Аказалася, што рэвалюцыя прынесла ненавісць, смерць, гібель людзей. Пра гэта крыху даведваўся з лістоў брата Сяргея, хоць той і паведамляў аб паляпшэнні жыцця. Куды больш пісаў мясцовы друк. Сяргей запрашаў вяртацца.

Лёгка сказаць — вяртацца! Ён жа там будзе ўжо чужым... Іншыя людзі выраслі, іншыя праблемы паўсталі. Тое, што нарком сацыяльнага забеспячэння Расіі паведаміў аб прызначэнні як ветэрану рэвалюцыі, персанальнай пенсіі ў памеры 100 рублёў золатам, радавала. Значыць, памятаюць... Значыць, не забываюць, што і яго жыццё не марна прайшло...

З 23 верасня 1920 года Мікалай Канстанцінавіч жыў у невялікім кітайскім горадзе Цяньцзіне. Аднак і тут палітычныя страсці не сціхалі, пачалася грамадзянская

вайна. А яму... Яму не хацелася быць ні чырвоным, ні белым, ні правым, ні левым. Жадалася, каб апошнія дні жыцця нічым не азмрочваліся. Зноў жа не пра сябе думаў.

Падрасталала маленькая дачка Флора. Як жа цяжка ёй у гэтым супярэчлівым свеце, як балюча ўспрымае ўсё, што адбываецца. І яшчэ заўважыў Мікалай Канстанцінавіч адно за сабой. З асаблівым нецярпеннем ён чакаў не проста пісем, а тых лістоў, якія прыходзілі ад землякоў. Няхай і не з Беларусі, але пісьмы ад беларусаў. Тут добрую паслугу рабіў колішні рэвалюцыянер-народнік А. Бонч-Асмалоўскі. Анатоль Восіпавіч аказаўся знаёмым сястры М. Судзілоўскага Яўгеніі Канстанцінаўны. Гэта ён першым напамніў: «Вы ж таксама беларус па паходжанню». Нагадаў і прапанаваў напісаць успаміны для часопіса «Полымя». Пра сваё нялёгкае і легендарнае жыццё.

За прапанову Мікалай Канстанцінавіч ухажваў: «А чаму б і не пісаць? Чаму б і не расказаць?» Пра намер свой паведаміў А. Бонч-Асмалоўскаму ў лісце, датаваным 15 студзеня 1929 года.

Заставалася жыць яшчэ год з нечым (памёр М. Судзілоўскі 30 красавіка 1930 года ад запалення лёгкіх). Магчыма, і пісаў нешта... А можа, і не мог сабрацца з думкамі, адкладваў на пасля, каб нічога не прапусціць, нічога не забыць.

Не паспеў... Як і не здолеў вярнуцца на Радзіму, хоць і гэтая думка апошнім часам Мікалаю Канстанцінавічу не давала спакою.

ЖЫЎ «ЭЛЕКТРЫЧНЫ»... ЧАЛАВЕК

Якуб Наркевіч-Ёдка

Стаіць палац... Маўчаць таполі,
Завялі астры пад акном...
І ўжо не вернецца ніколі
Краса, адцвіўшая даўно...

Паўлюк Трус

— 3ноў за сваё бярэшся? — Алена Адамаўна паглядзела на мужа загадкава-запытальна. Ды так, што няпроста было здагадацца, чаго болей у гэтым запытанні — асуджэння за гадзіны, праведзеныя ў падвале дома, дзе ён абсталяваў лабараторыю і праводзіць свае шматлікія доследы, ці ўсё ж маўклівай радасці за яго апантанасць у любімай справе, пастаяннае жаданне дайсці ў эксперыментах першым да таго, да чаго іншыя яшчэ і не набліжаліся.

Бадай, пераважала апошняе. Жонка ў Я. Наркевіча-Ёдкі (чым ён не мог не ганарыцца, а пры магчымасці заўсёды гаварыў пра гэта сябрам) аказалася чалавекам, які ніколі не пярэчыць сваімі прыдзіркамі, калі сутыкаецца з тым, што, здавалася б, знаходзіцца вельмі далёка ад яго ўласных інтарэсаў.

Якуб Атонавіч па-свойму цаніў гэтую яе памяркоўнасць. Звычайна на падобныя запытанні адказваў, не сказаць, каб сур'ёзна. Кідаў што-небудзь накіштальт: «Я вязень камяніцы цёмнай, не магу без яе...» і хуценька спускаўся па прыступках уніз. Алена Адамаўна, гледзячы на гэтую мужавую паспешлівасць, не прамінала толькі нагадаць звыклае для яго: «Паабедаць хоць не забудзь падняцца...»

На гэты раз Якуб Атонавіч затрымаўся, чым крыху жонку здзівіў. Але больш здзівіў тым, што падышоў да яе, чуллiва абняў, закахана зазірнуў у вочы, чаго звычайна на людзях не рабіў. Сумелася Алена Адамаўна, а ён не заўважыў гэтага, бо быў цяпер і поруч з ёю, сваёй любай

жонкай, і адначасова дзесьці далёка. Не, не на адлегласці, а быццам у іншым свеце, свеце электрычнасці, што паланіў яго не першы год.

— Каб ты ведала, дарагая Аленка, — Я. Наркевіч-Ёдка яшчэ мацней абняў жонку. — Каб ты ведала?! Гэта ж адкрыццё! Разумееш? Адкрыццё!

Праўда, у чым само адкрыццё заключаецца, тлумачыць не стаў. Адчувалася, не да гэтага яму пакуль што. Хацелася хутчэй прадоўжыць эксперымент, правесці яшчэ адзін дослед, другі, каб лішнім разам пераканацца — выпадковасці няма і быць не магло. Тое, да чаго ішоў так доўга і пакутліва, адкідаючы прэч сумненні, пацвердзіла правільнасць яго папярэдніх меркаванняў. Электрычнасць, канечне, па-ранейшаму застаецца адной з самых загадкавых з'яў у прыродзе, але ва ўздзеянні яе на чалавека, як і трэба было чакаць, ёсць пэўныя заканамернасці. Ведаючы іх, можна электрычнасць выкарыстоўваць пры лячэнні розных хвароб. І не толькі пры лячэнні, а і для прафілактыкі, прадухілення асобных з іх.

— Ты ўжо прабач, Алена Адамаўна! — адчуваючы няёмкасць за тое, што спачатку заінтрыгаваў жонку, а пасля не спяшаецца пра ўсё раскажыць, працягваў Якуб Атонавіч. — Разумееш, патрабуюцца маленькія ўдакладненні. Крыху пазней падрабязней пра ўсё паведаю...

— Разумею, — яна не пакрыўдзілася, бо даўно ўжо вывучыла характар мужа.

Ён, як звычайна, слоў на вецер не кідае. Старанна ўзважыць, перш чым нешта скажа. Каб пэўна ўжо было, каб ніякіх сумненняў не выклікала. Не пакрыўдзілася і не забылася нагадаць: «Не заседжвайся ж, хоць...»

Якуб Атонавіч, спусціўшыся ў лабараторыю, не за працяг эксперыментаў узяўся. Хацелася назіранні, уражанні, абагульненні занатаваць на паперы, каб напісаць артыкул і апублікаваць яго пасля ў якім-небудзь аўтарытэтным навуковым часопісе. Не першы год ужо, як прыйшоў Я. Наркевіч-Ёдка да думкі, што ў прыродзе ўсё валодае здольнасцю назапашваць электраэнергію і адначасова вылучаць яе ў навакольнае асяроддзе. Чалавек у гэтым жывым і замкнутым ланцугу не выключэнне. З гэтага і хацелася пачаць артыкул.

Узяў у рукі самапіску, выслабаніў на сталe месца, адшукаў аркуш паперы. Радок за радком клаліся літары: «Увесь свет акружаны і напоўнены электрычнасцю. Кожны чалавек — гэта па сутнасці электрычная машына, якая,

з аднаго боку, выпрацоўвае электрычнасць (адзін яе від — жывёльная электрычнасць) і аддае яе ў навакольнае асяроддзе, а з другога боку, паглынае электрычнасць (другі яе від — атмасферная электрычнасць) з навакольнага асяроддзя. Такім чынам, у арганізме чалавека адбываецца пастаянны абмен паміж двума відамі электрычнасці і прытым у кожным стане паасобку напружанне электрычнасці ў арганізме рознае».

...Свае шматлікія доследы Я. Наркевіч-Ёдка праводзіў пры дапамозе так званай шпулі Румкарфа. Прыбор гэты названы па прозвішчу нямецкага вучонага, які сканструяваў яго ў 1852 годзе. Пры дапамозе шпулі Румкарфа лёгка пастаянны ці пераменны ток нізкага напружання ператвараць у пераменны ток высокага напружання. Для сілкавання прыбора Я. Наркевіч-Ёдка выкарыстоўваў гальванічныя элементы.

Вядома, прымаў захады, каб вопыты праходзілі бяспечна. Хоць, як сведчылі тыя, каму давялося пабываць у яго лабараторыі, далёка не ўсе, каго запрашаў Якуб Атонавіч на эксперыменты, згаджаліся прымаць у іх удзел. Асабліва палохала запрошаных, што звычайна ў час вопытаў чуўся моцны трэск электрычных разрадаў, з'яўляліся яркія ўспышкі. Малюнак зусім не для слабанервовых. Доследы да ўсяго праводзіліся познім вечарам ці нават ноччу. Трэск, вобліскі, што нагадваюць маланку... Тут ужо і нервы моцных духам не заўсёды вытрымлівалі.

Наркевіч-Ёдка не задаволіўся тым, каб даказаць, што чалавек здатны выпрацоўваць электрычнасць. У эксперыментах ён пайшоў далей, адштурхоўваючыся, праўда, ад першапачатковых, зыходных вынікаў. Якуб Атонавіч пачаў рабіць электраграфічныя здымкі, выкарыстоўваючы дзеля гэтага фотапласціны. І не толькі адбіткі раслін атрымліваў, вывучаючы будову іх сцябла, лісця. Эксперыментаваў і над рознымі ўчасткамі чалавечага цела.

Тут якраз і напаткала яго адкрыццё. Аказалася, што малюнак, які адбіваўся пры гэтым, рэльефам сваім залежаў ад таго, здаровы чалавек ці хворы. На адлюстраванне ўплываў і душэўны стан пацыентаў. Значыць — Я. Наркевіч-Ёдка не хаваў радасці — электраграфічны метада, апрабаваны ім, у далейшым можна з поспехам выкарыстоўваць для дыягностыкі хвароб. Каб загадзя даведацца, што чакае чалавека наперадзе, дзе яго падсцерагае небяспека.

З вынікаў даследаванняў Якуб Атонавіч неўзабаве пазнаёміў камісію спецыялістаў Пецярбургскага інсты-

тута эксперыментальнай медыцыны, членам супрацоўнікам якога з'яўляўся. Пра іх расказаў і на навуковай канферэнцыі па электраграфіі і электрафізіялогіі, праведзенай Пецярбургскім універсітэтам. Пра адкрыццё электраграфічнага метада дыягностыкі хвароб дружна загаварыла прэса, аднёсшы яго да «нараджэння новай навукі».

Ішоў 1892 год... Праз год Якуб Атонавіч наведае вядучыя навуковыя цэнтры Заходняй Еўропы. З лекцыямі выступіць у Берліне, Вене, Парыжы, Празе, Фларэнцыі. А пакуль што, акрылены поспехам, вынікі доследаў апрабоўваў на практыцы. У тым жа 1892 годзе ў сваім маёнтку Наднёман ён адкрыў санаторый, каб лячыць у ім нервовых і, як гаварыў сам, слабагрудых хворых.

Вынікі, атрыманыя неўзабаве, пераўзышлі ўсе чаканні. У сваіх эксперыментах Я. Наркевіч-Ёдка ніколькі не памыліўся! Фатаграфічная пласцінка ставілася эмульсійным бокам да скуры хворага пад трэцім пазванком. Да яе набліжалася спецыяльная кандэнсатарная трубка, што ўяўляла сабой звычайную шкляную прабірку з падкисленай вадой, у якой размяшчаўся металічны электрод. Чым больш занядужаў чалавек, тым слабейшым назіраўся адбітак на пласцінцы. Падчас жа вылучвання хворага, пры чарговых здымках, пласцінка засвечвалася, павялічваюцца патак іскраў і адначасова ўзрастала іх інтэнсіўнасць.

Значыць... Спачатку Якуб Атонавіч і паверыць не мог, што гэтае смелае яго меркаванне пацвердзіцца. Аднак, сказаўшы «а», мусіў гаварыць і «б». Нічога не зробіш, навука, як кажуць, патрабуе ахвяр. Ён чакаў. Страшным было чаканне, але без гэтага Я. Наркевіч-Ёдка абысціся не мог. Правільнасць яго высноў мог пацвердзіць толькі... мёртвы чалавек.

Праз які тыдзень знайшоўся бедалага, уратаваць якога, нягледзячы на ўсе намаганні, не ўдалося. Якуб Атонавіч тым не менш паднёс пласцінку з кандэнсатарнай трубкай да яго цела і... Не можа быць?! Прысутнічалі разрады. Вельмі слабыя, праўда, але яны заўважаліся.

Не спяшаўся спыняць эксперымент, бо ўжо здагадаўся, што чакае наперадзе. Так і атрымалася. З кожнай новай праверкай разрады слабелі, аднак затухалі паступова. Не адна гадзіна спатрэбілася, каб ужо на чарговай пласцінцы зусім не засталася адбітка.

Пры дапамозе такой пласцінкі і трубка — Якуб Атонавіч ужо ніколькі не сумняваўся — лёгка можна адрозніць клінічную смерць ад фізіялагічнай... А пры клінічнай,

магчыма, сяго-таго і ўдасца яшчэ ўратаваць.

Ішоў, паўтараю, 1892 год. А ў мала каму вядомым маёнтку рабіліся доследы, якія па навуковай значнасці набліжаліся да тых, што праводзіліся ў прэстыжных навуковых цэнтрах не толькі царскай Расіі, а і ўсяго свету таксама. Адарваны ад сталіцы, Я. Наркевіч-Ёдка ніколі не адчуваў сябе перыферыянікам, бо глядзеў на акаляючы свет вачыма чалавека, упэўненага ў значнасці ўласнай справы, бо валодаў не проста талентам, а талентам празорцы, а толькі такія людзі, як паказвае гістарычны вопыт, і здатны на значныя адкрыцці. І зусім не важна ўжо, дзе іх пастаяннае прыстанішча гэтых даследчыкаў — вялікі горад ці такі вось родавы маёнтak, у якім жыў Якуб Атонавіч.

Наднёман... Назва крыху нечаканая, хаця нічога дзіўнага ў ёй няма. Яна лішні раз пераконвае, што народ ведае, якія назвы даваць тым ці іншым населеным пунктам. Тут жа, на самай мяжы цяперашніх Уздзенскага і Капыльскага раёнаў, славыты Нёман яшчэ набірае хаду. Ёсць ён ужо, і, па сутнасці, яго як быццам няма.

Пачаўшыся з Нёманца, што губляецца ў балотах Уздзеншчыны, ён зліваецца з Лошай, пасля прымае ў сябе воды Ушы і кіруецца ўпэўнена ў далейшы шлях, які, як вядома, вядзе да самага Балтыйскага мора. Наднёман — гэта над самым Нёманам. І сапраўды, колішні палац Я. Наркевіча-Ёдкі знаходзіўся на правым, узвышаным беразе ракі, бо левы палогі, нізінны і звычайна затапляецца вясной.

Уладальнік маёнтка Атон Ануфрыевіч Наркевіч, бацька Якуба Атонавіча, належаў да старажытнага шляхецкага роду, пачатак якому паклаў лідскі баярын Марцін Ёдка. Атону Ануфрыевічу належалі многія землі ў былых Ігуменскім і Слуцкім паветах. Яго ўладанні яшчэ больш павялічыліся, калі ён ажаніўся на Анэлі Эстка, бацькі якой аддалі дачцэ ў пасаг маёнтak Турын (цяпер гэта вёска ў Пухавіцкім раёне). Хутчэй за ўсё ў Турыне ў маладой сям'і 9 студзеня 1848 года і з'явіўся на свет першынец, якому радасныя бацькі далі імя Якуб.

Шкада, але пра першыя крокі Я. Наркевіча-Ёдкі няма нейкіх пэўных звестак. Ды і ўвогуле, жыццё яго не адзін дзесятак гадоў як бы знаходзілася па-за межамі афіцыйнай навукі і толькі нядаўна вернута з небыцця, дзякуючы намаганням вядомага краязнаўцы, ураджэнца Уздзеншчыны У. Кісялёва. Ён першым выступіў у рэспубліканскім

і колішнім саюзным друку з некалькімі артыкуламі, прысвечанымі жыццю і навуковай дзейнасці Я. Наркевіча-Ёдкі. Менавіта У. Кісялёў разам з навукоўцамі В. Грыбоўскім і В. Гапоненка напісаў першую кнігу пра Якуба Атонавіча «Прафесар электраграфіі і магнетызму», якая ў 1988 годзе адкрыла новую міжвыдавецкую серыю «Нашы славытыя землякі». Першую ў Беларусі, бо, як устанавіў той жа У. Кісялёў, кніга пра Я. Наркевіча-Ёдку выходзіла ў Парыжы яшчэ ў 1896 годзе!

Пачатковую адукацыю будучы вучоны хутчэй за ўсё атрымаў дома. Вучылі яго запрошаныя на дом настаўнікі, а таксама маці Анэля Якаўлеўна, якая была чалавекам усебакова развітым і адукаваным. У сваіх захапленнях яна аднак аддавала перавагу музыцы. Гэта не магло не аказаць уплыву і на развіццё сына. Іграць на фартэпіяна Якуб пачаў яшчэ ў маленстве, а калі яго аддалі ў Мінскую губернскую гімназію (закончыў яе ў 1865 годзе), заняткі гэтыя прадоўжыў. І не толькі іграў, праявіў свае здольнасці як кампазітар, знаўца музыкі. Па некаторых звестках, ён нават вучыўся ў Парыжскай кансерваторыі. Магчыма, і так, адно можна сказаць дакладна, што пасля заканчэння гімназіі Я. Наркевіч-Ёдка шмат падарожнічаў па Еўропе, даючы прыватныя канцэрты.

Калі ў 1868 годзе пасля падарожжа вярнуўся ў Расію, вёў курс, тэорыі музыкі ў жаночай Марыінска-Ярмолаўскай школе. Праўда, рабіў гэта па сумяшчальніцтву, бо асноўная пасада была — службовец І разраду Маскоўскага дваранскага сходу.

Жыццёвы выбар у нечым зроблены. Заставалася толькі аддаць перавагу аднаму нейкаму занятку. Я. Наркевіч-Ёдка, як быццам, спыніўся на музыцы. Прынамсі, калі ў чарговы раз паехаў за мяжу, не забываўся павышаць сваё майстэрства менавіта ў гэтым кірунку. Ды і калі пачаліся падзеі Парыжскай камуны, ён таксама жыў за кошт урокаў музыкі. Хаця ёсць звесткі, што ў тым жа Парыжы вучыўся на медыцынскім факультэце Сарбоны, перад гэтым наведваў лекцыі ў Інстытуце медыцыны ў Фларэнцыі. Даследчыкі не адмаўляюць і заняткаў Я. Наркевіча-Ёдкі ў навучальных установах Вены.

Усё гэта, праўда, меркаванні, ды меркаванні, якіх нельга не прымаць пад увагу, бо далейшае жыццё Якуба Атонавіча паказала — у медыцыне ён быў чалавекам зусім невыпадковым. У фізіцы таксама... Тут ужо самая вялікая загадка — адкуль гэтыя веды па ўсім, што звязана

з электрычнасцю. Самаадукацыя? Відаць, адпадае, не да гэтага было Я. Наркевічу-Ёдку за мяжой, калі і так клопатаў хапала. Хутчэй за ўсё веды па фізіцы атрымаў падчас навучання ў Вене. Магчыма, і зусім нядаўна была гэтая вучоба, але ж, не будзем забываць, што Якуб Атонавіч усё схопліваў, як кажуць, на ляту.

Калі ў 1872 годзе паўстала пытанне аб яго вяртанні ў Расію, каб жыць у вялікім горадзе не імкнуўся. Вырасшы ў канчаткова — яго месца на Беларусі. Тады ж і з'явілася жаданне прысвяціць сябе навуцы. У маёнтку Атонава (сёння вёска Сінячова ў Капыльскім раёне) пабудаваў метэаралагічную станцыю, якую пазней перанёс у Наднёман, дзе і сам стала пасяліўся. Быў ужо чалавекам жанатым, упадабаў Алену Пясляк з суседняга маёнтка Мохарты. З'явіліся і дзеці...

У Наднёмане і набылі размах навуковыя эксперыменты. Балазе, умовы тут былі надзіва спрыяльныя. На беразе Нёмана знаходзіўся сапраўдны палац. Узведзены яшчэ ў XVII стагоддзі ў стылі ранняга барока, ён пасля перабудоўваўся, рэканструіраваўся. Даводзілася ўсё да ладу і тады, калі галоўным гаспадаром стаў Якуб Атонавіч.

Дагледжаная сядзіба, радавалі вока пабудовы. Цэнтральная частка дома была двухпавярховай. Над будынкам узвышалася 27-метровая вежа, на якой Я. Наркевіч-Ёдка размясціў антэну. Падвал жа дома нагадваў навуковую лабараторыю якога-небудзь даследчага інстытута. Тыя з вучоных, каму давялося пабываць у Наднёмане, не хавалі захаплення ні ад самога палаца, ні ад лабараторыі. А што ўжо казаць пра эксперыменты, доследы?! Усё ж гэта рабілася ў рэчышчы найноўшых накірункаў навукі. Усё было падпарадкавана пошуку і яшчэ раз пошуку.

Яшчэ да таго, як сенсaцыю выклікалі даследаванні па электраграфіі, Я. Наркевіч-Ёдка пачаў рэгістраваць навальнічныя разрады пры дапамозе... «радыёпрыёмніка». Канечне, прыбор, асноўнай часткай якога з'яўлялася звычайная тэлефонная трубка, назваць так можна ўмоўна. Тым не менш, разрады фіксаваліся, ды і не на малой адлегласці. «Радые́прыёмні́к» улоўліваў іх у межах да 100 кіламетраў.

Было гэта яшчэ ў 1890 годзе. Нагадаю, што ў такім кірунку веў свае работы і знакаміты А. Папоў, які 7 мая 1895 года ўпершыню прадэманстраваў прыбор для рэгістрацыі навальніц па электрычных разрадах. Дзень гэты, як

вядома, увайшоў у гісторыю, як Дзень радыё. Але А. Папова ведаюць усе, пра Я. Наркевіча-Ёдку чулі, на жаль, адзінкі...

Несправядлівасць лёсу — нічога не скажаш! І наша нацыянальная абыякавасць, не жаданне парупіцца, каб у гісторыі менела і менела «белых плям». Што да самога Я. Наркевіча-Ёдкі, дык ён зусім не пра славу думаў. Як і кожны чалавек, па-добраму апантаны, па-сапраўднаму ўлюбёны ў справу жыцця, жыву навукай, аддаваў сябе ёй цалкам. Новыя доследы прыносілі найвышэйшае задавальненне, даследчыцкая праца становілася патрэбай кожнага дня. Безумоўна, кіравалі ім і чыста навуковыя інтарэсы. Жаданне гэта заканамернае. Ды і ўсё ж найчасцей Якуб Атонавіч дбаў і аб практычным прымяненні сваіх адкрыццяў. І лячэнне хворых у санаторыі «Наднёман» не адзінкавы таму прыклад.

У 1889 годзе, выступаючы на чарговым пасяджэнні Метэаралагічнай камісіі Рускага геаграфічнага таварыства (працаваў Я. Наркевіч-Ёдка ў асноўным вясной і летам, а зімой наведваў Пецярбург, Маскву, выязджаў за мяжу, знаёмячы навуковую грамадскасць са сваімі новымі адкрыццямі, наладжваючы навуковыя сувязі), ён паказаў уласны прыбор «лізіметр», з дапамогай якога можна было вызначыць вільготнасць глебы на глыбіні да трох метраў. Пры тым, як аказалася, вынікі атрымліваліся вельмі дакладныя. Інакш і быць не магло. Перш чым весці «лізіметр» у сталіцу, Якуб Атонавіч апрабаваў яго на ўласных палях.

Вынайшаў Я. Наркевіч-Ёдка і грамаадвод. Менавіта — грамаадвод, а не маланкаадвод. І зусім прастай канструкцыі. На драўлянай вежы, вышынёй каля 12 метраў, замацоўваўся медны стрыжань, які злучаўся дротам (ці нават саламянай вяроўкай!) з цынкавай пласцінай, закапанай у зямлю. Грамаадводы размяшчаліся на палатках у шахматным парадку, так, каб адзін прыпадаў прыкладна на два гектары. Вынікі не прымусілі чакаць. Палі Я. Наркевіча-Ёдкі амаль ніколі не пабіваліся градам, вырашчаны ўраджай цалкам захоўваўся.

Як спецыяліст, які цудоўна ведаў законы фізікі, Якуб Атонавіч не мог не звярнуць увагі і на тое, што ў час навальніцы каля меднага стрыжня адбываюцца лёгкія электрычныя разрады і ўтвараецца азон. У самой жа глебе тым самым павінны з'яўляцца цыркулюючыя токі. Досле-

ды ў лабараторыі пацвердзілі правільнасць такіх меркаванняў.

Якуб Атонавіч прачытаў у часопісных публікацыях, што ў свеце вядуцца доследы па вывучэнню ўплыву электрычнага току на жыццё раслін. Адразу і сам падключыўся да такіх эксперыментаў, але вырашыў усё апрабаваць на практыцы. Стварыў на сваіх палетках спецыяльныя «электрычныя палі». Спачатку адвёў на гэтыя мэты ўсяго дзесяць гектараў, а пасля плошчу павялічыў да двухсот гектараў. Вырошчваў жыта, ячмень, кукурузу, боб, гарох, тытунь, грэчку, бульбу і іншыя культуры. Разлікі аказаліся правільнымі. Расліны, апрацаваныя электрычным токам, лепш узыходзілі, хутчэй раслі, давалі больш багаты ўраджай.

З лёгкай рукі парыжскіх газетчыкаў Я. Наркевіча Ёдку назвалі «электрычным чалавекам». Але Якуб Атонавіч не абмяжоўваўся электрычнасцю, а рабіў многае, што людзям ідзе на карысць. У тым жа санаторыі «Наднёман» для лячэння хворых выкарыстоўваў спецыяльную гімнастыку, праграму якой распрацаваў сам. На яго тэрыторыі знайшоў мінеральныя воды, стварыў і кумысавую лячэбніцу, паслугамі якой карысталіся 50 чалавек. Пры тым за лета раздаваў да 2000 бутэлек кумысу бясплатна.

У Расіі Я. Наркевіча Ёдку ведалі. Ведалі і шанавалі... Ён з'яўляўся членам-супрацоўнікам фізічнага аддзялення Рускага фізічна-хімічнага таварыства пры Пецябургскім універсітэце. За заслугі ў галіне метэаралогіі яго ўзнагародзілі ордэнам св. Ганны 2-й ступені. І адбылося гэта дзякуючы захадам прэзідэнта Пецябургскай Акадэміі навук. Рускае геаграфічнае таварыства прысудзіла Якубу Атонавічу сярэбраны медаль. Увогуле, на той час па папулярнасці яго параўноўвалі з папулярнасцю Л. Пастэра ў Францыі. І за мяжой была няменшая пашана. Член-карэспандэнт Парыжскага медыцынскага, фізічнага, магетычнага таварыстваў, член Італьянскага медыка-псіхалагічнага таварыства, доктар Венскага медыцынскага таварыства...

Здароўе ж у Якуба Атонавіча было не такое і моцнае. Урачы папярэджвалі, каб менш працаваў, болей клапаціўся аб сабе. Ён жа, як звычайна, адмахваўся ад гэтага. Маўляў, колькі трэба, столькі і пражыву. Не прыняў усур'ёз і чарговага папярэджання, і ўсё ж зімой 1905 года (на гэты раз з пляменнікам) у чарговы раз сабраўся ў Італію. У Вене стала блага, пасля, праўда, палягчала, але каб ехаць далей і гаворкі быць не магло.

Мясцовыя ўрачы паўтаралі, што неабходны спакой і толькі спакой. Выклікалі Алену Адамаўну. Яе Якуб Атонавіч дачакаўся. На руках жонкі ён і памёр 19 лютага 1905 года. Прасіў, каб пахавалі на радзіме. Воля была выканана, цела вучонага перавезлі ў Наднёман, дзе і лёг Я. Наркевіч-Ёдка на вечны спачын на родавым могілніку...

Амаль зусім разбураны сёння палац у Наднёмане, пазрасталі подступы да яго. Аднак падыходзіш бліжэй і зусім не дух запусцення апаноўвае цябе. Міжволі хочацца схіліць галаву перад памяццю Якуба Атонавіча, прыгадаць яго, «электрычнага чалавека», святло адкрыццяў якога нарэшце прыйшло і да нас.

А яшчэ, калі надарыцца апынуцца тут надвячоркам, часам здаецца, што з руінаў чуюцца гукі музыкі. Не той трашчотна-рокавай, якая разносіцца з Песачанскага Дома культуры — гэта ж непадалёку адсюль, усяго ў некалькіх сотнях метраў, на левым беразе Нёмана. А вальсавай, мазуркавай, паланезавай, той, якая вечарамі заўсёды гучала, калі ў Наднёмане жыві адзін з самых выдатных беларусаў на зямлі. Я. Наркевіч-Ёдка, як прыгадваюць старажылы, любіў і сам пасядзец за фартэпіяна, з задавальненнем запрашаў у свой маёнтак летам вайсковы аркестр. І тады абуджала наваколле чароўная музыка...

Цішыня, толькі цвыркуны стрыножаць наваколле. Цішыня? Не, паланез гучыць! І не абы-які, а «Паланез Агінскага»! Хоць і называецца ён «Развітанне з Радзімай», ды пісаўся ён, яшчэ раз нагадаю, як водгук на сустрэчу з Бацькаўшчынай.

А хіба ж у Якуба Атонавіча не сустрэча? Хіба не вярнуўся ён з небыцця? Пачакаем толькі, калі будзе яго маёнтак рэстаўраваны.

Пачакаем...

З ЯСНЫМ ЛІХТАРЫКАМ У РУКАХ

Усевалад Ігнатоўскі

Крылле апёк «бялы ожал»,
памкнуўся крычаць, але змоўк.
Змоўк, бо вінтоўкай стрыножыў
стары партызан — Воўк*.
Вышла з падвалу падполле —
Беларусі вольнай быць!
І вуліцы сталі полем,
звінець агнём барацьбы.

Андрэй Александровіч

Гэта насунулася, як насланнё, як нейкі жудасны і не-
верагодны сон, прачнуўшыся пасля якога, таропка выці-
раеш пот на лбе, гоніш прэч гнятлівыя думкі і разам
з тым тое, што прыйшло да цябе ноччу, не адпускае ад сябе,
прымушаючы па некалькі разоў пераасэнсоўваць яго. Ра-
зумееш, выпадковае яно, народжанае фантазіяй, і ў той
жа час перакананы — нічога само па сабе не бывае. Зна-
чыць, нешта спрацавала там, у мазгу, які адпачываў.
Штосьці ўстрыжывала нервовыя клеткі, прымусіла іх
ажыўляць вобразы, сітуацыі, збліжаць даўнія падзеі
і адлюстроўваць тыя, якіх у сапраўднасці не было, але
якія, безумоўна, могуць быць. Нездарма ж, многія сны
назваюць прарочымі. І невыпадкова надараецца часта
і так, што пабачанае ў сне, адгукаецца пасля чалавеку, дае
аб сабе знаць праз шмат гадоў, калі ён пра ўсё ўжо і за-
быўся.

Аднак сон на тое і сон, каб да яго ставіцца, гледзячы па
абставінах. Давяраючы цалкам, калі прыходзіш да высно-
вы, што менавіта з гэтай ночы ці дня пачынае ў цябе нешта
не ладзіцца, ідзе, як кажуць, наўскасяк, праз пень калоду.
Ці забываючы... Гэта тады, калі ўсё па-ранейшаму як мае

* Воўк — падпольная клічка У. Ігнатоўскага ў час барацьбы з бела-
палякамі.

быць. І на рабоце, і дома. Адным словам, не прымай, чалавеча, нічога да ўвагі, жыві, як жывеш.

Бяда толькі, што жыць, як хочаш, лічыш патрэбным, не даюць. Не тое, што палкі ставяць у калёсы — тут яшчэ як-небудзь выйсьце можна знайсці. Горай, калі пачынаюць перакрэсліваць усё тваё мінулае, а тым самым ставяць крыж і на сённяшнім. Бо перакрэсліваннем гэтым не проста ўзнаўляюць тое, да чаго, разважыўшы, і сам можаш паставіцца крытычна. Знішчаюць цябе маральна, робяць ворагам. Ды ворагам каго — народа! Лепаць з цябе «нацдэма». Прыпісваюць удзел у нейкім міфічным Саюзе вызвалення Беларусі!

Так што куды страшней падобныя абвінавачванні самага жудаснага і неверагоднага сну. Ад іх не адкараскаешся, прэч не прагоніш. Не таму, што не можаш апраўдацца, прывесці доказы сваёй невіноўнасці. Становішча куды складаней, чым і падумаць можна. Бо нікому твае апраўданні і непатрэбны, ніхто іх і не чакае. «Вораг народа» — гэтым, бадай ужо ўсё і сказана. Ды і яшчэ і не абы-які вораг, а замаскіраваны, заканспіраваны! А што да фактаў, якія аб гэтым пацвердзілі, дык вораг на тое і вораг, каб уводзіць у зман сумленных людзей. Падавацца знешне прыстойным, культурным, а самому, схваўшы сапраўдны твар, рабіць сваю чорную, ганебную справу.

Усевалад Макаравіч заўважаў апошнім часам, што гэтыя бязглуздыя абвінавачванні супраць яго даўно ператварыліся ў тую вялізную снежную глыбу, ад якой ніяк немагчыма ўцячы. Як ні імкнешся ўберагчыся ад яе, старанні застаюцца марнымі. Інакш і быць не можа. Ты ж знаходзішся ў самым нізе, а яна — наверху, на недасягальнай вышыні. Уцякаеш, мітусішся і яшчэ болей слабееш, а глыба гэтая, рухаючыся з гары, абрастае і абрастае снегам і ўсё паскарае, паскарае ход...

Звярнуць бы ў бок, адхіліцца... Магчыма, яна і пранеслася б міма, не закрунула. Толькі куды адхіліцца, куды звярнуць? Падумаўшы, разважыўшы, прыпішуць яшчэ і хістанні ў розныя бакі. Няўстойлівасць ідэалагічнай пазіцыі, ці нешта ў гэтым родзе. Што-што, а адшукваць абвінавачванні — яны мастакі! Прафесіяналы, пашукаць трэба! Каго хочаш ворагам зрабіць і самі ў гэта павераць. У адно толькі паверыць не могуць, што пройдзе некаторы час і знойдуцца больш увішныя, спрактыкаваныя на чорнай справе і ўжо іх саміх, «праведнікаў», аб'являць ворагамі.

Ніхто асабліва разбірацца — вінаваты ці абылганы — не будзе. Кампанія па разгрому так званага нацыянал-дэмакратызму, якая пачалася ў рэспубліцы, патрабуе новых пацвярджэнняў аб наяўнасці тых, хто і стаіць на нацыяналістычных пазіцыях. Да У. Ігнатоўскага падступаліся не спяшаючыся. У адпаведных органах, можна сказаць, да яго прымерваліся, разважалі, наколькі яго кандыдатура падыдзе на ролю, што пасля яму будзе адведзена.

Спачатку папрокі як быццам не выходзілі за межы звычайнай навуковай дыскусіі аб ацэнцы паўстання пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага. Безумоўна, У. Ігнатоўскі не мог не аказацца ў свайго роду эпіцэнтры яе, бо за некалькі месяцаў да яе, у тым жа 1930 годзе, выдаў кнігу «1863 год на Беларусі». Дарэчы, ён стаў першым, хто ўвёў ва ўжытак імя кіраўніка паўстання Кастусь... Як вядома, на самой справе нацыянальнага героя беларускага народа звалі Вікенціем Канстанцінам, а ўсе дакументы ён падпісваў «Вікенцій Каліноўскі». Прытрымліваўся тым самым правіла, згодна якога католікі, калі маюць два імені, для зручнасці ў карыстанні ўжываюць першае. У. Ігнатоўскі зрабіў Вікенція Каліноўскага Кастусём Каліноўскім, каб больш падкрэсліць яго беларускасць.

Праўда, зусім не гэта акалічнасць паўплывала на тое, каб абвінаваціць У. Ігнатоўскага ў ідэалізацыі паўстання 1863 года. Была прычына і больш істотная. І яна знайшла сваё ўвасабленне ў выступленні на XII з'ездзе КП(б)Б гісторыка С. Агурскага. Ён, кіруючыся ідэалагічнымі ўстаноўкамі свайго часу, ацаніў паўстанне як чыста дваранскае, накіраванае на барацьбу за незалежнасць Польшчы. У. Ігнатоўскі ж лічыў яго сялянскім, а мэтай змагання — стварэнне Беларускай рэспублікі.

Разважыўшы (з гэтым пагаджаюцца сёння многія гісторыкі), наўрад ці і цяпер можна падтрымаць першую выснову У. Ігнатоўскага. Усё ж да 70 працэнтаў удзельнікаў паўстання займалі дваране. Можна, канечне, спрачацца наконт яго ацэнак. Але гэта будзе дыскусія і не болей, выказванне кожным апанентам уласнага погляду. У канцы ж дваццатых — трыццатых гадоў думкі, якія не супадалі з афіцыйнымі меркаваннямі, неслі ў сабе небяспеку. Тым больш што і К. Каліноўскага асобныя ўвішныя гісторыкі, зразумела, з лёгкай падачы таго самага С. Агурскага, рабілі беларускім нацыяналістам.

І ўсё ж хмары над галавой У. Ігнатоўскага, хоць яны

і былі ўжо чорнымі, злавеснымі, пакуль што пранесліся. Праўда, сонца не выглянула, але навальніца адсоўвалася. Пакуль што...

Усевалад Ігнатоўскі належаў да людзей, якія, адстойваючы ўласныя погляды, ніколі не баяцца рэзаць праўдую матку ў вочы. Не баяцца яны, калі неабходна, не задумваючыся, пайсці на ўчынак, які — не могуць не здагадацца — з цягам часу адгукнецца ў іншым лёсе. А ўсё таму, што не прывыклі да кампрамісаў з уласным сумленнем, не жадаюць прыстасоўвацца да абставін. Часам надараецца, што праз шмат гадоў яны і шкадуюць аб гэтай катэгарычнасці і безаглядкавасці. Ды нічога ўжо не перайначыш. Слова не верабей, вылецела — не вернеш.

Нешта падобнае адбылося з У. Ігнатоўскім у 1920 годзе. Ён тады ўваходзіў у створаны 16 ліпеня Часовы ваенна-рэвалюцыйны камітэт Беларусі, але, калі даведаўся, што ў складзе беларускай дэлегацыі мусіць прыняць удзел у Рыжскіх мірных перагаворах, ад гэтай місіі катэгарычна адмовіўся. Не сказаць, каб не разумеў, што гэтая адмова ўжо нічога не зменіць і лёс Заходняй Беларусі па сутнасці даўно вырашаны. Не мог аднак быць разам з тымі, хто адным росчыркам пяра вырашаў лёсы дзесяткаў тысяч людзей. «Адмовіўся, як жа гэта так, усё ж такі — рэзаць Беларусь», — шчыра прызнаваўся У. Ігнатоўскі ў студзені 1931 года, калі яго справу разглядалі на пасяджэнні парткалегіі.

Рэзалі тым самым Рыжскім мірным дагаворам Беларусь, яшчэ як рэзалі! Да Польшчы адыходзілі і родныя мясціны Усевалада Макаравіча (нарадзіўся У. Ігнатоўскі 19 красавіка 1881 года ў вёсцы Такары цяперашняга Камянецкага раёна). Відаць, згадкі аб блізкіх людзях, якія не па сваёй волі апынуцца за мяжой, таксама паўплывалі на той яго ўчынак. А найбольш дзейнічаць так, а не інакш, падказала сумленне, выхаваная з маленства прыстойнасць, адкрытасць, шчырасць.

У немалой ступені гэта ішло ад бацькі, настаўніка Такарскага народнага вучылішча. Макар Іванавіч скончыў Маладзечанскую настаўніцкую семінарыю, працаваў старанна, аб чым сведчылі шматлікія ўзнагароды ад Гродзенскай дырэкцыі народных вучылішч. Шанаваў ён і матчыну мову, належачы да той катэгорыі па-сапраўднаму народнай інтэлігенцыі, якая не цуралася вытокаў, не парывала сувязі з простымі людзьмі, бачыла ў іх роўных сабе. А яшчэ яна ніколі не прымала на веру таго, што

адбываецца ў жыцці. Да паўсядзённых ісцін даходзіла сама. Часам мяняла погляды, але гэта не ваганне з боку ў бок, а ўсвядомленае самасцвярджэнне. Такі і бацька У. Ігнатаўскага, пакінуўшы настаўніцкую працу, стаў светаром.

Не без уплыву яго і Усевалад скончыў Віленскае духоўнае вучылішча, а пасля Магілёўскую семінарыю. Ды хутка зразумеў — не ў гэтым яго прызвание. У 1902 годзе У. Ігнатаўскі паступіў на гісторыка-філалагічны факультэт Пецябургскага інстытута. Вучыўся на «добра» і «выдатна». Здавалася, яшчэ колькі часу і — жаданы дыплом у кішэні. Аднак вышэйшую адукацыю атрымаў толькі ў трыццацігадовым узросце. І зусім не інстытут закончыў, а Юр'еўскі (цяпер Тартускі) універсітэт. Пры тым паспеў яшчэ здаць шэсць экзаменаў з дзевяці на гісторыка-філалагічны факультэт Пецябургскага універсітэта і нечакана-негадана з'ехаў амаль на два гады настаўнічаць у Аланецкую губерню, а пасля яшчэ на паўгода ў Слоніўскі павет.

Хача чаму нечакана? Яшчэ падчас вучобы ў інстытуце У. Ігнатаўскі ўступіў у гурток эсэраў, удзельнічаў ва антыўрадавых выступленнях, арыштоўваўся. Суда і турмы аднак пашчасціла пазбегнуць. Ды высылкі не мінуў. Калі яго пачнуць кляймоць як «ворага народа», безумоўна, прыгадаюць і гэтае «эсэрства», і тое, што праслаўляў царскую манархію.

Абсурднасць другога абвінавачання асабліва відавочная, тым не менш, як не дзіўна, зачэпка, хоць і маленькая, была. Аказваецца, будучы студэнтам, У. Ігнатаўскі не абмяжоўваўся слуханнем лекцый, а праявіў сябе натурай творчай, спрабаваў па-свойму асэнсаваць шмат якія перыяды гісторыі. А дзе творчасць, там і заканамернае жаданне надрукавацца. Такая магчымасць неўзабаве і надарылася. У. Ігнатаўскі быў сярод тых, хто рыхтаваў і выдаваў гістарычны зборнік, прысвечаны 300-годдзю дынастыі Раманавых, а ў 1915 годзе за гэтую працу атрымаў чын каледжскага эсэсара і ордэн святога Станіслава трэцяй ступені.

У гэты час, папрацаваўшы настаўнікам у адной з прыватных віленскіх гімназій, У. Ігнатаўскі стаў выкладчыкам гісторыі, а потым старшынёй педагагічнага савета Мінскага настаўніцкага інстытута, і ў тым жа, 1915 годзе (немцы набліжаліся да Мінска, ішла першая сусветная вайна) разам з інстытутам эвакуіраваўся ў Яраслаўль, дзе

стварыў арганізацыю «Наш край». Сваімі задачамі яна ставіла нацыянальна-культурнае адраджэнне беларускага народа, абуджэнне ў ім нацыянальнай свядомасці, выхаванне патрыятызму. 3 мая 1917 года гэта арганізацыя па ініцыятыве У. Ігнатоўскага пачала называцца «Маладая Беларусь», а праграма яе стала блізкай праграме Беларускай сацыялістычнай грамады.

Палітыка займала нямала часу, палітыка ў нечым адрывала ад паўсядзённых педагагічных клопатаў. Ды без палітыкі, калі ўся імперыя нагадвала вялізны разварушаны вулей і кожны наравіў даказаць, што ён самы галоўны, а яго пазіцыя, погляды найбольш прыймальныя, нельга было абысціся. Дбаючы аб будучым народа, яго самавызначэнні, У. Ігнатоўскі дамагаўся, каб гэты самы народ усвядоміў сябе магутнай сілай, якая мае права прымаць уласныя рашэнні. А дзеля гэтага, усё больш пераконваўся ён, беларусы павінны ведаць, хто яны, адкуль пайшлі. Балазе, была мажлівасць паказаць гэта і на справе, выхаваць у духу адраджэння, беларускасці студэнтаў, якія пасля веды, набытыя ў інстытуце, панясуць далей.

Да кожнай лекцыі Усевалад Макаравіч рыхтаваўся так, быццам упершыню ўваходзіў у аўдыторыю. Стараўся даць сваім выхаванцам як мага больш канкрэтнага матэрыялу, хоць і рабілася гэта нялёгка. Не аказвалася пад рукой неабходных крыніц — яраслаўскія ж архівы не тое, што і мінскія, ды і ў іх, як пасля пераканаўся, нямногае можна было знайсці, трэба было ехаць у Вільню, іншыя гарады. Падручнікі, якія тады існавалі, канечне ж, беларусаў за народ не лічылі і пад увагу не прымалі, у іх гаварылася толькі пра жыхароў Паўночна-заходняга краю. Дапамагала У. Ігнатоўскаму ранейшая начытанасць, высокая эрудыраванасць і, вядома ж, цудоўнае валоданне роднай мовай. Давала добрыя ўсходы пачэрпнутае ў маленстве, у час гаворкі з бацькамі. Бо ні ў семінарыі, ні ў інстытуце, ні ва ўніверсітэце, канечне, беларускай мовы ён не вывучаў.

Адначасова У. Ігнатоўскі пасля кожнай прачытанай лекцыі пачаў рабіць занатоўкі для сябе, каб можна пазней было лепей асэнсаваць, абагульніць матэрыял. Прасцей стала, калі ў сярэдзіне 1918 года разам з інстытутам вярнуўся ў Мінск. Прасцей, але разам з тым і цяжэй... Спачатку нямецкая акупацыя, потым — белапольская... У цішы не хаваўся, вёў падпольную барацьбу супраць белапольскіх акупантаў і... заканчваў «Кароткі нарыс

гісторыі Беларусі». Складвалася гэтая кніга з лекцый, чытаных у інстытуце, а таксама на курсах настаўнікаў пачатковых класаў Міншчыны.

Неўзабаве рукапіс быў гатовы, але ўмяшалася польская цензура і ён, падрыхтаваны ўжо да друку, быў на трэч скасаваны. Добра яшчэ, што і так дазволілі выдаць. Але радавацца было рана, знайшоўся нехта больш пільны, хто загадаў у тэрміновым парадку тыраж канфіскаваць. Праўда, з трох тысяч адпаведнікаў студэнтам удалося тысячу схваць. Пасля адыходу белапалякаў з Мінску знайшліся і канфіскаваныя экзemplяры. Тым самым, кніга ўсё ж прыйшла да чытача. Другое выданне яе ўбачыла свет у 1921 годзе. Усяго ж «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі» У. Ігнатоўскага вытрымаў пяць выданняў. Апошняе пакладзена і ў аснову кнігі, выпушчанай у 1991 годзе выдавецтвам «Беларусь».

Вяртанне да чытача праз шэсцьдзесят пяць гадоў... Вяртанне са «спецхрану». І першая сустрэча У. Ігнатоўскага з тымі, хто і як нашы папярэднікі, адчувае сябе беларусам, хоча паболей ведаць аб сваёй гісторыі, пазбавіцца стэрэатыпаў і ідэалагічных канонаў у асэнсаванні яе.

Быццам сучаснік з сучаснікамі гаворыць з намі У. Ігнатоўскі, быццам аднадумца з аднадумцамі. І словы яго, сказаныя ў прадмове да 3-га выдання «Кароткага нарыса...», сёння як нельга да месца: «Узяўшы ў рукі ясны ліхтарык, павінны мы крок за крокам абысці мінулае нашай бацькаўшчыны. І ніводзін куточак нашага многапакутнага жыцця не можа і не павінен застацца без нашага стараннага агляду».

Да гэтага і імкнуўся У. Ігнатоўскі, пішучы «Кароткі нарыс...». Па праўдзе кажучы, ужо ў нечым і не па цаліку ступаў: у 1910 годзе ў віленскай друкарні Марціна Кухты выйшла кніга Вацлава Ластоўскага «Кароткая гісторыя Беларусі». Як слушна гаворыць адзін з нашых знакамітых гісторыкаў А. Грыцкевіч, «гістарычны нарыс В. Ластоўскага быў першым выданнем гісторыі Беларусі, напісаным беларусам, па-беларуску і для беларусаў яшчэ ў царскай Расіі». Не па цаліку ступаў У. Ігнатоўскі, але мала што браў напавяр і да ўсяго даходзіў сам.

Усю гісторыю Беларусі ён падзяліў на пяць перыядаў: Полацкі, Літоўска-Беларускі, Польскі (гэта, калі Беларусь знаходзілася ў складзе Рэчы Паспалітай), Расійскі, а апошняму даў назву «Беларусь пасля звяржэння ца-

рызму». У падобным падыходзе, канечне, у нечым бачыцца і прынцып, што быў на ўзбраенні рускіх гісторыкаў, якія разглядалі гісторыю нашай Бацькаўшчыны ў залежнасці яе ўваходжання ў склад той ці іншай дзяржавы. І ўсё ж У. Ігнатоўскі здолеў у асноўным адысці ад стэрэатыпаў у асвятленні багатай нацыянальнай мінуўшчыны. У прыватнасці, падрабязна разгледзеў полацкі перыяд, што па сутнасці стаў пачаткам Беларускай дзяржавы.

...З утварэннем БССР У. Ігнатоўскі стаў народным камісарам земляробства, народным камісарам асветы. Займаючы гэтыя адказныя пасады, шмат рабіў па паскарэнні працэсаў беларусізацыі. Па яго ініцыятыве яшчэ ў канцы 1920 года ўсё справаводства Наркамата земляробства пачало пераводзіцца на беларускую мову. Тое ж самае, з прыходам у 1921 годзе У. Ігнатоўскага, рабілася і ў Наркамаце асветы. Плённа працаваў У. Ігнатоўскі і як навуковец. Адапаведна ў 1921 і 1922 гадах выйшлі яго працы «Кароткі нарыс нацыянальна-культурнага адраджэння Беларусі» і «Матывы лірыкі беларускага песняра М. Чарота».

Апантанасць Усевалада Макаравіча, шчырая перакананасць і ўпэўненасць у шчаслівай будучыні беларускага народа не маглі не звярнуць увагу на У. Ігнатоўскага з боку ўлад. У 1926 годзе яму прапаноўваюць узначаліць Інстытут беларускай культуры, а калі гэты інстытут у 1929 годзе быў ператвораны ў Беларускаю акадэмію навук, У. Ігнатоўскі стаў першым яе прэзідэнтам і адначасова першым дырэктарам Інстытута гісторыі, створанага ў складзе Акадэміі. Наколькі карыстаўся ён вялікім аўтарытэтам, яскрава сведчыць тое, што ў лістападзе 1924 года ЦК КП(б) прыняў спецыяльную пастанову, згодна якой у рэспубліцы ўрачыста адзначалася 20-годдзе культурна-педагагічнай і рэвалюцыйнай дзейнасці У. Ігнатоўскага. Што цікава, мерапрыемствы гэтыя прымяркоўваліся да гадавіны ўтварэння БССР і праходзілі «пад лозунгам дасягненняў нацыянальнай палітыкі рабоча-сялянскай дзяржавы».

Усеагульнае прызнанне заслуг і тут жа праз некалькі гадоў — «вораг народа»... Што ж, такі быў час, калі зманлівы лозунг узмацнення класавай барацьбы па шляху далейшага руху да сацыялізма ламаў людскія лёсы, прымушаючы знаходзіць усё новыя і новыя ахвяры. У. Ігнатоўскаму было цяжэй, чым іншым, яшчэ і таму, што ён

займаў адказныя пасады ў кіраўніцтве Кампартыі Беларусі: у 1923—1924 гадах быў кандыдатам у члены ЦК КП(б)Б, у 1924—1930 гадах — член бюро ЦК КП(б)Б. Разумеючы, што ёсць адзіная магчымасць атрымаць хоць нейкую перадышку ад усіх гэтых абвінавачванняў, ён просіць Бюро ЦК вызваліць яго ад некаторых грамадскіх абавязкаў. Тлумачыць жаданне тым, што распачаў з іншымі вучонымі працу па гісторыі Беларусі, а гэта патрабуе вялікіх высілкаў, паколькі хочацца даць марксісцкае вытлумачэнне ўсіх падзей. 11 кастрычніка 1929 года просьба У. Ігнатоўскага была задаволена.

Як быццам, можна было ўздыхнуць спакойна, бо нападкі некаторы час і сапраўды спыніліся. Аднак сумленне не давала спакою Усеваладу Макаравічу. Адзін за адным арыштоўваліся навуковыя супрацоўнікі акадэміі, у тым ліку і вядомыя вучоныя Г. Гарэцкі, Я. Лёсік, С. Некрашэвіч... А ён жа, па абавязку службы, падпісваў загады аб іх звальненні! Па сутнасці, згаджаўся, што яны ворагі народа... Згаджаўся?! Паспрабуй уяві сабе на месцы У. Ігнатоўскага! Мог бы не падпісаць, але ж у такім разе і сам бы паўтарыў лёс таварышаў па працы. Хаця і падпісваючы загады аб звальненні, рабіў прысуд... самому сабе. Калі ў акадэміі ворагі, дык куды, у такім разе, глядзіць ён, прэзідэнт?

Зачараванае кола, і з яго не вырвешся. Наадварот, з кожным днём абруч яго меншае і меншае, бярэ і цябе ў свае ціскі. Дзе ж выйсце? Выйсця не было. Праўда, У. Ігнатоўскі пакуль што цешыў надзеяй, што, магчыма, на гэты раз і пранясе. Сказаў жа старшыня АДПУ БССР Р. Рапапорт на кастрычніцкім пленуме ЦК КП(б)Б, што ў яго ведамства прэтэнзій ні да Ігнатоўскага, ні да Жылуновіча няма. Тым не менш і на гэтым пленуме ў адрас Усевалада Макаравіча было выпушчана нямала стрэлаў. Менавіта тады ўсплыло і тое даўняе складанне зборніка, прысвечанага юбілею дома Раманавых. І «работу ў радах беларускіх эсэраў супраць пралетарскай рэвалюцыі» прыгадалі. Абнадзейвала адно: крытыкавалі партыйныя таварышы, а не АДПУ.

Энкэвэдзісты ж шукалі больш зручны момант. Ён з'явіўся тады, калі пасля спробы самагубства публічна пакаяўся ў сваіх «грахах» Янка Купала. У будучай справе, звязанай з дзейнасцю міфічнага Саюза вызвалення Беларусі, дзе народнаму песняру прыпісвалася адна з першых роляў, спатрэбіўся кандыдат не менш аўтарытэтны. Выбар

і выпаў на У. Ігнатоўскага. Спачатку яго вызвалілі ад пасады прэзідэнта Акадэміі навук Беларусі, потым пачалі партыйнае расследаванне справы.

Як і трэба было чакаць, У. Ігнатоўскага з партыі выключылі як «нязжыўшага антыпралетарскага светапогляду антысавецкіх партый, як свядома праводзіўшага на працягу ўсяго перыяду прабывання ў партыі нацыяналізэмакратычную ўстаноўку ў сваёй рабоце, з'яўляючагася фактычнага кулацкім агентам у партыі, як ашукваўшага партыю пакаяннымі заявамі, прыкрываючы імі працяг сваёй групавой антыкамуністычнай дзейнасці ў радах КП(б)Б і як чуждага элемента, адыгрываўшага на руку нацдэмаўскай контррэвалюцыі».

Па справе У. Ігнатоўскага была спецыяльная пастанова Бюро ЦК. 24 студзеня 1931 года яе апублікавала ў пераклазе ў перадавым артыкуле «Звязда», праз дзень — газета «Рабочий». Што пасля гэтага чакае, У. Ігнатоўскі ўжо добра ведаў. Ды і заўважыў, як пачалі пазбягаць яго сябры, а знаёмыя, пры сустрэчы, пераходзілі на другі бок вуліцы. Маўчаў у кватэры тэлефон. А потым і тое, чаго чакаў — не, не кожны дзень, а кожную мінуту. Першы выклік у АДПУ, другі... Для прыліку спакойныя размовы, як быццам і на самой справе жаданне ва ўсім разабрацца, просьбы, каб дапамог змагацца з ворагамі.

Апошні допыт адбыўся 3 лютага 1930 года...

Настрой у Усевалада Макаравіча быў блгі, нічога не хацелася рабіць. Надакучылі і ўсе гэтыя допыты, пагрозы. Гняло і тое, што не было побач сяброў, з якімі прывык дзяліць радасці і беды. Хто ўжо гэтаксама, як і ён, аб'яўлены ворагам народа, а хто — нічога не зробіш — забыўся, як шмат агульнага знаходзілі яны ва ўзаемаадносінах. Крыўдзіцца за такое стаўленне? Навошта! Магчыма, і на яго нехта пакрыўдзіўся б таксама, калі б даведаўся, што ён у час чарговага допыту зламаўся, назваў адно прозвішча, другое. Называць дык называў, аднак пасля знаходзіў сілу волі пратакол допыту не падпісваць.

Колькі ж гэта можа працягвацца? Колькі! Няўжо ў ЦК партыі не разумеюць, што нікага Саюза вызвалення Беларусі не было, няма і не можа быць. Няўжо так і не знойдзецца там чалавек, які паверыць і яму, У. Ігнатоўскаму, і іншым сумленным людзям, якіх абылгалі?!

Раніцай 4 лютага Усевалад Макаравіч паспрабаваў дазваніцца да сакратара ЦК КП(б)Б. Хутчэй за ўсё да К. Гэя, які тады быў першым сакратаром. Атрымаў

адмоўны адказ. Паскардзіўся жонцы, дзецям, як гэта цяжка, калі цябе не разумеюць і не хочуць зразумець. Тыя, як маглі супакойвалі. Казалі звыклых ў падобных выпадках словы. Маўляў, усё абыдзеца, сумленнасць пераможа. І ніякі ён не вораг, і ніхто гэтаму не верыць. Але У. Ігнатоўскі ўжо нічога гэтага не слухаў. І ўсё болей пераконваўся, што ніхто яму не ў стане дапамагчы.

«А сам ён, ці можа сабе дапамагчы?!» — маланкава мільганула думка ў збалелай галаве. Ухапіўся за яе, як за выратаванне. Ні слова не сказаўшы, падняўся на другі паверх у свой кабінет. Рашуча, каб не перадумаць, адчыніў шуфляду пісьмовага стала, разгроб паперы. На самым дне шуфляды ляжаў браўнінг. Гэтаксама рашуча паднёс яго да скроні, паспеўшы ціха ўсміхнуцца сабе: «Любая Марыя Севасцьянаўна, дарагая мая жонка. Ты мяне лепш за іншых разумела. І здагадвалася, што так можа быць... Таму і схавала загадзя два пісталеты. А пра браўнінг нічога не ве...»

Усевалада Макаравіча яшчэ паспелі адвесці ў 1-ю Савецкую бальніцу, дзе ён пражыў некалькі гадзін. Хавалі спешна. Відаць, баяліся, што збярэцца шмат народу. Таму пахаванне аб'явілі на 14 гадзін, а цела вынеслі а дзесятай гадзіне. Кажуць, што А. Чарвякоў, даведаўшыся аб самагубстве У. Ігнатоўскага, страціў прытомнасць. Магчыма, ён жа таксама быў адным з самых сумленных і не яго віна, што яму наканавана лёсам было апынуцца ў самым віры «кручаных дзён» (Л. Калюга).

Тых, хто праходзіў па справе Саюза вызвалення Беларусі судзілі 18 сакавіка і 10 красавіка 1931 года, усяго 90 чалавек. Пакуль што яшчэ быў не 1937 год, таму небяспека мінула сям'ю У. Ігнатоўскага, але 1937-ы ўжо не мог не прыйсці, бо махавік сталінскіх рэпрэсій набіраў абароты.

Восем гадоў атрымала жонка вучонага Марыя Севасцьянаўна. Сыноў У. Ігнатоўскага — Юрыя і Валянціна — абвінавацілі ў стварэнні контррэвалюцыйнай арганізацыі, з мэтай забойства кіраўнікоў рэспублікі, і расстралялі. Пашанцавала аднаму старэйшаму сыну — Міхаілу. Ён па зразумелых прычынах пакінуў Беларусь і працаваў звыш трыццаці гадоў у Сібіры. Памёр у 1986 годзе ў Мінску, куды пераехаў з сям'ёй.

Палітычна У. Ігнатоўскага рэабілітавалі толькі ў 1990 годзе. Урачыста было адзначана ў рэспубліцы 110-годдзе з дня яго нараджэння. Усцешна, што вернута

з небыцця імя гэтага выдатнага вучонага, аднаго з самых выдатных працаўнікоў на ніве нацыянальнага Адраджэння. Аднак не менш радасна, што ўсе мы, «узяўшы ў рукі ясны ліхтарык», пачынаем крок за крокам абыходзіць мінулае нашай бацькаўшчыны. Ідзём шляхам, якім у свой час ішоў У. Ігнатоўскі.

ДЗЕНЬ АБЯЦАЎ БЫЦЬ ЦУДОЎНЫМ

Уладзіслаў Галубок

...І ўся сям'я яго звалася «галубянятамі». Яны, як тыя галубы, чародкаю ўздымаліся ў Мінску і садзіліся ў Слуцку, а праспяваўшы там сваю лірычную песню, ізноў уздымаліся ўгору і садзіліся ўжо ў Барысаве, і там гучала іх песня кахання і смутку чалавечага сэрца.

Заір Азгур

— **Г**эй! Падганяй хутчэй, чаго адстаеш? — падняўшыся на возе ва ўвесь рост, гатовы вываліцца, Баляслаў Бусел азірнуўся назад, дзе ў пыле ледзь віднелася наступная фурманка. На ёй ці то пачулі яго голас, ці проста так, паддаўшыся агульнаму вясёламу настрою, таксама штосьці пракрычалі. Маўляў, не бусляняты мы яшчэ, а толькі галубяняты, але, калі трэба ехаць хутчэй, дык, калі ласка, можна і хутчэй. Сцебанулі дубцом рослага каняку і той перайшоў ледзь не на галоп. Запішчалі дзяўчаты, баючыся вываліцца з воза, а хлопцам што? Весела, сэрца так і гатова вырвацца з грудзей, бо цесна яму там. Бо прагнецца музыкі, песні, а душа так і хоча зліцца з гэтым прыгожым нававолам.

— Дзядзька Галубок! — не сунімаўся Баляслаў Бусел, — а што, калі музыку?

— Музыку, кажаш? — Уладзіслаў Іосіфавіч усмінуўся. — А што, і сапраўды можна! Дзе гэта мой гармонік?!

Узяў у рукі двухрадку, расцягнуў мяхі. Широка расцягнуў, ды так, што ажно павіслі яны, а пасля гэтаксама рашуча, нечакана звёў іх, каб праз якую секунду-другую зноў даць волю рукам. Заліўся гармонік. Спачатку неяк пералівіста, быццам спрабуючы голас, а потым мілагучна, спеўна.

Пад'ехала задняя фурманка, учулі там гармоніка гранне, і тонкім галаском адгукнулася яму скрыпка, яе пад-

трымалі пошчакам цымбалы. Гэта Міхась Лучанок і Алесь Ліпніцкі ўзялі ў рукі свае музычныя інструменты.

— Чакайце, чакайце! — чулася ззаду. — Мы бліжэй пад'едзем.

Праз некалькі мінут фурманкі на прасёлачнай дарозе выстраіліся роўным шнуром. Першая, другая, трэцяя... Стомленыя коні перайшлі на размераную хаду. Ступалі роўна, як бы абдумваючы кожны свой крок. А мо прыслухоўваліся да песні, якая ўлілася ў мелодыю гармоніка, скрыпкі і цымбалаў? Улілася і прымусіла музыкаў змяніць гране. Ужо не бадзёрая, маршавая мелодыя чулася, а ціхая, задушэўная. Свая — беларуская, народная. Змалку любімая і змалку зберажоная, пранесеная праз турботы дзён.

Спяваў Андрэй Блажэвіч... Хто-хто, а ён пранёс любоў да гэтай песні праз сотні кіламетраў. У стольным Піцеры, працуючы рабочым-металістам, позна вяртаўся ў малюпасенькі пакойчык, які здымаў у знаёмага-беларуса і, нягледзячы на стомленасць, яшчэ доўга не мог заснуць. Так і чулася ў вушах: «А ў полі вярба...» І дастаткова было прыжмурыць вочы, як тая самая вярба, што тулілася непадалёку ад бацькоўскай хаціны, здавалася, веццем сваім краналася твару, шчыкотліва-прыемна праводзіла па ім. Знячэўку падскокваў і... Разумеў, што гэта забег ветрык-гарэза праз адчыненую фортку. Гэткі ж па-вясноваму цёплы, як і цяпер, летнім надвячоркам.

Гледзячы на сябра, цягнуў мелодыю Іосіф Крыцкі. Ён, праўда, далёка ад роднага дому не выязджаў. Ды праца наборшчыкам у друкарні таксама па-свойму тлумная. За дзень стомішся, адчуванне такое, што ні рукамі, ні нагамі паварушыць не можаш. Адно збавенне — песня. Ці ў сяброўскім застоллі, ці проста так, калі сядзеш на прызбе, расслабішся. Прыгадаеш мелодыю, пачутую яшчэ ад маці, бацькі.

А што да дзяўчат, дык і Зіна Лазарчык, і Юлія Флейто, і Наталля Круцько, не кажучы пра старэйшых — Марыю Палякову, Марыю Драздову і іншых, — гатовы ў любую вольную хвіліну спяваць. Пявунні — пашукаць трэба. А калі падумаць, дык усе яны, так сказаць, напалову гарадскія. Многія ж нарадзіліся і жывуць на ўскраінах — на Пярэсце, Камароўцы, у Серабранцы. Бацькі, хто сялянскімі справамі займаецца, а хто на заводы, фабрыкі ўладкаваўся, пратарыўшы туды сцяжыну і дзецям. Усе і паспяваць любяць, і патанцаваць.

За песнямі, жартамі, смехам і не заўважылі, як на гарызонце паказаліся вясковыя хаты.

— Галубяняты! — зычны голас Бусла прымусіў усіх сцішыцца.

Уладзіслаў Іосіфавіч усміхнуўся, зірнуўшы на Баляслава, не прамінуў выпадку, каб не заўважыць:

— Нешта ты сёння гэткі няўрымслівы?

Сказаў не з папрокам — маўляў, няма на цябе, хлапчына, супакою, а хутчэй за ўсё з радасцю, што вось жа падараваў яму лёс гэткіх няўрымслівых, па-добраму апантаных хаўруснікаў, улюбёных у народную творчасць.

Баляславу ж што: ведае, любіць іх усіх дзядзька Галубок. Ставіцца як да малодшых таварышаў. Таму прадоўжыў у тым жа духу: «Галубок і галубяняты — слаўныя рабаты!»

Што на гэта адкажаш, калі ў хлапца ці не праз край радасць льецца? Прамаўчаў Уладзіслаў Іосіфавіч, хоць і хацелася крыху паўшчуваць Баляслава: «Паэта ты, паэта, нават не ведаеш, што слова «рабаты» зусім і не беларускае». Прамаўчаў, адно сказаў:

— Гляньце, колькі людзей сабралася?

На вуліцу і сапраўды вывалілі ці не ўсе вяскоўцы. Ад старога да малаго. Дзеці ж толькі і чакалі гэтай хвіліны.

— Галубок прыехаў! Галубок прыехаў! — ледзь не хорам крычалі яны.

Мужыкі, дымачы самасадам, акружылі фурманкі, здароўкаліся з артыстамі. Найбольш смелыя кіраваліся да Уладзіслава Іосіфавіча і рукаліся з ім, як са сваім даўнім знаёмцам: «Дзень добры, дзядзька Галубок!» Нічога не скажаш, падабалася Галубку гэткая свойскасць. У любым горадзе, у любой вёсцы так ставяцца да яго, але кожны раз давер і ўзаемаразуменне перажываеш неяк па-новаму, быццам упершыню.

— Добры дзень! Дзень добры! — толькі паспяваў адказваць ён, паціскаючы моцна, па-мужчынску, парэпанія, спрацаваныя, мазолістыя сялянскія далоні.

— Дык дзе спектакль ладзіць будзем? — запытаўся, калі перавітаўся з усімі.

Тады наперад выйшаў малады мужчына ў палінялай гімнасцёрцы. Прадставіўся: «Старшыня сельсавета я...» А пасля дадаў, як бы апраўдваючыся: «На жаль, дзядзька Галубок, клуба ў нас яшчэ няма, дык, можа...».

— Кажаце, клуба нямашака? — перапытаў Галубок і

адчуваючы, што мужчына зусім зніякавеў, хуценька дадаў: «Ну, а пуня свабодная знойдзецца?»

— Пуня? — старшыня сельсавета не хаваў здзіўлення.

— Але, пуня! — Уладзіслаў Іосіфавіч адчуў, што чалавек трапіў у няёмкае становішча. Думае нават, што жартуюць з ім. Ад гэтых «арцістаў» усяго чакаць можна... — Не здзіўляйся, у пуні і будзем ладзіць спектакль. Не прывыкаць нам. Дзе толькі ні выступалі. І ў хатах, і ў хлявах, і на вуліцы...

Старшыня сельсавета ачомаўся, хуценька перапытаў:

— А ці дапамога якая спатрэбіцца? Пуня дык свабодная. Вы ж ведаеце, жніво яшчэ не пачыналася, а лета-шній саломы даўно няма ўжо...

— Дапамога, кажаце? — Галубок зірнуў па баках і паказаў на аднаго з мужчынаў: «Гэта па яго часці. Нюра Мархель — мой памочнік рэжысёра».

Мархель, які збоку назіраў за гаворкай Галубка са старшынёй сельсавета, толькі і чакаў, калі назавуць яго прозвішча. Падышоў, яшчэ раз парукаўся:

— Я думаю нам дапамогуць дзеці...

— Дзеці? — старшыні сельсавета зноў давалося здзівіцца.

— Канечне, дзеці, — як ні ў чым не бывала, працягваў Мархель. — Жэўжыкі, да мяне! — крыкнуў ён купцы хлапчукоў.

Тыя толькі і чакалі гэтага звароту. Падбеглі, зашчабяталі.

— Люблю парадак... — строга сказаў Мархель. — Гавару я, а вы слухаеце. І выконваеце. Канечне, калі жаданне будзе.

— Будзе! — за ўсіх адказаў старэйшы.

— Тады з цябе і пачнём, — Мархель падазваў хлапчука да сябе. — Дома лаўкі ёсць?

— Ёсць, дзядзечка, — паспешаўся адказаць той. — І не адна, а ажно тры.

— Тры не трэба, хопіць і адной. Астатнія — сябры твае прынясуць.

Нюра Мархель даўно прывык аддаваць падобныя распараджэнні, таму дзейнічаў спакойна і разважліва. Аднаму сказаў, каб у пуню прынёс табурэткі, другому — сякі-такі посуд, трэцяму — граблі, лапату... Не вазіць жа за сабою ўвесь тэатральны рэквізіт, калі ўсё можна знайсці на месцы.

Не прайшло і гадзіны, як у пуні стала ўтульна, быц-

цам у вясковай хаце. Посцілкамі аддзялілі сцэну, на сценах замацавалі некалькі лямпаў, папярэдзіўшы адказных, каб уважліва глядзелі — барані божа, пажар не ўзнікне...

На лаўках, табурэтках размясціліся мужчыны і жанкі, па кутах зашыліся дзеці. Усе хваляваліся, бо дагэтуль ніколі не бачылі тэатра. Дружнымі воплескамі сустрэлі Галубка, калі ён з'явіўся ля заслоны з посцілак.

Уладзіслаў Іосіфавіч сказаў: «Вітаю вас, шаноўныя!» — і звывла, як гэта рабіў неаднойчы, пачаў гаварыць пра тэатр, пра тое, якая вялікая ў ім сіла, асабліва цяпер, калі пачалося нацыянальнае адраджэнне, а людзі прачнуліся ад векавога сну. Уважліва слухалі вяскоўцы дзядзьку Галубка, а калі той нагадаў вядомыя словы Янкі Купалы: «А чаго ж, чаго ж захацелася ім?», у некалькі галасоў адказалі: «Людзьмі звацца!»

— Менавіта, людзьмі звацца трэба ўсім нам, — працягваў Галубок, — людзьмі, а не проста тутэйшымі.

З ім пагаджаліся, яму ківалі ў знак згоды. Маўляў, правільна, чалавеча, прамаўляеш. Праўда, знаходзіліся і найбольш нецярплівыя:

— Дзядзька Галубок, спектаклю давай!

На іх было зашыкалі, але Уладзіслаў Іосіфавіч і сам ужо разумеў, што неабходна пераходзіць да прадстаўлення:

— Спектакль будзе! І музыка, і песні!

Рассунулі посцілкі і... Быццам дыхнула на глядачоў чымсьці сваім, знаёмым з маленства. Падумаць толькі, як бы не ў пуні знаходзішся, а дзе-небудзь на ўлонні прыроды. На заднім плане бачыцца разложысты луг, далей — дрэвы, віднеюцца хаты. Тут жа поруч, самы што ні ёсць пакой, а ў ім простая вясковая дзяўчына. Васемнаццацігадовая парабчанка Ганка. Жаліцца, праклінае долю сваю: «Так, вось і паненку панічу сватаюць багатую, вучоную дваранку. Не зайздросчу, але радуся шчасцю людзей. Абы ім добра было. Толькі ў мяне нічога лепшага ў будучыні няма. Мужычка я, бедная батрацкая дачка, не маю права думаць ні аб шчасці, ні аб долі і сказаць нікому не магу, што ў маім сэрцы жыве. Павінна маўчаць і маўчаць. О, доля батрачкі. О, шчасце наймічкі. Дзе ж ты?»

Плача, прыпаўшы да стала, няшчасная Ганка. Плачуць жанчыны, якія ўважліва глядзяць на сцэну. Хто крадком, выціраючы хусцінкай няпрошаную слязу, а хто і голасна. Шкада ім Ганку, якую злая памешчыца выгнала разам

з бацькам, панскім пастухом, з дому. Яе ж каханага, студэнта Васіля, сілком жэніць з багатай дачкой пані Пясэцкай — Марысай.

Мужчыны, дык тыя менш эмацыянальныя, ім больш падабаюцца камічныя сцэны. Іх жа ў п'есе «Ганка» няма. Найперш гумарыстычныя моманты, калі аб'яўляецца каханак пані Пясэцкай, збяднелы дваранін Альфонс. А тут, як тут, і другі «жаніх» — адстаўны палкоўнік, самы што ні ёсць салдафон. Але і мужчыны, даведаўшыся, што няшчасная Ганка скончыла жыццё самагубствам, ужо не змаглі саўладаць з сабой. Сіліліся, трымаліся, а вочы так і поўніліся слязьмі.

Спектакль закончыўся далёка за поўнач, але людзям не хацелася разыходзіцца, не адпускалі ад сябе акцёраў. Аднак, калі заўважылі, што лямпы пачалі чадзіць — канчалася газа, выйшлі на вуліцу. Абступілі Галубка і артыстаў. І пра тое распытвалі, і пра гэта. Адны абавязкова хацелі даведацца, ці лёгка п'есы пішуцца. Другія ніяк не маглі зразумець, як гэта дэкарацыі робяцца, ды так, што ўсё, як у жыцці, на самой справе было. Знаходзіліся і такія, хто ніяк не мог зразумець, чаму Ганка, якая тапілася, стаіць разам з усімі, жывая-здоровая і яшчэ ўсміхаецца.

Адказваў на пытанні Уладзіслаў Іосіфавіч, адказвалі акцёры. Што да Галубка, дык рабіў ён гэта, можна сказаць, па звычцы, бо падобныя пытанні задаваліся яму ўжо сотні разоў. І наўныя таксама. Але Уладзіслаў Іосіфавіч не здзіўляўся гэтаму. Як-ніяк, а людзі ўпершыню далучаліся да тэатра, адкрывалі для сябе яго агромністы, неабсяжны і пастаянна загадкавы свет. Як у свой час упершыню адкрыў для сябе гэты вабны свет і ён, сын рабочага чыгуначніка са станцыі Лясная, што пад Баранавічамі. (Нарадзіўся У. Галубок (сапраўднае прозвішча Голуб) 15 мая 1882 года.)

Праўда, на станцыі Лясная жыць давялося нядоўга. Неўзабаве сям'я перабралася ў Мінск. Бацька Уладзіслава Іосіф Тамашавіч уладкаваўся слесарам у чыгуначнае дэпо. Са сваіх дзяцей ён вельмі любіў старэйшага сына. Відаць, недзе падсвядома адчуваў, што таму ў будучым наканава на вялікая дарога. Хоць пастаянна не хапала грошай, жылося цяжка, аддаў Уладзіслава на вучобу ў Мінскае гарадское вучылішча. Але Галубку так і не давялося скончыць яго. У 1895 годзе бацька трагічна загінуў. Было на той час хлапчуку ўсяго дванаццаць гадоў,

ды памяць яго назаўсёды захавала воблік дарагога чалавека, а яшчэ ўдзячнасць за тое, што бацька нямала расказваў пра паўстанне 1863 года пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага, удзельнікам якога быў яго бацька, а Уладзіславаў дзед. Тамаш Галубок знаходзіўся сярод тых, хто хацеў свабоды свайму народу, марыў аб незалежнай Беларусі.

Пачаліся для Уладзіслава пасля смерці бацькі жыццёвыя «універсітэты»: працаваў грузчыкам, быў прыказчыкам у гастронамічным магазіне, стаў слесарам у тым жа чыгуначным дэпо. Праца цяжкая, знясільваючая, ды ўжо жыла ў юнай душы прага да прыгожага. «Самавукам» навучыўся іграць на барытоне, трамбоне, баяне. А яшчэ з'явілася цяга да малявання.

Даведаўся Галубок, што мінскі мастак Пракоф'еў набірае да сябе вучняў, просіць за вучобу пяць рублёў у месяц. Па тым часе — грошы немалыя. Аднак не пашкадаваў іх, заплаціў. Толькі Пракоф'еў, не сказаць, каб надта дбаў аб творчым росце сваіх выхаванцаў. У асноўным прымушаў іх быць звычайнымі капіравальнікамі. Ды, што зробіш — свае ўмовы не выставіш. Згаджайся і з гэтым. І згаджаўся, пакуль не пазнаёміўся з мастакамі Сухоўскім і Яроменкам. Тыя ўжо не рамеснікамі былі. Думалі аб майстэрстве, ведалі законы жывапісу. Ад іх Галубок і спасцігнуў многія «азы», што дазволілі пазней яму стварыць нямала яркіх, самабытных палотнаў.

З пэндзлем Уладзіслаў Іосіфавіч не развітваўся, дарэчы, і калі стаў прызнаным майстрам сцэны. Асабліва любіў маляваць летам. Зімой, ранняй вясной ці сырой восенню даваў знаць аб сабе раматус, які спадарожнічаў яму ўсё жыццё. А летам — іншая справа. Падымаўся ранічкай, гадзін у шэсць ці яшчэ раней і праз увесь горад пехам ішоў на ўскраіну, Кальварыю. Пісаў краявіды — лірычныя, прасветленыя, хоць у асобных работах заўважаецца і нейкая ледзь прыкметная туга. Гледзячы ад таго, які настрой быў на душы.

Тады ж, у маладосці, У. Галубок захапіўся літаратурай. Пісаў вершы, апавяданні, пазнаёміўся з пісьменнікам Альбертам Паўловічам, які звёў яго з Янкам Купалам, Максімам Багдановічам, Якубам Коласам, Змітраком Бядулем... Усе яны групаваліся вакол газеты «Наша ніва». Неўзабаве яе актыўным аўтарам стаў і У. Галубок — на старонках «Нашай нівы» ён стаў друкавацца з 1908 года, а ў 1913 годзе выдавецтва А. Грыневіча ў Пецярбургу выпусціла яго кнігу «Апавяданні».

Але над усім гэтым — музыкай, літаратурнай творчасцю — пераважала любоў да тэатра. У Мінск даволі часта заязджалі тэатральныя калектывы з Пецярбурга, Масквы, Украіны, і У. Галубок імкнуўся не прапусціць кожнага больш-менш значнага спектакля. Глядзеў звычайна з галёркі — гэтак дзешавей абыходзілася.

Сцэнічнае дзейства і захапляла, і чаравала, і здзіўляла сваёй таемнасцю. Часам не верылася, што звычайныя людзі гэткія, як ён сам — у трупах заўсёды было нямала моладзі, — здатны на такое пераўвасабленне. Неаднойчы прыходзіла думка: «А ці змог бы гэтак зрабіць я сам?». Прыходзіла і хутка знікала, бо спачатку і не ведаў, у якой ролі паспрабаваць свае сілы. Драматурга? Апавяданні ж, вершы піша, чаму б і за п'есы не ўзяцца?! А мо ўсё ж у ролі акцёра? Выйсці на сцэну, пагаварыць, паразважаць пра жыццё-быццё, увасобіць вобразы гэткіх жа, як і сам, людзей... Людзей працы, людзей з мазольнымі рукамі.

А тут яшчэ трапіўся на вочы чарговы нумар «Нашай нівы» — Галубок ужо даўно быў яе сталым чытачом. Здаецца, у нумары за 1906 год пісалася: «Пытаецца, ці ёсць беларускі тэатр? Пакуль што няма, але здаецца, што на калядах ужо будзе. Прысылайце толькі п'есы, каб іх можна было ставіць».

Захады па стварэнню беларускага нацыянальнага тэатра тады прымалі Ігнат Буйніцкі, Фларыян Ждановіч, Усевалад Фальскі і іншыя. Ужо ў тым жа 1906 годзе адбыўся спектакль на колішнім хутары Пятроўшчына, цяпер мікра-раён Паўднёвы Запад у Мінску. Асобныя спектаклі былі пастаўлены і ў наступныя гады. Некаторыя з іх У. Галубок глядзеў, пра іншыя чуў. Ён ужо жыў тэатрам, тэатр быў для яго той прыцягальнай сілай, уздзеянне якой з кожным днём мацнее і мацнее.

Нарэшце, у чэрвені 1919 года заявіла аб сабе трупа І. Буйніцкага. Працавала нядоўга, ды пачатак быў зроблены. У 1913 годзе ствараецца «Першае таварыства беларускай драмы і камедыі», якім кіраваў Ф. Ждановіч. У. Галубок не хавае радасці — гэта якраз тое, што яму патрэбна, пра што марылася. Далучаецца да таварыства разам з жонкай і дочкамі. Піша п'есы «Забывся падперазацца» (тэкст яе, на жаль, не захаваўся), «Апошнія спатканне», «Пісаравы імяніны» і іншыя. Яны і былі пастаўлены ў тым жа 1917 годзе, калі і напісаліся.

Пасля вызвалення Мінска ад немцаў «Першае тава-

рыства...» было рэарганізавана ў Беларуска савецкі тэатр. Уладзіслаў Іосіфавіч марыць ужо аб уласным калектыве. Спрабуе стварыць тэатр на Пярэспе, ды не атрымалася. Вясной 1920 года едзе ў Слуцк, узначальвае драматычную секцыю культурна-асветнага гуртка «Папараць-кветка».

Выступае месяц-другі — і ў Слуцку, і ў Капылі... І вяртаецца ў Мінск, каб стварыць сваю труп. Яна атрымала назву «Трупа беларускіх артыстаў пад загадам Галубка». Першы спектакль адбыўся 15 жніўня 1920 года ў Беларуска рабочым клубе. Назвы мяняліся, ды трупа працягвала працаваць аж да 1937 года, стаўшы ўжо БДТ-3 (Беларускі дзяржаўны тэатр)...

Уладзіслаў Іосіфавіч адразу згуртаваў вакол сябе аднадумцаў. Першымі актёрамі сталі ён сам, жонка Ядвіга Аляксандраўна, дачкі Багуслава, Вільгельміна, Эмілія, сябры-суседзі, далучыліся і пісьменнікі Алесь Дудар, Іларыён Барашка, Васіль Шашэўскі, Міхась Чарот. Але гэта ўжо крыху пазней, калі тэатр заявіў аб сабе.

Папулярнасць трупы расла вельмі хутка. Ужо да сярэдзіны дваццатых гадоў «галубянты» аб'ездзілі літаральна ўсю Беларусь. За шэсць гадоў было паказана аж 1500 спектакляў, многія з якіх адбываліся ў глухіх вёсках, куды і газеты з цяжкасцю даходзілі. Не хапала сродкаў, не было з чаго рабіць рэквізіт. П'есы ж свае У. Галубок пісаў ці позняй ноччу, ці на рэпетыцыях, калі ўдавалася ўварваць вольную хвіліну, а часам і на падводзе. Бачылі актёры, што нешта дзядзька Галубок вельмі засяроджаны, адразу разумелі, у чым прычына. Замаўкалі, сцішваліся, а ён, ні слова не кажучы, вымаў з кішэні стары блакноцік, аловак і хуценька штосьці занатоўваў.

Так нараджаліся дыялогі ў яго п'есах «Плытагоны», «Пан Сурынта», «Суд», «Бязвінная кроў» і іншых творах, у якіх само жыццё паказана, ажываюць паўнакроўныя людскія характары. Ды і як жа было не ведаць гэтае жыццё, калі пасля кожнага спектакля яшчэ не адну гадзіну цягнуліся-доўжыліся гаворкі з гледачамі, калі людзі расказвалі такое, пра што і ў самай выдатнай кнізе не прачытаеш.

...З роздуму Уладзіслава Іосіфавіча вывеў голас старшыні сельсавета:

— Дзядзька Галубок, прабачце, можа, у нас значуецца? Куды ехаць, світаць пачынае?

— Можна і застацца, — пагадзіўся Галубок. Схамя-

нуўся, усміхнуўся. — Хаця нам да дарогі не прывыкаць. Цяпер што — лета, а зімой...

І ён расказаў, як аднойчы давялося дабірацца з Нега-рэлага. Ехалі на санях, сама ў Піліпаўку. Ноч марозная, здаецца, сібернае паветра ўсё нутро астуджвае. Не да песень ужо, не да жартаў. Некаторыя мужчыны, адчуваючы, што ногі зусім задубелі, беглі за санямі. Толькі пад'ехалі да нізіны, як убачылі, як здалёку быццам нейкія агеньчыкі ланцужком свецяцца. Спачатку не зразумелі, у чым спра-ва, а пасля нехта крыкнуў:

— Дык ваўкі ж гэта!

Спалохана запішчалі дзяўчаты і жанкі, захрапілі па-рывіста коні. Сказаць папраўдзе, і ў яго самога мурашкі па спіне прабеглі. Але выгляду не паказаў, што страшна, сказаў, як мага спакайней:

— Ды нас жа многа, што яны нам робяць?

Ваўкі таксама, мабыць, разумелі гэта. Беглі паабапал дарогі, зіркалі вачыма, але нападаць не асмельваліся. Першай зразумела, што «паляванне» не адбудзецца, ваўчы-ца. Яна напразткі падалася да лесу, што віднеўся напе-радзе. За ёю падаліся і ваўкі.

— Вось гэта варункі, — заківалі галовамі мужыкі.

— А колькі іх у нас было нечаканых выпадкаў? — як самому сабе задаў пытанне Галубок і замаўчаў.

Бачачы гэтае яго маўчанне, старшыня сельсавета зразу-меў, што і сапраўды ўжо час збірацца на начлег. Хуценька размеркавалі, каму ў якую хату ісці. Да сябе старшыня ўзяў Галубка і яшчэ некалькіх акцёраў.

Уладзіслаў Іосіфавіч папрасіў у гаспадара праба-чэння, папрасіў дазволіць хвіліну-другую пабыць сам-насам.

Спусціўся агародамі да лугавіны, якая пачыналася тут жа, за агароджай. У паветры яшчэ адчувалася прахалода, але сонца ўжо адбельвала небакрай і рыхтавалася абняць, сагрэць, аблашчыць зямлю. Першыя яго промні казытліва прабегліся па траве, кранаючыся галовак красак.

— Застацца б у гэтай вёсачцы на які дзень, — падума-лася Галубку. — Такая прыгажосць наўкола. Можна было б не адзін пейзаж напісаць. А пасля выкарыстаць яго для дэкарацый.

Так рабіў ён неаднойчы. Пры афармленні спектакляў ад паслуг мастакоў адмаўляўся, сам маляваў дэкарацыі.

— А дзень абяцае быць цудоўным! — сказаў уголос і пакročыў дахаты.

Ішоў толькі 1925 год. Праз тры гады яму, першаму сярод беларускіх тэатральных дзеячаў, прысвоіць ганаровае званне Народнага артыста Беларусі. Яшчэ будуць напісаны многія п'есы, колькасць усіх драматычных твораў, што з'явіцца з-пад пера У. Галубка наблізіцца да сарака. Прыйдзе па-сапраўднаму народнае прызнанне.

Працаваць на карысць Бацькаўшчыны яму заставалася яшчэ дванаццаць гадоў. Восенню ж 1937 года У. Галубок быў нечакана арыштаваны, аб'яўлены ворагам народа. Не стала яго 7 ліпеня 1942 года.

Дзе магіла У. Галубка, ніхто сёння пэўна сказаць не можа. Магчыма, і ў Курапатах.

ПЕСНЯ СТАЛА МОВАЙ

Міхась Забэйда-Суміцкі

Ты запеў нам песню аб бярозе белай,
як у зялёнай хусце стройная стаіць,
і аб тым, як явар уначы нясмела
аб сваім каханні лістам шалясціць.

Ды як ціха вецер лісцямі з бярозы
засыпае сумна незабыты след,
што пакінуў кожны з нас там на дарозе,
як ішоў ды з хаты ў непрыветны свет.

Ларыса Геніюш

— **М**іхаська! Дзе ж гэта ты, чарцяка, падзеўся? —
Аляксандра Забэйда забегла на кухню панскага дома, дзе
звычайна сталаваліся батракі. З імі яна заўсёды пакі-
дала свайго малодшанькага. Працы па найму ў маёнтку
хапала, дзе тут пастаянна за дзіцем глядзець. Хаця, паду-
маўшы, ён асаблівай увагі патрабуе. Апошненькі ў сям'і.
Шасцёра да яго нарадзілася. Адзін за адным з'яўляліся,
як грыбочкі тыя. Толькі якія гэта грыбочкі?!

Божухна, адкуль тыя напасці? Ва ўсіх сухоты, адкры-
ліся, як свечкі, згаслі. Адзін старэйшы Валодзя неяк вы-
карабкаўся з лапаў смерці. І да Міхаські, бадай, нейкая
хвароба падчапілася. Часам скардзіцца, што галоўка ба-
ліць. Каб жа хоць бацька жывым быў, але пайшоў ён
з гэтага свету, калі Міхаську споўнілася ўсяго паўтара
гады. Яно і ведама — сіліўся, стараўся, як вол той... А на
ногі сям'і па-сапраўднаму стаць і не ўдалося. Дзе ўжо
там! І на самой справе, як у вала таго: ярмо ёсць, а пага-
няць ахвотнікі заўсёды знойдуцца. Працаваў яе Іван і на
будоўлі, і млынаром некаторы час быў. Але найболей
батрачыў. Зямлі ж сваёй не нажылі, дык не вельмі станеш
выбіраць, дзе сілу прыкласці. Што знойдзеш — тое за
шчасце палічыш.

— Пра Міхаську, цётка Ляксандра, пытаешся? — ма-

лады, гадоў пад дваццаць, парабак адарваўся ад місы, з якой сёрбаў шчаўе. Сама вясна пачыналася, нішчымніца, балазе, на лузе ўжо кісліца вырасла.

— То, можа, ведаеш, Антоську, дзе яго нячыстая ноціць? — як за паратунак ухапілася Забэйдзіха.

— Нягож, цётхна, і не ведаеш? — здзівіўся Антось. — Дзе яму быць, калі не ля панскіх пакояў? Кажуць жа, зноў дочкі гаспадарскія з Ваўкавыска завіталі...

— Дык яны ж толькі што з панам гуляць пайшлі, — спахапілася Аляксандра. — Няўжо зноў за сваё ўзяўся?!

З гэтымі словамі яна маланкай вылецела з кухні. Як жа забылася пра прыезд панавых дачок?! Міхаська ж заўсёды любіць слухаць, як яны на раялі іграюць. Сцішыцца за плотам, каб бліжэй быць да раскрытага акна, і моўчкі стаіць гадзіну, другую, услухоўваецца ў дзіўныя, чароўныя гукі. У гэты момант для яго, як быццам, нічога не існуе на свеце. Акрамя іх — загадкавых, вабных, непаўторных.

— Сыночак? — запыталася яна аднойчы, убачыўшы яго на гэтай пастаяннай «варце». — Сыночак, навошта табе раяля, мы ж — людзі бедныя... На гармоніку граеш, на бацькавай скрыпцы няблага атрымліваецца... То і хопіць, а ты за нейкую раялю гатовы ўхапіцца. Не па табе яна, сынку.

Міхаська тады, добра памятае маці, зірнуў на яе, ды так, што Аляксандры Фёдараўне ажно неяк не па сабе стала. Вочкі яго крыху туманам завалакло, слязінкай гатовы яны былі напоўніцца. Але саўладаў з сабой, як дарослы... Не заплакаў, толькі глянуў на яе ўважліва-ўважліва. Не дзіцёнкам зірнуў, а сталым чалавекам, які куды болей, чым дзеці, на свеце ведае. Зірнуў Міхаська на маці і так ціха, можа, нават болей самому сабе, чым ёй, сказаў:

— Можа, і я калі-небудзь на раялі іграць навучуся...

Прыціснула тады яна галоўку Міхаські да грудзей, абняла яго моцна. Не стрымалася, заплакала, а каб хлопчык не пакрыўдзіўся, прамовіла:

— Навучышся, канечне, навучышся...

А ён узрадаваўся гэтым словам яе. Як птушаня тое, выпраміўся і адразу зноў за сваё:

— Ідзі, мамка, спраў у цябе шмат... А я яшчэ паслухаю...

Пасля колькі разоў, калі ў доме нікога не было, дазваляла Міхаську ўвайсці ў пакой, дзе стаяў раяль. Ён браў

анучку, якой яна працірала рэчы, і асцярожна, як зачараваны, праводзіў па паверхні музычнага інструмента. Пасля, упэўніўшыся, што пылу не засталася, прасіў дазволу:

— Я толькі паспрабую, мама. Ніхто не даведаецца...

Убачыўшы згодны ківок яе галавы, адчыняў вечка, кранаўся пальцамі адной клавішы, другой... Аляксандра Фёдараўна не звяртала ўвагі на гранне — чым бы дзіця, як кажуць, не цешылася, абы не плакала. Адно падыходзіла да акна, углядалася ў яго, каб своєчасова заўважыць, калі панічы будуць дахаты вяртацца.

Аднойчы, калі Міхаська старанна выцер пыл і звыкла дакрануўся да клавішаў, яна здзіўлена раскрыла рот. Тое, што пачула, і ўзрадавала, але адначасова ў гэта і верыць не хацелася. Не, не можа быць! Каб яе Міхаська ды мог па-сапраўднаму на раялі іграць?!

Адхінулася ад вакна, бліжэй падышла. Ён, засяроджаны, захоплены, нават галавы не павярнуў, а ўсё падбіраў і падбіраў пальцамі мелодыю, якая жыла ў яго душы і якую хацелася іграць. Не на гармоніку, не на скрыпцы, а менавіта на раялі.

— Атрымалася! — кінуўся да маці. — Чула, гэта ж я пачаў іграць «А ў полі вярба»!

— А я-то падумала, няўжо падалося? — прыхінула да сябе сына, абняла. І ўжо не яму, а самой сабе сказала: «Мо і сапраўды, Міхасёк, з цябе музыка вырасце!»

Цяпер жа Аляксандра Фёдараўна спяшалася, бо інтуітыўна адчула — хутчэй за ўсё Міхасёк ля раяля. Няцяжка здагадацца, што будзе, калі панічы вернуцца з прагулкі і заспеюць яго. Не любяць яны, калі нехта парушае звыклы парадак у доме. Не задумваючыся, з работы яе выганяць, а тады куды кінуцца, дзе прытулак знайсці?!

Міхась і сапраўды быў ля раяля, падбіраў знаёмыя мелодыі. Так захапіўся, што не заўважыў, як увайшла маці. Толькі пачуўшы яе распачнае: «Міхаська, што ж гэта ты робіш? Без дазволу!», здрыгануўся і заплакаў, як маленькае дзіця, прыхінуўшыся да яе сукні:

— Не магу, мамка, без музыкі, не магу!

Праз шмат гадоў Міхась Іванавіч напіша аўтабіяграфію — не проста жыццяпіс, а па сутнасці разгорнутую дакументальна-мастацкую аповесць, прыгадае, як некалі спрабаваў ён іграць у панскім доме: «Маці дзівілася і радавалася, але адганяла мяне ад раяля, каб не было непрыемнасці». І тут жа са 'смуткам у голасе дадасць: «Шкада, што не нарадзіўся я год на пяцьдзесят пазней:

магло б з мяне быць нешта лепшае. Як цяпер у нас вышукваюць таленты! Як ім памагаюць развівацца! І я бываю ў такіх камісіях. І тагды «свет не без добрых людзей» быў, але цяпер усё робіцца арганізавана».

Нарадзіўся М. Забэйда-Суміцкі 14 чэрвеня 1900 года ў сям'і Івана Забэйды і Аляксандры Суміцкай, таму, калі стаў самастойным, пайшоў у людзі і ўзяў для сябе такое дваіное прозвішча. А вось дзе з'явіўся на свет, усё сваё доўгае жыццё (памёр 21 снежня 1981 года) так і не ведаў. Магчыма, у вёсцы Несцяровічы, адкуль быў родам бацька. Можа, у Шэйпічах — там нарадзілася маці. А мо і ў Падароску, дзе старэйшыя Забэйды батрачылі. Не выключана, што Міхаська першы раз зірнуў на наваколле і зусім на лузе, падчас сенакосы.

Калі стаў вядомым спеваком і ўзнікла неабходнасць удакладнення ў дакументах, звярнуўся Міхась Іванавіч да маці. «Але яна ўжо была старэнькая, — успамінаў М. Забэйда-Суміцкі, — і проста мне сказала: «Сыноч, было вас сямёра. Я непісьменная, запісваць не магла. Ці ж магу я памятаць, дзе каторы і калі нарадзіўся. Можа, у Падароску, але, можа, і на лузе, бо быў у мяне і такі выпадак. Пайшла грэбці сена, ды там і рассыпалася. Можа, гэта якраз ты і быў?»

Сам жа, як прызнаваўся, «памятаў сябе больш-менш ад чатырох год», калі маці і пачала працаваць у маёнтку. Спачатку яна, ідучы на работу, зачыняла Міхаську ў хаце, а калі падрос — брала з сабой. Там ён і бавіў час з батракамі на кухні, але ў гадоў восем сам пачаў ужо працаваць падзённа. Так што зусім не да музыкі было. Паганяў коней у малатарні; паводзіў іх, калі акучвалі бульбу, зграбаў сена, падбіраў за жняўракаю збажыну і вязаў у снапы.

Аднак вечарамі, хоць і вельмі стамляўся за дзень, спаць клаўся не адразу. Стараўся маці па гаспадарцы дапамагчы. Бачыў, як цяжка даводзіцца ёй, ведаў, няма болей ад каго дапамогі чакаць. Не было ўжо на свеце і Валодзі, якога сухоты ўзялі ў дваццаць два гады. Так што яны ўдваіх з маці і біліся, быццам тыя рыбіны аб лёд.

Аляксандра Фёдараўна бывала не вытрымлівала, садзілася за стол, абдымала галаву рукамі, у роспачы вылівала ўсю сваю крыўду: «Божухна, і на што такая несправядлівасць? Бо-жух-на!!!» Плакала маці, плакаў і Міхась, а пасля, супакоіўшыся, яны пачыналі ўдваіх

спяваць. Найчасцей песні журботныя, гэткія ж самотлівыя, як і само жыццё. Праўда, часам надараліся і радасныя часіны. Тады ўжо маці зацягвала што-небудзь вясёлае. Міхаську не трэба было прасіць дапамагчы. Ён тут, як тут. Прызнаваўся ў аўтабіяграфіі: «У маці маёй быў вельмі прыгожы голас — густы, аксамітны, мяккі. Ад маці я і пераняў любоў да песні: **песня стала маёй мовай**».

Сам М. Забэйда-Суміцкі выдзеліў гэтыя словы ў рукапісе. Але любоў да песні, асабліва народнай, ён узяў не толькі ад маці. Правільней, яна далучала да фальклорных мелодый. Задаткі ж таленту перадаліся і ад бацькі. Хто ведаў яго, гаварылі, што гэта быў сапраўдны народны самародак і надзіва хораша спяваў.

Назаўсёды застаўся ўдзячным Міхась Іванавіч маці і за тое, што яна, непісьменная сялянка, разумела: без адукацыі сыну ў жыцці давядзецца вельмі цяжка. Паколькі ў Шэйпічах школы не было, два гады Міхась разам з іншымі дзецьмі праходзіў навучанне, так сказаць, на даму. У самай вялікай хаце вёскі збіралася некалькі дзяцей і мясцовы грамацей далучаў іх, як мог, да ведаў.

Працягваў вучобу М. Забэйда-Суміцкі ў аднакласнай Зельзінскай школе, пасля — у двухкласнай Галоўчыцкай царкоўнапрыходскай. Знікаў з дому на цэлы тыдзень. Начаваў у школьнай раздзявальні, вяртаўся за харчамі на выхадны і праз дзень — зноў у школу... Балазе, ад матчынага дому і не так далёка. Зельзін ад Шэйпіч знаходзіўся ў нейкіх шасці вярстах, Галоўчыцы — у сямі...

Пасля заканчэння школы на той час звычайна былі дзве дарогі — далей выпадала вучыцца ці на святара, ці на настаўніка. М. Забэйда-Суміцкі паступіў у Маладзечанскую настаўніцкую семінарыю. Вучыўся добра, атрымліваў так званую поўную стыпендыю. Тым не менш, даводзілася яшчэ падрабляць урокамі, каб звесці канцы з канцамі. На дапамогу з дому разлічваць не даводзілася. Ды хіба яму, які рос у нястачы, да гэтага было прывыкаць?! Аб адным думаў, каб хутчэй семінарыю закончыць, на свой хлеб узбіцца ды маці дапамагчы. Але з ёю спаткаўся толькі ў 1918 годзе, ды і не ў родных мясцінах, а ажно ў сяле Бароўскае Барнаўльскага ўезда, куды яна эвакуіравалася ў першую сусветную вайну.

За некалькі месяцаў да гэтага М. Забэйда-Суміцкі скончыў настаўніцкую семінарыю, паспеўшы разам з ёй

пабываць і ў Тамбоўскай губерні, і ў Пензе, і ў Смаленску. Трэба было ўладкоўвацца на працу. Вырашыў быць бліжэй да маці. Далі пасаду настаўніка непадалёку ад Барнаула, у сяле Усць-Калманскае. Працаваў там гады два, час, як быццам, і невялікі, але след пакінуў аб сабе неблагі. М. Забэйда-Суміцкі арганізаваў ва Усць-Калманскім культурна-асветнае таварыства, якое ставіла п'есы, наладжвала музычныя вечары. У час кожнага з іх ён абавязкова спяваў.

Аднак віхуры грамадзянскай вайны прымусілі зняцца і з гэтага месца. Хто яго ведае, магчыма, у дачыненні да далейшага лёсу М. Забэйды-Суміцкага — гэта і добра. Ён жа апынуўся ў Харбіне, а там сама бурліла культурнае жыццё. У Харбіне працаваў оперны тэатр.

Менавіта ў Харбіне, Міхась Іванавіч, як ён казаў, «сістэматычна пачаў школіць голас». Педагогам яго была Юлія Канстанцінаўна Платніцкая, якая ў свой час працавала разам з Фёдарам Шаляпіным. Заняткі М. Забэйда-Суміцкі наведаў два гады. Здавалася б, ён павінен быў ужо раз і назаўсёды вырашыць — яго творчае прызнанне ў музыцы, толькі ў гэтым кірунку можна дасягнуць найбольшых поспехаў.

Разумеў гэта ўнутрана, «сэрца заставалася пры спеве», але разам з тым жыла і нейкая няўпэўненасць. Таму канчатковага выбару пакуль што не зрабіў, паступіў на эканамічны аддзел юрыдычнага факультэта мясцовага ўніверсітэта. Хаця ў гэтым кроку было і іншае. І ў маленстве шмат спяваў, і ў настаўніцкай семінарыі, і калі працаваў у школе. Здароўе ж меў не надта моцнае. Таму хацелася аберагаць голас. Тым больш што і ў час вучобы на юрыдычным факультэце не заўсёды адчуваў сябе добра. Сказваліся нагрузкі. Вучыўся ў другую змену, а ў першую працаваў.

Урачы, даведаўшыся, што ад сухотаў памерлі родзічы М. Забэйды-Суміцкага, параілі яму неадкладна лячыцца. Універсітэт усё ж скончыў, у 1929 годзе. Прапанавалі ісці ў аспірантуру.

Ён жа пайшоў у оперу... Якраз пачаўся вядомы канфлікт на кітайска-усходняй чыгунцы. Падтрымліваючы савецкі бок, поруч з іншымі забаставалі і спевакі, некаторыя артысты з Харбіна выехалі. Неабходна было ў тэрміновым парадку ў тэатры мяняць рэпертуар. Замест «Русалкі», пазначанай у афішах, вырашылі ставіць «Яўгенія Анегіна». Свабоднай аказалася партыя Ленскага, якую і прапанавалі М. Забейду-Суміцкаму.

Поспех пераўзышоў усе чаканні. Гледачы з удзячнасцю апладзіравалі новаму артысту. Міхася Іванавіча прынялі ў оперны калектыў на сталую працу. Да 1932 год М. Забэйда-Суміцкі выканаў яшчэ пятнаццаць партый. Усё ў вядомых спектаклях, і ўсе з нязменным поспехам. Нарэшце па-сапраўднаму паверыў ва ўласныя мастакоўскія сілы. Паверыў і пачаў марыць аб паездцы ў Італію. Каму ж сапевакоў не хочацца прайсці стажыроўку ў знакамітай міланскай оперы?! Збіраў грошы, адкладваючы штомесячна са сціплага заробку. Мог дазволіць сабе ў гэты час толькі самае неабходнае. Чакаў і чакаў жаданай візы на выезд у Італію.

Па прыездзе ў Мілан сустрэўся з Анжэлікай Краўчанка, якая раней спявала ў Харбіне. Яна звязала з выдатным педагогам Фэрнанда Карпі, у якога стажыраваўся нават знакаміты Каруза. Карпі застаўся задаволены новым вучнем. Паверыў у яго і ўскладаў на яго вялікія надзеі. Ды і М. Забэйда-Суміцкі не падводзіў свайго вопытнага настаўніка. І цудоўна спяваў, і іншым вучням дапамагаў. Гэткім самым, як і ён, чужынцам. А яшчэ наведваў выступленні знакамітых выканаўцаў. У «Ла Скала» ўпершыню пачуў і Фёдара Шаляпіна. Там сустрэўся з Леанідам Собінавым, які па прыездзе падбіраў спевакоў для Масквы. Пасля праслухоўвання ў выкананні М. Забэйды-Суміцкага арыі Ленскага, ён прама-такі расчуліўся: «Ды вы, дарагі, спяваеце гэтак, як і я ў свае маладыя гады! Закончыце стажыроўку, прыезджайце ў Маскву, з нецярпеннем буду чакаць». І пакінуў Міхась Іванавіч свой адрас.

Паездка і сапраўды неўзабаве была, але не ў Маскву, а недалёка, у Сан-Рэма. Пастаянныя рэпетыцыі, частыя выступленні не прайшлі бяследна. У лёгкіх зноў адкрыўся працэс, М. Забэйда-Суміцкі ўстрыжваўся не на жарт — адчуваў моцную слабасць, рэзка павысілася тэмпература. Праўда, лячэнне дапамагло, хутка Міхась Іванавіч зноў аказаўся ў выдатнай творчай форме. На яго новыя выступленні звярнула ўвагу крытыка. Навідавоку было высокае прафесіянальнае майстэрства, але мясцовым цаніцелям опернага мастацтва, канечне, не магло не спадабацца і тое, што М. Забэйда-Суміцкі пачаў выконваць партыі па-італьянску. Дарэчы, гэта ён практыкаваў і надалей — спяваў на роднай мове тых людзей, перад якімі выступаў. Спяваў — падумаць толькі! — на шаснаццаці мовах!

Невядома, колькі б ён яшчэ знаходзіўся ў Мілане. Магчыма, з цягам часу і ў Маскву сабраўся б, але далейшы

лёс павярнуўся зусім не так, як хацелася. Нарэшце прыйшла чаканая вестка з Шэйпіч. Яна ўзрадавала і разам з тым засмуціла. Маці вярнулася ў родныя мясціны, толькі адчувала сябе вельмі кепска, хацела пабачыць яго, люблага сына. Не раздумваючы, сабраўся ў дарогу — як ніяк, а не бачыліся ажно шаснаццаць гадоў.

Оперную кар’еру давялося прадоўжыць у Познані. Нялёгка давялося, бо ўсе ведалі, што М. Забэйда-Суміцкі беларус, а як да беларусаў тады ставіліся ў Польшчы, таксама вядома. У Польшчы няма беларусаў — заяўлялі афіцыйныя органы. А калі ўлічыць, што ў М. Забэйдзі-Суміцкага быў талент куды больш значны, чым у асобных польскіх спевакоў, яму не пазаздросціш. Стаўленне крыху змянілася па прыездзе ў 1936 годзе ў Варшаву. Хаця і там знаходзіліся тыя, хто ніяк не мог зразумець, навошта гэты спявак, які прайшоў італьянскую школу, выконвае нейкія беларускія песні. А ён увагі на гэта не звяртаў. Уключаў мелодыі сваёй радзімы ў свае канцэртныя праграмы. Рабіў гэта часта і ахвотна.

У Варшаве заспеў М. Забэйда-Суміцкі і пачатак другой сусветнай вайны. Атрымалася так, што ў чарговы раз цяжка хварэў, таму і гаворкі не магло ісці аб тым, каб пакінуць палаючы горад, хоць родзічы і спрабавалі Міхасю Іванавічу дапамагчы.

Вываўся з Варшавы толькі ў маі 1940 года. Выжыў, нягледзячы ні на што... І на вуліцы быў кантужаны, і ў разбураным доме засыпала. Перажыў смерць нявесты, якую расстралялі фашысты... А ў Празе, куды прыехаў, здавалася, пра вайну зусім не думаюць. Прынамсі, 12 кастрычніка, калі даў свой першы канцэрт у Сметанавай зале, яблыку, як кажуць, не было дзе ўпасці. Сабралася больш тысячы ўдзячных слухачоў. Розныя творы выконваў перад імі М. Забэйда-Суміцкі, але гэтая вечарына для пражскай публікі была адметная тым, што яна ўпершыню пачула беларускія песні.

Папулярнасць спевака зацікавіла і немцаў. Аднак у іх быў свой інтарэс. Хутка пасля нападу Германіі на Саветскі Саюз М. Забэйда-Суміцкі быў выкліканы ў Берлін. Яму прапанавалі прыняць удзел у стварэнні спецыяльных беларускіх радыёперадач. Адмовіўся... І першы раз, і другі. Пранясло, бо з’явіўся на гэтую работу добраахвотнік.

Не знайшоў М. Забэйда-Суміцкі агульнай мовы з фашыстамі і ў Празе. Давялося, спаслаўшыся на здароўе, пайсці з тэатра.

Тым не менш, з канцэртамі ў час вайны выступаў. У розных гарадах, на Беларусі таксама. Гэтага афіцыйныя савецкія ўлады пасля вызвалення яму дараваць не змаглі. Толькі адзін раз, у 1963 годзе, дазволілі Міхасю Іванавічу прыехаць на Бацькаўшчыну, а больш, як ні рваўся, не пускалі.

Што ж, з маральнага боку ў такім прысудзе, як быццам, усё і правільна. А калі чыста пачалавечы паставіцца? Уявіць сябе хоць на імгненне на месцы М. Забэйд-Суміцкага. Паўсюдна гінуць людзі, раз-пораз спевака выклікаюць у гестапа... І кожны чарговы выклік можа стаць апошнім!

А ці не было тое, на што ён рашыўся ў гэтай складанай сітуацыі, адзіна прыймальным? Слова самому М. Забэйд-Суміцкаму: «Фашысты стараліся натраўляць адзін народ на другі (раздзяляй і валодай), каб выкарыстаць іх спрэчкі ў сваіх інтарэсах. **Я стараўся** (выдзелена самім Міхасём Іванавічам.— А. М.) песняю людзей з'ядноўваць, стараўся закрануць найдалікатнейшыя, найскрыцейшыя, найлепшыя струны чалавечага сэрца...

Чаму б не паверыць і ў такое яго прызнанне. Як сведчыць ён у аўтабіяграфіі, папрасіў маці аддаваць партызанам на бінты, што яна і рабіла, яго тонкую бялізну. А тое, што праз блізкіх людзей прасіў ганарар за канцэрт перадаць барацьбітам з фашызмам?

Не хацелася верыць, а праверыць было немагчыма. Сведкі ж не засталіся. Ці не з-за гэтага такі боль праступае ва ўспамінах Міхася Іванавіча: «Калі б жылі, у мяне ўсё злажылася б іначай...»

Свае не верылі, а чужыя... Чужыя палічылі бальшавіцкім агентам, і зноў пачаліся прыводы ў гестапа. Калі гітлераўцы нічога не дамагліся, загадалі ў тэрміновым парадку пакінуць Прагу. Дапамаглі ўрачы, казалі, што цяжкахворы. Аднак сустрэчы з гестапа на гэтым не закончыліся. Узялі ўжо ноччу, прама з ложка, прыставіўшы да скроняў пісталет. Тады і сапраўды хварэў, тэмпература за сорок падскочыла. Пашанцавала зноў, выкруціўся і з гэтага варунку.

Прага пасля вайны назаўсёды стала для яго сваёй. Ішлі год за годам, падбіралася старасць, а М. Забэйда-Суміцкі ўсё жыў музыкай, якая па-ранейшаму паланіла яго гэтак, як і ў гады маладосці і была побач. І роднай Беларуссю жыў, што таксама знаходзілася не вельмі далёка, але дарога туды, на жаль, для яго была закрыта.

Радасць прыносілі беларускія песні, найперш, народныя, якія заўсёды любіў выконваць. «Люблю спяваць задарма», — прызнаваўся. І спяваў, і на пласцінкі запісваў. Толькі на Беларусі іх мелі вельмі нямногія, тыя, хто, бываючы за мяжой, мог праўдамі і няпраўдамі прывесці іх.

Аднак надзеі на вяртанне на радзіму М. Забэйда-Суміцкі не пакідаў. У апошнія гады жыцця нават купіў чамаданы ў дарогу. Яны прыехалі на Беларусь, але ўжо без яго, гаспадара, у чэрвені 1985 года. Як і завяшчаў Міхась Іванавіч, творчая спадчына яго трапіла «у адрас беларускага музея». Цяпер яна знаходзіцца ў фондах Цэнтральнага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва Рэспублікі Беларусь.

Шмат матэрыялаў, да 300 так званых умоўных спраў. Гэта і кнігі з аўтографамі вядомых пісьменнікаў, падараныя яму, і ноты, і выразкі з газет, і эпістальная спадчына. У ёй і лісты, адрасаваныя М. Забэйдам-Суміцкім загадкавай па сённяшні дзень Лялі. З іх бачна, што жанчына гэтая была значна маладзейшай за Міхася Іванавіча, як і ён, хварэла на лёгкія, а жыла хутчэй за ўсё ў Маскве.

Перапіска працягвалася з 1954 па 1960 год. Чамусьці атрымалася так, што і на гэты раз сямейнае шчасце абмінула М. Забэйду-Суміцкага. Магчыма, яго каханая жыве яшчэ, і яна шмат зможа расказаць пра чалавека, які пакінуў такі адметны след у гісторыі опернага мастацтва — Беларускага мастацтва, бо хоць і жыў увесь час за межамі радзімы, М. Забэйда-Суміцкі належыць усё ж Беларусі. Гэтае права ён заваяваў сваім няпростым, драматычным лёсам.

Марціновіч А.

М 30 Зерне да зерня: Гісторыя ў асобах: Эсэ, нарысы: Для сярэд. і ст. шк. узросту / Маст. В. В. Дударанка. — Мн.: Юнацтва, 1996. — 366 с. іл.

ISBN 985-05-0153-7.

Хто мы? Адкуль? Гэтыя пытанні нязменна паўстаюць перад кожным пакаленнем. Беларуская зямля заўсёды нараджала таленты — выдатных ваяроў, навукоўцаў, палітыкаў, творцаў. Вяртанне да вытокаў — вось галоўная ідэя кнігі.

Чытача чакае сустрэча з Рагнедай, Усяславам Чарадзеям, Ефрасінняй Полацкай, Войшалкам, Львом Сапегам... Героі кнігі — паэт Мікола Гусоўскі, кампазітары Агінскі і Манюшка, музыкант Гузікаў, мастакі Напалеон Орда, Гараўскі, Башылаў, тэатральны дзеяч Уладзіслаў Галубок, спявак Забэйда-Суміцкі...

М 8820600000—062 47—96
М 307(03) — 96

ББК 84(4Бел)6+63.3(4Бел)

ЗМЕСТ

Ой ты, княжна, ды свабодная (<i>Рагнеда</i>)	6
Чарадзеі з сівой даўніны (<i>Усяслаў Чарадзеі</i>)	18
Як прамень сонечны (<i>Ефрасіння Полацкая</i>)	32
Залатавуст з Турава (<i>Кірыла Тураўскі</i>)	44
Ля вытокаў Вялікага княства (<i>Войшалк</i>)	55
Пісаў пінскі майстра (<i>Ананія</i>)	66
Песня пра Беларусь (<i>Мікола Гусойскі</i>)	77
Легенды і праўда Нясвіжскага замка (<i>Барбара Радзівіл</i>)	89
Трымаў сцяг дзяржаўнасці (<i>Леў Сапега</i>)	99
Адкуль пайшоў Буквар (<i>Спірыдон Собаль</i>)	111
Цяпло паўночнага ззяння (<i>Адам Каменскі-Длужык</i>)	122
Пакутнае слова — свабода (<i>Васіль Вашчыла</i>)	135
З марай аб ідэальным грамадстве (<i>Сцяпан Міхаіл Аскерка</i>)	145
Вандроўкі лекаркі з Наваградка (<i>Саламея Пільштынова-Русецкая</i>)	154
Бяссонне ліпеньскай ночы (<i>Пелагея і Кацярына Азарэвічы</i>)	168
Вечна гучаць паланезу (<i>Міхал Клеафас Агінскі</i>)	181
...І на бязлістым дрэве снягір спявае (<i>Зарыян Даленга-Хадакоўскі</i>)	190
Душа — не падарожніца (<i>Ігнат Дамейка</i>)	202
Не здаваўся ворагу «Меркурый» (<i>Аляксандр Казарскі</i>)	213
Арфей з Белай Русі (<i>Іосіф Гузікаў</i>)	224
Занатавана для нашчадкаў (<i>Напалеон Орда</i>)	239
Журавы на Радзіму ляцяць (<i>Станіслаў Манюшка</i>)	249
Шчасце — ілюстраваць класіку (<i>Міхаіл Башылаў</i>)	260
Каліна — ягада гаючая (<i>Апалінар Гараўскі</i>)	269
Гэтая дзёрзкая ...Кашаварава (<i>Варвара Кашаварава-Руднева</i>)	280
Ён і мёртвы — наперадзе (<i>Іван Чэрскі</i>)	296
Хто вы, доктар Русель? (<i>Мікалай Судзілоўскі</i>)	310
Жыў «электрычны» ...чалавек (<i>Якуб Наркевіч-Ёдка</i>)	323
З ясным ліхтарыкам у руках (<i>Усевалад Ігнатойскі</i>)	333
Дзень абяцаў быць цудоўным (<i>Уладзіслаў Галубок</i>)	345
Песня стала мовай (<i>Міхась Забэйда-Суміцкі</i>)	356

Літаратурна-мастацкае выданне

МАРЦІНОВІЧ Алесь Андрэевіч

ЗЕРНЕ ДА ЗЕРНЯ

Гісторыя ў асобах

Эсе, нарысы

Для сярэдняга і старэйшага школьнага ўзросту

Рэдактар Я. І. Хвалей

Мастацкі рэдактар К. С. Ракіцкі

Тэхнічны рэдактар А. В. Русецкая

Карэктар Д. Р. Лосік

Здадзена ў набор 15.05.95. Падпісана да друку 26.11.96. Фармат 84×108¹/₃₂. Папера друкарская. Гарнітура Кудрашэўская Энцыклапедычная. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 19,32. Ум. фарб.-адб. 19,74. Ул.-выд. арк. 20,22. Тыраж 6000 экз. Зак. 854.

Выдавецтва «Юнацтва» Дзяржаўнага камітэта Рэспублікі Беларусь па друку. Ліцэнзія ЛВ № 7. 220600, Мінск, Машэрава, 11.
Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

Алесь Марціювіч

ЗЕРОНЕ ДА ЗЕРОНЯ